

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANHARMADIK KÖTET

(463., 464., 465. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

TARTALOM.

CDLXIII. SZÁM.

	Lap
ITALICAE RES. — Marczali Henriktől	1
AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHRO- POLOGIA TERÉN. (I.) — Lenhossék Mihálytól	21
VII. EDWÁRD KÜLPOLITIKÁJA. — Horváth Jenőtől	53
OROSZORSZÁG ÁZSIAI TERÜLETÉN. (I.) — Gróf Vay Pétertől	83
A HÁBORÚ ÉS AZ IRODALOM. — Gyulai Ágosttól	97
A CSATA. — Elbeszélés. — Barrère Claude után francziából — K. Gy.-tól	117
HALÁLFEJES ZÁSZLÓ. — Költemény. — Hegedüs Istvántól	131
A HÁBORÚ MAGYAR ÉNEKESE. — (Gyóni Géza.) — Kéki Lajostól	134
SZEMLE: — <i>A színház és a háború.</i> — Ifj. Wlassics Gyulától	143
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Török oklevelek magyar vonatkozásai.</i> — (Karácson Imre: <i>Török magyar oklevéltár.</i>) — d-től.	
2. <i>A tömegek drámai szerepéről.</i> — (Lothmeyer: <i>Die Dramaturgie der Massen.</i>) — Rózsa Dezsőtől.	
3. <i>Az elemi népoktatás encyklopaediája.</i> — (Kőrösi Henrik és Szabó László könyve.) — (—n—y.)-tól.	153

CDLXIV. SZÁM.

	Lap
KERTJEINK A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. — Takáts Sándortól	161
AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHRO- POLOGIA TERÉN. (II.) — Lenhossék Mihálytól	198
BÁRD MIKLÓS LYRÁJA. — Császár Elemértől	227
OROSZORSZÁG ÁZSIAI TERÜLETÉN. (II.) — Gróf Vay Pétertől	263
A BOSZORKÁNY-SZOMBAT. — Elbeszélés. (I.) — Váczy Józseftől	275
HAVAS PUSZTÁKON. — Költemény. — Ibsen Henrik után, norvég eredetiből — G. Beke M.	287
SZEMLE: — <i>A háború irodalma s a német közgazdászok.</i> — Dékány Istvántól	301
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Ujabb kutatások a Tolli-mondára vonatkozólag.</i> — (Moór Elemér könyve.) — Szegedy Rezsőtől	
2. <i>A 'Nyugat' új regénye.</i> (Szini Gyula: <i>Profán szereltem.</i>) r. r.-tól	310

CDLXV. SZÁM.

	Lap
HUMANISMUS ÉS VILÁGHÁBORÚ. — Berzeviczy Alberttől	321
MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA ÉS A GAZDASÁGI KÖZE- LEDÉS NÉMETORSZÁGHOZ. — Fellner Frigyesztől	337
BAKSAY SÁNDOR. (1832—1915.). — Kéki Lajostól	352
AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHRO- POLOGIA TERÉN. (III.) — Lenhossék Mihálytól	381
A BOSZORKÁNY-SZOMBAT. (II.) — Elbeszélés — Váczy Józseftől	428
KÖLTEMÉNYEK: <i>Wanda</i> . — Alfred de Vigny után, francziából, Hegedűs Istvántól. — <i>Cselédtány panasza</i> . — Keller G. után, németből. — Voinovich Gézáttól	452
SZEMLE: <i>A «német» háború és a philosophusok</i> . — Dékány Istvántól.	461
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Katona Lajos irodalmi tanulmányai</i> . — lyg.-től	
2. <i>A «német» szellem a világculturában</i> . — (Rudolf von Delius: <i>Deutschlands geistige Weltmachtstellung</i> .) — Rózsa Dezsőtől.	
3. <i>A classikus görög világ csata- emlékei</i> . (Studnitzka könyve.) — Téglás Gábortól	470

ITALICAE RES.

Könyves Kálmán, az az uralkodónk, ki talán valamennyi közt legtisztábban látta államunk fennállásának és hatalmának feltételeit, volt egyúttal az első, ki hozzáfogott tenger melléki birtokszerzéséhez, Dalmáciának meghódításával. Mikor 1097-ben seregével az Adria partjain megjelent, egész tanácsa meghallgatásával békét és barátságot kötött Micheli Vitale velencei dogéval. Hogy pedig Kálmán ismerte az olasz nemzeti szellem akkori képviselőjét velünk szemben, azt szerződéslevelének ez a kifejezése bizonyítja: «Hogy ki a barát, azt a szükségben lehet csak kipróbálni».

Nem panasz- vagy vádképen kezdem így. Csak azt óhajtanám röviden kimutatni: mi volt királyaink politikája Velenczével szemben? Mik voltak e politika sikerének vagy kudarcának okai?

A magyar állott szavának: megsegtette a dogét a hatalmas apuliai normannokkal szemben. Brindisi és Monopoli akkor szerepelnek először történetünkben: magyar vitézek szállották meg e tengerparti városokat. Velence ellenben, alig hogy Kálmán lehúnyta szemét, munkába vette a dalmát városok behódítását. Ez a munka több mint háromszáz éven át folyt. A városok ugyanis inkább akartak a magyar királytól függni, kinek uralma biztosította autonómiájukat és oltalmazta kereskedésüket, mint a köztársaságtól, mely proveditorékkal, olyan proconsul-félékkel, kormányozta őket, kereskedésüket pedig elnyomta, hogy egyedáruságot gyakorolhasson és minden hasznot magának biztosíthasson. Az, hogy ők is román, a latinból eredő nyelven beszéltek, mint Velence, épen nem teremtett köztük szellemi, még kevésbé politikai kapcsolatot. Nem állottak-e egymással századokon át élet-halálharcban magok az olasz városok: Velence és Genova, Milano és Cremona, Firenze és Pisa? Nem harcoltak-e egymás ellen magok a dalmata

városok is? úgy, hogy Spalato és Traù gyilkos háborúját egymás ellen IV. Béla királyunknak kellett betiltani. A nemzeti-ségi és nyelvi kapcsolat épen nem volt elég a jogi és gazdasági érdekellentét ellensúlyozására.

Kettős elnyomás fenyegette a dalmát tengerpart szigeteit és parti városait, a néhai nagy római birodalomnak magokra maradt, de még ép maradványait. Szárazföld felől a szláv ár mosta őket. Északon horvátok, délen szerbek irtották olajfaikat, szőlőiket, sarczolták karavánjaikat és igyekeztek tőlük, megmaradásuk fejében, évi adót kicsikarni. A mellett a horvátok apró kalózhajói még a tengeri forgalmat is bizonytalanná, kockázatosá tették. A tengeren pedig a lagunák városa szívósan, következetesen, soha el nem csüggedve, arra törekedett, hogy egyedüli ura legyen a «Golfo»-nak, az Adriának, hogy csak maga űzhessen ott kereskedést, maga szedhessen vámot s kizárhasson belőle minden vetélytársat. Hajóhadához szüksége volt Velenczének Isztria és Dalmácia erdeire és még inkább fáradhatatlan, ügyes és bátor matrózaira, hajóskatonáira. Az erdők elpusztítása, a hegységnek kopár Karsttá változása a köztársaság politikájának műve. A minden keresetétől megfosztott, otthon meg nem élő szláv pedig kénytelen volt Velence zsoldját elfogadni, ha csak nem választotta inkább a szabad rablóéletet tengeren vagy szárazon (uszkokok). Meg kell jegyeznünk, hogy a velencei, úgy mint a hivatalos magyar stylus, Szlavoniának nevezte az egész déli szlávságot, nem téve különbséget katolikus horvát és orthodox szerb között. A «Riva dei Schiavoni» még emlékeztet a köztársaság délszláv zsoldosaira.

E viszonyok ismerete érteti meg velünk a magyar uralom jelentőségét azon a partvidéken. Csak a magyar királynak volt elég hatalma ahhoz, hogy féken tartsa a rabláshoz, garázdálkodáshoz szokott horvát és szerb törzseket; csak ő biztosíthatta a békét és a törvényes rendet az egyes városok között; csak az ő széles és gazdag birodalmában való szabad kereskedés szerezhetett jólétet a városoknak s csakis ő oltalmazhatta ezeket Velence kapzsi sóvársága ellen. Ezek az okok magyarázzák meg, miért ragaszkodtak a dalmát városok törhetetlen hűséggel királyaink, «áldott» koronánk uralmához. Századokon át a legkisebb esete sem fordult elő elszakadási törekvésnek.

Ha Velence reájuk tette kezét, csak a magyar királynak tartozó hűség fenntartásával adták meg magukat s várták az alkalmat a felszabadulásra, és fegyvert ragadtak, mihelyt legkisebb kilátásuk nyílt Magyarország segítségére. Ebben különösen Zára járt elől, melyet 1202-ben, teljes béke idején, hadüzenet nélkül foglalt el Dandolo Henrik doge. Nem is velencei erővel, hanem keresztes vitézekkel, kik ily módon dolgozták le a vitelbéroket a szent-földre. III. Ince pápa a békeszegés és a keresztes hadjárattal való visszaélés miatt meg is fenyegette Velenczét, de annak egyéb baja nem esett. Hanem a záraiak nem nyugodtak bele sorsukba. Ujra meg újra fegyvert fogtak, 1242-ben, 1311-ben, 1345-ben, míg csak Nagy Lajos fel nem szabadította őket. Egy részük pedig, épen a leggazdagabbak, az idegen uralom elől magyar területre menekült, új várost alapított és onnét folytatta a harcztot.

Bátran mondhatjuk, hogy a tengerparti városok hűsége egyik legfontosabb tényezője volt Magyarország gyors helyreállításának a tatárjárás után. A horvát és a latin vállvetve dolgozott azon, hogy a magyar birodalom büszke palotája újra felépülhessen. Igaz, hogy a vészben ők szenvedtek legkevesebbet.

Nézzük, miért kellett mégis elvesznie ennek a hű országnak, melynek jelentőségét királyaink azzal is elismerték, hogy címét kivétel nélkül mindig közvetlenül a főország után tették (*Hungariæ, Dalmatiæ, Croatiæ etc. rex.*) Az első okot magunkban kell keresnünk. A harc kezdettől fogva egyenlőtlen. Velenczének nemcsak hadiflottája erős, hanem szárazföldi serege is. Míg pénze volt, katonában sem látott hiányt. 1311-ben is catalán zsoldosokkal foglalta el Zárát. Magyarországnak ellenben csak szárazföldi serege volt. Királyaink közül, úgy látszik, csak Kálmán és Nagy Lajos gondoltak arra, hogy a dalmát népnek tengerészi hivatottságát kellően értékesítsék. Így Velenczének mindig módjában állott a szigeteket megtámadni, a városokat a tenger felől ostromolni, a közlekedést elvágni. Már 1282-ben zárt tengernek nyilvánította a «Golfo»-t.

A másik ok az, hogy a királyi hatalom hanyatlásával Magyarország már nem volt képes arra, hogy a városokat a horvát urak zsarolásától és pusztításától megóvja. A brebiri grófoknak, Pálnak és Mladennak zsarnoksága kergette Spalatót

és Traùt Velence karjaiba. Mikor pedig Róbert Károly és Nagy Lajos rendet akartak ott teremteni, a délvidéki urak, horvátok, bosnyákok egyaránt, szívesen fogadták el a velencei zecchinókat és mindent elkövettek, hogy a király hadjáratát a tengerhez megakadályozzák, vagy ha már oda jutott, sikertelenné tegyék. A velencei arany és ármány egyesült hatalmát keservesen kellett tapasztalnia Nagy Lajosnak, mikor 1345-ben az ostromlott Zára felmentésére indult és zászlós urai a csata közben hagyták őt cserben.

Végre harmadszor — hogy csak a legfontosabb mozzanatokat említsük — lehetetlen a tenger melléki magyar uralom, mihelyt az odavezető utak nincsenek magyar kézen és mihelyt nemcsak tengeren, hanem szárazföldön is erős ellenség nehezedik a partvidékre.

Ilyen ellenség volt a XII. század közepe után Mánuel császár. Akkor az az ország egyidőre vissza is szállott a kelet-római birodalomra. De aztán, majdnem két századon át, a Balkán félszigeten nem fejlődött oly hatalom, mely Magyarországgal szemben megállhatott volna. Csak 1340 körül teremtette meg Dusán István a nagyszerb birodalmat, melynek fejedelme czárnak nevezte magát és a Dunától az adriai, ión és ægei tengerig kormányzott. Minthogy Dusán a konstantinápolyi görög császárok ellen küzdött, kik Genuában látták támaszukat és annak adtak privilegiumokat; minthogy tőlük vette el Macedóniát, melyet «császársággá» emelt; minthogy politikája magyar-ellenes is volt: világos, hogy Velence jóakarátára és szövetségére számíthatott. A szövetség titkos: Velence csak nem állhat nyilvánosan szövetségben eretnekkel, ki a katolikusokat üldözi, pusztítja? A mára emlékeztet, mikor a czár 1350-ben felszólítja a köztársaságot, állítson neki gályákat és legénységet Konstantinápoly ostromához, mert azok nélkül nem foglalhatná el császári fővárosát. Velence nem adott; de azért a jó barátság megmaradt. Nem adhatott pedig azért, mert közelebb fenyegette kettős veszedelem. Nagy Lajos nápolyi sikere azzal fenyegette, hogy a magyar az Adria mindkét partján megvetve lábát, elzárja a nyílt tengertől. Aztán meg biztos lehetett a felől is, hogy a király, mihelyt lehet, megújítja dalmáciai vállalatát. Igaz, hogy a nápolyi háborúban neutrális maradt, de ez a semlegessége is nagyon modern ízű. Még sokkal később is hivatkozott azon szolgálatokra, melyeket Johannának tett.

Lajos, minthogy Velenczével fegyverszünetet kötött, mely csak 1356-ban járt le, előbb Dusan ellen fordult, kinek diadalmenetét megállította. Belgrád várának új megerősítése az ő műve. 1356-ban újra gyűjt sereget a szerbek ellen, Zágrábnál táboroz báróival, de hirtelen Velence ellen fordul. Megszállja Friaul és a «Terra ferma» nagy részét, visszahódítja Zarával együtt egész Dalmáciát, Szerbiát pedig átengedi belső zavarának, pusztulásának.

Sokat vitatkoztak nagy királyunknak e gyors irányváltoztatásán. Velence természetesen panaszkodott, hogy az eretnekek ellen gyűjtött hadait katolikus igazhitűekre szabadítja, és hogy egész eljárása merő ámítás és csaltság. Pedig Nagy Lajos következetesen gondolkodott és czélszerűen cselekedett. Be kellett látnia, hogy a szerb, minden látszólagos hatalma mellett is, másodrendű tényező. Ha nagy áldozatok árán leverik is, az eredmény mindig kétes, míg Velence fennáll, a régi ellenségeket pénzzel, segítséggel tartja és hozzájuk még újakat is szegődtet. Ha valóban tartós békét akar, a baj kútfeje ellen kell fordulnia és Velenczét megaláznia, hogy többé egykönnyen ne kaphasson segítséget. E czélből kötött volt már előbb szövetséget IV. Károly német-római császárral és cseh királlyal, az osztrák és bajor hercegekkel. E coalitiónak a szigetváros nem állhatott ellent. Már 1358 elején lemondott mindenkorra Dalmáciáról és szigeteiről. Kezdetét vehette a magyar királyság határozott és eredményes balkáni politikája.

Nagy Lajos a génius ösztönével megtalálta a célhoz vezető utat. A magyar politika a Balkánon nem érvényesülhetett, míg az ott várható és természetes ellenzék kívülről is hathatós segítségben részesült. Könnyű az elv következtéseit levonni a mai helyzetre nézve is. Csakhogy most nem elég leszámolni — Velenczével.

Voltakép a töröknek a szintérre lépése szerezte vissza Velenczének Dalmáciát. A szerbek rigómezei nagy vereségük után behódoltak, a bosnyák patarénusok és egyáltalában mindazok, kik a magyar uralmat kísérő katolikus térítéstől idegenkedtek, inkább a szultánokhoz szítottak, mint királyainkhoz, mert ha már idegen uralkodik, elviselhetőbb az, ki türelmesebb. Különben is a pártviszály, a délvidéki uraknak elpártolása Lajos leányától és Zsigmondtól olyan viszonyokat

teremtett, mint a minők a XIII. század végén véget vetettek ott a magyar uralomnak. Velenceze ellene volt a nápolyi Anjouknak, hiszen az ő uralmuk újra egyesítheti Magyarországot Apuliával. Előbb kiszabadította Máriát és segítette Zsigmondot is. De Nápolyi László kudarcát mégis csak a maga hasznára zsákmányolta ki. Megvette a bukott trónkövetelőtől Zárát és többi tenger melléki birtokát s ezt a szerzeményét hosszas és véres háborúban meg is tartotta. Csak Klissza vára és néhány északi sziget maradt meg a magyar korona birtokában.

Mi sem bizonyítja inkább a signoriának azt az elszántságát, hogy Dalmáciát minden áron megőrizze, mint eljárása Zsigmond királylyal és császárral szemben. Bármilyen könnyelmű volt ez a fejedelem, mégis tudta, hogy a tenger mellékről való lemondás nem egyezik meg méltóságával. Elzálogosította Brandenburgot; elzálogosította magyar tanácsa beleegyezésével a szepesi városokat is, de Dalmáciáért, akármennyit kínáltak a velenceziek, pénzt el nem fogadott. Ebbe a magyar urak különben sem egyeztek volna bele. Így hát folyt a háború és mikor Zsigmond az egyetemes zsinat létrehozására Nyugatra utazott is, csak fegyverszünetet kötött, koronája minden jogának fenntartásával, de békét nem. Zára városa tehát épen nem volt biztosítva és így a velencezi tanács, ma már nem szokatlan módon, más eszközhöz nyúlt. Gyilkosokat fogadott Zsigmond ellen; mérget öntöttek hivatalos megbízásból ételbe-italába. Zsigmond mégis életben maradt, de haláláig nem kötött békét, csak fegyverszünetet. Magyarország tehát forma szerint sohasem mondott le Dalmácia birtokáról.

De jogait már nem érvényesíthette. A Hunyadiak alatt különben is elég baj volt törökkel, osztrákkal, csehekkel. Velenceze, melynek az Aegei-tengerben levő birtokait fenyegette a szultán, még szövetségre is lépett Mátyással. De ez a szövetség, épen Dalmácia miatt, nem volt sem őszinte, sem tartós. A köztársaságnak csak az volt az érdeke, hogy a török Bosznián, Krajuán át ne törhessen Friaulba és így örvendett, hogy Magyarország volt kénytelen elvállalni a határ őrzésének nehéz terhét. Különben az egész idő alatt nagyon feszült volt a viszony. Az 1486. törvényben Mátyás hűtlenség büntetése alatt eltiltja, hogy bárki a velencezieknek javakat vagy várakat zálogosít-

son el, vagy adjon át, mert azok minden módon, minden úton és minden fortélylyal (technis) azon voltak és vannak most is, hogy a szent koronához tartozó javakat és várakat kezökre kerítsék és bitorolják, a mint hogy' most is bitorolják. Mátyás 1483-ban a pápai követ előtt úgy említette a velenceieket, mint a kik a törökkel egy húron pendülnek és nagyravágásukkal bajba döntenek a keresztyénséget. Ők izgatják ellene Fridrik császárt és a német fejedelmeket, pedig azok nagyon gyűlölik a köztársaságot és legszívesebben ellene harcoznának. Háborúra még nem került a dolog. Elég volt, hogy Mátyás tengeren segítő csapatokat küldött a török ellen Apuliába, úgy mint egykor Kálmán tette volt, és hogy 1488-ban protectorátusa alá fogadta a velencei és pápai elnyomás ellen küzdő Anconát, mely ki is tűzte a magyar zászlót. Dalmácia visszaszerezésére még egyszer nyílt alkalom, mikor a cambrai liga: a francia király, Miksa császár és a pápa egyenesen megkínálták vele Ulászló magyar királyt, hogy ő is vegyen részt a Velence elleni háborúban. A szerződés létrejött, de végrehajtását nemcsak az ország aléltága akadályozta meg, hanem Bakács Tamás kapzsisa is, ki zsoldot húzott Velenczétől és magasra törő tervei kivitelére a hatalmas köztársaság jóindulatára számított.

Aztán következett Mohács, az ország megoszlása és tehetetlensége. Velence ez idő alatt szintén kénytelen volt a törökkel verekedni, hogy birtokait megtarthassa és e küzdelmek diplomatiája és hadi erényei történetének legszebb lapjait töltik meg. De e küzdelmek kimerítették. A hajózási és műveltségi elsőség a nyugoti, óceánmелletti államokra szállott, a lagunák városa kihalt. Elég volt Bonaparte parancsa ahhoz, hogy ez a nagymultú állam megszűnjék. Területe, az ioni szigetek kivételével, a campoformiói békében Ausztriára szállott. Dalmáciát nem egyesítették Magyarországgal, mint azt a történeti jog követelte és mint ezt különösen a raguzaiak kívánták volna, kik annyi századon át mindig fenntartották a hűséget Szt. István koronája iránt. Viszont nem csatolták Napoleonnak itáliai királyságához Dalmáciát és Isztriát sem, a mint hogy' e tartományok a történet folyamában soha sem tartoztak Itáliához és Velenczének is mindig alávetett provinciái voltak, melyek lakossága a polgárjogból ki volt zárva.

Midőn Magyarország a kiegyezés által ismét állammá szervezkedett és felújította — legalább elvben — történeti jogát Dalmáciára is, végbement Olaszország egyesítése is nemzetiségi alapon, a forradalmi mozgalmaknak és a savoyai dynastiának közös munkája által. E nagy alkotásban kétségtelenül jelentékeny része volt a magyar vitézségnek is, mit különösen Garibaldi nyíltan elismert. Folytatása volt ez a küzdelem az 1848—49-ben Ausztria ellen megindított közös harcoknak. Cavour Ausztria gyökeres gyöngítését és így Olaszország teljes egyesítését remélte Magyarország függetlenségétől, viszont Kossuthnak és bujdosó társainak épen e cél elérése végett lett volna szüksége a hatalmas, egyesült Itáliára. Az olaszok tehát minden vállalatukban számítottak Magyarország rokonszenvére és, a mennyire lehet, cselekvő segítségére is. A nápolyi brigantik ránczbaszedése is a magyar légióra volt bízva, Földváry Károly vezetése alatt. De teljesen mégis csak az emigrans politika azonosította magát Olaszországgal. Mikor az olasz kormány egy ügynöke a felől kérdezte Deákot: számíthatnak-e a magyar felkelésre, ha Itália újra harcba keveredik Ausztriával, a haza bölcse azt felelte: mihelyt Magyarország visszanyeri törvényes jogát, küzdeni fog királya hatalmáért.

A magyar-olasz együttérzés e korának nevezetes emléke a balkáni és dunai népek conföderatiojának terve. Ez a terv sokkal inkább osztrákellenes, mint magyar érdeket szolgáló, s így mindjárt szembetűnő, hogy nem magyar, hanem olasz műhelyből került ki. Azokból a levelekből, melyeket Canino, e tervnek talán első kovácsolója, az akkor Firenzében élő Pulszky Ferencznek írt, kitűnik, hogy a cél a Balkán-félsziget nyugtalankodó nemzeteinek, szerbeknek, oláhoknak, görögöknek, albánoknak felszabadítása a török uralom alól, de egyúttal olasz befolyás alá helyezése. Különösen érdekes az a levél, melyben arról van szó, mikép lehetne Görögországból az ott uralkodó angol befolyást kiküszöbölni és annak helyébe a sokkal jogosultabb olasz vezetést elfogadtatni. Ép úgy lépne Bukarestben és Jassyban az olasz befolyás az orosz és francia helyébe. A különbség e terv és a hasonló célú orosz törekvések között azonban nemcsak a politikai vezetés, az új hegemonia megváltoztatásában áll, hanem főképen abban, hogy e tervben az

európai forradalmi párt ép úgy érvényesül, mint az olasz nemzeti érdek. Ezt a forradalmi irányzatot hivatott szolgálni Magyarország, a Kossuth forradalmi Magyarországnak combinatióba vétele. A leendő szövetségben multjánál és erejénél fogva talán ennek juthatna a vezető szerep, de természetesen csak azon feltétel alatt, ha maga meg viszont Itáliától nyeri irányát.

Egészben véve az az egész politikai eszme megújított és a kor szükségeihez alkalmazott formulázása azon ősi és következetes politikának, melyet Velence folytatott hatalmi és gazdasági érdekeinek a Balkánon és a Levantéban való előmozdítása czéljából. Akkor Magyarország kizárása volt megvalósulásának előfeltétele, most Ausztriáé. Akkor voltakép két olasz nagy város, Velence és Genua versenyzett egymással a sziget-tenger, Fekete-tenger és a konstantinápolyi csatornák birtokáért és kihasználásáért, most az egységes Olaszország fordította erejét e hagyomány megújítására. De a mennyivel nagyobb az olasz királyság népeisége s területe a két köztársaságénál, annál kisebb aránylag, mostani versenytársaihoz képest az az anyagi és szellemi erő, melylyel a mai Itália rendelkezik.

Ez az egységes Itália francia segítséggel alakult meg. A sardíniai király III. Napoleon császár hadseregének támogatásával szerezte meg az osztrákoktól Lombardiát és a francia diplomacia kétszínű elnézése tette lehetővé Toscana, Parma, Modena, az egyházi állam nagyobb részének, majd Garibaldi vitézeitől elfoglalt Nápolynak és Siciliának csatlakozását. Igaz, hogy a segítségnek megvolt az ára: a francziák Nizzát kapták és a dynastia ősi birtokát, Savoyát. Megvolt az ára annyiban is, hogy III. Napoleon Villafrancában az olaszok megkérdezése nélkül békét kötött Ferencz Józseffel és Velence még osztrák kézen maradt. Ezért más szövetséges után kellett nézniök a még mindig hatalmas Ausztria leküzdésére. Ilyennek kínálkozott Poroszország, mely Bismarck vezetése alatt, a német hegemonia elnyerése végett, szintén élet-halálharczra készült a Habsburgok birodalma ellen. Az 1866-iki háborúban a porosz győzelmek megszerezték a szárazon és tengeren megvert Itáliának Velenczét is. Ezt is csak úgy, hogy Ferencz József a francia császárnak engedte át Velenczét, ki aztán a legifjabb nagyhatalmat megajándékozta vele. Még csak Róma volt hátra, melyet

francia sereg őrzött. A pápa világi hatalmának fenntartására odarendelt francia csapatok még 1867-ben legyőzték Mentana-nál Garibaldi csapatait, mert az olasz király csak nem léphetett fel nyíltan hatalmas protectora ellen. De itt is segített a jó szerencse. Kiütött a francia-német háború és a lesújtott francziák kénytelenek voltak hazaszállítani a római őrséget. Így aztán Napoleon bukása után, 1870 szept. 20-án, az olaszok bevonulhattak az örök városba. «Roma Capitale» megvolt, megvolt az «Italia Unita» is, de vele egyidőben megszületett az «Italia Irredenta» is.

Olaszország egyesülése ép úgy, mint Németországé nagy jótétemény volt nemcsak az illető nemzetekre, hanem az egész emberiségre nézve is. Ezért, igen kevés ultraconservatívot vagy ultramontánt kivéve, örömmel üdvözölte az új államalakulásokat a haladás minden híve. Hasonló rokonszenv fogadta a dualismus alapján újjászervezett, alkotmányos Ausztria-Magyarországot is. Európa békés fejlődése egy-egy biztosítékának látszott mind a három állam, mind a két feltörekvő birodalom, mely a nemzetiségi eszmében látta alapját, mind a Habsburgok ősrégi monarchiája, mely inkább a történeti jognak elismerésén épült. A háromnak megalakulása egy időbe esik és egymással szorosan kapcsolatos. De mindjárt kezdettől fogva igen lényeges különbség tűnik elő a két nagy centrális birodalom és a déli félsziget közt. Mert míg a Habsburgok és Hohenzollernek százados véres küzdelmek után, békejobbot nyújtanak egymásnak, sőt még a csárhoz is közelednek, hogy teljes békét biztosítva magoknak és a világrésznek, egész erővel hozzáfoghassanak a belső kiépítés súlyos munkájához, addig az olasz még nem tartja befejezettnek államalakulását. Sóvár szemmel néz minden világtáj felé: hol találhat földet, melyhez nemcsak valamelyes jogot formálhat, hanem elfoglalására erejét is elegendőnek érezze.

Nem volt máskép. 1860—70-ig a porosz volt Európában a mozgató, előretörő elem, «a csuka a halastóban». 1870-től fogva az olasz váltja fel e szerepében. Mindennek, mi olasz nyelvű, mindennek, mi valaha valami kapcsolatban állott Italiával, oda kell tartoznia, politikailag is. Azonfelül mindennek, mit bármi módon meg lehetne szerezni. Annectálni kell tehát az angol Maltát, a francia Corsicát, a svájcezi Tessin cantont, mindenek előtt azonban Trentót, Görzöt, Gradiskát, Triesztet, Isztriát,

Dalmáciát és szigeteit. Valóban nagy és nehezen keresztül vihető program. Hát még, ha hozzá vesszük Tunist, Tripolist, Albániát és Abyssiniát. A régi Róma becsületesebb volt. Az legalább nem hivatkozott hódításainál nemzetiségi és történeti jogra; csak stratégiai határokra gondolt. Az irredentisták ellenben a nemzetiségi határon túl is mindent el akarnak foglalni, mi stratégiailag biztosíthatja rablásukat. Hogy' mernék különben célul kitűzni Trentón messze túl tiszta német vidékeken át a Brennert; hogy' gondolhatnának különben a túlnyomóan szláv Istriára és Dalmáciára?

Különös és egyedülálló történeti tüneménynyel állunk szemben. A hódító szellemnek természetes forrása barbár népeknél a maguk duzzadó erejöknek érzése, művelteknél azonfelül az a törekvés, hogy saját tökéletesebb intézményeiket, gazdaságukat, vagy vallásukat terjesszék és ezáltal elmaradtabb országok népét szorosabb kapcsolatba hozva, egyúttal azok felemelését is munkálják. Mind e szempontokból érthető lett volna, ha a katonai sikerei alapján oly magas polcon álló, a mellett a tudományban, művészetben, közigazgatásban is első-ségre törő Németország hódításra törekszik. Annál is inkább, mert még a németek sem voltak mind egyesítve a német császár birodalmában. De Bismarck Németországa erre nem gondolt. Legfőlebb néhány éretlen «allddeutsch» larmázott és írt róla. Érthető lett volna, ha hódításra gondol az új életre kelt Magyarország, mely műveltségében, intézményeiben, közszellemében oly magasan állott keleti és déli szomszédjai fölött. De itt sem gondolt senki Nagy Lajos vagy Mátyás birodalmának megújítására. Az u. n. imperialismus sokkal későbbi, és úgy hiszem, becsi importezikk, szép sallangosan «Made for Hungary». A komoly, magyar államférfiak lehetőleg előmozdítani iparkodtak a török hűbéres fejedelemségek belső fejlődését és csak azt akarták megakadályozni, hogy Bukarestben és Belgrádban ne jusson túlsúlyra a muszka befolyás. Hazánknak ezt a történeti szerepét akkor világszerte ismerték és elismerték. Ekkor írta Freeman, a híres oxfordi tanár: Hadd álljon Magyarország erősen, mint a balkáni népek természetes oltalmazója, mind a török elnyomással, mind az ármányos muszka felszabadítókkal szemben. A hol tehát lett volna erő és történeti hivatottság a hódításra, a németnél és magyarnál, ott nem volt meg hozzá az akarat.

Olaszországban ellenben csak az akarat volt meg. Az egység megvolt, megvoltak a hatalom külső formái is, de a lényegben, az erőben sok volt a hiány. A pénzügyek teljes rendetlenségben. A szervezkedés és nagyhatalmi állás követelte roppant költségekkel nem tartott lépést a gazdasági fejlődés. Ennek következtése volt Európa legnagyobb adórendszere. Az öröklési adó éppen a legszükségesebb élelmi cikkeket drágította meg és inségre vagy kivándorlásra kárhóztatta a szegényebb osztályokat. A Nápolyban és az egyházi államban századokon át uralkodó brigantiszellemet csak nagy bajjal lehetett elfojtani és a Sziciliában nagyon hatalmas Camorra megfékezése sok pénzbe és vérbe került. A nagy történelmi ellentétek az egyes tartományok, különösen Észak s Dél közt, minduntalan előtérbe léptek és a törvényhozást is káros hatásuk alá vonták. A pápával nem jött létre megegyezés; a nagyon tekintélyes katolikus párt közömbösen vagy éppen ellenségesen állott az új államalakulással szemben. Ez az állapot pedig könnyen vonhatott maga után külföldi, veszedelmes bonyodalmat is. A Franciaországban 1873 óta túlsúlyra jutott reactionárius pártok nem tudták megbocsátani Olaszországnak hálátlanságát, még kevésbé a szentszék világi birtokának elfoglalását, a mint mondták, a pápa fogságát. Minthogy Németország ellen nem lehetett, annak creaturáján kivánták volna kitölteni dühöket, azon szerettek volna — legalább egyelőre — revanche-ot venni. Mert, és ezt az olaszok is elismerték, ebben a nagy átalakulásban és zürzavarban csak a német pártfogás tartotta bennök a lelket és mentette meg őket.

Mindezen gyökeres belső és veszélyes bajokhoz járult a társadalomnak ferde és alapos gyógyítást követelő elhelyezkedése. Olaszország nagyjában földművelő ország. De római és feudális hagyomány uralkodik még a mezőgazdaságban. Van nagybirtok és középirtok, de szabad kisbirtok nincs. Az olasz paraszt római értelemben vett colonus, ki földje jövedelmének, vagy termésének körülbelül $\frac{1}{3}$ -át köteles átengedni a földbirtokosnak. Ha idevesszük a súlyos adót, egyszerre meglátjuk, hogy itt páratlan pauperismus fészkel és a nyomorúságot csak kevésbé enyhíti a föld termékenysége és az égalj szelidsége.

Ezeket az állapotokat akarták hát az összes szomszéd területekre kiterjeszteni. Pedig magok is kénytelenek voltak el-

ismerni, — a mint hogy most sincs máskép — hogy az osztrák «szarnokság» alatt synylódó «meg nem váltottak» sokkal jobb helyzetnek örvendenek s azok nagyon túlnyomó része épen nem eped a felszabadítás után.

Világos tehát, hogy itt a hódítási vágy nem az erőnek, hanem a gyöngeségnek, nem a haza egyesítésén és felvirágozásán érzett megnyugvásnak, hanem az elégedetlenségnek volt természetes kifolyása. Kifelé ritka szerencse kísérte az ifjú állam első lépteit; hiszen minden veresége egy tartománynal gazdagította. Bent ellenben sokkal nehezebb volt a feltornyosuló nehézségekkel megküzdeni, annál nehezebb, mert gazdasági bajokon, társadalmi fogyatkozásokon, mindenkifölött a cultura egyenletességében és mélységében mindjobban mutatkozó hiányokon szép szavakkal átesni nem lehetett, még kevésbbé segíteni. Kimondhatjuk, hogy bármennyire különböző az olasz nemzet az oroszról, a hódító politikának mindkét államban főkép a belső zavar és gyöngeség a rugója.

Épen Olaszország megalakulásának története is segít megtalálni e jelenség legmélyebb okait. Itália — ellentétben Németországgal — egyesülését, nagyságát nem magának köszönhette, hanem szövetségeseinek, idegeneknek, kiknek versenye az új nagyhatalom legbiztosabb segítője, de kik holnap ellenségei lehetnek. Ez a tudat lesújtó, lealázó. Ha eddig nem lehetett, meg kell tehát mutatni ezentúl, hogy Olaszország nemcsak vereségek útján nőhet, hanem esetleg máskép is.

Mint láttuk, Itália mai létét a savoyai dynastián és szövetségesein kívül nemzeti, forradalmi mozgalmaknak is köszöni. Oly mozgalmaknak, melyekbe nemcsak a nemzeti és radicális Garibaldi öntötte lelkét, hanem melyekre ép oly mértékben rásütötte egyénisége bélyegét a nemzetközi forradalomnak minden eszközzel dolgozni kész Mazzini is. Az olasz egység, a mennyiben nemzeti eredetű, nemcsak a kard műve, hanem a tőrre is. Hiszen Carlo Alberto királynak, «Itália kardjának», a forradalomhoz csatlakozását is úgy magyarázzák, hogy még jobban tartott az összeesküvők tőréből, mint a jezsuiták csokoládéjától. Minthogy pedig e forradalomnak is volt része a diadalban, annak béréből sem volt kizárható. A dynastia, mely csak Piemontban volt öröklött és otthonos, részben az ő kegyéből is

bírja a hatalmat. Az «Italia irredenta» főkép köztársasági és radiceális körökben sorozta hiveit és igazi hőse nem is Garibaldi, hanem Oberdank, kit 1882-ben felakasztottak, mert Triestben merényletet követett el Ferencz József ellen, mert a gyilkosság itt is nemzeti erény lehet — mint Szerbiában.

Midőn ez a «minden lében fakanál» ország — bocsánat, de nem tudok jobb kifejezést, — 1881-ben magán kívül volt a miatt, hogy Franciaország elfoglalni készült Tunist, melyre ő már szemet vetett, Cherbuliez Viktor e szavakkal jellemezte a latin testvért:¹ «Olyan, mint a czirkuszi lovarnő, kinek van selyem szoknyája és gyémánt függője, de inge nincs.»

Hogy ez a folytonos mozgolódás nem szolgálhatott az ország belső megerősödésének javára, hogy forradalmi beszédekkel és demonstrációkkal nem lehet «inget» szerezni, azt magok a komoly, felelősségüket érző olaszok tudták legjobban. Iparkodtak is segíteni a bajon, bent rendet teremteni, hogy a belső megszilárdulás alapján aztán kifelé is határozott és célszerű politikát lehessen folytatni. Victor Emánuel király 1873-ban ellátogatott Bécsbe és Ferencz József 1875-ben visszadta a látogatást Velenczében. Ujra befogadását jelentette ez a savoyai háznak a nagy uralkodóházak sorába és egyúttal a fenntartás nélkül való lemondást a régi osztrák tartományokról.

Hanem az uralmon levő radiceális párt ebbe nem nyugodott belé. Mihelyt a keleti kérdés újra napirendre került és az orosz-török összeütközés a Balkán viszonyainak gyökeres felforgatását helyezte kilátásba: az olasz kormány is jelentkezik, mint várományos. Mikor a törököktől a bolgárok ellen elkövetett kegyetlenkedés híre elterjedt, — ugyancsak terjesztették — az olasz nagykövet megjelent Bécsben gróf Andrássynál és szóba hozta, hogy olasz sereget küldenek oda. «Mi meg eltávolítjuk onnét».² De csak, miután már helyreállították a rendet? — «Nem, azonnal». — Andrassy tudta, hogyan kell az olaszszal beszélni.

Az orosz készülődés azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy mégis valahogy be lehet avatkozni. Nagyban folyt a hadi ké-

¹ *Revue des deux Mondes* 1881. Valbert álnév alatt.

² «Nons ferons entres des troupes en Bulgarie. Et non le ferons sortir. Mais seulement après y avoir rétabli l'ordre? Non, aussitot. Így jegyeztem fel 1877 őszén Pulszky Ferencz elbeszélése után.

szülődés, tengeren és szárazon is, és az olasz kormánynak az volt a szándéka, hogy azon esetben, ha Ausztria-Magyarország útját állaná az oroszoknak, a pétervári cabinettel lép szövetségre ellenünk. Ez az után történt, miután a velencei találkozás egész világ előtt nyilvánossá tette a bécsi udvar végleges lemondását Lombardiáról és Velenczéről. Olaszország tehát újra a támadás, a hódítás útjára készült lépni szomszédja ellen, kinek békés szándékában nemcsak hogy teljesen megbízhatott, hanem meg is bízott.

Bizonyos azonban, hogy ez az olasz mozgolódás nehéz helyzet elé állította külügyi kormányunkat. Ha a hagyományos politikát és Magyarország hangosan nyilatkozó közvéleményét követve szembeszáll Oroszországgal és balkán-félszigeti satelleseivel a törökbirodalom integritása érdekében, esetleg két fronton kell a monarchiának harczolnia, úgy mint 1866-ban. Ez pedig annál veszélyesebb, mert még «toronymagasan» állott a barátság a berlini és pétervári udvarok közt. Az olasz terv nem legkisebb oka volt Andrássy engedésének a reichstadti császártalálkozáson.

Azt hiszem, ezek a szempontok magyarázzák meg legjobban, miért fogadta el a monarchia Bosznia és Hercegovina occupatiójának nehéz, felelősséggel terhes és roppant költséggel járó mandátumát. Ezt a balkáni viszonyok magok nem magyarázzák meg, hanem igazolja a szükséges tekintet az olasz aspirációkra és az ott nyilvánult ellenséges szándéokra. Nem másról volt szó, mint a régi magyar hatalmi állás megújításáról. Dalmácia megőrzése kétséges, ezt a történet bizonyította, ha a szárazföldön nincs szilárd támasza ottani uralmunknak. Ezt a támaszt Bosznia adta meg Velence, úgy mint most Olaszország ellen. Salamon Ferencz már akkor, 1878-ban, így állította be a kérdést azok ellenében, kik nemzeti szempontból ellenezték az occupatiót.

Olaszország tehát az orosz-török háború és a berlini congressus által nem nyert semmit, holott 1859 óta minden európai háború által nyert, akár részt vett benne, akár nem. Sőt az is kétségtelen, hogy északkeleti határán terveire nézve éppen nem kedvező változás ment végbe. Igaz, hogy ennek saját izgága-sága volt az előidéző oka, de azért nagy volt a düh és kétségbeesés. Ausztria-Magyarország két provinciát nyerjen, igaz, hogy nagy áldozatok árán, ők meg semmit, noha költöttek, de nem

verekedtek — ez tűrhetetlen. Ekkor visszhangzik Olaszország először a «compensatio» szótól; a politikai irigység ezen compendiumától. Az egész ország csupa lármás gyűlés, tüntetés; még az öreg Garibaldi is részt vesz bennök. Az Irredenta egyre erősebben emeli fel szavát: nemzetiségi, természetes határokat követel, mindenek előtt Trentót és Triesztet. Százával jelennek meg a könyvek, melyek ezt a témát hajtogatják, a térképek, melyek az olasz álmokat már megvalósítva mutatják be a lelkes szemlélőnek. Olyan tankönyvben, melyet a tiszti képző-intézetekben használtak, Trento már mint olasz provincia van feltüntetve.

Ne gondoljuk azonban, hogy a jó-olasz csak velünk szemben követelte: «Sein Vaterland muss grösser sein!»¹ Ép olyan idegesség szállotta meg, mikor Franciaország rátette kezét Tunisra. Most világos lett az is, hogy ennek a kezét mindenfelé kinyújtó államnak nincs sehol egy jó barátja. A tunisi kérdésben még Bismarck is inkább Franciaországgal tartott. Az irredentával együtt felemelkedett szava a többi forradalmi és felforgató társaságnak is. Victor Emánuel még együtt dolgozott a forradalommal, teljesen nem szakadhatott el tőle, de fia Umberto, ki 1879-ben követte őt, nem volt annyira kötve a tradícióhoz. Ezt az elszakadást pedig végre kellett hajtani, különben vége nemcsak a kormánynak, hanem magának a dynastiának is. Conservatívabb cursust kellett tehát folytatni, mind kifelé, mind bent az országban. Hiszen Bismarck már annyira ment, hogy a pápának Németországba, Fuldába való költözésével fenyegetődött, ha az olasz kormány nem képes a rendet fenntartani, az utczát megfékezni. Umberto király Margarita királynéval és Depretis miniszterelnökkel 1881. októberben Bécsbe utazott és 1882. május 20-án az osztrák-magyar-német szövetség Olaszország csatlakozása által kibővült hármas szövetséggé. A királynak, az «osztrák ezredes»-nek, a forradalmi párt soha sem tudta ezt az utazását megbocsájtani, annál kevésbbé, mert Ferencz József, a pápára való tekintettel, nem adta vissza ezt a látogatást Rómában. Az 1881. év végén Bécsben üléselő delegatióban Kállay Béni, akkor a külügyministerium

¹ E lelkiállapot hatása alatt írta Haymerle ezredes 1879-ben «Res Italicae» című tanulmányát, mely ma is méltó az elolvasásra. Neki köszöni szerény értekezésünk címét.

osztályfőnöke, igen erősen, gr. Andrassy Gyula sokkal enyhébben kifejezték azt a véleményöket, hogy a hozzánk való közeledést első sorban Itália érdeke követeli. Andrassy különösen azt hangsúlyozta, hogy az ellenünk viselt háború mindenkép a dynastia bukását vonta volna maga után, akár győznek, akár nem.

Bismarck szerint Ausztria-Magyarország és Itália csak szövetségesek lehetnek, vagy ellenségek. Itália azóta csudát művelt: megmutatta, hogy mindakettő lehet egyszerre. Erre pedig, sajnos, valamelyes fogantyút szolgáltatott neki a szövetségi szerződés, mely a compensatiót elvben elfogadja. 141. pontja elismeri a másik szerződő félnek jogát valamely ki-elégítésre, ha az egyik terjeszkedik «dans la région de Balcan». Ez volt az oka annak, hogy azóta Itália követelődzéseit nem lehetett oly egyszerűen visszautasítani, mint a hogy' Andrassy tette 1876-ban. Bosznia annectiójának is megvolt a díja. A szövetséges csikarta ki tőlünk 1909-ban a szandzsák kiürítését.

A hármasszövetség tartamának emberöltője alatt Olaszország élvezte annak legtöbb áldását. Bátran mondhatjuk, hogy ezen idő alatt egy más nagyhatalom sem fejlődött oly rohamosan, szellemileg, anyagilag és politikailag egyaránt. Még 1880-ban mondta Depretis miniszterelnök: Igenis van Itália irredentánk, de ez a mezőgazdaság elmaradottságában s a munkásosztályok sorsának javítására irányuló intézkedésekben keresendő. Azóta sok történt ezen a téren. Az őrlési adót el lehetett törölni. Az ország pénzügyi helyzete egyre javult, noha Franciaország, a régi hitelező, mindent megtett, hogy kereskedelmi és pénzügyi háborúval megbénítsa régi, hűtlen pártfogoltját. Az olasz nagyhatalmi állás szilárd maradt akkor is, mikor az abyssiniai kísérlet, az erythreai gyarmat kiterjesztésének terve az adeni katastróphális vereséggel végződött. A balkáni ügyek rendezését illetőleg mindkét fél szorosan tartotta magát a szövetséghez. Igaz, hogy Olaszország a krétai kérdésben elvált monarchiánktól, de Albániát illetőleg 1897-ben megegyezés jött létre, melyben mindkét állam kijelenti, hogy ott nem keres területi növekedést, csak lehetőleg autonomia létesítését kívánja. Ezt az egyezséget 1901 elején újra megújítják. Ennek az egyezségnek köszönhetette az ephemer albániai állam létrejöttét. Legerősebb próbaköve a szövetség szilárdságának Tripo-

lis elfoglalása volt Olaszország által 1911. októberben. Ez az elfoglalás hirtelen, a szövetségesek értesítése nélkül történt, azonfelül pedig a törököt sértette, Ausztria-Magyarország és Németország akkori barátját. Alig lehet kérdés a felől, hogy Tripolis már megsértése volt a szövetség lényegének, ha nem is formailag. Bécsben nyilvánult is erős oppositio ez eljárás ellen, de Berlinben nem. Giolitti miniszterelnök pedig egyenesen tiltakozott az ellen, mintha Itália ki akarna lépni a hármasszövetségből. Így történt, hogy ezt 1912 decemberben ismét megújították és pedig oly módon, hogy az 1920 decz. 20-ig marad érvényben. Mindegyik szövetségesnek jogában áll egy évvel lejártá előtt felmondani a frigyot, de ha felmondás nem történik, a kölcsönös kötelezettség tovább is fennáll.

Olaszország érdekei tehát teljes kielégítést nyertek a hármasszövetség kebelében, sőt az cselekvési szabadságát sem igen korlátozta. De a népek nemcsak érdekek után indulnak. Igazi uruk a szenvedély, akár igaz, akár mesterségesen keltezt. Az érzelem a népnél is fontos factor, nemcsak egyesnél. És mivel igazsággal tartozunk még az ellenségnek, még az olaszoknak is, be kell ismernünk, hogy annak érzelmi világát nem vettük annyira tekintetbe, mint érdekkörét.

A legtöbbször emlegetett és tán valóban legfontosabb ezen érzelmi momentumok közül az, hogy Ferencz József soha sem adta vissza az olasz királyok látogatását Rómában, fővárosukban. Így, ha el ismerte is Itáliát, jelenlétével, látogatásával soha sem szentesítette azt, hogy Róma már nem a pápának, hanem az olasz királyságnak tulajdona, mint az olasz mondja: «intangibile» nem érinthető tulajdona. Mindannyian ismerjük ez út politikai akadályait, az irredentismust és az ultramontanismust; méltányolhatjuk a vele szemben álló érzelmi momentumokat, de azért bizonyos, hogy sem az olasz kormány, sem az olasz nép felfogásában a felséges látogatást nem pótolta Rainer főherceg megjelenése Umberto király és neje ezüztlakodalmán 1897-ben. Azt sem szabad feledni, hogy a Bécsben uralomra jutott keresztyén-szocialista párt hányszor emelte fel szavát a pápa világi uralma mellett. E párt lapja, a *Reichs-post*, már 1911 november végén, tehát a tripolisi bonyodalom után, jelentette, hogy Itália kilépni készül a hármasszövetségből.

Hogy e kilépés mit jelent Olaszországra nézve, arra az olasz senatus 1914 nov. 14-iki ülésének beszédeiben megtaláljuk a választ. Az egyik senator azt mondta, hogy a szövetség hűtlen elhagyása lenne a század legnagyobb szegényfoltja. A másik arra mutatott, hogy a hármasszövetség felbomlása szláv tóvá tenné az Adriát és a Földközi-tenger fölötti uralmat az oroszoknak és francziáknak szolgáltatná ki.

Mindez a komoly érvelés és megfontolás nem akadályozta meg a végső és végzetes elhatározást. Eredménye csak az volt, hogy a bűn bérét a bűn szörnyű nagysága arányában fokozták fel. Pedig, ha nagyon nem tévedünk, az árulást főképp saját maga ellen követte el Olaszország. Megismétlődött, történeti távlatból nézve, Velencének halálos bűne: az összejátszás a törökkel Magyarország ellen. Akkor a köztársaságról azt mondták, hogy első sorban velencei, aztán keresztyén; most a «sagro egoismo», vagyis a közvetlen haszon keresése teszi túl magát a politikai becsületesség legelemibb szabályain is.

Most is áll az, mit Andrassy 1881-ben mondott: a szakítás, a háború csak a felforgató pártoknak lehet érdeke; a dynastiának soha. A közeledés Franciaországhoz csakugyan akkor következett be, midőn a Dreyfus-per következtében Párisban a radikálisok jutottak uralomra. Már 1901-ben létrejött a meggyezés mind Tripolist, mind Maroccót illetőleg. Azóta az irredentismus ismét felemelhette fejét s francia és angol aegis alatt újra producálta könyveit és térképeit. Ezek hatását pedig kicsinyelni nem szabad. Az olasz kormány kezdetben talán útját állhatta volna, de utóbb már nem, mikor nyilvánvalóvá lett, hogy az egész művelt ifjúság, a deákság, sőt a tisztikar jelentékeny része is ezt a gondolkodást vallotta magáénak.

Az erkölcsi felfogás különbözőségét megvilágítja egy olasz haditudósítónak a mult év őszén kelt jelentése. Azt írja benne: itt mindenki azt kérdezi tőle: hát mivel bántottuk mi Olaszországot? Szinte gúnyolódik ezen a naivságon. Schiller egy novellája: «Der Verbrecher aus verlorener Ehre» reállik a mai olaszra. Becsületét kétes, vagy nem is kétes barátságával már elvesztette; zsarolási kísérletei fölfedtek mindent. Nem maradt neki hátra más, mint tovább, menni, tovább, a nyílt szerződés-szegésig.

Facilis descensus Averni. Tripolis és a török háború után, véleményem szerint, már csak idő s alkalom kérdése volt a hűtlenség. Az erkölcsi bukás zuhatagának egyes fokait szép hölgyeknél megállapíthatja a regényíró, de a történetíró még ehhez nem rendelkezik kellő anyaggal. Elég, hogy ismét visszaterjünk alaptételünkhöz: lehetőleg megállapítani, minő nagy része volt a színváltásban a balkáni kérdésnek.

Symptomatikus jelentősége volt már III. Viktor Emanuel király házasságának Helénával, Miklós montenegrói fejedelem szép leányával (1896 október). Ez a házasság nemcsak a montenegrói és orosz dynastiával létesített sógorságot, atyafiságot, hanem a Karagyorgyevicsokkal is.

Olaszország balkáni terveire teljes világot vet a new-yorki *Times* egy ezidei márcziusi, tehát az elpártolást jóval megelőző cikke. Ebben egy olasz tanár, Vittorio Raeca, kifejti, hogy «a balkáni örökös zavaroknak csak Olaszország vetheti végét. Az absolut Oroszország ép oly kevésbé lehet őszinte barátja e népeknek, mint a katonai szellemű Ausztria-Magyarország. Csak Itáliában bízhatnak, mert az sem nem imperialista, sem nem militarista. Így tudja az író. Azt hiszem, másképp tudjuk mi is, a balkáni népek is. A mint hogy a dolog vége: osztozkodás monarchiánkon.

Ausztria-Magyarországnak, úgy mint régi királyainknak, két eljárás közt kell választania. Ha nem akar lemondani a tenger-mellékéről s jogos és hagyományos befolyásáról a Balkán-félszigetre, Nagy Lajos útján kell járnia. Már a honfoglalás ideje óta sűrűn jártak hadaink a «Strada Hungarorum»-on. Most is, mint 1356-ban, Olaszországon át vezet az út Szerbia és czinkostársai megfékezéséhez.

MARZALI HENRIK.

AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN.¹

Első közlemény.

I.

Mielőtt azokról a teendőkről szólnék, a melyek az anthropologia terén a magyar tudományra hárulnak, czélszerűnek tartom, hogy előadjam felfogásomat az anthropologia köréről és feladatairól általában.

Azt hiszem, nem végzek ezzel felesleges munkát, mert bár az embertan, anthropologia nevet, mondhatjuk, minden művelt ember ismeri, valójában a legtöbb embernek nincs világos fogalma arról, hogy mit értsünk e tudomány nevéen. Nemcsak az egyszerű műveltségű emberek között, de még a magasabb műveltségű körökben is legtöbbször csak homályos sejtelmet találunk arról, hogy milyen kérdésekkel foglalkozik, milyen feladatokat tűz maga elé és igyekszik megoldani ez a tudomány.

S ez nem is csoda. Hogyan várhatnánk tiszta fogalmat a közönség körében olyasvalamiről, a miről maguk a tudósok közt sincs még megállapodás. Bár már idestova másfél évszázada, hogy a jeles göttingai anatomus, Blumenbach, megvetette az embertan alapjait,² még mindig jogosultnak kell mondanunk egy ismert német anthropologusnak, Buschannak, azt a csak nem rég elhangzott beismerését, hogy «az anthropologia olyan fiatal tudomány, mely még nincs tisztában önmagával».³ Az anthropologia még ma sem világosan és egyértelműen megállapított, tartalma, feladatai és terjedelme tekintetében szabato-

¹ Az Akadémia ünnepi közülésén, 1915 május 9-én tartott előadás.

² J. Fr. Blumenbach : *De generis humani varietate nativa*. Göttinga 1775.

³ G. Buschan: *Deutsche med. Wochenschrift*, 1914, pg. 1949. «Eine junge Wissenschaft, die mit sich selbst noch nicht im Klaren ist».

san elhatárolt tudomány. Az egyes tudósok és iskolák nagyon különböző fogalmat csatolnak az anthropologia névhez.

Ebben kétségtelenül nem kis része van e név kevésbé jellemző voltának. A legtöbb tudománynak már a czíme, az etiquette-je feltünteti, hogy mi tartozik az illető tudomány körébe s hogy mivel lehet és szabad annak foglalkoznia. Az anthropologia név nem ilyen. Csak annyit árul el, hogy a vele megjelölt tudomány az emberrel foglalkozik — anthropos és logos —, de hogy milyen irányban, milyen korlátozással, azt nem mondja meg s így a maga általános, szintelen formulázásával tág teret enged az egyéni értelmezésnek.

Az anthropologia névvel az idők során nagyon különböző dolgokat jelöltek meg. Thomas Bartholinus, a XVII. század jeles dán anatomusa, 1673-ban megjelent anatómiáját azzal kezdi, hogy «az anthropologia, vagyis az emberről szóló tudomány két részből áll: anatómiából, mely a testtel s annak részeivel, és psychológiából, mely a lélekkel foglalkozik».¹ Íme az anthropologia névnek legáltalánosabb s betűszerinti értelmével valóban leginkább is megegyező használata.

Mások, mint Magnus Hundt (1501), Theodor Kerkring (1670.), William Cooper (1700.) tiszta anatómiát jelöltek meg vele, viszont Kant 1798-ban közzéadott ismert értekezésében: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* csak lélektant és pædagogiót nyújt, s hasonlót tesznek más philosophusok is, mint Fichte, Fries, Chavannes és mások anthropológiájukban. Az anthropologia czímet viseli Burdachnak az ember egész testi és lelki életét felölelő, annak idején nagyon elterjedt népszerű műve a fiától 1846-ban sajtó alá rendezett második kiadásában,² s ily értelemben használja e nevet többek közt egy magyar szerző, Fejér György is, a kinek műve 1807-ben jelent meg.³

¹ Thomæ Bartholini *Anatome*. Lugdani Batavorum 1673. Proœmium. «Anthropologia seu doctrina de homine in geminas dispescitur partes: Anatomiam, quæ de corpore, ejusque partibus agit et ψυχολογίαν, quæ de anima».

² K. F. Burdach : *Anthropologie* für das gebildete Publicum. 2. Aufl. Stuttgart. 1846—47.

³ Fejér György: *Anthropológia*, vagyis az ember esmértetése. Budán. A királyi Universitas betüivel. 1807.

Nem könnyű megmondani, hogy mikor kezd az anthropologia névhez az a sajátos értelem fűződni, melyet ma csatlunk hozzá. Blumenbachnál, a kiről hallottuk, hogy egyik megalapítója e tudománynak, az anthropologia név még nem szerepel. Talán az 1855-ös év ez az időpont: az az esztendő, a mikor Armand de Quatrefages megkezdte *Anthropologie* czímen előadásait a párizsi Muséum d'histoire naturelle-en,¹ vagy talán az 1859-es év, a mikor Paul Broca megalapította a párizsi Société d'Anthropologie-t, melyet 1863-ban követett a hasonló nevű londoni, 1868-ban a római és 1869-ben a berlini egyesület. Bizonyos, hogy az anthropológiának modern fogalma Franciaországban kelt életre.

A két említett nagynevű francia tudós alapvető meghatározása szerint az anthropologia az ember physicumával, szervezetével foglalkozó tudomány: az ember természetrajza,² vagy — Broca szerint — biológiája,³ oly tudomány, mely az emberi nem testére és testi életére vonatkozó általános kérdésekkel foglalkozik. A francia anthropologusok, a kik közül a legkiválóbbak a két említetten kívül Topinard, Hamy és Manouvrier, ilyen értelemben fogták fel és fogják fel mai napig is tudományukat. Így csaknem egyedül az emberi physissel foglalkozik a legjelesebb francia összefoglaló embertani munka, Topinard vaskos kötete,⁴ a melynek ő szerényen, tartalmasságával ellentétben *Éléments d'Anthropologie générale* nevet adott. Ma is még a legjobb idevágó francia tankönyv ez; szinte csodálatos, hogy bár már 30 éve, 1885-ben jelent meg, s szerzője csak pár év előtt halt el, nem ért újabb kiadást. Talán azért nem, mert a mi francia munkánál ritkaság, sok kiváló tulajdonsága mellett rendkívül terjengős és híján van az áttekinthetőségnek.

A német anthropologusok legnagyobb része is az ember

¹ Lásd R. Verneau, *Le professeur E. T. Hamy et ses prédécesseurs au Jardin des Plantes. L'Anthropologie.* T. 21, 1910, pg. 257.

² De Quatrefages szerint: «L'Anthropologie est l'histoire naturelle de l'homme faite monographiquement, comme l'entendrait un zoologiste étudiant un animal».

³ P. Broca: *Le Programme de l'Anthropologie.* Paris 1876. pg. 5.

⁴ P. Topinard: *Éléments d'Anthropologie générale.* Paris 1885.

physicumára korlátozódó tudomány gyanánt kezeli az anthropológiát. Martin, még röviddel ezelőtt a zürichi egyetemen az embertan tanára, a kinek már évek óta nagy érdeklődéssel várt s tavaly megjelent kitünő tankönyve¹ az első szigorúan tudományos német nyelvű anthropologia, külön kiemeli művének bevezetésében, hogy «es empfiehl sich daher in Zukunft den Ausdruck «Anthropologie» stets nur im Sinne von «physischer Anthropologie» zu verwenden.» Műve elejétől végig csak fizikai anthropologia.² Hasonlóan nyilatkozott Martin már 1901-ben, tanszékének elfoglalásakor,³ s ugyanilyen szellemen foglalt állást legutóbb tanszékbeli utódja, Schlaginhaufen⁴ is. Idézhetem Stratznak⁵, a széles körben ismert elmés és fürge tollú hágai nőorvosnak is következő szavait: «Die Anthropologie hat sich ausschliesslich mit den somatischen Eigenschaften der Menschheit zu beschäftigen und darf auf ethnographische Tatsachen nur so weit hinübergreifen, als sie deren zur Bestätigung ihrer eigenen Untersuchungen bedarf.» Ilyen korlátozással, ilyen értelemben művelik az embertant Németország legjelesebb anthropologusai, G. Schwalbe, Klaatsch, Kollmann és mások s ugyanez áll Olaszország legkiválóbb anthropologusaira is, a minők Sergi (Róma), Tedeschi (Padova), Giuffrida-Ruggeri (Nápoly) és Frassetto (Bologna). Meg nem állom, hogy ne idézzem itt Frassetto embertani tankönyvének⁶ néhány sorát: «Logicamente, l'Antropologia dovrebbe comprendere soltanto la zoologia del' Uomo». «Il compito dell'Antropologia dev'essere quello di considerare soltanto la parte fisica del' Uomo, lasciando all' Etnografia e all' Etnologia . . . . tutto ciò che ha rapporto coi prodotti dell' industria umana, coi caratteri

¹ R. Martin: *Lehrbuch d. Anthropologie*. Jena. 1914.

² Sajnos, hogy a még ily értelemben elhatárolt anthropológiának sem öleli fel az egész körét; a le nem tárgyalt anyagból még egy második kötetre telnék, a melynek megjelenésére azonban alig számíthatunk, mert a mű szerzője betegeskedése miatt nemrég nyugalomba vonult.

³ R. Martin: *Anthropologie als Wissenschaft und Lehrfach*. Jena. 1901.

⁴ O. Schlaginhaufen: *Die Anthropologie in ihren Beziehungen zur Ethnologie und Praehistorie*. Jena. 1913.

⁵ C. H. Stratz: *Naturgeschichte des Menschen*. Stuttgart 1904. pg. 3.

⁶ F. Frassetto: *Lezioni di Antropologia*. Vol. I. Roma 1909. pg. 102, 123.

morali ed intellettuale dei popoli e con lo sviluppo delle loro civiltà.»

Íme az egyik embertan. Ezzel szemben áll az embertanrak másik, tágabb conceptiója, a melynek során az anthropologia a bővülés különböző fokozatainak keresztül végül valóságos gyűjtőnévvé lesz a tudományoknak egész sora számára, a melyek az embernek nemcsak testi életét illetik, hanem felölelik az emberiség lelki életének sok mindenféle oldalát is: az emberi nem lelki megnyilvánulásaiban, erkölceiben, szokásaiban kifejeződő ethnikai változatosságot, a társadalmi és politikai élet sok mindenféle tüneményét és gyakorlati kérdését, a nyelvek és vallások összehasonlító kutatását, folkloret és archæológiát és még sok minden egyebet. Nem is lehet megmondani, hogy hol vannak ennek az anthropológiának a határai; nem is nevezhető ez már egységes, összefüggő tudományszaknak, hanem valami szétfolyó complexum ez, valóságos universitas scientiarum. Pár könyvnek a czíme világot vet azokra a változatos területekre, a melyeket belekapcsolnak ebbe a tágabb értelmű anthropológiába: E. B. Tylor, *Anthropology. An introduction to the study of man and civilisation* (London 1881.); Wollmann, *Politische Anthropologie*, (Eisenach 1903.); E. Fischer, *Sozialanthropologie* (Freiburg i. B. 1910.); Maria Montessori, *Paedagogical Anthropology* (London, 1913.) stb. Különösen az angol és amerikai szerzők szeretik az anthropologia nevet ebben a tágabb értelemben használni, de vannak német szerzők is, mint pl. Luschan, Buschan, E. Fischer, a kik, valószínűleg az egyéni tehetségükben és hajlandóságukban rejlő universalitásnál fogva, az anthropologia határait messzire kiterjesztik a szoros értelemben vett physikai anthropologia korlátain túl.

A magam részéről azokhoz csatlakozom, a kik az anthropologia nevet csak a «physikai embertan» megjelölésére óhajtják fenntartani s a kik kétségbe vonják annak czélszerűségét, hogy e mellett ezt a nevet még gyűjtőnévnek is használjuk a szerteágazó tudományok egész sorára, a melyek csak abban az egyben egyeznek meg, hogy mind az emberre vonatkoznak, egyébként pedig egészen eltérő tartalmúak s egytől-egyig szerepelnek már egyszer más néven a tudományok rend-

szerében. Nem tudok abban egyetérteni Haddonnal,¹ hogy az «anthropologia» legnagyobb szépsége éppen ebben a korlátozatlanságában és definiálhatatlanságában rejlik. A tudományok köztársaságában szinte példátlanul áll az ilyen embertan birodalmának nemcsak óriási kiterjedésével, de heterogeneitásával is. A néprajz már rég elég nagy és feladataiban és módszereiben eléggé sajátos tudomány arra, hogy önálló szakot alkosson; viszont a tulajdonképeni anthropologia is elérte már a nagykorúságot s megállhat immár a maga lábán. S ugyanez áll arra a többi tudományra nézve is, a mit belesoroznak az embertannak e tág fogalomkörébe. Ha súlyt vetünk arra, hogy az embertan minden dilettantismustól ment igazi szaktudomány legyen, hogy ne érhesse az «ex omnibus aliquid, ex toto nihil» vádjá, oda kell hatnunk, hogy szorosan a somatikus, az emberi testre vonatkozó ismeretkör határai közt maradjon s az emberi psychére vonatkozókat átengedje az illetékes tudományoknak.

Ezzel a világeért sem akarnám azt mondani, hogy zárkózzék el ridegen, határolja el magát mély árkokkal és sánczokkal az ethnologia s általában minden felé, a mi nem soma, hanem psyche. Sőt ellenkezőleg: karöltve kell haladnia a néprajzzal, a történelemelőtti idők művelődéstörténetével, az archæológiával, sociológiával és még több más «szellemi» tudománynyal. Eleven kölcsönhatásban kell velük maradnia, de óvja meg az önállóságát velük szemben s ne kalandozzon be nagyon mélyen a területükre.

Igaz, hogy még ezt a szűkebb értelemben vett s a soma jelszóval látszólag oly biztosan körülárcolt tudományt sem könnyű elhatárolni egyes ú. n. lelki tudományok felé. Nem éppen nehéz megvonni a határvonalat a néptudomány és a néprajz irányában, mert itt a physis és a psyche dualismusa valóban eléggé megadja a világos útmutatást. De már igen nehéz az elhatárolás a társadalomtudomány, a társadalmi biologia, az orvostudomány, a közegészségtan egyes kérdései felé. Az anthropologusok egy csoportja minden követ megmozdít, hogy

¹ A. C. Haddon: *Anthropology, its position and needs*. President's Adress. The Journal of the Anthrop. Institut of Great Britain and Ireland. Vol. XXXIII. 1903, pg. 11.

kiragadja az anthropologusokat az ő contemplatív elméleti zárkózottságukból s belehelyezze őket a társadalmi élet forrongó gyakorlati kérdései közé; «socialanthropologia» vagy alkalmazott anthropologia czímen besorozza az embertan feladatai közé a társadalmi biológiát, az eugenikát s az emberiség sorsát javítani igyekező törekvések egész sorát.

Ilyen pl. v. Luschan tanár, a jeles berlini ethnologus és anthropologus, a ki minden alkalmat felhasznál arra, hogy ennek a «társadalmi embertan»-nak a fontosságát hargoztassa. Egyik beszédében világosan kifejti, hogy mit ért ezen. «A socialanthropologia — úgymond¹ — olyan kérdésekkel foglalkozik, a melyek egy nép, egy nemzet, az egész emberiség jólétét, gondját-baját illetik. Megvilágítja a modern fajjegészségtan és eugenika értelmében a nagy népbetegségek, a tuberculosis, az alkoholismus, a syphilis kérdéseit. Foglalkozik továbbá az átöröklés törvényeivel s a társadalom és az állam jogaival és kötelességeivel a büntetessel szemben. Fontos tárgya azután a culturnépek állítólagos «elfajulás»-ának fenyegető réme s ezzel kapcsolatban a véderőre vonatkozó kérdések.» Luschan e helyen kikel a békemozgalom, a leszerelésre irányuló törekvések ellen s azzal az állítással szemben, hogy Németországnak tönkre kell mennie a militarismussal járó óriási költségek miatt, hivatkozik arra, hogy a német birodalomban évenként több pénz fogy el az alkoholra, mint a hadseregére és haditengerészetre együttvéve és hétszer annyi, mint az egész közoktatásügyre. Mennyire beigazolták az azóta lefolyt és sajnos még mindig folyó nagy történelmi események Luschan állásfoglalásának helyességét! Hol volna ma Németország és hol volnánk mi is a német «militarismus» nélkül? A továbbiakban azután rámutat Luschan mint a társadalmi embertannak egyik legfontosabb problémájára: a születések számának állandó fogyásában mutatkozó, a cultura haladásától szinte elválaszthatatlannak látszó aggasztó

¹ F. v. Luschan: *Die Wichtigkeit des Zusammenarbeitens der Ethnographie und der somatischen Anthropologie mit der Praehistorie*. Korrespondenzblatt d. Deutsch. Gesellsch. f. Anthrop., Ethnol. und Urgeschichte. XLIII. évfolyam, 1912. pg. 52. — U. a.: Elnöki megnyitó beszéd a német anthropologiai társaság 44. ülésén, 1913. aug. 4-én. U. o. XLIV. évfolyam, pg. 61.

tüneményre, arra, a mit ő «elendes Zweikindersystem»-nek, mi egyke-kérdésnek nevezünk s felhívja az ellene való küzdelemre az anthropologusokat. Luschan tanár a múlt év márczius havában itt Budapesten tartott előadása tárgyául ezt a legutóbb említett, sokat tárgyalt társadalmi jelenséget, az elnéptelenedés veszedelmét választotta s beszédének végén, mint az ellene megindítandó actio legalkalmasabb, leghathatósabb fegyverét — minél több embertani tanszék felállítását sürgette.

Kétségtelen, hogy a szoros értelemben vett embertannak is vannak a társadalmi alakulással kapcsolatos feladatai és gyakorlatilag is értékesíthető eredményei. Az anthropologia ez irányú feladatát azzal lehet jellemezni, hogy az ő kötelessége, hogy megvizsgálja az ember társaséletéből fakadó tényezők hatását az embercsoportok szervezeti sajátságaira, nemcsak a morphologiaiakra, hanem az élettaniakra is, de csak a szoros értelemben vett «normal» sajátságokat értve itt, a minő pl. a természet, a koponya nagysága és idoma, az agyvelő súlya, vagy physiologiai téren a menstruatio jelentkezésének és megszüntének ideje, nem pedig a határozottan kóros elváltozásokat és elfajulásokat; itt az anthropologia határvonala a socialis hygiene, a közegészségtan és az orvostudomány felé. Persze nem mindig könnyű ezt a határvonalat megtalálni és betartani, de egy kis tapintattal meg fogja érezni az anthropologus, meddig mehet ő és hol kezdődik a közös határterületeken túl az orvosi statisztika, az orvostudomány birodalma. Kimutatja az anthropologia pl. a táplálkozás és foglalkozás hatását a gyermek növekedésére. A jobbmódu körök gyermeke évek szerint összehasonlítva átlag magasabb az alsó társadalmi rétegek hiányosan táplált gyermekénél, a korán nehéz testi munkára szorított gyermek a 14.—17. év között elmarad növekedésében a munka és a pihenés kellő egyensúlyában fejlődő gyermekhez képest, a mint azt pl. egy svájci tudósnek, Schwerznek¹, tanulmányos táblázatai mutatják. Nagy irodalma van ennek a kérdésnek. Kimutatja, hogy a felnőttek között is más a testmagasság a társadalom különböző osztályaiban, a mi a hygienés viszonyok,

¹ Fr. Schwerz: *Unters. über d. Wachstum d. Menschen.* Archiv für Anthrop. Bd. 10, 1912, pg. 1.

a táplálkozás különbözőségének tudható be; széleskörű és eredményeikben egyformán hangzó vizsgálataink vannak erről Franciaország, Olaszország, Anglia, Spanyolország és Dánia lakosságára nézve. A párizsi munkásnők átlagos magassága a 21—40. év között 155 cm, a középosztály és felsőbb osztály nőié 4 cm-rel több.¹ A közegészségi viszonyok javulásával lehet magyarázni azt az Európaszerte, sőt még Japánban is tett tapasztalatot, hogy az utolsó félszázadban a katonakötelesek átlagos magassága néhány centiméterrel emelkedett, Norvégiában pl. 168·8 cm-ről 171·2-re (Daae 1909.), Hollandiában 164·1-ről, 167·1-re (Bruinsma), Dániában 165·4-ről 169·1-re (Steensby 1907.), a mi nem úgy értelmezendő, hogy minden ember magasabb lett, hanem úgy, hogy a fejlődésükben a kedvezőtlen külső viszonyok miatt gátoltak száma csökkent s többen érték el azt a nagyságot, a mely őket a race-beli és családbeli átöröklés révén megilleti. Nagyon sok érdekes idevágó adatot találunk Niceforónak 1905-ben megjelent értékes művében: *Les classes pauvres, recherches anthropologiques et sociales*.² Az anthropologia feladata, hogy megvizsgálja a város és falu hatását a termetre s egyéb normálisnak nevezhető szervezetbeli sajátságokra. Ammonnak³ az az állítása nagy figyelmet keltett, hogy Badenben a városi lakosság közt több a hosszúfejű, mint a falusi közt. Ebben az esetben nem milieuhatásra kell gondolnunk, hanem inkább a selectio szereplésére: az Ammontól kimutatott tényt úgy lehetne magyaráznunk, hogy a dolichocephal teuton fajta ivadéakai élelmesebbek, vállalkozóbbak és testileg is munkabíróbbak lévén, inkább özönlének a városi ipari és kereskedelmi központokba, mint a brachycephal alpesi fajta ivadéakai. Olaszországra nézve Fr. és H. Boas (1913.) a Livi statistikai anyagá-

¹ A. Marie et L. Mac Auliffe. *Influence du milieu social sur le développement de la taille chez la femme*. Compt. rendu de l'Acad. des Sciences de Paris. T. 152. 1912. pg. 1499.

² A. Niceforo: *Les classes pauvres, recherches anthropologiques et sociales*. Biblioth. intern. de Sociol. Paris 1905. — Német fordításban: *Anthropologie d. nichtbesitzenden Klassen*. Leipzig. 1910.

³ O. Ammon: *Zur Anthropologie der Badener*. Jena. 1899.

nak felhasználásával hasonlót talált. De általános érvényű törvény gyanánt nem állíthatjuk fel ezt a tételt; máshol mások a viszonyok. Kopenhága lakossága pl. rövidebb fejű a dán falusi népességnél (Mackenzie 1910.) s Egyiptomban is, a hol Craig (1912.) 10,000 embert vizsgált meg, a városi lakosság a brachykephalabb.

Ime néhány kiragadott példa az igazi társadalmi embertan változatos tartalmú feladatai sorából. Azok az egyéb messzibbre kiható kérdések azonban, melyeket például E. Fischer igen tüzetes socialanthropológiai programjában¹ az embertan e fejezetének körébe utal, bármily érdekesek és fontosak is, véleményem szerint már többé-kevésbé túlesnek az anthropologia legitim határain, ha nem kalandoznak is el oly messzire e határvonalakon túl, mint a Luschantól hangoztatott feladatok egyike-másika. A race-tulajdonságok kimutatható szereplése a cultura fejlődésében, a népek és az emberiség sorsában Gobineau, Stuart, Chamberlain, Woltmann értelmében: «az államok egymáshoz való viszonyának anthropologiai oldala», az egyke-tünemény, annak oka, sok mindenféle társadalmi kapcsolata, a culturával boldogított kezdetleges népfajok kihalásának okai, a fajhygiene s hasonló kérdések nem annyira az anthropologus, mint inkább a sociologus, történész, nemzetgazdász, statisztikus, politikus, orvos gondolatvilágába és gyakorlati feladatai közé tartoznak; még csak nem is határterületek. Az a körülmény, hogy e kérdések megvilágításánál és megoldásánál a társadalomtudomány nem ritkán használja fel az embertan adatait és fordul e tudomány módszereihez, még nem ok és jogczím arra, hogy e kérdéseket a maguk egészében oda-csatoljuk az anthropologia sajátlagos teendői közé. Más tudományok terén is nem egyszer fordul elő az ilyen kölcsönvétel, a nélkül, hogy a kölcsönvevő disciplina ezzel beleolvadna a hi-telező tudományba s annak egy fejezetévé válnék.

Véleményem szerint annak is, a mit «bűnügyi embertan»-nak neveznek, csak nagyon kis részét foglalhatja le jogosan ma-

¹ E. Fischer: *Sozialanthropologie und ihre Bedeutung für der Staat*. Freiburg i. B. 1910. — U. a.: *Sozialanthropologie*. Handwörterbuch d. Naturw. Jena, G. Fischer 9. kötet, 1913, pg. 172.

gának az anthropologia, csakis az ú. n. «stigmák», vagyis a büntetesen észlelhető szervezetbeli sajátserűségek fejezete, sőt még a stigmák közül is épen csak azok tartoznak ide, a melyek határozottan normálvarietások, nem pedig igazi kóros rendellenességek, vagy beteges elváltozások. Ide valók pl. a koponyaassymetriák, a varratrendellenességek, a fülnek bizonyos kisebbfokú szabálytalan alakulásai, a minő a czimpa hiánya vagy odanőtsége, az elálló fül, a szatíresúcs, a nagyon erős Darwingumó, a helixnek tökéletlenül begörcbült volta, a Wildermuth-fül s hasonlók; de már pl. az egész fülkagyló világra hozott teljes hiánya, vagy egészen csökevényes volta nem sorozható ide, ez már inkább a pathologiai anatómiának, az általános kórtannak, az elfajulásokkal foglalkozó orvostudományi fejezetnek a kérdése. Különbén már ez az egy kapocs is mindinkább lazulni látszik a kriminologia és az embertan között, mert e stigmák értékelése nagyon alászállott az utóbbi időben. Újabb statistikai vizsgálatok nagy részükre a Lombroso-iskola czélzatos adataitól eltérő eredményt adtak. Kiderült, hogy a «delinquente nato»-ra jellemzőnek mondott rendellenességek közül nagyon sok ép oly gyakran fordul elő bűnbe nem keveredett és épeszű embereken, mint gonosztevőkön, csavargókon, prostituáltakon és elmebajosokon. Azt, hogy nagyon sok súlyosan terhelt egyén a legtökéletesebb physikai fejlődés megtestesítője, az elfajultság minden jele nélkül, mindenki tudja. Mindazonáltal úgy látszik, hogy egyesek e stigmák közül hol külön-külön, hol egymással szövíődve, csakugyan gyakrabban találhatók gonosztevőkön, mint normális embereken s Bumke¹ talán mégis elveti a sulykot, midőn azt mondja, hogy «die ganze Lehre von den körperlichen Entartungszeichen entbehrt jedes Fundaments». A degeneráltság jelei azonban csak nagyon kis részben mutatkoznak az anthropologus hatáskörébe tartozó morphologiai és physiologiai sajátserűségekben, legnagyobb részük egészen másféleben nyilvánul meg: idegkórtani és psychopathologiai tünetekben s más kóros je'en-

¹ O. Bumke: *Über nervöse Entartung*. Berlin. Springer 1912. Hasonló értelemben nyilatkozik K. Birnbaum is: *Die psychopathischen Verbrecher*. Berlin. 1914. pg. 521.

ségekben, s ezekhez az anthropologusnak igazán már igen kevés köze van. A degenerált gonosztevő nem anthropologiai értelemben vett külön emberfajta, nem külön emberi varietás, mint azt Lombroso hirdette az ő kalandos tanában, hanem rendellenes antisocialis psychikai egyéni formatio, sok esetben pedig kóros, beteg ember. De maga az alapprobléma, a kriminalitás viszonya a szómához, a büntettes természetrajza, psychopathológiája, a büntettes szabad akaratának kérdése, a környezetnek, a rossz példának, a nevelés hiányának, a társadalmi tényezőknek, a pillanatnyi ingereknek hatása a büntettes lélekének és társadalomellenes hajlandóságának a kialakulására, egészen távol esik az anthropologus feladataitól. S ha az anthropologus e fejezetnek ő reá tartozó apró csücskét jogcímnek tartja arra, hogy ezen a réven úgy szólva az egész kriminológiát bekeblezze a maga tudományába, akkor tulajdonképen reászolgál arra a gáncsra, hogy mint műkedvelő beleavatkozik olyan kérdésekbe, a melyekhez hozzászólni, legalább a saját szakmájának tanulságai alapján, semmi illetékessége nincs, ép oly kevéssé, mint hozzászólni a Luschan programjában megjelölt egyéb kérdések legtöbbszöréhez, a minő a tuberculosis, a syphilis, az egyke-rendszer okozta elnéptelenedés, a neomalthusianismus, a leszerelés kérdése stb. Ha véletlenül orvos, vagy még hozzá idegorvos, mint pl. Buschan, a jeles stettini anthropologus, az igazi szakember jogán szólhat hozzá e kérdések egyikéhez-másikához, de nem anthropologus-minőségében, hanem orvosi tudásánál és tapasztalatánál fogva. A legtöbb anthropologusnak nincs is orvosi képzültsége s ha talán neve elé jogosan írhatja is a doctor medicinæ címet, mint pl. néhai Török Aurél, igazi orvosi tapasztalata és gondolkozása nincs. Ha az ilyen anthropologus, a ki gonosztevőt talán nem is látott soha s koponyái és könyvei között az igazságszolgáltatás és a közélet izzó kérdéseivel nem is jöhetett soha eleven érintkezésbe, íróasztala mellett könyvekből összeállít valami «bűnügyi embertant», ez nem igazi szaktudomány, hanem compilatorius munka, dilettantismus. Ne akarjon az anthropologus mindenhez érteni. Ne legyen olyan, mint a czirkuszbéli műlovar, a ki az egyik lábával az egyik, a másikkal a másik ló hátán állva

végzi szédületes mutatványait; bravurnak jó ez, de biztos nyeregben-ülésnek nem.

Ezzel nem akarom csorbítani az anthropologusnak azt az általam is legteljesebben elismert egyéni jogát, hogy az emberiség boldogulását, jólétét érintő gyakorlati kérdések iránt érdeklődjék és ha hajlandósága, kedve, becsvágya tartja s megvan hozzá a kellő encyklopædikus műveltsége, olvasottsága is, ezek egyikük-másikuk tisztázásában a tollával és szavával is közreműködjék. De, mint már fentebb mondtam, ehhez az illetékességet nem merítheti a saját tudományából. Nincs annak semmi jogosultsága, hogy ezeket a kérdéseket szinte hivatalosan is beiktassuk az anthropologus munkaprogramjába.

Az imént azt mondtam, hogy az anthropologus ne akarjon mindenhez érteni. De viszont ezzel szembeállíthatom azt a másik tételt, hogy az anthropologusnak sok mindenhez kell értenie. Tájékozottnak kell lennie a néprajzi tudományok, a régészet, az összehasonlító anatomia, az állattan, a biologia terén; különösen nagy hasznát veszi pedig annak, ha áthaladt az orvosi tanulmányok iskoláján. Én a magam részéről szinte el sem tudom képzelni, hogy igazán meg lehessen érteni az emberi mikrokosmos mibenlétét, az ember természetét, orvosi képzettség nélkül; az emberi test szerkezetének, physiológiájának beható ismerete nélkül meg se közelíthetők az anthropologia kérdései és valami félszeg, tökéletlen dolog az olyan anthropologia, mely az emberből nem ismer mást, mint csak a koponyát, a csontokat, a bőrt, s egy pár egyéb dolgot, melynek nincs teljes áttekintése az emberi organismus egész fölépítéséről és működéséről ép és kóros viszonyok közt. Ez persze nem zárja ki azt, hogy az anthropologus ilyen általános ismeretek nélkül is egyes részletkérdésekben értékes adatokkal gyarapíthatja tudományát.

Igen sok érintkező pontja, széles határterülete van az ember-tannak a pathológiával. Ezt a kapcsolatot Török tanár is több alkalommal hangoztatta, sőt ő még tovább ment: nemcsak az anthropologustól magától kívánta meg az orvosi képzettséget, hanem még az anthropologia hallgatójától is, s épen ezért az egész embertani tanszakot az orvosi karhoz kívánta

csatoltatni.¹ Ezt a követelést, bár elméletileg indokoltnak ismerem el, a gyakorlati élet szempontjából nem tudnám magamévá tenni. Az orvostanhallgató tanulmányi rendjébe nehezen illeszthető be az embertan, inkább van helye a leendő középiskolai tanár tanulmányai közt s én remélem is, hogy ha majd a nálunk most tervbe vett reform a mostaninál nagyobb jelentőséghez juttatja a középiskolai tanításban az ember és az emberi nem szervezetére és életére vonatkozó tanítást, fontosabb helyet fog elfoglalni az embertan is a tanári pályára készülők egyetemi tanulmányai között. Ebből a szempontból az anthropológiának véleményem szerint a bölcsészettudományi kar körében van a helye, a mi nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy technikailag szorosabb kapcsolatba kerüljön az orvoskari intézményekkel.

A kórtannal közös határterületek megvilágítására csak egy pár példát hozok fel. Ilyen pl. a rendellenes koponyaalakok fejezete: a mikrocephalia, skaphocephalia (csónakfejűség), oxycephalia (toronyfejűség), plagiocephalia (ferdefejűség), hydrocephalia (vízfejűség), a rejtélyes öröklékeny dysostosis cranio-facialis,² a koponya aggkori elváltozásai, a craniotabes occipitalis stb., a melyek egyaránt érdeklik az anthropologust és a kórbonecztan művelőjét. Az emberi természet kérdése is sokszorosan összefonódik a physiológiával és a pathológiával. Az emberi test növekedéséről, a csontváz fejlődéséről tudjuk mai nap, hogy nem egészen automaticé végbemenő folyamat, hanem hogy rendes lefolyását az emberi szervezetben elrejtett bizonyos «belső elválasztású mirigyek» kormányozzák (gonád, thymus, pajzsmirigy, hyphophysis, mellékvese). Ezeknek a vérkeringésbe jutó váladékai, ú. n. hormonjai adják meg a növekedéshez szükséges ingert. Kóros zavaruk, hiányos kialakulásuk, fogyatékos működésük zavart támaszthat a test növekedésében, még pedig nemcsak a minusvariatio, hanem a plusvariatio értelmében is. Ma tudjuk, hogy ép úgy, mint a hogy a törpék egy része hiányosan fejlődött, vagy tökéletlenül működő pajzsmirigye vagy thymusa miatt maradt el a növe-

¹ A. v. Török: *Grundzüge einer systematischen Kraniometrie*. Stuttgart, Ferd. Enke, 1890. pg. 24.

² Ch. Chatelain, *La dysostose craniofaciale téréditaine*. Paris, 1914,

kedésében, a gigantismus bizonyos alakjai is a hypophysis rendellenességeivel hozhatók kapcsolatba. S e mirigyek hormonjai nemcsak a növekedésre vannak kihatással, hanem a test sok más alakbeli és egyéb viszonyára is, a minők a test arányai, a zsírfelődés és zsírelszlás a testen, a hajzat és szőrzet minősége és mennyisége, a bőr színe. A természetnek, a test általános formájának, a bőr színének, a szőrzetnek sok rendellenessége a belső elválasztású mirigyek szabálytalansága alapján értelmezhető, s az az anthropologus, a ki a nélkül, hogy ismerné és figyelemre méltatná a testalkat e sajátságainak mélyebben gyökerező physiologiai és pathologiai okait, csak mérőeszközeivel közeledik a szervezethez, messze marad attól, hogy valóban megértse az emberi test idomának problémáját. Talán nincs messze az az idő, a mikor a faji különbségek egy részét a hormonokat termelő mirigyek faji sajátságaival fogjuk kapcsolatba hozni s a race-jellegek alapokát e mirigyek finomabb anatómiai és élettani összehasonlító vizsgálatával fogjuk kutatni. A testalkat egyáltalában olyan kérdés, a melynek vizsgálatában és elemzésében a legszorosabb vonatkozásba kerül az anthropologia az orvostudományokkal; sokat mondhatnék el e vonatkozás közelebbi illusztrálására.

Egészen orvosi természetű az anthropológiának az a fiatal s még zsenge fejezete, a mit «a népfajok összehasonlító pathológiájá»-nak nevezünk. Sok adat látszik ugyan ide tartozni, de kevés marad meg belőlük, ha pontos elemzés útján kirekesztjük azokat a kórtani eltéréseket, a melyek a milieu, a klíma, az életmód különbözőségének, a betegségek földrajzi elterjedésével kapcsolatos viszonyoknak s hasonlóknak tudhatók be s csak azokat a sajátságokat vesszük szemügyre, a melyek csakugyan a fajbeli dispositio rovására irandók. Ilyenféle tapasztalataink különösen a zsidóságra vonatkozólag vannak. A czukorbetegség s úgy látszik a tuberculosis is sokkal gyakoribb a zsidók közt, mint a keresztyének közt s az a tünetcsoport, a mit «idiotia amaurotica familiaris»-nak neveznek, Salaman¹ szerint (1911.) épen csak a zsidókon fordul elő.

¹ R. N. Salaman: *Heredity and the Jur.* Journal of Geretics. Cambridge T. I., 1911. pg. 273.

II.

Eddigi fejtegetéseink eredménye tehát az, hogy maradjon a tudományos embertan szigorúan a somatikus, vagyis az ember physisét tanulmányozó tudomány keretében. De nézzük már most közelebbről, hogy milyen irányban kutatja az anthropologia az emberi testet, miben különbözik a többi ugyanezzel foglalkozó tudománytól, miben áll a jogosultsága ahhoz, hogy ezek mellett mint önálló ismeretkör megállhasson.

Az önálló tudományszakok felállítása emberi conventio, bizonyos fokig mindig műtermék. Az emberi kutatás nem ás magának külön az ismeret felé vezető árkokat, hanem inkább egy széles, akár tengernek is beillő folyóhoz hasonlít, a melynek egységes medrében legfeljebb egymással párvonalasan haladó áramlatok jelképezik a különböző tudományágakat. Az önálló tudományszakok elkülönülése az emberi kutatás összességéből a tudományok bővülésével járó, a tudományok ápolásának és tanításának gyakorlati szükségleteivel, technikájával kapcsolatos tünemény. Idővel egyes fejezetek, a kutatásnak egyes irányai bizonyos fokig bővülve nem tudnak már kellőképen elhelyezkedni és érvényesülni egy más tudománykör keretén belül, a hol csak másodrendű szerepet játszanak, holott fontosságuknál, bőségüknél fogva egy önálló szakma központjába kíváncsoznak. Hozzájárulnak ehhez még bizonyos külső körülmények: a vizsgálati eszközöknek, a kutatás módjainak különlegessége, a külön szakemberek által s külön intézetekben való ápolás szükségessége s hasonlók. Ily módon szoktak a bimbózással szaporodó lények sokasodásának módjára, új tudományágak lefűződni a régiekből, hasznára is, kárára is az emberi tudás haladásának; hasznára, mert az önállósult ismeretkör művelése behatóbb lesz, kárára, mert az elkülönülés gyakran lazítja a kapcsolatot a tudomány különböző ágai, irányai között s nehezíti az egységes, szerves fejlődést.

Itt van első helyen az anatomia, két kiegészítő tudományával: a szövettannal és a fejlődéstannal. A bonczolástan az ép emberi testnek szabad szemmel látható külső és belső alakviszonyait, egybeállítását, részeinek nagyságát, színét, súlyát, egymáshoz való viszonyát, összefüggésük módját, szóval mor-

phologiai és physikai tulajdonságait kutatja; a szövettan a mikroszkopi viszonyokat, a sejt és sejtszármezokok szerkezetét, életét s szövetekké és szervekké való összefűződését vizsgálja s végül a fejlődéstan az emberi szervezet kifomálódását kíséri lépésről-lépésre a megtermékenyített petesejt első oszlásától a születésig s a születésen túl a kifejlődött állapotig, a visszafejlődés kezdetéig. Az anatomia az ő két mellékágával együtt az embernek egy elvont képét veszi alapul, figyelem nélkül az emberek közt lévő sokféle különbségre; minden ember más egy kissé, de az anatomia ezeket az eltéréseket elhanyagolja, általánosságban ismerteti az emberi szervezet felépítését és fejlődését, valami elvont, a valóságban nem is létező, különleges egyéni és faji vonásokkal fel nem ruházott emberi alakot képzel maga elé és ismerteti. Még a férfi és a nő közti különbséget is csak futtában érinti s hasonlókép csak röviden tér ki a kor-különbségekkel járó szervezeti eltérésekre.

S ugyanígy jár el az élettan is, mely az anatómiától összetételében, részeiben ismertetett gépezet működését, «ergológiáját», anthropobiochemiai részében pedig vegyülettani egybeállítását tanulmányozza. Ez is figyelmen kívül hagyja az emberek közti jellegzetes eltéréseket. A physiologus előtt is egy elvont emberi kép lebeg; mi sem természetesebb, mint hogy ez a képzeletbeli ember a fehér fajta tagja, mert hisz az emberi test működéséről szóló tudományt, ép úgy, mint a többit is, fehér emberek alkották meg fehér emberek számára. A tudomány termelői és fogyasztói még mindig főképen a fehérek, bár már kezd e tekintetben a sárgabőrű ember is, a japán tudósokban képviselve, a fehér ember mellé állani. Nem tudom, van-e már japán anatomia és physiologia; valószínűnek tartom, hogy van, s biztosra veszem, hogy abban a sárga ember általános physikai képe szolgál a leírás és tárgyalás alapjául. A japán anatómiában biztosan a ferde metszésű, mongolredős szem, a sárga bőr s a merev fekete haj szerepel a főszövegben s legfeljebb csak kiegészítéskép apró betűkkel következik utána a vízszintes állású európai szemnek s az európai ember fehér bőrének és sima, világosabb hajának a leírása.

Ez a két alaptudomány az egészséges emberi szervezetet ismerteti. Van azután egy nagy családja a tudományoknak,

mely az emberi szervezetnek a rendes állapottól való eltéréseivel, zavaraiival, kóros elváltozásaival, elfajulásaiival foglalkozik: az orvosi tudományok sorozata. Itt már a dolog gyakorlati oldalából adódott, hogy bizonyos elkülönülés állott be az emberi egyének különbözőségei, főkép pedig a nemek és korok szerint. Mert hiszen különleges betegségei vannak a nőnek, a férfinak, a gyermeknek, az aggastyánnak, s a gyakorlat igényeihez képest kialakult egy külön nőorvostan, gyermekorvostan s kialakult a race-ok különbözőségeivel kapcsolatban az ú. n. trópusi orvostan is, mely a meleg égövi lakók sajátlagos, az ő klímájukhoz kötött, leginkább élősdiek okozta betegségeit tanulmányozza. De ez a trópusi orvostan inkább gyakorlati célok szempontjából és irányításával, leginkább a trópusokba készülők orvosok praktikus igényeihez képest kezeli és ápolja a maga tárgyát, nem pedig az emberi nem egészére irányított tekintettel, nem az emberiség összehasonlító szemléletének elvi magaslátáról.

Ki lehet-e merítve a vázolt tudományok körével mindaz, a mit az ember szervezetéről tudnunk érdemes, kutatnunk érdekes és fontos? Bizonyára nem. A nagyjelentőségű kérdéseknek, az emberiség egészét felölelő nagy problémáknak egész sora nem talál elhelyezést e tudományok keretében, vagy csak nehezen illeszthető bele.

Mind a három tudomány figyelmen kívül hagyja az emberben az egyént s mégis mind a három individuális, «egyéntudomány», szemben az anthropológiával, mely az emberi nem egészére s egyes nagyobb csoportjaira fordítva figyelmét, «csoporttudomány» lesz.

Az embertan feladatait felfogásom szerint három nagy fejezetbe csoportosíthatjuk:

I. csoport: Az ember helye a természetben, viszonya a környező világhoz, összehasonlítása morphologiai, biologiai és pathologiai szempontból az állatokkal, különösen a hozzá legközelebb álló formákkal: a majmokkal és félmajmokkal (primates). Ide tartozik, mint az emberbúvárlatnak egyik fontos ága, az emberi nem származásának nehéz és homályos problémája: «a kérdések kérdése». Beletartoznak e fejezetbe a származástan általános kérdései (selectio, Lamarckismus, változtak

keletkezése, átöröklés stb.), a mennyiben az emberre vonatkoznak.

II. csoport: Az ősember, az emberi nem prähistoriája somatikus tekintetben, a hominidák legrégebb szervezetbeli maradványai, a jégkorszakbeli, neolithkori, bronz- és vas-korszakbeli ember, az emberi nem korának, a legősibb emberfajok elkülönülésének kérdése.

III. csoport: A földet benépesítő mai emberiségre vonatkozólag: az emberek közt észlelhető, nagyobb csoportokra kiterjedő típusos különbségek tanulmányozása, pontos megállapítása s az e különbségekben rejlő törvényszerűségek, okozati kapcsolatok és általános elvi szempontok kutatása.

A kérdések e három nagy csoportja mellé oldalt egy összefoglaló jelet rajzolhatunk s a jel mellé odaírhatjuk még, mint az anthropológiának mindhárom részére egyaránt vonatkozó bevezető fejezetet: az emberi kutatás módszereinek ismeretetését. Ez a módszertan pedig két részből áll: az általános methodológiából, mely különösen az anthropologus által összegyűjtött statistikai anyag, a somatometriai sorozatok stb. feldolgozásának, értékelésének irányelveit állapítja meg a statistikai kutatás egyéb területein bevált elvek szemmel tartásával, s a részletes módszertanból, mely az emberi test anthropologiai vizsgálatának technikai eljárásait és nemzetközi megállapodással egységesen elfogadott módozatait ismerteti.

Az anthropologia még ebben a szűkebbre szabott keretében is elég nagy és változatos anyagát öleli fel a tudásnak és kutatásnak s nem lehetetlen, hogy idővel, fejlődésének haladottabb fokozatán, a jelzett három fejezet szerint három egészen önálló tudományá fog szétkülönülni. Látható az is, hogy e tudománynak a tartalma olyan különböző elemekből áll, hogy lehetetlen arra egy egyetemesen jellemző, a színtelen «anthropologia» névnel jobb elnevezést találni, bármily kívánatos volna is, hogy olyan névvel jelöljük meg e disciplinát, mely nemcsak ráutalna tartalmára, hanem egyúttal meg is szabná a határait.

Az embertan legmagasabbrendű feladatait kétségtelenül az első csoport foglalja magában. Csodálatos lény az ember! Egész szerveződése szerint, ösztöneinek kérlelhetetlen kény-

szerében, életének egész rhythmusában, a hogy' születik, a hogy' él, a hogy' fenntartja faját, a hogy' meghal: nyilvánvalóan az állatország tagja, de agyvelejében hatalmas értelem lakozik s bár lelki működésének alapvonásait megtaláljuk a magasabbrendű állatokban is, ezzel az értelmességével, ezzel az agykérgében föllobbanó isteni szikrával magasan az állat fölé emelkedik s valami egyedülálló jelenséggé lesz a szerves világ alakzatai közt. Egy csoda valósult meg benne: a természet öntudatra ébredt a culturember öntudatában; ime a természetnek egyik szerves gépezete, bár működését most is akarátán kívül eső törvények kormányozzák és korlátozzák, megelevenedett, automataszerű derengő létéből öntudatos életre ébredt! Megfigyeli a világot, a melybe beleszületett, megfigyeli önmagát s viszonyát a nagy mindenséghez, a melynek kapcsolatai közé mint a szerves élet egy láncszeme illeszkedik az ő egyéni élete; szellemével a csillagok közé és fölé, saját egyéniségének a mélyseibe hatol s merészen felveti a kérdést: ki vagyok én?

Az anthropologia ezt a nagy kérdést, vagy helyesebben a kérdéseknek ezt a csoportját tények gyűjtésével, megfigyelésekkel s a tényekből levont következtetésekkel igyekszik megközeleltíteni. Szinte külön se választható ezektől a kérdésektől az ember-tan második feladata: a rég letűnt ősidők emberének kutatása.

A legserényebb munka folyik e téren. Persze a szolid munka mellett sok selejtes, értéktelen hypothesis is burjánzik. A hypothesisek általánosságban nem ártanak a tudománynak; nincs oly tudomány, a mely el lehetne nélkülök, de az egyes tudományokban a mennyiségük és szerepük különböző az illető tudomány kérdéseinek különböző természete és különböző merészsége szerint; vannak tudományok, a melyekkel szemben e tekintetben elnézőbbnek kell lennünk.

Még a legrosszabb hypothesis is megérdemelheti a nyomdafestéket, mint a kutatást élénkítő s egyes kérdések és körülmények pontosabb megvizsgálására ösztönző tényező. A hypothesisek csak akkor válnak kész veszedelemmé, ha dogmává csontosodnak egy tudományban, ha nincsenek kellőképen különválasztva attól, a mi biztos tény, ha nagyon szervesen összeszővődnek és eggyé olvadnak a positiv ismeretekkel, olyannyira, hogy tőlük már szinte el se különíthetők. Tudomá-

nyunk e fejezetében nem minden szerző menthető fel e gáncs alól. Általában azonban a komolyabb, jelentősebb szerzők kellőképp megtartják azokat a határvonalakat, a melyek mellett a hypothesisek mint olyanok megállhatnak és elnézhetők a tudományban. Remélhetjük, hogy szorgos, beható, lelkiismeretes kutatással s különösen szerencsés palæontologiai és palæopræhistoriai leletek támogatásával az anthropológiának ebben a fejezetében is sikerül majd mindinkább biztos ismeretekkel helyettesíteni a hypothesiseket, vagy legalább is mindinkább jól megalapozott elméleteket állítani a nagyon is ingatag talajon felépített vagy egészen a levegőben szállingózó elméletek helyére. Az emberiség multjára, származására vonatkozó kérdések nem «transcendentálisak», nem olyan végső problémák, a melyek megértésére, kutatására az emberi értelem és képzelőtehetség alkalmatlan volna. Nem terjednek túl az emberi intellectus határain; csak a döntő tények ismerete hiányzik ahhoz, hogy meg tudjuk oldani őket. Sajnos, ezek a szükséges tények nagyrészt olyan természetűek, hogy aligha remélhetjük, hogy valaha teljességükben birtokába fogunk jutni az emberi tudásnak. A mult elveszett bizonyítékait a legnagyobb értelmi haladás se pótolhatja. De a kutatás máris igen sokat tett e téren az utóbbi időben. Elsősorban igen nagy haladást értünk el az embernek a többi primatesszel s a többi emlősállattal és egyéb gerinczessel való összehasonlítása tekintetében. A koponya és csontváz, az agyvelő és idegrendszer, a bőr és a bőrfüggelékek, az érzékszervek, az izomzat, a fogazat és a zsigerek összehasonlítása körül igen bő és igen beható irodalom keletkezett.

Igen fontos eredményeket szolgáltatott a majmok és félmajmok kihalt alakjaival való egybevetés (Osborn, Cope, Gaudry, Wortmann, Schlosser stb.). Nagyfontosságú adatokat köszönünk a fejlődéstannak is s különösen a fejlődéstan azon legújabb fejezetének, mely a félmajmok és majmok embryológiájára vonatkozik, a mely téren Hubrecht, Strahl, Keibel és mások dolgozatai mellett elsősorban Selenka nagyjelentőségű kutatásai emelkednek ki. Az állatokkal való rokonsági kapcsolatnak s e kapcsolat szorosabb vagy lazább voltának kimutatására nevezetes módszerrel gazdagodott a tudomány 1904 óta az ú. n. biologiai vérreakciók alakjában (Uhlenhuth, Frie-

denthal, Nuttall, Mollison stb.), a melyekkel szinte kézzelfogható, biztos fokjelzőjét nyertük e rokonság fokának. Mint különösen érdekes eredményei a kutatásnak kiemelendők Retziusnak összehasonlító szövettani vizsgálatai a spermazálakról (1913). A kutatásnak egy, bár még csak kevés adattal rendelkező, de máris sokat ígérő fejezete a növekedési viszonyokat, a természet arányait hasonlítja össze az emberen és a majmokon. (Mollison, 1910.) A morphologiai összehasonlítással nem haladt párvonalosan, sőt mondhatjuk, igen erősen elmaradt mögötte a physiologiai összehasonlítás; még aránylag több ismereteink vannak pathologiai téren, a minek az a magyarázata, hogy az emberi betegségek megismerésére s az ellenük való küzdelem tanulmányozására nagyban végeztek oltási s egyéb kísérleteket majmokon s egyéb magasabbrendű emlősállatokon, a mely vizsgálatok alkalmával szinte «melléktermék» gyanánt sok olyan adat került napfényre, a mely világot vetett az összehasonlító pathologia egyes kérdéseire is.

Az ember származásának kérdésében eddigelé még mindig a legfontosabb alap, a melyre támaszkodhatunk, a melyen felépíthetjük elméleteinket, a kifejlődött emberi és állati szervezetnek lehetőleg beható, a legfinomabb részletekre kiterjedő összehasonlítása.¹ A legfontosabb munkákat e téren kétségtelenül Schwalbe Gusztávnak köszönjük, a ki 1899-ben megjelent nagy Pithecanthropus-munkájával² hatalmas lendületet adott a morphologiai vizsgálódás ez irányának; első sorban ezt az irányt szolgálja az általa ugyancsak 1899-ben megalapított *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie*.

Az ember zoologiai állásának és származásának kérdésétől nem választható külön az ember somatikus prähistoriája, a hominidák őslénytana, a melynek terén oly nagyszerű felfedezésekkel gazdagodott a tudomány, különösen 1907 óta, a mikor felfedezték a híres heidelbergi állkapcsot, a néhány év előtt kiásott piltdowni koponyatöredékkel együtt az emberi nemnek ezt a legősibb szervezetbeli maradványát. A kihalt neandertali

¹ G. Schwalbe: *Ziele und Wege einer vergleichenden physischen Anthropologie*. Zeitschrift f. Morphologie u. Anthropologie. Bd. 1, 1899, pg. 1.

² G. Schwalbe: *Studien über Pithecanthropus erectus Dubois*. Zeitschr. f. Morph. u. Anthrop. Bd. 1., 1899.

embernek, Wilser-Schwalbe homo primigeniusának, Európa e primitív ősemberének most már nagyszámú csontvázát és koponyáját ismerjük; közöttük a legteljesebben reánk maradt és legalaposabban is ismertetett az 1908-ban felszínre került la Chapelle-i csontváz. Remélhetjük, hogy ha majd megint visszatér a béke az emberek közé s a culturemberiség ismét felveheti a békés tudományos munka fonalát, az emberiség eredetére, ősi multjára világot vető leletek mindinkább szaporodni fognak s így mindinkább összegyűl majd az az anyag, a melynek alapján a mostaninál megbízhatóbb képet alkothatunk magunknak a fejlődésnek arról az útról, a melyen áthaladt az emberré fejlődő lény, míg elérte a mai homo sapiens magaslatát.

Az anthropologia ismertetett fejezetei közül a legterjedelmesebb és a legváltozatosabb is az, a mely a mostani emberek közti eltéréseket s ezek alapokait, törvényszerűségeit világítja meg, a mely azt a bizonyos dolgot kutatja, a mit Blumenbach alapvető művében «varietas nativa generis humani»-nak nevez. Ez legjellemzőbb is az anthropológiára: az anatomia és élettan azt vizsgálja, a mi közös az emberekben, az anthropologia pedig arra fordítja a figyelmét, a mi elválasztja az embert az embertől.

Az életnek egyik jellemző vonása, hogy mindig elhatárolt, önálló egyénekhez fűződik s épen oly jellemző sajátysága az a minden merevségtől ment alakbeli változatosság, a variációknak az a végtelen skálája, a melyet az élőlényeken észlelünk s a mely elképzelhetetlenné teszi, hogy életre kelt volna valaha is, vagy kelhessen a jövőben is valaha két teljesen egyforma lény. Még a legegyszerűbb élőlényeken, az egysejtű növényeken és állatokon sem képzelhető ez el; de még sokkal kevésbé a részletekkel bővelkedő, változatosabb, dúsabb külső idomú és bonyolódottabb belső szerkezetű magasabb alakokon s az emberen. Nem hihető, hogy a mióta ember él a földön, a felbukkanó s egy pár pillanatig az élet napsugarában csillogó emberporszemek myriádjai közt lett volna valaha is két teljesen egyforma tagja az emberi nemnek. Csodás változatosságban, az egyéni árnyalatok bámulatos gazdagságával formálódnak ki az emberspeciesnek egyes példányai s hozzátehetjük, hogy ez a nagy tarkaság, a teremtető inventiónak ez a végtelen bősége megvan nemcsak a testi tulajdonságokban, hanem épen olyan

fokban és épen olyan szembetűnően a lelki sajátságok változatos combinatióiban is.

Az egyéni változatoknak nagy tarkaságát azonban keresztül szelik bizonyos állandó határvonalak, a melyek egész embercsoportok között vonnak válaszfalat, a melyek nagyobb típusokra osztják az emberiséget.

Ilyen típusos különbség, még pedig a legszembeötlőbb valamennyi közt: a nemi különbség. Az emberspeciest is, mint a legtöbb állatot, sőt növényt is, a természet állandóan két alakban termeli, mint hímet és nőt. Ezt a két fajtát különbözőre formálja nemcsak a leglényegesebb dologban: az ivadékot közvetlenül létrehozó szervekben, hanem a szervezet sok egyéb morfológiai és physiológiai vonásában is. Hogy a természetnek mi ezéja van azzal, hogy a fajta fenntartását a legtöbb lényen, s így az emberen is, a két nem közö s feladatává teszi, s hogy ezt a két nemet különböző testi és lelki tulajdonságokkal ruházza fel — ki tudná azt megmondani? Elméletek igyekeznek erre a kérdésre megfelelni, de egyikük sem kielégítő. A természet itt is, mint sok más téren, gondosan elrejti előlünk intézkedéseinek titkos rugóit. Sokat foglalkozott a tudomány és még inkább az emberi képzelet azzal a kérdéssel, hogy a természet az egyik vagy másik nem létesítésében milyen mechanismust alkalmaz, hogy milyen körülmények szabják meg az egyik esetben a hím, a másik esetben a női ivadék keletkezését. A kutatás erről a fátyolt még mindig nem tudta egészen félrelebbenteni, de az utóbbi időben kezd a fátyol mégis kissé elhúzódni. A finom sejtszerkezet buvárai, különösen amerikai tudósok, csodálatos, váratlan, meglepő tényeket derítettek ki erről, a termékenyítésben szereplő sejtek s különösen a sejtmagvak beható kutatása során; a «heterochromosoma» vagy «ivarchromosoma» felfedezése nevezetes fordulat ezen a téren, a melyhez a jövőre nézve is nagy reményeket fűzhetünk. Igaz, hogy ezek az eredmények egvelőre nem vonatkoznak közvetlenül az emberre, hanem csak igen alsórendű lényekre, de megengedhető az a következtetés, hogy általános érvényű törvényszerű viszonyok ismerete került velük napfényre. Azt a reményt persze, hogy sikerül majd valaha befolyással lennünk a nemek számarányára és a nemek keletkezésére, ezek a vizsgálatok nem valósítják

meg, sőt ellenkezőleg valószínűvé teszik, hogy ennek a befolyásolása az emberen soha sem lesz lehetséges.

A sexualitás problémája az emberre vonatkoztatva, a maga biológiai és ethnikai hátterével, de teljes kirekesztésével a hozzá fűződő társadalmi, orvosi és erkölcsi vonatkozásoknak, az anthropologia körében találja megfelelő helyét és ápolását s egyik fontos fejezete ennek a tudománynak.

Kiindul ez a fejezet a statistika adataiból, a melyek szerint a két nem számbeli aránya bizonyos törvényszerűségnek hódol. Az egész világon, minden földrészen és minden népfaj körében több fiú születik, mint leány, körülbelül a 106 : 100 arányban, sőt ez az arány még kedvezőbb volna a hímnemre, ha még fel nem derített okból már a születés előtt nem pusztulna el jóval több fiúmagzat, mint leánymagzat. Sajátságos tapasztalat, hogy az abortusok nagyobb része hímnemű, jóval az újszülöttek nemi számarányán felül. A felnőttek között a nő nemnek sokat hangoztatott számbeli túlsúlya a hímnemmel szemben a szárazföldnek csak egy szűk területére: Közép- és Nyugateurópára szorítkozó, leginkább bizonyos kulturális viszonyok okozta tünemény. Portugáliában 1913-ban 1000 férfire 1107 nő esett, Németországban 1026, Magyarországon 1019, de már Szerbiában csak 932, Görögországban 921; földrészünk keletén és délkeletén s hasonlóképen valamennyi többi földrészen több a férfi, mint a nő, körülbelül a születések nemi számarányának megfelelően. Európa nagyrészenek ez a kivételes nemi számaránya a culturához fűződő jelenség. A férfiak számát nyilván egyfelől az Amerikába való kivándorlás csökkenti, másfelől pedig az a körülmény, hogy az iparban való nagyobb fokú elfoglaltságuk miatt hamarabb használnak el és dőlnek ki, mint a nők. Szerepe van e tekintetben az életmód különbözőségének is a két nem között, különösen az alcoholismusnak és a dohányzásnak (arteriosclerosis). A 106 : 100 születési arányszámot újabban a Mendel-féle átöröklési törvényekből igyekeztek megmagyarázni Castle (1903.), Correns (1907.), Bateson (1909.) és Jendrassik (1910.).

Az anthropologia körébe elsősorban az ú. n. másodlagos nemi jellegek tartoznak. Az ő feladata, hogy pontos vizsgáló módszereivel végig kutassa a két nem szervezete közötti elté-

réseket, eltekintve az ú. n. elsősleges, vagyis a szaporodás szerveire vonatkozó különbségektől. Ezeket a másodlagos nemi vonásokat megtaláljuk a szervezetnek csaknem minden részén, mondhatni a test minden porcikájában. Ott van a sexualis vonás a termeten és a test súlyán, a férfi és nő testalkatának arányain, a test külső idomán és belső szervein, a bőrön és a hajzaton, a csontvázon, az izmokon, az agyvelőn és idegrendszeren és így tovább minden szerven. Nem mondható túlzásnak A. Keithnak, az ismert londoni anthropologusnak az az állítása, hogy «a nő feje tetejétől a talpáig különbözik a férfitól»,¹ sem Steenstrupnak, a mult század jeles dán zoologusának az a velős mondása, hogy «das Geschlecht steckt überall im Körper». A nemi különbségek nem egészen egyformák a különböző népfajokon, s úgy látszik, nem alaptalan az az állítás, hogy alacsonyabb népfajokon kevésbé kifejezett, mint magasabbrendűeken, bár könnyen tévedhetünk e tekintetben, mert bizonyos, hogy nem vesszük őket annyira észre ott, mint a magunk fajtáján. Egyik legjellemzőbb különbség a két nem közt: a hajzat és szőrzet különbsége sok fajon nincs meg, mert a férfi teste is szőrtelen, különösen a negroid és a sárgabőrű fajtaikon. Legelmosódottabb a nemi typus a délamerikai indianusok arcvonásain s Rivet² szerint áll az a csontvázukra is. Vannak, a kik azt állítják, hogy ennek ép az ellenkezője áll, vagyis, hogy épen a művelődés mozdítja elő a két nem uniformizálódását. Valami alapot látszik ennek adni Stratznak az a tapasztalata, a mit azonban mások nem erősítettek meg, hogy míg az alsóbb népréteg körében az újszülött fiú átlag 150 grammal nehezebb és 1 cm-rel hosszabb (50 : 49) az újszülött leánynál, a műveltebb körökben ez a különbség nem állandó köztük. Friedenthal is azt állítja, «hogy az emberiség kulturrétegeiben már a felnőttek közt is tűnőfélben van a férfi és nő közti nagyságbeli különbség».³

De nemcsak a morphologiai viszonyokban más a férfi és

¹ A. Keith: *The human Body*, London 1913. pg. 144. «From the crown of her head to the sole of her foot woman's body differs from man's».

² P. Rivet: *La race Lagoa-Sata chez les populations précolombiennes de l'Equateur*. Bull. et Mém. Soc. anthr. de Paris. T. IX, Sér. V. 1908.

³ H. Friedenthal: *Allgemeine u. spezielle Physiologie d. Menschenwachstums*. Berlin 1914. pg. 36.

más a nő, hanem az élettaniakban, vagyis a szervezet működése és chemiai összetétele tekintetében is. A nő vére hígabb, halványabb, víztartalma 80%, míg a férfi véréé 78%, vörös vérsajtjeinek száma a vér köbmilliméterében csak $4\frac{1}{2}$ millió, holott a férfié 5 millió; a nő szíve percenkint 8—10-zel többet ver, mint a férfié (80:72), hőmérséke 0.3° C-szal magasabb, léleklése valamivel szaporább, felületesebb s kissé más típusú, hangja egy octávval magasabb stb. A kórtan terén is megtaláljuk az eltérést a betegségekre való hajlandóság (morbiditas) s a halálzási arány (mortalitas), az átlagos életkor különbözőségeiben, a melyek közül az első már a gyermekkorban észlelhető. Egyes betegségekre inkább a hímnem, másokra inkább a nőnem fogékony. Így a sápkór, az anæmia perniciosa, a Basedow-kór, az erythema nodosum nevű bőrbaj inkább a nők betegsége, míg a czukorbetegség, az ischias (ülőidegzsába), a cystinuria és alkaptonuria, az érelmeszesedés, a dadogás inkább a férfiaké. Hat Basedowos nőre egy férfi,¹ viszont három dadogó férfira csak egy nő esik. Vannak betegségek, a melyek a két nemet egyforma arányban támadják meg, de az egyik nemre veszedelmesebbek, mint a másokra. Különösen gyermekeken észleljük ezt. Így pl. a szamárköhögés egyforma gyakori a két nemen s mégis sokkal több leánygyermek halálát okozza, mint fiúgyermekét; a diphtheritisre nézve pedig ennek ellenkezője áll.² A vérzékenységnek (hæmophilának) nevezett súlyos kóros állapot, mely a vér összetételének s a vért képező szerveknek valami még ismeretlen hibáján alapszik, mondhatni, csak férfiakon fordul elő, bár csodálatos módon épen csak a nők viszik át ezt az öröklékeny betegséget egyik nemzedékről a másokra, a középső nemzedék átugrásával («gynephor átöröklés», Plate 1911.). Hasonló áll a szintévesztésre (Daltonismus) a reuritis opticára (Leber-féle betegség), a hemeralopiára, az öröklékeny nystagmusra is,³ viszont a csontellágyulás (osteo-

¹ K. Mendel u. E. Tobias: *Neurologisches Centralblatt* 1913. No. 23.

² L. erről bővebben: C. J. Bucura: *Geschlechtsunterschiede beim Menschen*, Wien, A. Hölder, 1913.

³ L. Merzbacher: *Gesetzmässigkeiten in der Vererbung und der Verbreitung verschiedener hereditär-familiärer Erkrankungen*. Arch. f. Rassen- u. Gesellschaftsbiologie. Bd. 6, 1909. pg. 172.

malacia) kizárólag a nők betegsége. A nő hasonlíthatatlanul jobban tűri el a vérvesztést, mint a férfi. Ezeket a pathologiai eltéréseket csak nagyon kis részben magyarázza meg a férfi és nő életmódjának, társadalmi beállításának a különbözősége: legnagyobb részük «alkati» különbségen alapszik.

De az anthropologus e fejezetben kivételesen el nem kerülheti, hogy a pszichikai viszonyokra is ki ne terjeszkedjék. A férfi és nő másodlagos nemi különbségeinek képe tökéletlen, az egész fejezet torso volna a szellemi eltérések bevonása, a két nem érzelmi világában, a tehetségek és értelmi képességek fokában és sajátlagos irányában mutatkozó, tagadhatatlanul meglevő különbségek bevonása nélkül. Sokat tárgyalt, mondhatjuk elcsépelet terület ez, a melyen bőven burjánzottak mindkét irányban a szélsőségek, a félszeg, szertelen állítások; de hogy ez a kérdés szigorúan tárgyilagos, higgadt tudományos fejtegetésre is alkalmas, azt néhány legújabbban megjelent idevágó értekezés tanúsítja.¹

Az ember másodlagos nemi bélyegei a fejlődő szervezetben nem alakulnak ki egészen önállóan, hanem alá vannak rendelve egyes belső elválasztású mirigyek működésének. Csak az első telepük alakul ki függetlenül, további kibontakozásuk, végső kifejlődésük függő viszonyban van ezen ú. n. endokrin mirigyek tevékenységéhez. E mirigyek hormonjai adják meg, a vérkeringésbe s ezzel a szervezet egészébe jutva, az ingert és a feltételeket ahhoz, hogy a másodlagos nemi bélyegek kellőképp kialakulhassanak. Szükség van az ő harmonikus együttműködésükre, hogy a szervezet megkapja az ő nemi típusát. A gonádoknak (petefészek, here) ilyen irányú szerepét már régóta ismerik, mert régóta tudják, hogy ezeknek az eltávolítása a még fejlődő szervezetből egészen megzavarja a nemi típust, de az utóbbi évtizedben physiologiai, kórtani és orvosi megfigyelésekből kiderült, hogy a gonád jelenléte és rendes működése ehhez még nem elegendő, hanem rajta kívül még más mirigyeknek is szerepük van e tekintetben, s mindegyikük nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a szervezet nemi bélyege hiánytalanul kibontakozhassék. Egy élettani tekintetben kölcsönösen össze-

¹ L. Bucura id. könyvét, továbbá a következő két értekezést: G. Heymann: *Die Psychologie der Frauen*, Heidelberg, 1910. — A. Wreschner: *Vergleichende Psychologie der Geschlechter*, Zürich 1912.

kapcsolódó családja ez a szerveknek és pedig — a gonádon kívül —: a mellékvese, a pajzsmirigy, a thymus, az agyvelő-függelék, sőt a legújabb vizsgálatok szerint a tobozmirigy is.¹ Mind e mirigyek fogyatékos működése, elfajulása — a mi néha nem is a sorvadás, hanem inkább a tulburjánhás alakjában mutatkozik — zavart támaszthat a fejlődő szervezet nemi jellegében, különösen az ivari fejlődés éveiben, a teljes jellegben, vagy annak csak egyik-másik vonásában. De szükséges e szervek hibátlan szereplése a nemi típusnak nemcsak a fejlődéséhez, hanem, ha már kifejlődött, a maga teljességében való zavartalan fennmaradásához is, mert még később is zavarok támadhatnak, inversiós tünetmények állhatnak elő a nemi habitusban egyik vagy másik endokrin-szervnek az elfajulása következtében: a már szépen felserdült leányon pl. egyszerre a férfitypusra emlékeztető átalakulások, az arczvonások és a hang eldurvulása, az arczon szőrzet kifejlődése állhat be, a minék gyakran a mellékvese vagy a petefészek valami kóros elváltozása az oka.

Ezen be'ső elválasztású mirigyeknek, mint már egy ízben mondtuk, nagy szerepük van a test növekedésében is, s ezek között különösen nagy befo'yású e tekintetben a petefészek és a here. A megéró és ivarsejtjeit termelni kezdő gonád e főműködése mellett még bizonyos nedveket is termel, a melyek bejutnak a szervezet nedvrendszerébe s ezen a réven vagy közvetlenül, vagy más belső elválasztó mirigyek s talán az idegrendszer útján kihatnak a csontvázra. E hormonok hatására a csontok s különösen a végtagok csontjai beszüntetik növekedésüket; a hosszú végtagcsontok közepdarabjaihoz odaformak a külön csontosodó pontokból fejlődő végdarabok, az epiphy-sisek, a mi a 16—20. év között szokott végbemenni s ezzel megállapodik a test hossznövekedése. A herének és petefészeknek ez a hatása a növekedésre pædagogiai szempontból is figyelemre méltó: ha azt akarjuk, hogy a serdülő gyermek elérje az őt race-beli és családi átöröklés révén megillető rendes nagyságot, lehetőleg távol kell tartanunk tőle minden olyan ingert, a mely előmozdíthatja a képzelőtehetség közvetítésével a korai nemi érést. A korán érő egyéneknek különösen a végtagjaik marad-

¹ Lásd J. Tandler u. S. Grosz: *Die biologischen Grundlagen d. sekundären Geschlechtscharaktere*. Berlin 1913.

nak el a fejlődésükben; az ilyen emberek aránylag hosszabb derekuak s rövidebb karúak és lábúak, mint a később megérők: «tacszköszérűek». Áll ez az alacsonyabb népfajokra is: ezek is aránylag rövidebb végtagúak a magasabb népfajoknál. A gonádoknak így befolyásuk van a test idomaira és arányaira is.

Az emberegyének közötti különbségek második sorozata a különböző életkorral kapcsolatos. Az ember élete görbéhez hasonlít, melynek emelkedő szára, egy darabig egyenesen haladó teteje és lejtősen leeső szára van. Kezdődik ez a görbe nem a bölcsővel, mint a hogy mondani szokták, hanem már előbb, az anya testén belül, a fejlődésnek induló petesejt első oszlásával; végződik a halál pillanatával. Az élet e két határmesgyéje között az emberi szervezet szakadatlan átalakulásban, eleinte előre haladó, később visszaeső metamorphosisban van, mint a hogy az élet egyáltalában nem ismeri a megállapodást: az élet örökös forrongás, átalakulás.

A születésig lejátszódó mozzanatokkal a fejlődéstan, az azután következőkkel inkább az anatomia és embertan foglalkozik; persze inkább csak a morphologiai átalakulásokkal, mert a fejlődés élettana, chemiája és energetikája a physiologiának egyik fontos fejezete, a különböző korok jellemző betegségei pedig az orvostudomány feladatai közt foglalnak helyet. Nehéz megmondani, hogy hol szűnik meg az emberi szervezet fejlődése és hol kezdődik a visszaesés. A nehézséget növeli, hogy a két folyamat egymásra tolódik, mert míg egyes szerveink még fejlődőben vannak, mások már a visszafejlődés lejtőjére jutottak. Gégeporczogóink már a 20-as években kezdenek elmeszesedni, koponyavarrataink ugyancsak a 20-as években már összeforradni, a mit már visszafejlődésnek nevezhetünk: olyan időben, a mikor csontvázunk egyéb részei még nem fejezték be teljesen a fejlődésüket.

Az anthropologust elsősorban a test növekedési viszonyai érdeklik. Bő irodalma van e kérdésnek; az újabb vizsgálatok közül v. Lange (1903), Stratz (1904 és 1909), Weissenberg (1911), Schwerz (1911) és Friedenthal (1914) érdekes vizsgálataira utalok. A fejlődő szervezet hosszúságban, térfogatban, súlyban, felszínben növekszik s megváltoznak a test arányai és idomai is. Az emberre, az emlősállatokkal összehasonlítva, a lassú növekedés, a késő megérés jellemző, a mi kapcsol-

latos az ő aránylag hosszú életkorával. Az embernél jóval nagyobb szarvasmarha pl. már második évében érett s szaporítja fajtát, 10 éves korában pedig már szembeötlően vénül s rendszeren már 16—18 éves korában, de legkésőbb 25—30. évében természetes halállal kimúlik. Az anthropoid majmok közül a nőtény orangutan 7 éves korában éri el a 14—15 éves leányra jellemző érési szakot; az emberszabású majmok életkora Topinard becslése szerint 40—50 évre terjed. A ló is már teljesen kifejlődött éves korában; élete 15—30 évig tart, de már 10 éves korában vénnek nevezhető. Az emberi test növekedési vonala a születésen túl nem egyenletesen emelkedő lejtő, hanem lépcsőzetes töredezett, négy szakaszból álló vonal, s e növekedési rhythmusnak megvan a maga törvényszerűsége. Az okát e rhythmusnak nem ismerjük. A gyermek rohamosan nő második évéig, azután még mindig elég erősen, de mégis már valamivel mérsékeltebben a hetedik esztendő végéig, miközben az 5—7. év között rendszeren kissé megsoványodik, «megnyulik». A nyolczadik év elejétől a 12.-ig, vagy leányoknál a 10.-ig már sokkal lassabb a növekedése: ez az időszak szinte nyugvópontja a növekedésnek. Ettől kezdve lassanként, eleinte szinte észrevétlen megindul a szervezet nemi érése, mely azután pár év alatt rohamosan befejeződik, s evvel kapcsolatban erős növekedésnek indul a test a 18., ill. leányoknál a 15. évig, vagyis az érés befejezéséig; különösen hirtelen a növekedés s az egész szervezetnek alakbeli és működésbeli kifejlődése a serdülés tulajdonképeni éveiben, a 15., illetőleg 14. év körül. A nemi érés befejeztével még nem ér véget a növekedés, hanem, bár lassabban haladva, tovább tart a 20. évig, ill. leányon a 18. évig. A legtöbb ember e korban elérte már teljes nagyságát. Friedenthal¹ azt állítja, hogy ezen túl már nincs növekedés. De mások a növekedés határául a 25. évet jelölik meg; az újabb szerzők közül Weissenberg is ezekhez csatlakozik vizsgálatai alapján, de kiemeli, hogy a 20. és 25. év között a gyarapodás évenként csak pár milliméter. Daae (1909) vizsgálatai szerint a dánok a 20—25. év között csak 4 millimétert, a svédek és norvégek 5 millimétert nőnek.

¹ H. Friedenthal: *Allgemeine und spezielle Physiologie des Menschenwachstums*. Berlin 1914.

Születéskor a két nem között 1 centiméternyi különbség van (50 : 48 cm), ennyivel nagyobb a fiúgyermek a leánynál. A nyolczadik évig párhuzamosan fejlődik a két nem; ekkor a leánygyermek aránylag erősebb növekedésnek indul mint a fiú, s a 12 éves leány nehezebb és magasabb az egykorú fiúnál, a mint ezt először Bowditsch (1902) állapította meg. De ez csak a 14. évig van így; ettől kezdve a leány növése elmarad a fiúé mögött, a fiú nemcsak eléri, hanem meg is haladja a leányt s kialakul köztük az átlag 10 centiméternyi (170 : 160 cm¹) termetkülönbség. Pontos mérésekkel megállapították, hogy a gyermek július és augusztus havában nő legerősebben, tél közepén leggyengébben.

A növekedésnek ez a rhythmusa egyaránt megtalálható minden népfajon, de kis időbeli eltolódásokkal, különösen a növekedés befejeztére vonatkozólag. Az alacsonyabb termetű népfajok korábban érnek meg a magasabb terme tűeknél, a minő pl. a szudani szerezsen, az emberiségnek ez a legmegtermettebb fajtája. Az egyiptomi leány már 12 éves korában férjhezadó, de ennek fejében korábban hervad el. Korábban érik az apró japán iis, a férfi is, a nő is; a japán férfi Baelz és Koganei szerint már 16½ évvel befejezi növést.

A szervezet visszafejlődésének, vagyis a vénülésnek tünetei sokkal korábban köszöntenek be, mint hinnők. A koponyavarratok és gégeporczogók már a 20-as években kezdenek elcsontosodni s Friedenthal szerint (i. m. pg. 120) a testhosszúságnak már a 25. és 30. év között kimutatható valami kis csökkenése, mely azután állandóan tart az élet végéig. Mások szerint ez a csökkenés csak később, az 50-es években kezdődik. A vénülés problémája s a vénüléssel járó szervezetbeli elváltozások tanulmányozása részben a biológiának, részben az orvosi tudománynak a feladata, de sok részletével belenyúlik az embertanba is, a minők pl. a csontváz és koponya aggkori elváltozásai, az őszülés és kopaszodás tüneménye, s különösen e tüneteknek különböző viselkedése a különböző népfajokon.

LENHOSSÉK MIHÁLY.

¹ Ez a szám Európa lakosságára vonatkozik; az egész emberiség átlagos magassága 165 : 154.

VII. EDVÁRD KÜLPOLITIKÁJA.

— A háború diplomatai előkészítéséhez. —

I.

Angol jogászok és történetírók nem szokták elismerni, hogy a kormányzat irányát a korona befolyásolhatja, pedig a királyi hatalomnak időnkint nyilvánuló jellege náluk is erős hatással volt a politikai élet egészére.

Macaulay sokkal inkább whig, semhogy bevallaná annak a fordulatnak természetét, mely a dicsőséges forradalom nyomán a «hollandi atmosphærá» oly erőssé tette, hogy «a kemény kalap és a kínai porcellán, a kávé, a tulipán és a hágai mintára épített házak» mellett «az olygarchikus cselszövészel irányított köztársasági jelszavak» is divatba jöttek, hogy «a pénzügyeket egyenesen hollandi alapokra fektették, az 1707-diki whig kormányzatot pedig a bankon építették fel».¹

Mikor III. Vilmos utóda ez angol-hollandi camarilla kezéből kiszabadult, a maga toryjait ültette a kormányba, a háborús whig-párt lelkét, Marlborough herceget pedig eltávolította.

A legnagyobb Churchill azonban Macaulaynál jobban tudta, hogy a pártérdek és a királyi kegy távolról sem oly ellentétes fogalmak, mint azt államjogi elméletek és néhány kézenfekvő eset hirdetik, s a toryk haragja elől Frankfurtba költözve, élénk és bizalmas összeköttetést tartott fenn a jövődő király hannoveri udvarával. Anna királynő halála napján már Doverban volt, hogy a whig-párt ünnepélyes visszahelyezésének tanúja lehessen.

Az angolok nem titkolják, hogy míg a ministerek csak tolmács útján tudtak érintkezni az új királylyal, addig I. György magántitkárával, a német Bernstorffal és a hannoveri követtel,

¹ Sichel W.: *Bolingbroke and his times*. I. London 1901. 11. l.

Bothmerrel együtt intézte az államügyeket, és az angol követek jelentéseit azért fordítottatta le, hogy a külügyek intézését magának és a hannoveri juntának tarthassa fenn.¹ Fia, II. György «szívéhez is a hannoveri érdek feküdt közelebb» és hannoveri érdekből keverte Angliát az osztrák-porosz háborúba, mi Pitt szavai szerint «e nagy, e hatalmas és félelmes királyságot az alávaló hannoveri fejedelemség tartományává tette»,² s ez kétségtelenül csak alkalmas kormány fenntartásával volt lehetséges.

Az uralkodói passivitás eseteit Victoria királynő emelte szabálylyá azáltal, hogy a kezdeményezés jogát a mindenkori kormánynak engedte át, míg a trón várományosának politikai érvényesülését örökös vétóval hátrította el és kétségtelenül ez tette utóda szemében kedvesebbé a férfias elhatározást a subtilis alkalmazkodásnál, a királyi vezetést a szűkkeblű párt-monopolium érvényesülésénél.

A walesi herczegnek ugyan sem pártja, sem emberei, sem politikai befolyása és politikai nézetei nem voltak, de mikor az osbornei palota kapuján a király szekere kigördült, a fiú német atyja nevét letette és az angevin Edvárd néven vette át a kormányt, melylyel a britt politika hajóját új vizek felé irányította.

Hogy a királyi actio és iniciativa VII. Edvárd korában mit jelentett, arra elég volna megjegyeznünk, hogy őt az európai mérkőzés előkészítőjének ismerik, a történetíró azonban ez odavetett mondással nem jellemezheti azt a hatalmas és végzetes politikát, mely Angliát a szövetséges élére állította, e szövetségeket pedig a Német-birodalom és a dualis monarchia ellen fordította, hanem beható vizsgálat alá kell vennie, mint küzdötte és mint küzdhetette le a napoleoni tervek akadályait otthon, hol a gyakorlati politikából még emléke is eltűnt a királyi actionak és a közpolitikában, hol Angliát elszigetelt és érdektelen hatalomnak ismerték.

E vizsgálódás meg fogja mutatni, hogy a király első sorban volt felelős Chamberlain páratlanul hideg mellőzése és a

¹ *Political History of England*. IX. 1702—60. London 1909. 231—32. I.

² *Lecky: History of England in the XVIII. century*. II. 12—13. I.

britt imperialismus eszménye, a birodalmi vámunio munkálatainak elejtése miatt; hogy Angliát egy versenyképes és hatalmas világbirodalom helyett ő szervezte át militarista állammá a haldanei reformokkal, melyekben «több volt a királyi befolyás, mint inspiratio»;¹ hogy bár «az angol király személyesen nem vihet tárgyalásokat, de mint az entente története mutatja, személyes actiójával hatalmasan előmozdította azt a politikát, mely alattvalóinak általános óhajával találkozott»;² hogy VII. Edvárd maga volt a birodalom nagykövete (an ambassador in the highest sense),³ «egy megrögzött utas, ki a walesi herczeg dispositióját a koronázás után is megtartotta és arra használta fel, hogy külügyi titkárainak munkáját támogassa»;⁴ hogy «a király a maga külügyi államtitkára és az államtitkár az ő magántitkára volt»,⁵ mert «a mi souverain urunk a király, ez a helyzet phrasisa. Mindnyájan keze alatt vagyunk, s a mit mond, az meg is történik».⁶

Ez a királyi actio és iniciativa vezetett ahhoz a politikai helyzethez, mely a békét világrengető háborúra cserélte.

II.

Edvárd politikája első nagy sikerének a belső politika elfordítását tekinthetjük attól a nagy munkától, mely a gyarmatok egyesítésén s egy britt világbirodalom felépítésén fáradozott, és a britt militarismus felépítését, mely egy activ külpolitika basisául volt hivatva.

Az angol gyarmatok igazgatását csak 1854 óta igyekezett egy külön gyarmatügyi hivatal és államtitkárság egységesíteni, ez egységesítésből azonban India, melynek ügyeit 1858 óta egy India Council vitte, és Egyiptom, melyet a Foreign Officeből kormányoztak, kimaradtak és csak az egységesítést hirdető

¹ *North American Review* 1907. jun. sz.

² *The Times* 1905. máj. 4. sz.

³ U. o. 1903. máj. 4. sz.

⁴ A loyal subject: *The King and the Constitution*. *Contemp. Review* 1908. szept. sz.

⁵ *The Review of Reviews* XXXIX. 1909. 209. l.

⁶ U. o. XLI. 1910. 227. l.

közvélemény foglalt össze valamennyi függőséget a Britt Birodalom fogalmában.

A mozgalom egyetlen hibája jelszavainak sokfélesége volt. A mozgalom egyik vezére, Grey lord elismerte ugyan, hogy «az anyaország és a gyarmatok jelen viszonya sokáig nem maradhat változatlanul», de hozzátette, hogy a megoldás módját elképzelni sem tudja,¹ és Chamberlain volt az egyetlen, ki az 1902-iki gyarmatközi conferentia javaslatát, a védvám és a szabad kereskedelem híveit kibékítő kölcsönösségi tarifa eszméjét zászlajára írta,² mert elérkezett az ideje annak, hogy «a birodalom megszilárdítható és megtartható-e, vagy atomjaira fog-e bomlani, melyek csak helyi érdekeiket szorgalmazzák».³

A *foederatio* sorsa külsőleg azon fordult meg, hogy az importált élelmiszerekkel a nép élelme is vám és adó alá esett volna, de valójában már arról volt szó, hogy a további vezetés egy hatalmas és önmagában is életképes birodalom megalkotását vagy a meglévőnek külső szövetségekkel való biztosítását illeti-e, mert a királyt Párizsban ünnepelték és Franciaország volt az első hatalom, mely a reformnak ellene nyilatkozott.

Ily körülmények között Balfour miniszterelnök sem merte a tarifa-reform tervét a kormány és a párt ügyének nyilvánítani és Chamberlaint kihallgatás és kitüntetés nélkül bocsátotta el az uralkodó.

A kormány azonban nem állotta sokáig a tariffreformerek és az ellenzék támadásait, melynek vezérei, Rosebery lord, Asquith és Grey Edvard már 1901-ben minden bajt a kormány megbuktatásával véltek orvosolhatónak,⁴ és 1905-ben a parlament többségét is biztosították annak a határozatnak, hogy «a birodalom egysége az élelmiszerek megadóztatása útján meg nem alkotható»,⁵ és Balfour 1905 őszén a szabad kereskedelem híveinek és a vámunió ellenségeinek engedte át a teret.

Chamberlain letörése azonban csak láncszem volt a

¹ Beszéd a Royal Colonial Instituteban, 1902. ápr. 30.

² 1902. jun. 17.

³ Beszéd a londoni Guildhallban, 1903. márcz. 13.

⁴ Rosebery lord, Asquith és Grey Chesterfieldben, 1901. decz. 16.

⁵ Churchill indítványa az alsóházban, 1905. márcz. 8.

kegyvesztések sorában, melyek a britt imperialismus legerősebb oszlopait döntötték meg, mert Salisbury marquist, Balfour elődét, a berlini congressus egykori delegátusát és az angol-német barátság utolsó paladinját már 1902-ben túlöregnek találták; 1905-ben követte őt a délafrikai unio megalkotója, Milner Alfréd, kit visszatérésekor a többség személyesen megalázó kritikával üdvözölt,¹ és a sértést félmillió polgár bizalmi nyilatkozata még jóvá sem tudta tenni, mikor már Curzont, India legnagyobb alkirályát buktatta meg a párt-intrika és zárta el a hazatérő proconsul előtt a felsőház kapuit a kormány szűkkeblősége.

A liberális kormány a britt vámuniót Rosebery lord kedves jelszavával, a gyarmatok katonai védelmével cserélte meg és így lett a beláthatlan gazdasági és politikai előnyökkel kecsegtető britt Zollvereinből «a községek védszövetsége a britt korona felséges vezetése alatt»,² az anyaország és a gyarmatok «erős anya és erős gyermekeként mindegyik teljesen szabadon dolgozván politikai és pénzügyi üdvösségén».³

A britt flottapolitika 1904-ig változatlanul a francia és orosz flották ellensúlyozására törekedett (two power standard), és ezért emelték fel a költségvetést 20 millió fontról 41·5 millióra 1895 és 1904 között. A helyzet radicalis változást szenvedett, mikor az entente cordiale szerződését 1904 tavaszán megkötötték és a királyi actió a britt és francia flották együttműködését tervezte, mert a britt admirális a budgetet 1906-ban már 30, 1908-ban 29 és 1909-ben 28 millió fontra csökkentette, míg a francziák a megegyezés szerint 1905-től 1917-ig évi 120 millió franc többletet voltak kénytelenek előirányozni.

A birodalom és a gyarmatok megrövidülését még súlyosabbá tette az, hogy a fordulat egyedül az Északi-tenger védelmére volt tekintettel, céljául pedig a német partokat és Hamburgot választotta, Franciaország is «a helyett, hogy ezen ország (Anglia) felé nézne, Németország felé fordítja tekintetét, de a míg eddig a Rajnán nézett keresztül: most az Elba torkolata és a balti csatorna felé kezd tekinteni».⁴

¹ Churchill az alsóházban, 1906. márcz. 21.

² Beszéd Edinburghban, 1903. decz. 14.

³ Beszéd Sheffieldben 1903. okt. 13.

⁴ *The Times* 1905. febr. 25. sz.

Az Imperial Defence tehát egy németellenes katonai program elõtt nyitott utat, a mint azt az udvar kedveltje, Esher lord ajánlotta,¹ és a liberális kormány 1910-ben már ismét 40 millió fontot kért a parlamenttõl.

Az edvárdi politika céljait még ennél is élesebb világításba helyezte a nagyszabású katonai reform, mely egy continentalis háborúra képes szárazföldi haderõ felállításán fáradozott.

A britt hadsereg a krími háború óta folytonos reductiónak volt alávetve és maradványai a délafrikai háborúban valósággal tönkre mentek, mert a háború a közhit ellenére nem 2, hanem 32 hónapig tartott, nem 10, hanem 233 millió fontba, és mi több, 100 ezer ember életébe került és a britt katonai hatalom összeomlását vonta maga után.

Az unionista kormány 1901-ben egy, a birodalom arányaihoz viszonyítva szerény programmal indította meg az újjászervezést, mikor a sorkatonaság létszámát 260, az egész haderõét 680 ezer főben szabta meg, az ellenzék azonban Churchill vezetése alatt a megterhelést sokallotta és a reform elhalasztását javasolta. Mikor Asquith és Grey is óvást emeltek,² Brodrick hadügyi államtitkár 235 ezer főnyi létszámot javasolt,³ de másnap Grey és harmadnap Churchill ismét kárhoztatták a megterhelést, és keresztülvitték, hogy a hadügyi költségvetés 69·6 millió fontról (1903) 34·5-re (1904), majd 28·9-re (1905) és végül 27·9-re szállott alá (1906), mert Churchill újabb millió törlését, majd a 200 ezer főre való reductiót követelte.⁴

Ennél a pontnál vette át a vezetést a liberális kormány, melynek hadügyi államtitkára, Haldane már úgy nyilatkozott, hogy «a fegyverben álló nemzet az egyetlen basis, melyen az Imperial Defence biztosságát remélni lehet»;⁵ ki hivatalba lépése óta szakadatlanul állandó és nagy hadsereg felállításán dolgozott, és ki ellen sem Asquith, sem Grey óvást nem emeltek többé.

¹ *To-day and to-morrow*. National Review 1908. máj. sz.

² Beszéd az alsóházban, 1903. febr. 27-én.

³ Beszéd az alsóházban, 1903. márcz. 10-én.

⁴ Beszéd az alsóházban, 1905. ápr. 3-án.

⁵ *The Times* 1906. szept. 20. sz.

Haldane 1907 jan. 1-én kelt rendeletével hat divisiónyi expeditiós hadsereget állított fel, márcz. 23-án betérjesztette az addigi militiának és önkéntes hadseregnek állandó territorialis haderővé szervezését, áprilisban pedig britt vezérkar szervezését fogadtatta el, mert «a béke idejében minden előkészülésnek a háborúra való készülésnek kell lennie: a hadseregek tartásának egyetlen igazolása — a készülés a háborúra».¹

Míg a kormány a territoriális haderő érdekében egész befolyását latba vetette, addig a befolyás legszélsőbb határáig elment, hogy a gyarmatközi conferentiától programmba vett kölcsönösségi tarifa elfogadásának elejét vegye. Mikor a delegátusok országaik érdekeihez híven Chamberlain tervét egyhangúlag magukévá tették, máj. 2-án váratlanul megjelent közöttük Asquith és a kormány részéről a tarifaterv elvetéséről értesítette őket; 6-án Lloyd-George kért tőlük új megfontolást, 7-én pedig Elgin lord és Churchill vonultak fel, mire a conferentia határozatát oda módosította, hogy «a birodalom minden részének actiószabadságot biztosított». «Ez volt az államférfiúi felfogás, mely szűk pénzügyi horizontján túl tekinteni és egy nagy imperialis alkalmat megragadni nem tudott.»²

Ugyanakkor a kormány feje, Campbell-Bannerman a hágai conferentia megnyitása előtt a leszerelést sürgette, Grey és a Foreign Office azonban nem exponálták magokat a conferentián, Haldane pedig zavartalanul folytatta egy állandó természetű és támadó jellegű birodalmi haderő szervezését.

A Kitchenertől végzett indiai katonai reform fontosságát az adta meg, hogy «a divisiók egymás mögött, a vasútvonalak mentén szerveztettek, hogy háború esetén a gyors concentratio lehető legyen»³ és az indiai hadsereg lett a mintája az anyaország és a gyarmatok hadseregeinek, melyek megszemlélése végett a kormány az indiai reform megalkotóját, Kitchener lordot küldötte ki.

A fehér gyarmatok azonban, melyeknek gazdasági érdekeit a birodalmi kormány oly könnyű elhatározással törte meg

¹ Beszéd az alsóházban, 1907. ápr. 23-án.

² *The Times* 1907. máj. 6. sz.

³ Kitchener nyilatkozata. Közli: *The British Empire*. London 1908. 611. l.

az 1907-iki gyarmatközi conferentián, nehezen voltak arra kaphatók, hogy a hadsereg és flotta terhét is magokra vegyék. Új-Zéland az általános védkötelezettség javaslatát, melyet az anyaország magára nézve sohasem vett komolyan, de gyarmataiban szívesen látott, 1907 novemberben elvetette, Ausztrália pedig a közvélemény ellenére szavazta meg és a két gyarmat azzal igyekezett kitérni a terhek elől, hogy az előbbi egy dreadnoughttal, utóbbi két millió fonttal járult a birodalmi flotta erősítéséhez, Kanada pedig egy atlanti és egy csendes-tengeri flotta szervezését ígérte meg az 1909-iki gyarmatközi katonai conferentián,¹ melyen azonban Nicholson vezérkari főnök a szárazföldi haderők létszámát is kivetette az egyes gyarmatokra, és hadi lábra emelésükkel összműködésre képességüket is terve vette.

Ez előzmények után a kormány feje, Asquith büszkén állapította meg a britt militarismus valóra válását, melyet Grey az európai szoldateszka lelkének tartott német haderő kétszeresévé akart tenni, míg Lloyd-George kincstartó Gladstone liberalismusának elveit félretéve hozzá tette, hogy «a parlament egyes tagjai tévednek, ha azt hiszik, hogy a kormány a haderő ügyében takarékoskodni fog».²

Hogy az annyiszor támadott militarismus ellen kritikát gyakorolni senki sem mert, a Brodrick-féle katonai programm ellenségei pedig Haldane reformjának szóvivőivé lettek, annak más megindokolását, mint a királyi actio és iniciativa feltételezését, senki sem adta.

Edvárd politikájának vezető motivuma tehát a britt katonai hatalom kiépítése volt s következményeül Anglia már Haldane reformja idején bármely nagyhatalomnál többet költött a haderő fejlesztésére, mert 1·6 milliárd francos költségvetése mellett Németországé csak 1·3, Oroszországé 1·2 és Franciaországé 1 milliárdra rúgott.

¹ A kanadai parlament a harmadfélmilliós flottajavaslatot 1910 márcz. 11-én meg is szavazta.

² Beszéd az alsóházban, 1907. márcz. 29.

III.

Angliát a királyi actio a világ első katonai hatalmai közé emelte, melynek szövetsége bármely hatalomra és hatalmi combinációra értékes lehetett.

Hogy e combinatio a Német-birodalmat számításaiból kihagyta, azt nem elég VII. Edvárd és II. Vilmos ambícióinak szembekerülésével indokolnunk, mert ez antagonismus elfogadása mellett is megmarad a valószínűség, hogy Anglia minden riválisával leszámolást keresett, és így az Imperial Defence is csak látszólagos és láthatlan ellenséggel vívott védelmi harc volt, mert támadó hadsereg szervezésétől és támadó szövetségek kötésétől kísérve a priori támadó háborúhoz kellett vezetnie.

Balfour miniszterelnök még azt hitte, hogy «a világbéke és a világkereskedelem» az, mi az angol nép és a britt politika «szívén fekszik»,¹ de a valóság az volt, hogy a britt politika már eltávolodott az angol néptől, melynek igazi érdeke a Chamberlain-féle vámunióban rejlett, és «egy mindent figyelő nemzeti politika szükségessége» állott elő.²

Beavatott emberek azt mondják, hogy a külügyi hivatal államtitkára, Lansdowne marquis készséges eszköze volt a királyi actiótól tervezett külpolitikának, és — a párizsi *Matin* szerint — ő állott háttérben annak a nagy feltűnést keltő tanulmánynak is, mely a *National Review* 1901. nov. számában ABC jelige alatt a splendid isolation feladása és szövetségek keresése mellett nyilatkozott.³

A királyi actio első sikere a Lansdowne marquis és Hayashi japán követ között 1902. jan. 30-án megkötött szövetségi szerződés volt, mely idővel «a britt világpolitika kalauzának» bizonyult.⁴ A szövetség éle Oroszország ellen irányult ugyan,

¹ Beszéd a lord mayor beiktatásán, 1902. nov. 10.

² *The Times* 1902. nov. 8.

³ *British Foreign Policy*. *National Review* 1901. nov. sz.

⁴ *The Times* 1905. jan. 30. sz.

de a portsmouthi béke után a keletázsiai német és amerikai expansio kizárását, az amerikai-japán ellentétet eredményezte és így a támadás iránya Németország és az Unio keletázsiai érdekei voltak.

Részleges eredmény volt tehát az orosz hegemonia letörése és a britt érdekek megmentése, a britt-kinai forgalom megkészszerzése is 1895 és 1910 között, mert a japán hajózás tonna-képessége ugyanakkor félmillió tonnáról két millióra emelkedett, Koreát a japánok annectálták, a Csendes-Oceán partjait és szigeteit japánok árasztották el, mi ellen Ausztrália és Britt Kolumbia hiába tiltakoztak a japánokra támaszkodó birodalmi kormány előtt, és az anyaországgal szemben az Unio ellenállásához fűzték reményeiket.

Az európai combinatiók megindítását viszont Itáliában kell keresnünk, hol a Pelloux kormány külügyministere, Visconti-Venosta marquis a tuniszi occupatiót követő francia-olasz ellentétnek véget vetett és Barrère Kamill francia követtel egy francia-olasz entente alapjait rakta le.

A közeledés egy francia-olasz egyezményhez vezetett (1899 márcz. 21, nyilvánosságra hozva 1901 decz.), mely egyrészt Tripolist a szaharai «hinterland»-dal együtt olasz, Marocót francia érdekkörnek nyilvánította, másrészt pedig bevezette az extratourt, melynél jobban a hármasszövetség defensiv természetét ugyan semmi sem erősítette meg, de mely a status-quoónak minden áron való megtartását is a német-osztrák-magyar szövetségre, a Zweibundra szorította.

A francia-orosz szövetség viszont a frankfurti és berlini szerződések revisióján épülvén fel, Itália csatlakozása eo ipso területi compensatiót jelentett, a mint hogy a tripolisi érdekkörnél még többet ígért a *National Review* sugalmazott czikke, mely Itália csatlakozását a Trentino fejében igyekezett biztosítani.

A britt közvélemény, mely a flottabudget tárgyalásakor mindig csak angol-francia feszültségről hallott és a francia invasio ellen szavazta meg a többletet, kevés bizalommal vette azt a hírt, hogy Franciaország Itália szövetségével erősödött. A beavatott körök azonban már a francia közeledést hirdették és a *Times* is elismerte, hogy a francia szövetség keresése

jóval fontosabb témává lett, mint a belső politikai kérdések együttvéve.¹

A közeledés szóvivője Cambon francia követ volt, ki Barrère példája nyomán «erős közeledést» javasolt és kinek beszédét² nem csak a párizsi sajtó, hanem orosz fordításban a *Novoje Vremja* is leközölte. Mi több, ezzel az ajánlattal indult el VII. Edvárd arra az útra, melyen elsősorban Portugáliát, «a világ negyedik gyarmatállamát» kereste fel, hol a britt érdekek és a kormány gyarmatpolitikája «identikusoknak» bizonyultak és szoros, portugál vélemény szerint «offensiv és defensiv» szövetséget eredményeztek, mely VII. Edvárd szavai szerint «a britt és portugál zászlókat ismét egyesítette és örök időkre állani fog»,³ «mert igen fontos momentum az, hogy kikötői és területei a mieinkkel intim kapcsolatban legyenek».⁴

Ugyanakkor egy britt flottadivisio Algirba ment, hova ápr. 15-én Loubet is megérkezett és a szíves találkozás a francia közvéleményt a párizsi látogatásra előkészítette. Gibraltárban a francia érdekkörbe került marocói szultán követét fogadta VII. Edvárd, Rómában III. Viktor Emánuelt szólította egyesülésre «a nemzetek szabadságának, jólétének és boldogságának érdekében»,⁵ mi a Zanardelli-kormányból és a közvéleményből a britt és olasz érdekek azonosságának elismerését váltotta ki,⁶ Angliának pedig «egy hatalmas szövetséggel való erősödését»,⁷ a hármas-szövetségre az extratour állandósulását jelentette.

Szokatlan és fölötte meleg volt a fogadás Párizsban, hova VII. Edvárd ápr. 30-án délután érkezett meg. Monson lord britt követ Dijonig eléje utazott, hogy Párizsba érve a köztársaság elnökének bemutatassa, de a király maga sietett Loubet-hoz és nyomban utána Combes miniszterelnökhöz, hogy velök kezet szoríthasson.

¹ *The Times* 1901. okt. 29.

² Beszéd a britt kereskedelmi kamara XLIII. évi közgyűlésén, 1903. márcz. 3.

³ Beszéd Lisszabonban 1903. ápr. 5.

⁴ *The Latin rapprochement*. Fortnightly Review 1903. máj. sz.

⁵ Beszéd a Quirinálban 1903. ápr. 28.

⁶ *Tribuna* 1903. ápr. 29. sz.

⁷ Calchas: *Latin rapprochement*. Fortnightly Review 1903. jun. sz.

A kép minden várakozást felülmúlt a Perronon, honnan a vendégek lassú lépésben jutottak fogataikhoz; az Elyséeben, hol Loubet igénytelen alakja eltűnt a formaruhák között; a színházban, hol az emberek órák hosszat szorongtak helyeiken és a fogadásokon, hol a királyi szó a mult árnyékaira fátyolt vetett. «Lehetek a multban félreértések és nézeteltérések de mindez feledve van (tout cela — je le sais — est fini et oublié). Örülök az alkalomnak, mely a barátság szálait szorosabbra fűzi és országaink közeledését elősegíti. A mi vágyunk az, hogy a civilisatio és a béke útján együtt haladhassunk.»

Alig hangzott el a királyi szó, a *Depêche Coloniale*, a francia gyarmati párt lapja már közzétette az angol és francia érdekek összeegyeztetésének — egyébként a francia-olasz egyezményen és Maroccó átengedésén alapuló — egész tervezetét,¹ melynek elfogadását a francziák annyira biztosra vették, hogy Jonnart algiri kormányzó Loubet és az angolok látogatása után egyenesen a marocconi határra utazott és megtörtént a francia-marocconi incidens Figig mellett, mely csakhamar egy katonai expeditiót és az oásis annexióját vonta maga után.

Loubet és Delcassé londoni látogatása (jul.) már azt jelentette, hogy Angliának mi kifogása sincs a marocconi eljárás ellen; létrejött Cambon és Lansdowne okt. 14-iki szerződése — hogy a két ország összes vitás eseteit döntőbírótság útján fogja elintézni — végül az 1904 ápr. 8-iki egyezmény — ezt már megkötésekor «félelmes (formidable) akadálnak» tartották, mely «a Császár ambícióját keresztezi.»² — mely Egyiptomot a britt, Maroccó császárságot a francia befolyásnak engedte át.

Kétségtelenül ennek következménye volt a britt flotta-budget leszállítása, míg a francziák ugyanakkor egy 12 éves flottaprogrammot fogadtak el; az algiri rendőrség alkalmazása Maroccó területén (1904 jul.): «the logical consequence of the Anglo-French Agreement»³ végül a Német-Birodalom beavatkozása is, melynek evidensérdekeiről az egyezmény megfeledezett.⁴

¹ *Depêche Coloniale* 1903. máj. sz.

² Calchas: *The bankruptcy of Bismarchian policy*. Fortnightly Review 1904. máj. sz.

³ *The Times* 1904. jul. 4. sz.

⁴ Bülow beszéde a német birodalmi gyűlésben, 1904. ápr. 12.

IV.

Az entente cordiale megalkotása természetszerűleg maga után vonta az angol-olasz és angol-orosz közeledést, melyek a marocccói kérdésben a hatalmakat egy négyes és egy kettős combinációra szakították.

Marocccó szultánja, Abdul Aziz trónralépése óta Franciaország adósa volt s ez birta rá a francia gyarmati pártot és Delcassét egy marocccói protectoratus előkészítésére, melyhez 1901-ben Visconti Venosta útján Itália, 1904 áprilisban Lansdowne útján Anglia és októberben a melillai zóna kibővítése árán és Maura miniszterelnök útján Spanyolország hozzájárulását is biztosította. A siker annál biztosabbnak látszott, mert Oroszország a köztársaság mögött állott; mert a marocccói kereskedelem 40%-a francia, 30%-a britt és 5%-a spanyol kézben volt. Az algiri csapatok 1904-ben már a katonai penetratio munkáját is megindították és Delcassé azzal az utasítással küldötte Fezbe Taillander követet, hogy javaslatainak elfogadását az európai hatalmak megbízásából követeli.¹

Vassel német consul az «európai» missio ellen óvást emelt a szultán előtt, Vilmos császár pedig 1905 márcziusban Tangerba látogatott és Abdul Aziz követét arról biztosította, hogy Maroccot szabad és souverain országnak tekinti, melyben a versenyző nemzetek egyenlő jogokkal bírnak és sem kizárás, sem monopólium alá nem eshetnek.²

Ugyanakkor Bülow cancellár arról értesítette a német követeket, hogy az angol-francia egyezmény a birodalmi kormányval nem közöltetett,³ és e fordulatokból csakhamar egy európai conflictus körvonalai bontakoztak ki.

Mikor a császár Tangerből Gibraltárba ment át, az angol királyné a találkozás előtt kitérve pár órával előbb Marseille-be utazott, míg VII. Edvárd Párizsban Loubet-val érkezett, Marseille-n át Algirba utazva Jonnart kormányzót, a marocccói

¹ *Német Fehér Könyv*, 1906.

² Bülow a német birodalmi gyűlésben 1905. márcz. 17.

³ Bülow körjegyzéke, 1905. ápr. 12.

expeditió szervezőjét, a Victoria-renddel tüntette ki, majd Ajacción át ismét Párizsba sietett, hol az elkeseredett Delcassét kétszer is kihallgatáson fogadta és lemondási szándékáról lebeszélte.

Röviddel azután XIII. Alfonz spanyol, majd Károly portugál király kereste fel Párizst, melyet az angol szövetség az európai politika focusává tett, míg ugyanakkor a Fezbe indított francia (Taillander), britt (Lowther) és spanyol (Llaveria) missiók sürgették a német felvonulás (Tattenbach gróf) ellenében a francia kölcsönök biztosítását, marocói állambank felállítását a Banque de Paris et des Pays Bas útján és marocói rendőrség szervezését.

Abdul Aziz a francia javaslatokat, melyek Tattenbach szerint a francia protectorátust jelentették volna,¹ máj. 28-án elvetette és Torres külügyminister útján jun. 3-án európai conferentia összehívását követelte. A meghívást a francia, britt és spanyol követek nyomban visszautasították, Tattenbach és a hármasszövetség hatalmai azonban magokévé tették és a kérdés súlya ezzel Európába került, hol a *Matin* leplezése szerint a britt kormány szóbeli ígéretet tett a kieli csatorna, Schleswig és Holstein megszállása iránt, és hol Delcassé a francia kormányt a béke és a háború alternatívája elé állította. «Ha ma engedünk» — mondotta a jun. 6-iki cabinettanácsban — holnap és mindig engednünk kell és nem fogjuk tudni, vajon az egész világ mindig mellettünk lesz-e.» Szavait kínos csend követte és a minister, kit VII. Edvárd a lemondástól visszatartott, másnap távozni kényszerült.

Az esemény hátterében a Német-birodalom állott, mely az angol-francia katonai szerződés megkötését az olasz kormány előtt casus bellinek nyilvánította. Zanardelli Barrère követnek, Barrère pedig kormányának továbbították a nyilatkozatot és Rouvier miniszerelnök a felelősséget Delcasséra hárítva a külügyi tárczát magához vette.

A háború veszedelme ugyan nem múlt el, mert az angol sajtó tovább izgatott a «potsdami veszedelem» ellen,² Lans-

¹ Tattenbach gróf emlékirata, 1905. máj. 30.

² ABC: *British Foreign Policy*. National Review 1905. jul. sz.

downe pedig a *Figaro* szerint Delcassé bukása után is megismételte a német-francia háború esetén előálló casus foederis¹ Cambon francia követ előtt, de mikor Bülow jun. 12-én a marocói javaslatok internationalizálását követelte, Rouvier a leszerelés mellett határozott. A leszerelést nyomon követte a 10 millió márkás marocói-német kölcsön szerződése augusztusban, a szept. 28-iki francia-német megállapodás egy marocói conferentia megtartása iránt és az algecirasi conferentia.

V.

Az erős készülődés sejteni engedte, hogy e mérkőzés új phasját nyitja meg az európai politikának és hogy abban a britt diplomatiát kiváló hely fogja megilletni, mert az 1905-ik év Delcassé kudarcza mellett Angliának oly hatalmas actióját vezette be, mely a Zweibund kivételével az egész continenst a londoni külügyi hivatal vezetése alá kényszerítette.

A déli államokban a királyné és a connaughti herceg lissaboni, cadizi és sevillai látogatásai, egy londoni angol-portugál kereskedelmi kamara szervezése, XIII. Alfonz londoni és a britt flotta barcelonai látogatásai, a spanyol király angol házassága és VII. Edvárd spanyol katonai kitüntetése tették szorosabbá a szövetségi viszonyt. Itáliát az 1905 jan. 13-iki angol-olasz egyezmény, a benadiri gyarmatnak britt területtel való bővítése, a connaughti herceg és a britt flotta genovai, Hollandiát és Dániát a britt csatornaflotta látogatásai, Svédországot Gusztáv Adolf herceg és a connaughti hercegnő házassága, Oszkár király britt tengernagyi rangja és az ifjú férj térszalagrendje, Norvégiát a királyné, VII. Edvárd leánya vonták az angol vezetés radiusába.

Nehezebbnek látszott a megegyezés Oroszországgal, melyet az angol-japán szövetség megalázott, de a király tapintata ott is elhárította az akadályokat.

A közeledés præcedense kétségtelenül az a két hét volt, melyet a walesi herceg 1894-ben Livádiában és Pétervárott töltött, hol unokaöccsével együtt élte át III. Sándor czár

¹ *Le Figaro* 1905. okt. 12. sz.

utolsó perceit, és rokoni szeretettel kísérte a megtört fiút és atyja holttestét Pétervárra, honnan csak a temetés után utazott el.

A *National Review* sugalmazott cikke már 1901 őszén arra a következtetésre jutott, hogy Oroszország az egyiptomi statusquo biztosítása és a kisázsiai német politika «nem támogatása» ellenében teljesen szabad kezet nyerhetne «balkáni missióját illetőleg», a középkinai britt érdekkör és a koreai japán protectoratus elismerése fejében pedig Mandsuriában és Mongoliában kaphatna realis előnyöket,¹ miket a britt és orosz sajtó már akkor elfogadott.²

Az orosz-japán háború lezajlása után francia kezdésre megindult a két hatalom kibékítése, mert — a mint Delcassé mondotta — «az entente cordiale volt az út a végleges détenté felé Anglia és Oroszország között, melyet egyedül francia külügyminister mozdíthatott és mozdíthatna elő. Ez volt a lehető legnagyobb meglepetés, melyet az angol-francia megegyezés a világ részére tartogatott, és ez volt a jövő képe, melyet felfedni akartam, mikor a két flotta találkozását előkészítettem, melyek a tenger fölött uralkodnak. A mi befolyásunk Angliával erősödve lehetővé tenné az utóbbi feladat megoldását és ez által hosszú időre biztosíthatná a világbékét, a míg a két nagy kereskedelmi ellenfél, Anglia és Németország között előre látott háború egy távolabbi vagy közelebbi terminusban ki nem törne».³

Az angol-orosz entente előmunkálatai nyomban a portsmouthi béke megkötése után megkezdődtek és az első, ki azt megsürgette, Grey Edvárd volt,⁴ kit a párizsi *Matin* szerint a király maga is e feladatra temett férfinak tartott, de kiről mások is azt hitték, hogy ő az egyetlen államférfi, ki Delcassé helyét pótolni tudja. «Csak egy államférfi van, ki Európa equilibriumát helyre tudja állítani. Ez államférfi Grey Edvárd. Csak egy eszköz van, mely elég massiv ellensúlylyel szabadít-

¹ ABC id. ért. *National Review* 1901. nov. sz.

² *The Times* 1901. okt. 29. és *Novoje Vremja* 1901. nov. sz.

³ Delcassé a *Le Gaulois*ban 1905. aug.

⁴ Beszéd a Cityben 1905. okt. 26.

hatja meg az európai béke ügyét a Császár személyes akaratától való függéstől és elegendő bátorságot nyújthat. Ez eszköz a csár végleges hozzájárulása egy angol-francia-orosz defensív szerződéshez vagy szövetséghez. Semmi más nem vet határt a német veto gyakorlása elé Európa ügyeiben,»¹ mint «a 160 milliós nemzet látható feje, kivel üzletet köthetünk.»²

A mint a liberálisok kormányra léptek, a külügyi hivatal vezetését a providentialis Grey nyerte meg, ki helyettesül Hardinge Károly pétervári követet választotta, hogy a munkában támogassa.

Mikor Hardinge jan. 10-én Carszkoje Szelóban elköszönt, nyíltan kifejezést adott kormánya készségének, és ezzel a bevezetéssel nyílt meg néhány nappal utóbb az algecirasi conferentia, melyen Révoil az állambank irányítását Franciaország részére, a rendőrségben a francia-spanyol felügyeletet követelte, és az orosz delegátusnak márcz. 5-én ily irányban tett előterjesztését a francia, britt, spanyol és portugál megbizottak is támogatták. Révoil 8-án positiv javaslattal lépett elő a marocói kikötők részére, míg Welsersheimb gróf Casablanca részére hollandi vagy svájci tiszteket javasolt, hogy a rendőrség nemzetközi jellege fenntartassék. Németország a béke megóvása végett a francia-spanyol felügyelet javaslatát elfogadta és megelegetett azzal, hogy Marocó souverainitását elismertette, az állambankban pedig részt és felügyeleti jogot szerzett.

VI.

Az entente cordiale tehát — Guicciardini olasz külügy-minister és Visconti Venosta delegátus állásfoglalásával — diadalt aratott, a Zweibund pedig el volt szigetelve.

A fordulat hatása gyorsan mutatkozott.

VII. Edvárd már 1906 tavaszán Párizsba látogatott, hol Fallières mellett Vladimir nagyherceg nejét is felkereste,

¹ Perseus: *Marocco and Europe: the task of Sir Edward Grey*. Fortnightly Review 1906. ápr. sz.

² *The Review of Reviews* XL. 1909. 6. 1.

azt megelőzőleg pedig Nápolyban; Alexandra királyné Rómában fordult meg, míg San Giuliano és Tittoni olasz külügyminister Londonba látogattak, a дума tagjait pedig Westminsterben ünnepelték, a miért «a béke nagy művében kezet fogni jöttök».¹

A vezetést tehát a négyes combinatio tartotta meg, mely a compensatio útvesztőiben Franciaország részére Maroccot, Anglia és Oroszország részére Perzsiát és a Török-Birodalmat, Itália részére afrikai és európai török területek kihatását igényelte.

Az első compensatiót Itália szerezte meg, mikor a decz. 3-iki angol-francia-olasz egyezményben afrikai érdekköreit újból kiterjesztette, de a hármasszövetség kötelekeit is meglazította és lehetetlenné tette, hogy később a boszniai kérdésben szövetségesei mellett nyilatkozhassék.

Marocóban Raisuli tangeri kormányzó erőszakoskodásai következtében Pichon francia külügyminister már 1906 őszén katonai beavatkozást tervezett Spanyolország szövetségében, hol Troucharde francia tengernagyot tüntető szívességgel fogadták. A két hatalom követői decz. elején mindenütt átnyújtották kormányaiknak idevonatkozó jegyzékeit, Troucharde pedig a francia flotta élén Tanger elé vonult, honnan a szultán Raisulit eltávolította és ezzel az intervenciónak végét vetett.

1907 elején Mauchamps francia orvos megöletése miatt tette felelőssé Pichon a marocói kormányt, és három nappal utóbb ápr. 29-én az algiri csapatok Udsát, a tenger felől operáló francziák aug. 7-én Casablancát szállották meg.

Az incidens forradalomhoz és Abdul Aziz letételéhez vezetett, de az 1909 februári francia-német egyezmény után, melyben Franciaország a német gazdasági érdekek garantálása fejében a felügyelet jogát biztosította, Mulej Hafidot az összes hatalmak szultánnak ismerték el, 1910-ben pedig 100 millió francos kölcsönrel segítettek neki.

Az orosz compensatiót Perzsiának kellett volna alkotnia, mely az 1900-iki 22½ millió rubeles kölcsönszerződés megkötésekor arra kötelezte magát, hogy 12 éven át idegen kölcsönt

¹ Campbell-Bannerman miniszterelnök beszéde 1906. ju!. 23.

felvenni nem fog. Az 1902-iki 10 millió rubel fejében egy odesszai hajójárat engedélyezéséhez is hozzájárult, holott a Perzsa-öböl forgalmában Anglia 5 millió fontos tételével szemben Oroszország csak 570 fonttal szerepelt.¹

A japán győzelmek hírére azonban oly erővel tört ki a reactio, hogy a sah a közvélemény elől kitérni nem tudván, 1906 aug. 5-én parlamenti alkotmányt engedélyezett, okt. 7-én pedig személyesen nyitotta meg az országgyűlést, mely Hardinge britt és Hartvig orosz követek együttes kölesön-ajánlatát nov. 13-án elvetette.

A helyzet kulcsa tehát Európába került, hol az angol-orosz entente előmunkálatai folyamatban voltak; honnan a londoni külügyi hivatalnak már 1906 nyarán sikerült Japánt az oroszokkal és francziákkal kibékíteni és a keletázsiai status-quotó állandósítani. Izvolszky orosz külügyminister és Nicolson britt követ Perzsiát az 1907 aug. 31-iki egyezményben britt és orosz érdekkörre osztották, és az actus jelentőségét eléggé jellemezte az, hogy Izvolszky már az aláírás napján Marienbadba utazott, hol VII. Edvárd hosszú kihallgatással és a Victoria-rend nagykeresztjével tüntette ki «azt az államférfit, kinek fáradhatlan jóindulatának volt nagyjában köszönhető e hosszú és bonyolult tárgyalások szerencsés befejezése.»²

Mivel a parlament az egyezmény végrehajtásának útjában állott, Mohamed Ali Mirza sah teljesen szabad kezet nyert a medslisz ellen, melyet 1908 jun. 23-án Liakov orosz ezredestől vezényelt kozákjaival szétveretett. A korlátlan rendelkezést szintén Liakov vette át, kinek a kaukázusi orosz parancsnoksághoz küldött jelentéseiből kitűnt, hogy az államesíny szálai Hartvig kezében futottak össze.³ Izvolszky jul. 3-án arról biztosította Nicolson követet és 9-én Grey az angol alsóházat, hogy az actus az orosz kormány tudta és rendelkezése nélkül történt,⁴ de a fordulatot követő felkelés már okt. végén orosz

¹ *The Times* 1903. okt. 21. sz.

² *The Times* 1907. szept. 6. sz.

³ Browne E. G.: *The Persian Revolution 1905—9*. Cambridge 1910. 221—25. l.

⁴ *Correspondence on the affairs of Persia* (Blue Book), III. 1909. 138. l.

katonai beavatkozást vont maga után, mi ellen Grey 17-iki óvása hiábavalónak bizonyult.

Hartvig az orosz követséget valóságos arzenállá tette,¹ Liakov az orosz czár nevében vette át a kozákok vezényletét, az orosz csapatok pedig 1909 ápr. 26-án átlépték a határt és 29-én Tebrizt megszállották.

Mikor a felkelők Teheránt ennek ellenére is birtokukba vették és Liakovot megadásra birták, a sah jul. 16-án az orosz követségre menekült, melyre a britt lobogót is felhúzták és védelmét hindu csapatokkal erősítették meg,² a helyzet urai pedig a perzsák maradtak. Mikor az új sah a medsliszt nov. 15-én újból megnyitotta, Hartvig és Hardinge követeket visszahívták.

VII.

Nem tudom, az a politika, melyet a britt külügyi hivatal Japán felemelésével megindított és a moszlim országok annexiójának terveivel moszlimellenes hadjárártá fejlesztett, nem volt-e közvetlen oka Kelet reakciójának, mely a csendes-tengeri japán hegemoniát és a paniszlám mozgalmat vonta maga után, és egyre kevesebb kilátást nyújtott arra, hogy a hadjárat vezére, Anglia és a törökbarát Német-Birodalom békés együttműködésben élhessenek.

Míg Bülow az ellentét magvát a kölcsönös félreértésben vélte,³ addig a brittek már 1901-ben előre láttak egy angol-német háborút,⁴ és ezzel kétségtelenül elárulták, hogy az ellentét fejlesztése a britt politika vörös fonala.

«Vigyük közel hozzá gyalázatos földrajzi helyzetének veszedelmét a revanche-on csüggő Franciaország és az engesztelhetetlen szlávizmus élén álló Oroszország között». «A legfőbb ideje, hogy a németek tudatára ébredjenek teljes elszigeteltségüknek»,⁵ mert a német invasio nem tartozik a lehetetlenségek

¹ Browne id. m. 253—54. l.

² U. o. 321. l.

³ Bülow a német birodalmi gyűlésben, 1907. nov. 29.

⁴ ABC id. ért. *National Review* 1901. nov. sz.

⁵ *Free Lance: A plea for the isolation of Germany.* *National Review* 1902. jan. sz.

közé;¹ mert «Németország soha sem lehet a mi barátunk. Gazdaságilag azért nem, mert ugyanazon céljai vannak, mint nekünk és ugyanazon gazdasági erők hajtják előre, mint bennünket; politikailag azért nem, mert Francia- és Oroszország között fekszik, pszichologiailag azért nem, mert a német nép az angol iránt ellenséges indulatú».²

A négyes combinatio szerződése 1901 és 1907 között valóban elszigetelték Németországot és a kettős monarchiát, s a német közvélemény hiába használta fel az alkalmat, mikor VII. Edvárd 1906-iki látogatásaival Kronbergben II. Vilmos és Németország, Marienbadban Ferencz József és a kettős monarchia mellett tüntetett, hogy a megértés útját egyengesse.³ «Sajnáljuk, de ezen a téren nem követhetjük őket, mert viszonyunk módosításában Németország útmutatása szerint mi az európai német hegemoniának egy faját ismerjük meg és itt a történelem mondja el nekünk, hogy Anglia nagysága a multban a hasonló hegemonikus igények ellen való állásfoglaláson alapult, akár V. Károly vetette fel azokat, akár XIV. Lajos, akár Napoleon.»⁴

A szakítás elhárítása céljából Vilmos császár 1908 febr. 18-án magánlevélben kereste meg Tweedmouth lordot, az admiralitás vezetőjét, hogy a mindkét nemzetre káros flottaversenyt mérsékeljék, mire a *Times* márcz. 4-én azzal vádolta a császárt, hogy a britt flottapolitikára igyekezett nyomást gyakorolni. Asquith, ki a levelet Greyvel együtt megtekintette, annyira magántermészetűnek mondotta, hogy közlését nem tartotta szükségesnek, a közvélemény azonban a levelet nyílt beavatkozásnak tekintette. Tweedmouthot lemondatta és egész súlyával vetette magát a birodalmi militia fejlesztésébe és egy hatalmas flottapolitikába,⁵ mert «Németország azzá lesz a jövőben, II. Vilmos alatt vagy azután, a mi Spanyolország volt

¹ ABC: *Foreign Policy reconsidered*. U. o. 1902. nov. sz.

² *Patriæ quis exsul: Our relations with Germany*. Contemp. Review 1903. jan. sz.

³ Czikksorozat a *Deutsche Revue* 1906. szept. számában.

⁴ *The Times* 1906. szept. 5. sz.

⁵ Beterjesztve 1909. márcz. 16-án.

II. Fülöp alatt, vagy Franciaország XIV. Lajos és Napoleon alatt: az a hatalom, mely legjobban fenyegeti életünket és megrentásunkra készül.»¹

VIII.

A hatalmas fejlődésben, mely a britt és német kereskedelem arányait 1895 és 1905 között 702 : 388 millió fontról 877 : 498 millióra, 1912-ben pedig 1231 : 950 millióra fokozta, Németország önerejére látszott támaszkodni, mert a hármasszövetség annyira nélkülözte az egységes actio jellegét, hogy Itália külön érdekeltséget tartott fenn, Ausztriát és Magyarországot pedig a nyugateurópai felfogás nem tartotta képesnek arra, hogy nagyhatalmi állását megtarthassa.

Egy pillantás a grand desseinre, melyet a *National Review* 1901 nov. száma elének tár, meggyőz bennünket, hogy a britt actio a dualis monarchia határain, Itáliában és Oroszországban igyekezett elhelyezni a támadás elővédeit és őket a Trentino, az olasz Adria és Ausztria szláv területeinek kiszakításával biztosítani.² Kramarz Károly cseh pártvezér sietett megerősíteni, hogy a német *Drang nach Osten*nek útjában álló Csehország ügye nem belső válság, hanem elsőrendű európai kérdés,³ míg az olaszok az angol-balkáni actiót siettek hasznosítani.

Oroszország a japán háború lezajlása után pravoszláv terveinek egészét maga is abban a politikai agitációban helyezte el, mely a britt külügyi hivatal oroszbarát és törökellenes politikáját volt hivatva népszerűsíteni és jelszóvá tenni az örmény és bolgár keresztyének szenvedéseit fájjaló közvélemény előtt.

A mozgalmat irányító Balkán Bizottság, Buxton Noel vezetése alatt a liberális többség vezető embereiből alakult, alelnökei között pedig ott láttuk az orosz Miljukovot, külföldi levelezői sorában Pressensé francia képviselőt, a *Temps* külpolitikai rovatának vezetőjét és az angol-francia-orosz

¹ *The German Peril*. Quarterly Review 1908. jul. sz.

² ABC id. ért. *National Review* 1901. nov. sz.

³ *Europe and the Bohemian question*. U. o. 1902. okt. sz.

entente zászlóvivőjét, az olasz Foat, kinek lapja, az *Italia all' Estero* a bizottság szócsöve volt.¹

Az olasz szemle hasábjai kellő tájékoztatást nyújtanak arról, hogy az egész actio programja Németország és a Zweibund balkáni és kisázsiai érdekeltségének, a török uralomnak és a dualis monarchiának megdöntése, a pravoszláv és olasz penetratio előmozdítása volt.

Így ajánlotta Pavičić dalmát képviselő egy délszláv imperium szervezését, az olaszok és déli szlávok szövetségét, melyet az olasz Lazzarini Montenegróra, Szerbiára és a magyarokra is ki akart terjeszteni, hogy a «grande accordo» a németiséggel szemben nagyobb ellenállást fejthessen ki.²

Egész irodalom foglalkozott Isztriával, Dalmáciával és Boszniával, melynek pártjai «falange numerosában» fograk elkelni a «nemico commune» ellen,³ az ausztriai és magyarországi nemzetiségekkel, melyek a dualis monarchiát minden külső politikai actióra képtelenné teszik.

E tanulmányok tehát egész sorát bocsátották a nyugat-európai közvélemény rendelkezésére azoknak a hamis megvilágításoknak, melyek a dualis monarchiát Európa beteg emberéül tüntették fel és így lett fenyegetéssé — «l'Austria minaccia» — «a legnagyobb veszedelemmé, mely hazánk ellen megszületett», de mely «szerencsére nemcsak Itáliát fenyegeti, hanem az ifjú balkán államokat és még inkább az érdekelt hatalmakat, Oroszországot, Franciaországot és Angliát»: a dualis monarchia uvac-mitrovicai vasútterve, melylyel «a pangermanismus Saloniki és a Balkán birtokbavételét kísérelte meg»,⁴ mert a négyes combinatio a Zweibund elleni actióra készen állott és a délszláv balkán államok felől is fedezve volt.

E fedezet mögül üzent hadat Grey 1907 decz. 18-án, tehát oly időben, mikor a mitrovicai vonalról még szó sem volt, az osztrák-magyar-orosz entente-nak, melyet Izvolszky saját initiatívájából nem akart felbontani. Ezen a napon kapták meg a ha-

¹ The Balkan Committee. *Third annual report of the Executive Committee for 1906.* London 1907.

² *Italia all' Estero* I. 1907. 132. l.

³ U. o. 154. l.

⁴ U. o. II. 1908. 50. l.

talmak londoni követei azt a körjegyzéket, melyben Grey — az eredetit Cambonhoz intézve — az ottomán csapatok eltávolítását követelte Macedoniából.¹ A kettős szövetség és Oroszország a javaslatot nyomban elvetették, Tittoni azonban sem az angol-francia iniciativa ellen, sem a szövetséges dualis monarchia mellett nem nyilatkozott.²

Bár báró Aehrenthal a Szandsák-vasutat pusztán gazdasági vonalnak nyilvánította³ és az építés jogát sehol kétségbe nem vonták, «mert a berlini szerződés XXV. §-ában az ominosus au de la Mitrovitzà sajnos benne volt»,⁴ a négyes combinatio sajtója és kormányai egy értelemmel fordultak a vasút, Törökország és a dualis monarchia ellen, «mert azzal, hogy Ausztria és Magyarország külügyministere Törökország beleegyezését a concert egyik tagja részére, a többinek tudta és hozzájárulása nélkül szerezte meg, az egész concertet erejétől fosztotta meg».⁵

Grey márcz. 3-án már arról értesítette bizalmasát, Bertie párizsi követet, hogy a macedoniai helyzet «félintézkedésekkel nem orvosolható», ha csak a hatalmak kandiai mintára főbiztosságot nem szerveznek, az ottomán csapatokat pedig el nem távolítják, mit szerinte a Zweibund ellenezni fog. Ezzel maga is előre látta, hogy a concert nem lesz fenntartható,⁶ de ugyanazt látta Izvolszky is, mikor márcz. 26-iki emlékiratában megjegyezte, hogy a főbiztosság felállításához «mind a hatalmak egyhangúsága, mind a szultán hozzájárulása hiányozni fog».⁷

A következő lépés Szerbiát illette, melynek részéről Nenadović követ márcz. 11-én egy adria-dunai vasútra kért concessiót és annak támogatása végett Hartvig belgrádi orosz követ útján Izvolszkyhoz és Izvolszky útján a hatalmakhoz folyamodott.

Az első, ki a szerb-orosz terv támogatását megígérte,

¹ *Further Correspondence respecting proposals by H. M.'s Government for reforms in Macedonia.* Turkey 1908 (Blue Book) I. 1—2. l.

² Beszéd az olasz kamarában, 1908. febr. 3.

³ Beszéd a delegatióban, 1908. febr. 12.

⁴ Tittoni az olasz kamarában, 1908. decz. 4.

⁵ *The Times* 1908. febr. 18.

⁶ *Further Correspondence* stb. 5—8. l.

⁷ Benckendorff orosz nagykövet Greyhez. U. o. II. 3. l.

Tittoni volt, ki szerint «az orosz kormány, melylyel én a legjobb viszonyt mindig és buzgón fenntartottam, körjegyzékében szerencsésen oldotta meg a kérdést és ebben teljesen a mi fel-fogásunkat tükrözte és a mi teljes helyeslésünkkel találkozik», mert a tervezett vasút «a szláv országok és Itália kereskedelmének kétségtelenül hasznára lesz», és a mi a fő, Itália «ellene szegült minden monopoliumnak a Balkán-félszigeten.»¹

Grey ápr. 3-án egy harmadik javaslattal lépett elő, melyben a főbiztosságot illetőleg Oroszországra való tekintettel engedni látszott, az ottomán csapatok eltávolítását azonban továbbra is szükségesnek tartotta, sőt annak európai garantiáját is követelte.²

A helyzet komolyságát felismerve, Itália — az 1906-iki praecedenshez híven — elsőnek csikart ki compensatiót, mikor a Török-Birodalom területén kért olasz postahivatalok engedélyezése végett flottáját mozgósította és a míg a dualis monarchiától a gazdasági expansio jogát megtagadta, Aehrenthal támogatását kérte, hogy az adria-dunai vasutat Itália finanszírozhassa (ápr. 8) és hogy ezt a Porta előtt is támogassa (ápr. 13), mert «a mi compensatióink a nagyobb és Itália rendelkezésének megfelelő gazdasági expansio a Balkán-félszigeten.»³

Nem sokkal azután Oroszország is magáévá tette Grey reformtervezetét, melyet a jun. 8-iki reváli találkozón Izvolszky, Stolypin, Hardinge és Nicolson az ú. n. reváli programmá egyesítettek. Mint az 1903-iki párizsi találkozás után a *Depêche Coloniale*, úgy közölte a *Novoje Vremja* 1908 júniusban, hogy a reváli tanácskozáson fontos külügyi kérdés, ezúttal az ottomán statusquo került terítékre.

Macedonia területi elkülönítése és európai garantiája már a háború felhőit idézte fel, mikor Abdul Hamid jul. 24-én parlamenti alkotmányt engedélyezett és a négyes combinatio számításait egy tollvonással megsemmisítette. A macedoniai reformok és a balkáni vasutak tervei, melyekről Foà is elismerte, hogy Bulgáriában semmi, Belgrádban csak mesterkéltn hangu-

¹ Beszéd az olasz kamarában, 1908. márcz. 11.

² *Further Correspondence* stb. II. 7. l.

³ *Italia all' Estero* III. 1908. 181. l.

latot tudtak teremteni,¹ egyformán összeomlottak, a török alkotmány azonban Európa elé vetette azt a kérdést, vajon az az ottomán souverainitás egészére, tehát Bulgáriára és Keletruméliára, Boszniára, Kandiára és Egyiptomra is vonatkozik-e. A magyarázatra még idő sem jutott, mikor Bulgária okt. 5-én függetlenségi nyilatkozattal, Ausztria és Magyarország 6-án Bosznia és Hercegovina bekebelezésével oldották meg a kérdést, Kandia pedig 8-án a hellén unio mellett határozott.

Aehrenthal ez eljárást a dualis monarchia és Törökország ügyének jelentette ki, az okt. 7-iki török ministertanács azonban a berlini szerződés hatalmai elé terjesztette az ügyet és Róma, Párizs, London és Pétervár abban állapodtak meg, hogy a kérdés európai conferentián rendeztessék.

Izvolszky éppen Londonban volt, hol 10-én Greyvel értekezett, ki maga értesítette Montenegrót, hogy az annexio felülvizsgálatra szoruló rendelkezés, és ugyanazt az értesítést kapta Oroszországtól Szerbia is, mely okt. 6-án százezer embert mozgósított.

A helyzet mindenesetre válságos volt, de azzal, hogy a négyes combinatio kormányai Bulgáriát a Törökországgal való közvetlen megegyezésre szólították és a szófiai kormány tárgyalásait a magok részéről is támogatták, Hellast pedig a kandiai unio lehetetlenségéről értesítették, a szerbeket akarattuk ellenére is elszigetelték.

Szerbia és Montenegro azonban a háborús hangulatot fenntartották és a míg Hartvig a trónörököszt és Pašió miniszterelnököt Pétervárra indította, hol a pravoszláv politika hívei Bobrinszky gróf vezetése alatt már az állomáson várták és tüntettek a dualis monarchia ellen, addig Tittoni a berlini szerződés XXIX. §-ának törlését követelte, mely «Ausztria és Albánia közé egy független Montenegrót taszít»,² és ezzel Itáliának új compensatiót, Albániát biztosítja.

Míg Nikita Péter királylyal keresett érintkezést, Milovanović külügyminister pedig Londonban Greyt igyekezett Szerbia

¹ U. o. II. 1908. 194. l.

² Beszéd az olasz kamarában, 1908. decz. 4.

mellett megtartani, addig Oroszország a conferentia tervétől váratlanul visszavonult, Miklós czár az annexiót elismerte és György herceget üres kézzel bocsátotta haza.

Izvolszky maga is megerősítette a fordulatot,¹ de mással mondatta el, hogy «a mi politikánk a jelen pillanatban igen egyszerű: mi nem készülünk háborúra és nem kényszerítjük Angliát a háború felé . . . Ha a szerbek másként nem hajlandók a békére, mi a kérdést nyílt kérdésnek hagyjuk, mert szerb kérdést Szerbia nevében el nem intézhetünk. Mi elhiszszük a szerbeknek, hogy az annexio el nem ismerése az egyetlen út, melyen Szerbiát az öngyilkosságtól megóvjuk és politikánk ezen alapul: Ne kényszerítsetek arra, hogy az annexio ügyét jóvá hagyjuk; hogy azt elismerjük; hogy a conferentiára menjünk és a visszavonhatlan actust jóvá hagyjuk . . . Ez nem kalandor politika».²

Mikor az 1909 febr. 26-iki osztrák-magyar-török egyezmény Boszniát és Herzegovinát a dualis monarchia souverain birtokainak, a márcz. 16-iki orosz-török egyezmény Bulgáriát független állammak ismerte el, Tittoni és Grey a szerb recompenzációval együtt magokra maradtak.

Grey azzal bízta meg a Bécsbe induló britt követet, Cartwright Fairfaxot, hogy accreditalásakor egyenesen Ő Felségének indokolja meg kormánya felfogását az annexiót illetőleg és Cartwright beszédét írásban adta át a bécsi külügyi hivatalnak. Ő Felsége azonban a keleti kérdést nem érintette és Aehrenthal báró a fölöslegessé vált iratot a követnek visszajuttatta. Itália viszont arra ébredve, hogy semmi compensatiót nem nyerhet, Tittoni fejét követelte,³ a hármasszövetség felbontásával, az orosz szövetséggel⁴ és az osztrák háború eszméjével foglalkozott,⁵ Tittoni pedig a nyomásnak engedve márcz. 15-én a conferentia javaslatát ismét megújította.

¹ Beszéd a birodalmi dumában, 1908. decz. 24.

² *Novoje Vremja*, 1908. nov.

³ Catellani E.: *Gli eventi balcanici e l'Italia*. Italia all' Estero III. 1908. 29.

⁴ Belcredi: *Intorno alla Triplice*. U. o. 329. l. és Mantegazza V.: *L'Italia fra le alleanze e le «ententes»*. *Il momento decisivo*. U. o. 500. l.

⁵ Cicotti: *Verso la guerra. La nostra rinascenza*. U. o. IV. 1909. 48. l.

Az angol-itáliai actióra támaszkodva vetették fel a szerbek a területi compensatio kérdését, de mikor a szerb királyi kormány 1909 febr. 26-án Pétervárhoz fordult, Izvolszky a mozgalmat hiábavaló erőlködésnek declarálta. A szerb kormány erre a le-szerelés mellett határozott és márcz. 30-án Simic bécsi követ útján ily értelmű jegyzékben kereste meg a dualis monarchia külügyi hivatalát.

A diadalt mindenki a Német-birodalom szövetségi hűségében, a casus fœderis felvetésében vélte megtalálni,¹ mert az a körülmény, hogy Izvolszky az entente megkérdezése nélkül határozott, sejteni engedte, hogy a megoldás váratlanul gyors és fordulatokban meglepő volt.

A négyes combinatio hangulatát a leghívebben Itália fejezte ki, mikor magát elszigetelt hatalomnak tekintette.²

IX.

Edvárd politikájának sikerei között a britt-japán szövetséget szokták az első helyre tenni, mely a közhit szerint az ázsiai orosz hegemoniát összetörte, a nyílt kapu eszméjét pedig diadalra vitte. A szövetség következményeiben azonban azt mutatta, hogy míg az orosz expansiónak útját vágták és az orosz külpolitika egész figyelmét Európa felé fordították, 1906-ban már Francia- és Oroszország hozzájárulásával erősítették meg azt a fejlődést, mely Japán költségvetését 1895 és 1910 között 160 millió yenről 530 millióra, keletázsiai forgalmát 150-ról 260 millióra, flottája költségvetését 4·5 millióról 71·5 millióra, a hadseregét 10 millióról 150 millióra szöktette fel; mely Koreát 1910 augusztusban végleg bekebelezte, a Hawaii-szigeteken át Kaliforniát és Britt Kolumbiát, a Philippineken át a csendes-tengeri szigeteket és a «fehér Ausztráliát» fenyegette, 1910 nyarán pedig oly védvamos tarifajavaslatot készített, mely a britt-keletázsiai kereskedelem alkonyát jelentette.

¹ Bülow a német birodalmi gyűlésben, 1909. márcz. 29. és *The Times* 1909. ápr. 3. sz.

² *L'Italia all'Estero* IV. 1909. 585. l.

Ausztrália és Kanada, melyek a japánbarát politikától alig szenvedtek kevesebbet, mint India és Egyiptom a moszlim-ellenes politikától, az Északamerikai Egyesült Államoktól várták a megváltó segítséget és hatalmas lépéssel vitték előre a függetlenítés processusát. Mikor az Unio flottája földkörüli tüntető útjára indult, Japán mellett a csendes-tengeri britt gyarmatokat is felkereste; mikor pedig a birodalmi kormány Kanadát az entente cordiale szellemében és az addigi közjogi felfogás félretolásával egy francia-kanadai kölcsönösségi szerződésbe vitte, az 1910 márcz. 25-iki washingtoni egyezményben a kanadai kormány feljogosítotttnak tartotta magát, hogy az Unióval is önálló nemzetközi szerződést köthessen.

De vigasztalóbb volt-e a helyzet az anyaországban, hol az edvárdi politika radiusából kikerült feudális Lansdowne lord a kormány pénzügyi javaslatát 1909 nov. 30-án éjféltkor 350 : 75 szavazattal elvettette, az 1910 januári választásokon pedig a kormány többségét 379 : 157 arányról 273 : 273 arányra szorítva egy radicalis ir coalitióba kergette, és ezzel meddségre vagy halálra ítélte?

És vigasztalóbb volt-e a helyzet Európában, hova VII. Edvárd tüneményes politikája valamennyi hatalom figyelmét concentrálta, a mérközést azonban a kettős szövetség ellenében elvesztette? Reményeinek zászlóvivői közül Izvolszky 1910 febr. 9-iki jegyzékében maga kereste a dualis monarchia külügyi hivatalát, hogy a Balkán ügyeiben a közös megértés munkáját, melyet Revalban oly büszke fölényvel dobott el magától, Bécsből kérje, a decemberi potsdami császártalálkozáson pedig a Német-Birodalom kisázsiai és perzsiai érdekeltségét ismerte el, míg Tittoninak Bécsből kellett elfogadnia 1909 ápr. 12-én a compensatiót, mely Montenegro függetlenítését és III. Viktor Emanuel 1910-iki cetinjei ünneplését lehetővé tette, utódát, San Giulianót pedig 1910-ben Berlinbe, Salzburgba és Ischlbe indította.

Nem tudom, a szíves jóindulat és barátkozás, melyet VII. Edvárd 1909-iki németországi és marienbadi látogatásain elárult, nem nyugodott-e hasonló közeledés tervein, és nem állott-e a király maga is Asquith és Grey, Haldane, Lansdowne és Rosebery lordok mögött, mikor a britt politikai élet vezérei

1910 febr. 23-án a londoni német követségen megjelentek, hogy Henrik porosz herczeg ajkáról hallják egy új entente hívó szavát, és így a tragikus májusi éjszaka, melyen VII. Edvárd elhunyt, a történelemnek egy önálló fejezete után tett-e pontot, vagy egy befejezetlen symphoniának zavarta meg accordjait.

Az kétségtelen, hogy a míg Bismarck a német egységet védve a hatalmak figyelmét szétterelte, addig VII. Edvárd az egész világot a Német-birodalom és hű társa, a kettős monarchia ellen fordította; hogy míg a kettős szövetség előtt az európai statusquo védelme, addig a négyes combinatio előtt a Zweibund politikai elszigetelése, gazdasági és katonai letörése, az európai statusquo felbontása lebegett és e politika élén Angliában és Anglián kívül is VII. Edvárd haladt.

HORVÁTH JENŐ.

OROSZORSZÁG ÁZSIAI TERÜLETÉN.

Első közlemény.

I.

Joggal nevezhető-e Oroszországnak mindazon óriás terület, mely a térképen e feliratot viseli? Arra a kérdésre, hogy tényleg mennyi az orthodox szláv lakos a hivatalosan felvett több mint másfélszáz milliónyi tömegből, nehéz lenne pontosan megfelelni.

Ázsia kiterjedt continensén egymásután hódoltak meg a foglaló orosz hatalomnak a gyengébb, magokra utalt nemzetek. A Krim termékeny félszigete, a Kaukázus virágzó országai fejtették ki hajdan a legnagyobb ellentállást és hajoltak meg a legnehezebben. De a Fekete-tengeren biztosítva uralmukat, a Kaspi-tenger mellékeivel aztán könnyebben végeztek.

A transzkaspi előnyomulás még mindannyiunknak élénk emlékünkből él. Kaufmann és Anenkoff generalisok kiküldetéséről sokat írtak annak idején. Khiva, Bokhara és az egész Turkesztan területei ma mind be vannak kebelezve a csaknem határtalan muszka császárságba.

A terjeszkedés folyamata azonban épenséggel nem ért véget. Ha a japánok megakasztották is a Sárga-tenger felé való előnyomulást és Dél-Mandzsuriát, valamint Koreát maguknak biztosították, ezalatt Kína belzavarait felhasználva, Mongóliára tették rá kezöket az oroszok, elárasztva az egész országot titkos ügynökökkel és kozákokkal.

Hasonló eljárás van ma folyamatban Perzsiában. Az egész északi részben nyíltan az oroszok parancsolnak. Magában Teheránban a kozákok kaszárnája a legszembetűnőbb épület, az orosz bank pedig a leglátogatottabb és legnépszerűbb intézmény. Innét vezetnek, úgy látszik, a szálak Afganisztán és első sorban Armenia behálózására is.

Csak ezt a lázas tevékenységet, semmiféle eszköztől vissza nem riadó munkát látva, érthetjük meg a moszkovita kormány expansiv politikáját. Ha egy területet megszerez, alig tűzi ki zászlóját, máris siet tovább, még többet megszállani, akár homogén elem a népesség, akár nem, a föld termékeny avagy pusztaság.

A középkor mongol hódítói óta nem volt nemzet, melynél a foglalás kedve hasonló módon nyilvánult volna. Szinte ösztönyszerű maradt mai napig e népnél a terjeszkedés, anélkül, hogy politikai szempontból képes lenne olykor megmagyarázni lépéseit.¹

Művelődés terjesztéséről, sőt még magasabbfokú gyarmatosításról is ilyen körülmények között nehezen beszélhetünk. Hiszen magának az anyaországnak intézményei annyira kezdetlegesek, hogy könnyen elképzelhető, milyenek lehetnek a viszonyok ázsiai Oroszországban.

Nippon kormánya talán azért, hogy e szomorú állapotokat még jobban szembetűnővé tegye, igyekszik épen az orosz-japán érdekkör határán a lehető legpéldásabb rendet és tisztaságot létesíteni. Mi sem feltűnőbb, mint példának okáért a csang-suni határállomások közötti ellentét. A vasutvonal egyik oldalán a japánok teljesen amerikai berendezésű és felszerelésű épületei emelkednek, a másik oldalon pedig az elhanyagolt, szennyes, romladozó muszka állomást látjuk.

Megfelelő a személyzet. Az alakok sokszor olyanok, mint megannyi haramia. Az összeverődött embereket minden rendesebb kiképzés nélkül alkalmazzák. Hivatásuk magasabb igényeiről fogalmuk sincs. Az állomások rendszeren egy-egy karaván-serail képét nyújtják. Az utazók, katonaság, munkások ottan táboroznak keverve a várótermek padlóján. Az egyik csoport lakmározik, a másik alszik. A szenny és bűz szinte leírhatatlan.

¹ Sziberia meghódítása, melynek területe másfélszer nagyobb az egész Európánál, a XVI. században kezdődött. Kegyetlen Iván császár a hatalmas kereskedő család tagjait, a Stroganoffokat bizta meg az előrenyomulással és végre a múlt század közepén Muraviev ügyes diplomatiája egész a Csendstengerig biztosította az így 12.393,870 km kiterjedésű és 8.250,000 lakost számláló óriási birodalmat.

Tekintetbe véve, hogy több egy évtizedénél, mióta az oroszok e vasutvonalat megépítették, szinte hihetetlen, hogy minden a kezdetlegesség állapotában maradt. Sőt azt mondhatnók, nem egy helyt hanyatlást látni. Először még a nagy háború előtt járva erre, minden új volt és a gyors fejlődés reményét keltette. Azóta sok minden megkopott, a remény pedig éppen nem vált be.

Egy-egy akkor épülő városról, Karbinról vagy Vladivosztokról méltán tehetjük volna fel, hogy néhány év múlva virágzó cultur-központokká válnak. Most ismét itt tartózkodva, látom, hogy ha több is az épületek száma és esetleg gyarapodott is a lakosság, a viszonyok éppen nem fejlődtek.

Vadabbat egy-egy ilyen ázsiai orosz városnál nem képzelhetünk. Már maga a külső kép elijesztő. A széles utcák országutakhoz hasonlóak. Mély kátyuk tátognak a rossz kövezet között. Jobbra-balra fapalánkok, tarkára festett deszka épületek sorakoznak rendetlenül. De mindannyi elhagyatott, morgorva külsejű.

Az élet, mely ez elhanyagolt házakban és sáros utcákon folyik, nem kevésbé szomorú. Az orosz helyőrségi városok élete elég részletesen volt ismertette az utolsó háború alatt. Az emberi szenvedélyek mintha minden feket elszakítanának. A mi vad és rakonezátlan, egész hevével tör ki. Az ösztönök teljes szabadjukra hagyva korlátlanul csaponganak. Szinte mindenki arra büszke, minél több kihágást és bűnt követ el.

Az alapjában szelid nép, ha egyszer megtántorodik, nagyon mélyen sülyed. Otthonn, rendes körülmények között az orosz muzsik jámbor és rokonszenves. A mi legszomorúbb, hogy éppen kiknek óvni kellene őket, kikre sorsuk bizva van: a hivatalos elem rontja el a népet. Így látjuk azt első sorban a távoli gyarmatokon.

A hivatalnokok fizetése nevetségesen csekély. Természetes tehát, hogy ilyen nyomorúságos állásokra a felsőbb társadalmi rétegekből avagy a magasabb képzettségű egyének sorából nem pályáznak. A csinovnik, az orosz hivatalnok, átlagos műveltségi színvonala annyira alacsony, hogy érthető az az általános lenézés, melyben saját honfitársaik részesítik. Megvesztegethető voltukról mindenki nyíltan beszél. Még csak

igényeik sem magasak és mint tapasztaltam, nagyon szerény borraivalókat és ajándékokat is örömmel elfogadnak: mintegy mentségül hozva fel, hogy nyomorúságos fizetésökből lehetetlen családjukat fenntartani.

A katonaság épen ilyen rosszul van fizetve. Kivéve az előkelő gárda-ezredeket, melyekbe való felvételhez bizonyos társadalmi állás, első sorban nagy vagyon szükséges, a rendes orosz tiszti családok léte meglehetősen keserves. Szerencsére ez emberek igényei mai napig a szerénynél is szerényebbek. Nyugateurópai szempontból szinte megfoghatatlan, hogy manapság még hasonló sanyarú körülmények között egyáltalában élhetnek.

Egy-egy orosz-ázsiai városban az állapotok még kezdetlegesebbek. Táborozásnál többnek nem lehetne nevezni az itten uralkodó átmeneti viszonyokat. Mintha senki se tartaná érdemesnek, hogy annak rendje-módja szerint berendezkedjék. A lakások a legcsodálatosabb zűrzavart tüntetik elénk. Sőt még arra sem látszik idejük, hogy kicsomagolják czók-mókjukat. Minden ott van rendetlenül felhalmozva pitvarban, folyosón és szobákban.

Otthonról ilyen körülmények között beszélni sem lehet. Csoda-e, ha soha senki a lakásán nem található, vagy jobban mondva, lakásában senkit sem fogadhat. A délelőtt a hivatalokban és kaszárnyákban telik el, a délutánt és estét pedig mindenki a kávéházakban, ivókban és mulatóhelyeken tölti. Mert ilyenféle van sok még a legnyomorúságosabb új telepen is. Mint raj követik az orosz foglalókat, a legtávolabbi határokig tivornya-tanyáik.

Vladivosztko e tekintetben szomorú tanúságot tesz a messze tengerentúlról érkező utasok számára. Partra szállva, az első benyomás rendkívül elszomorító. Mindenekelőtt a minden irányban elénk táruló rendtelenség és piszok lep meg. Szinte leírhatatlanok a kikötő és állomás viszonyai. Mintha a város összes szemetét ide hordanák. Óriási halmazokban torlódnak össze árú és lom egyaránt. A környék sártengere pedig olyan mély, hogy az embernek bokáig gázolnak a latyakban.

A lakosság szemmel láthatóan mindezzel nem törődik. Úgy látszik, hozzá vannak szokva ez állapotokhoz gyermek-

koruk óta. Nagyrészt ágrólszakadt, toprongyos alakok. Az élet megannyi hajótöröttjei, kiket végre sok hányattatás után ide dobott a vihar. El színtelen, iszákos, sápadt, kiéhezett csoportok közepett annál élesebben rí ki egy-egy nyalka tiszt aransujtásos egyenruhája, avagy egy utolsó divat szerint kiöltözött női alak.

De az életnek épen ezek az ellentétei a legjellemzőbb vonásai az orosz városoknak. Egy-egy nagy költséggel felépített palota közvetlen szomszédságában roskadozó kunyhók húzódnak meg. Csillogó kirakatok, csapszékek, templomok, lebuajok minden rendszer nélkül sorakoznak. Fény és árny ott vannak közvetlenül egymás mellett.

Ha az árnyékoldala a városoknak elszomorító — fényök talán még visszatetszőbb. A pénz bőven folyik, de mintha csupa iszapos mederbe venné útját. Örömet csak az esztelen tékozlás szerez. Ki tud legtöbbet veszíteni kártyán, ki iszsza a legdrágább borokat, ki ver el legtöbbet egy éjjelen át: ez biztosítja a legkiválóbb társadalmi állást.

Az élet lázas álmhoz hasonló. Szórakozásai megannyi heves szenvedély kitörései. Mindenki csak a pillanatban és a pillanatnak él. Kiki azon igyekszik, hogy lehetőleg mennél több jó órát biztosítson magának. A következményekkel senki sem törődik. Mintha kötelességek senkit nem terhelnének. A jövővel még kevesebbet gondolnak.

Művelődés terjesztéséről ilyen körülmények között nem igen lehet szó. A példa, melyet a hódítók a meghódított népeknek adnak, a helyett hogy felemelő lenne, inkább lealacsonyító. Keletázsia népei, melyeknek egész társadalmi rendszere a család magas erkölcsi színvonalára van építve, érthető lenézéssel tekintenek ellenségeik magánéletére. A Konfutsius elveihez ragaszkodó mandsu vagy kínai magát sokkal erkölcsösebbnek tartja a muszka hivatalnokoknál, s ez rossz néven sem vehető.

A culturintézmények teljes hiánya lep meg elsősorban mindez óriási területen, hol ma az orosz zászló lobog. Jóllehet az elvesztett hadjárat ellenére Manduria egész északi fele Oroszország tulajdonában maradt, ez irányban semmi nem történt. A nép nevelésével, fejlesztésével egyáltalában nemcsak hogy nem törődnek, de mintha épen az lenne céljuk,

hogy lehetőleg hátramaradjon a benszülött lakosság, s ezzel mintegy biztosítsák hatalmukat.

Mióta első ízben jártam Keletázsiaiban, a minek immár másfél évtizede, a helyzetet nemcsak hogy fejlettebbnek nem találom, hanem sok tekintetben még kezdetlegesebbnek látszik. Számptalan ígélet és törvény soha megvalósítást nem talált. Még azok is, kik talán bizonyos jóindulattal érkeztek, a helyszínén hamar közönyösekké váltak. A helyett, hogy javították volna az állapotokat, maguk is kénytelenek lettek a zavarosban halászni.

Az orosz hódításnak legjellemzetesebb vonása, hogy a hódítók nem emelik a hódított népeket, hanem ellenkezőleg, lehető gyorsan sülyednek le emezekhez. A híres boxer-lázadások leverésére érkezett kozákok rövid időn belül a kínaiak legjobb czimboráivá váltak. Csodálatos volt, hogy Kína legnyomorúságosabb faluiban az orosz katonaság milyen jól érezte magát. Boldogan ellaktak az emberek bármilyen szennyes félszerben vagy istállóban, lovaikkal együtt. Ebédre pedig a főzést mintha feleslegesnek tartották volna és ették a káposztát, tököt, uborkát nyersen, a hogy' leszakították.

Így látjuk ezt mai napig is. Így élnek az orosz seregek nagyrészt egész Ázsiaiban. Vándorolhatunk a mongol sivatagon át, felkereshetjük Turkesztán oázisait, utazhatunk Perzsiában vagy a Kaukázus vadonjai között, mindenütt azt fogjuk találni, hogy a muszkák nemcsak hogy úgy élnek, mint az ázsiaiak, hanem még rosszabbul.

Kétségkívül ez igénytelenség, e primitiv életre is képes katonaság az orosz hódítás egyik előnye. Csakhogy civilizáló működésről ilyen körülmények között beszélni nem lehet. A nép tengődik a legsötétebb tudatlanságban. A viszonyok megmaradnak változatlanul. Legfeljebb néhány új zöldkupalás orthodox templom épül az elfoglalt területeken és a pópák pár áttérést sorolnak fel anyakönyvekben.

II.

A nyár derekán indultam el hazafelé. Szép verőfényes napon hajóztam át a nevezetes tengeri csatáról híres Tsuzima-

szoroson. Japán szigetei teljes virágzásban tündököltek — és ennek ellenére még könnyebben távoztam, mint megelőző alkalmakkor. Mintha a nemzet vezető körei mindent elkövetnének, hogy a hajdan oly érdekes ország sajátos varázsát tönkretegyék. Mindent, mi művészi, mindent, a mi eredeti, lázas sietséggel küszöbölnek ki. A fő törekvés, hogy Nippon épen olyan szintelen legyen, mint az új világrészek és hogy végre hűségesen utánozza a nyugat összes intézményeit, szokásait — még azokat is, a melyektől mi legjobban szeretnénk menekülni.

De legyen bármilyen szomorú e külső, a materiális átalakulás a belső, a morális még sokkal károsabb. Az egykori büszke bushido szelleme hova-tovább csak mint a mult idők egyik dicső emléke fog élni. A hajdani uralkodó elem mindjobban háttérbe szorulva, teljesen elenyészve, az új nemzedékek a legsivárabb utilitarius és egoista eszmékben nőnek fel. Mindenki a maga előnyeit keresi és hogy a módokban nem mindig változnak, azt legjobban mutatják a folytonosan ismétlődő zsarolási perek. Az idei év kivált gazdag volt ilyen szomorú esetekben és mint ismeretes, a tengerészetnél feltárt vesztegetések az egész Jamamoto-kormány bukását vonták magok után. Ezután következett a császári ház ministeriumában előforduló visszaélések tárgyalása. Nagy kereskedő vállalatok törvényellenes üzletei egymás után derültek ki.

Hogy a csaknem spártai szigorúságú bushido, a japán nyilvános közerköles, színvonala ilyen gyorsan, ennyire alásüllyedhetett, azt csak az utolsó évtizedek teljes átalakulása magyarázhatja meg. A Meji-forradalom alapján megváltoztatta nemcsak a kormányzat rendszerét, hanem megrázkódtatta magát az egész társadalmat is. A hajdan vezető és mérvadó elemek, a daymiok és samuraik, elszegényedve, háttérbe szorultak és a felszínre egy teljesen új, eddig alárendelt szerepet játszó réteg került.

A hatalom gyors és váratlan megragadása érthetően nem egyszer elszedítette ez embereket. A visszaélés kinevezésekkel ilyen körülmények között magától következik. A hivatalos állás nagy előnyöket biztosít. Így minden japán fővágva valami néven nevezhető állami hivatal elnyerése, legyen az bármilyen

szerény. Ha egyszer a zsinóros sapkát fejére teszi, megvan az első lépés az előrejutásra.

A párturalom, a politikai élet sehol nem fajzott el veszedelmesebben, mint épen itt. A két nagy fractio: a Satsuma-párt és az ellenzék tagjai kormányozzák felváltva az országot. Hogy uralmokat biztosíthassák, elsősorban szavazatokra van szükségök. Így mindegyik tőle telhetőleg létesít szavazati joggal bíró állásokat, melyekre saját embereit nevezi ki. E körülmény magyarázza, hogy a japán tengerészetben a tisztok száma a legénységhez arányítva háromszoros, a hadseregénél pedig kétszeres mint a többi államoknál.

Ki Japánban nem élt, az nehezen nyerhet világos fogalmakat az itteni viszonyokról. Az átlagos ismertetések, útleírások rendszeren csak a külszínt festették. A remek természetet, a csiszolt modort és hogy aránylag kevés pénzért csaknem minden megvehető. Mindez Eldoradó-színben tüntette fel a derült szigetvilágot. Az ismertetések, könyvek egymást igyekeztek felülmulni tulzott leírásokban. Így keletkezett egy egész irodalom, mely kevésbé való, mint kellemes.

Az egykori fejlett társadalmi viszonyokkal, művelődésük vagy művészetök történelmével foglalkozva mintha feledték volna, hogy a mi megragadó abban: az eredő eszme nem japán, hanem kínai. Japán böles vagy vallásalapító nem volt, hanem egyszerűen átvették Konfutsius, Lao-Tse, vagy Buddha tanait. Így volt az az irodalom és művészet terén is. A pár évtized előtt annyira felkapott japán művészetet ma higgadtabban ítéljük meg és a műkritikusok kezdik mind jobban belátni, mennyire elmarad a kínai megett, a melynek rendszeren csak ügyes utánzata.

Érdekes megfigyelni, hogy a Japánért lelkesedő nemzetek milyen gyorsan ábrándultak ki. Az amerikai Egyesült-Államok, Nippon első szövetségese, oktatója, ma saját határait mindenfelé elzárja a japánok előtt. Hasonló módon zárja el Kanada és Ausztrália, annak ellenére, hogy Nagy-Britanniához tartoznak. De maguk az angolok is régen kiábrándultak a japán barátságából. Az egész keleten mint legfélelmelebb vetélytársakat igyekeznek gyengíteni őket. A mai alliance csak a pillanatnyi nehézségek elhárítására létesült, de tartóssága felette kétséges, és a nép nyíltan mesalliance-nak nevezi azt.

Nippon államférfiainak nem igen sikerült barátokat szerezni. Önző politikájuk még az egykori természetes szövetségeseket is elidegenítette. A szomszéd államok, mint rettegett ellenségtől, tartózkodnak tőlük. Korea sorsa intő példálul szolgál mindenfelé, hol a japánok mint segélyhozó felszabadítók ajánlják fel szolgálataikat.

Hogy a hármasszövetség mindennek ellenére ma igénybe veszi a japánok segítségét, mutatja leginkább, milyen kevésbé bíznak saját erejükben. Ha Angliában a félelem nem nőne mindjobban a sokat emlegetett német invasiót illetőleg, aligha hitták volna segítségükre a sárgabőrű nippon katonákat. Hiszen még alig pár hónapja, hogy az angol gyarmatok hadseregeinek parancsnoka, Sir Yan Hamilton, New-Zelandban világszerte sok port felvert beszédében nyíltan fejezte ki, hogy Nagy-Britannia Pacific mentén fekvő területeinek legveszedelmesebb ellensége Japán.

A tokiói cabinet nagy megütközéssel kért magyarázatot, ámbár felette jól ismerte Anglia elhidegülését, ellenére a szövetség megújításának. Úgy hogy nyílt titok volt, mennyire közeledtek a mérvadó körök Németország felé, Berlinben remélve megkötni az annyira szükséges kölcsönöket, hol azonban érthető okokból visszautasítóan viselkedtek a kecsesgető ajánlatokkal szemben.¹

III.

Alig hagyjuk el Japánt, máris feltűnnek Korea partjai. A szeszélyes alakú hegyes, csipkés csúcsok élesen válnak el a derengő opálos égbolttól. Szébb, változatosabb vidéket alig ismerek. A szaggatott tengerpartok mélyen fjordszerű öblöket alkotnak mindenfelé. A környék maga is olyan mélabús és majdnem néptelen, csak itt-ott húzódik meg a víz tükre mel-

¹ A japánok, mint a legutóbbi Tokióból érkezett jelentésekből látjuk, máris mindent elkövetnek, hogy Németországot megengeszteljék és a közeledést lehetővé tegyék. Az Okuma-kormány a jövő legkülönbözőbb alakulásaival számít. A kérdés mind gyakrabban kerül felszínre, hogy Japán jövő politikája új szövetségeseket követel. Az angol barátságban nem bízik és az Egyesült-Államok mind fenyegetőbb állást foglalnak ellenük.

lett egy-egy halászfalu. Emlékszem jól, mennyire meglepett sajátos bájával a hangulatos vidék, midőn először kerültem ide.

A mint a gőzös a villamos fényben úszó molónál kiköt és szemben látom a hatalmas Terminust, honnét ma a gyorsvonatok egyenesen robognak Moszkva, Berlin és Párizs felé, magam is csodálkozom. Az egykori elhagyatott halászfalu nemcsak az ország egyik legjelentékenyebb városa, hanem Kelet-Ázsia egyik főkapujává alakult.

A mióta utoljára jártam erre, a minék pedig csak hét éve, a változások meglepőek. Elsősorban Korea mint császárság, sőt mint nemzet is megszűnt. A japánok először is, mint állították, China fenhatósága alól szabadították fel a népet és ezért folyt 1894-ben a véres háború. Rövid idővel ezután a japán-orosz harczok győzelme fejében kihirdették a protectorátust és Ito megkezdte szomorú emlékű rémuralmát. Ma végre az egykori uralkodót megfosztották trónjától s az országot Chosen tartomány elnevezése alatt Dai-Nippon, Nagy-Japánba kebelezték.

A foglalás története, kérlelhetlen módszerei nagy port vertek fel annak idején az egész világsajtóban. Az igazság kedvéért meg kell említenem, hogy most a helyzetet normálisabbnak találtam, mint az Ito vasmarkú dictatorsága alatt. Mintha a kormány kezdené belátni, hogy minél szigorúbban üldözi a népet és igyekszik teljesen megsemmisíteni a nemzeti hagyományokat, annál nagyobb az ellenállás. Végre is egy országot meg lehet fosztani függetlenségétől, — de hazaszeretetét elfojtani nem lehet.

Ki a hajdani, eredeti, festői Koreát ismerte, az nem egy újítást, kivált a teljesen feleslegeseket bizonyos szomorúsággal látja. A nipponok szinte érthetlen dühhel rombolnak mindent, mi régi. Megváltoztatják a városok jellegét, sőt tovább mennek és átlépve minden személyes jog határát, még a régi nemzeti hajviseletet is eltiltották. Ilyen körülmények között érthető, mennyire gyűlöltek országszerte. Még hasznos intézkedéseiket is tartózkodással tekintik. Minden igaz koreai mint legveszedelmesebb elnyomóját, ellenségét tekinti a japánokat és nyílt titok, hogy ha újabb bonyodalmak keletkeznek a távol Keleten, készségesen szövetkeznek Nippon ellenségeivel.

A történelem folyása a keleti féltekén még változatosabb, mint nyugaton. A meglepetések nagyon gyakoriak. Vajjon a mai japán hódítás hosszabb tartalmú lesz-e, mint a multban, nehéz lenne megmondani. A századok folyamán át már nem egy ízben lobogott a felkelő nap zászlója Chosen felett. A csaknem mythosi Ingo császárné még a középkorban meghódította Koreát, későbbben a hatalmas Hideoshi seregei árasztották el azt, de minden gyengesége, szegénysége ellenére mindenkor sikerült felszabadulnia. Ha nem a maga erejéből, a szomszédos Kína segítségével verte ki ellenségeit.

IV.

Az új vasutvonal az egész országot átszelve Shin-Gishunál éri el Manduria határát. A tájkép meglepő. Szebb vidékeket alig képzelhetnénk. Hegy és völgy szakadatlan változatokban követik egymást. A síkság mindenfelé nagyon termékeny, a sziklák pedig gazdag ércztartalmúak. Az ezüst- és aranybányák emberemlékezet óta híresek valának, érthető tehát, ha Korea birtokáért folyton versengtek a szomszéd hatalmak.

A Yalun az új vashídon áthaladva a környéket alig ismerem meg. Antung füstölő gyárkéményeivel csak olyan sötét, mogorva képet ad, mint akár Manchester vagy Pittsburg egyik külvárosa. A nipponok mindent elkövetnek, hogy saját gyártmányaikkal az idegen árúkat nemcsak országukból, hanem egész Kelet-Ázsiából kiszorítsák. A nippon kereskedelmi utazók raj módjára lepik el a különböző tartományokat. Az áruk olcsósága kétségkívül erős csalétek, bár mindjobban kiderül a legtöbb árúcikk teljes értéktelensége. A japán ipar jövőjének legnagyobb hátránya megbizhatatlanságában rejlik.

Mukdent az új kormányzat alatt alig ismerem meg. Manduria fővárosában ma mindenfelé a japánok parancsolnak. Japán a vasut, japánok a vendéglők, japánok a hivatalnokok. Az egykori ragyogó, előkelő székváros aransárga fedelez császári palotájával, selymes mandarinjaival, tolongó tömegével teljesen megváltozott. A csillogó színek, a sajátos varázs megszűnt örökre.

Útamat Mukdenben megszakítom, értesülve róla, hogy a nemzetközi gyorsvonattal mindössze húsz-huszonkét óra az út Pekingig. Így nem akartam az alkalmat elmulasztani, hogy a mai köztársasági kiadásban viszontlássam az egykori khánok hatalmas otthonát. A híres elnököt még abból az időből ismerem, midőn Tien-Tsin kormányzója volt. Erős egyénisége már akkor nagyon meglepett és látogatásomat leírva, úgy jellemeztem, mint a jövő emberét.

E jövő ime elérkezett. Ma Yuan-Tsikai Kina teljhatalmú dictátora. Mert végre is a köztársasági elnökség, mint maga Kina köztársasága, üres cím. A parlament merő illusio, sőt jelenleg bizonytalan időre fel is van függesztve. Yuan megváltoztatta magát az alkotmányt és saját kénye szerint hozott új törvényeket. Az autokratia sohasem volt Chinában teljesebb, mint ma. A korlátlan hatalom ura pedig Yuan -Tsikai.

Az elnök testestől-lelkestől katona. Mint előkelő chinai család gyermeke, özvegy édesanyja tanácsa ellenére lépett a katonai pályára és mint ilyen emelkedett lépésről-lépésre. Hol a fiatal császárral az új irány élén, hol a híres anya-eszárné oldalán a reactionariusokkal ritka ügyességgel csatlakozott mindenkor a sikert arató párthoz, míg végre a császárság végét látva közelegni, a forradalmárokkal szövetkezett. Barátságot kötött még egykori ellenségével, a liberalis Sun-Yat-Sen-nel is — kinek aztán elfoglalta helyét az elnöki székben.

A milyen opportunistá irányt követett a belpolitika terén, hasonlóan változó vala diplomatiája. Volt orosz- és angol-barát felváltva. Úgy látszik, a japánoktól nagyon fél, és ma Amerika Egyesült-Államaitól remél támaszt. Sikerekben gazdag életpályája mintaképeül Napoleont szereti tekinteni. A császár arczépe ottan függ dolgozószobájában. És ha még nem koronáztatta is meg magát, mint az első consul, de tényleg Yuan-Tsikai ma a négyszázmilliónál több kínainak korlátlan ura.

Mennyi időbe fog kerülni, hogy ez óriási tömeg szervezkedjék és hatalmi állást foglaljon el, előre meghatározni nehéz lenne. Tekintve, milyen gyorsan fejlődnek az események manapság, vagy megfigyelve Japán átalakulását, remélhetjük, hogy ha a modern gondolatok megérnek és a mozgalom kezd-

tét veszi, az új áramlat feltartóztatlanul halad előre. Ha egyszer Kína ismét katonai állammá alakul, ereje döntővé fog nőni. Ázsia nagyhatalma, mint a múltban, a jövőben is kétségkívül Kína leend.

Az átalakulások korszaka sohasem vonzó. Egymásután szűnnek meg a régi intézmények a nélkül, hogy még az újak kialakulhatnának. Minden a kezdetlegesség jellegeit hordja magán. Peking milyen más ma, mint a milyennek egykoron ismertem! A világ legpazarabb udvara, káprázatos szertartásaival immár örökre elenyészett. A meseszerű pagodákat egymásután alakítják át hivatalos helyiségekké. A sárkány titokzatos otthona feltáru, hogy szürke egyenruhás katonaság foglalja el.

Alig van bátorságom felkeresni az egykoron annyiszor megsodált műremekeket. A hová betérek, mindenfelé rombolást és átalakításokat találok. A csendes Föld-szentélyéből nyilvános sétateret terveztek, a Meny-oltára szomszédságában pedig az új lawn-tennis-pálya kerül el. A büszke tatár és az eleven kínai városrészekben minden lépten-nyomon egy-egy vas oszlopszat, épülő ezementház lép meg. Az ellentétek folytonos sorozata, a visszatetsző anomáliák láncolata tűnik szembe itt, hol hajdan minden a legtökéletesebb összhangot tanúsította.

Pekingi tartózkodásom alatt szomorú alkalmam van tapasztalni azt is, milyen nagy számmal tűntek el az egykori ismerősök. A hajdani udvari körök egy része Tien-Tsin, Sanghai, avagy Hongkongba menekedtek. Sokan tértek vissza szülővárosukba is. Még többen elpusztultak, meghaltak a véres lázadások folyamán. Meghalt a fiatal császár és meghalt a félelmetes anya császárné, kit utoljára még a tündéri nyári palotában volt alkalmam láthatni. Csing herczeg, a mindenható tanácsadó száműzetésben él. Joulung is eltűnt a láthatárról és örökre lezárta szemeit a nemzet bölcse Csan-csi-Tung. De még itt találom barátját Ku-hun-minget, ki jelenleg Konfutsius műveit fordítja németre.¹

¹ Ku-hun-ming a mai Kína egyik legkiválóbb embere. Bölcsész a szó valódi értelmében. Emberösmerete kivételes. Műveltsége pedig páratlan. Több mind egy évtizedet töltve Európában, megtanult kifogástalanul német, francia, angol és olaszul, ezenkívül ösmeri a classikus nyelveket is.

A város egyik része, hol hajdan a legfényűzőbb paloták állottak, teljesen romban hever és kihalt. Szinte sajnálom, hogy ilyen siralmas állapotban látom viszont Pekinget. Hogy mikor fog e romhalmaz újra felépülni, mikor fogja Kína fővárosa egykori jelentőségét, fényét visszanyerni, első sorban a politikai viszonyok megszilárdulásától függ. De újra felvirágzása, ha időbe fog is kerülni, el nem maradhat. A nép életeréje, első sorban az ország területének kiaknázzhatlan gazdagsága erre nézve a legteljesebb biztosítékot nyújtja. Mindazok, kik az óriási birodalmat beutazták és ritka tehetségű, nagyszorgalmú lakosait ismerik, nem kételkednek még a jelen bonyodalmak és megrázkódtatások közepett sem, egy, habár még távoli, de biztos jövőben.

GRÓF VAY PÉTER.

A HÁBORÚ ÉS AZ IRODALOM.

Van a leggondolkodóbb, eszmékben leggazdagabb magyar poétának, Arany Jánosnak egy szép költeménye, melyet 1850-ben hazafiúi érzéseinek legfájdalmasabb convulsiói között írt. Czíme: *Gondolatok a béke-congressus felől*. Akkoriban volt ez, mikor alig egy esztendeje zajlottak le szabadságharczunk nagy és véres eseményei s nemzetünk bús elnyomatás terhe alatt nyögött. Épen ezért a költemény talán szomorú anachronismusnak tűnhetett föl a harcoknak és következményeinek iszonyataiból még föl sem ocsudott nemzet előtt, mert a mily rajongva ismerte el benne Arany az örök béke és nyugalom gondolatának nagyságát, melyet «képzelní is dicső, fenséges eszme», ép olyan mély logikával tagadta annak lehetőségét. Érzékeny lélekkel szenvedte végig a nem sokkal előbb dúlt háborús események iszonyatait, békés házatája pusztulását, hazája legjelesebbjeinek szertehullását, legjobb barátja véres elestét a harcmezőn, a nemzet félisteneinek szörnyű végét a bitón; ez emlékek még sok év multán is mély fájdalommal töltötték el őt, de az emberiség történetébe mélyen belelátó lelkével közvetlenül az események lezajlása után nem tudott hinni, bízni az örök békében, sőt annak jogosultságában sem; józan megfontolással intette a béke-congressus tervével fáradozókat, hogy hagyják el a meddő vitát, bölcs Isten az, a ki rendel. Ebben a költeményében mondotta ki, hogy az embernek az a tiszte: legyen «békében, harcban ember!» A menyire nem volt, minden látszat ellenére is, időszerűtlen akkor, közvetlenül a legvéresebb események után, a költő értelme, épen úgy nem az most sem, mikor a ma dúló háborúnak ki tudja mily véres s talán egészen újszerű fejezetei várnak reánk, mikor mindinkább lángbaborul a világnak a harcok

tüzétől eddig megkímélt része is. Soha egyszerűbb szavakkal nem mondta ki egy költő sem az ember földi hivatását, mely a maihoz hasonló időben is biztos iránytűje lehet mindenkinek: békében, harcban ember. Valóban nem is kezdhették a magyar irodalom tanítói tanításaikat szebb gondolatok magyarázásával a mostani iskolai év kezdetén, mely már a háború napjaira esett, mint ezeknek az igéknek fejtegetésével.

Mily nehéz időket élt át azóta a mi nemzetünk is és e zord idő alatt mennyire igazat kellett adnunk a költő szavának. Nem volt szabad e nehéz napok alatt sem megfélemlkezni nagy emberi hivatásunkról, mely a harc idején reánk várakozik, nem volt szabad zúgolódnunk a reánk kényszerített, mérhetetlen áldozatokkal járó háború fölött; hozzá kellett szoknunk ahhoz a gondolathoz, hogy magasabb hatalmak végezték ezt felőlünk, egyenesen azért, hogy alkalmunk legyen a bennünk rejlő, szunnyadó, hamvadó nagy értékek, a szó legnemesebb értelmében vett emberi erények kifejtésére.

Nem volt szabad csüggednünk, kétségbeesnünk akkor sem, mikor az első hetekben kételyek szállották meg a lelkeket, különösen azokét, kik — mint az iskola emberei — egész valójukkal hozzáfórttak a cultura üdvözítő erejének gondolatához s azt világnézetükké avatták. Hínnünk kellett a költőnek, el kellett fogadnunk nagy gondolatát. S ebben különösen elősegített az a kutatás és gondolkodás, mely épen ebben az irányban széles körökben megindult. A két, köznapi felfogás szerint oly ellentétes dolognak, a háborúnak és a culturának kapcsolatára vonatkozólag általánosságban is fölvetődött a kérdés és a részletekben is sok olyan szempont érvényesült, melyre azelőtt nem gondoltunk. Szinte váratlanul tolt el előtérbe napról-napra a kérdések egész halmaza. Szerencsére e kérdések nem maradtak felelet nélkül. Nem kételkedünk benne, hogy a velünk harcban álló ellenséges culturáknak gondolkodói is lelkiismeretük mérlegére tették e kérdést, de bizonyos, hogy leginkább csodálatos psychéjú barátaink, a németek, voltak azok, kik — egyenesen culturájukat védő szent háborúnak tekintvén önvédelmi harcukat — egész lelkükkel érdeklődtek a háború és cultura kapcsolatainak problémája iránt s bár ellenfeleiktől sűrűn kapták a «barbár»

nevet, mégis valósággal alaphangjává tették e kérdést egész háborús gondolkodásuknak. A ki csak részes volt a német culturélet vezetésében, író és tudós, művész és gondolkozó, a szellem egész aristocratiája mind hozzájárult e kérdés tisztázásához. A cultura és civilisatio fogalmainak s egymáshoz való viszonyának megvilágításából fejtették ki a vigasztaló nagy gondolatot, mely a háború vérzivatarjai közt világosan kialakult, hogy «mindabból, a mire büszkék voltunk, csak a tiszta szellemi erő, a benső vívmány, a tetterő maradhat meg érték gyanánt». Ez óriási tanulság erdménye volt tehát az a tétel, hogy «a háború minden időben nemcsak a fegyveres erők nagy examene volt, hanem próbára tette a közösség nagy erkölcsi erejét is. A culturember előtt a béke az erkölcsileg értékes; a háború csak másodsorban, közvetve az; de a hosszú békének is megvannak erkölcsi, anticulturális veszedelmei: a merőben kereskedelmi szellem, önzés, elpuhultság, alacsony gondolkodás, erkölcsi rothadás, — míg a háború viszont a legnemesebb erényeket tudja kifejteni: a bátorságot, lemondást, kötelességteljesítést, áldozatkészséget. Ki merné tehát végleg kimondani, vajjon az erkölcsi és kulturális veszteség vagy a nyereség nagyobb-e, mely a háborúból fakad?» Csak meg kell találni a háborúhoz szükséges erkölcsi álláspontot s világosan kitűnik előttünk, hogy a háború a culturemberre nézve értéktelen és értelmetlen valami nem lehet, a kulturátlanságba való visszaugrást nem jelenti, a minek ez alkalommal is első pillanatra fölfogni hajlandók voltunk, vagyis nemcsak egvedül mint értékromboló, hanem mint építő erő is szerepel.

Statisztikailag mutatták ki már a régebbi háborúk után következő idők sociológiáját vizsgáló tudósok, hogy a háború emberanyag-pusztításait az élviharzott hadi idők után ösztönszerűleg pótolni törekszik a természet igen értékes termékenységgel. Hozzátehetjük ehhez, hogy az emberanyag, mely a nagy háborúk után jut szerephez a nemzetek s az emberiség történetében, ha talán a háborúért való lelkesedésben hátrább marad is a harcos idők generációjánál, sociologiai értékes eszmékkel és rendszerekkel, az értelmi haladás s az akarati elhatározás erejével jobban föl van fegyverezve. Szóval nemcsak az emberiség vegetatív élete, hanem a culturalis élet is

ki akarja használni s ki is használja a háborús idők utáni értékelkedéseket. Ilyen értelemben sem tagadása a háború annak a művelődésnek, melyet az emberiség oly hosszú időn át teremtett; olyan inkább, mint egy emelőgép, mely a fejlődés mind magasabb régióiba viszi föl az emberiséget. Különösen nem lehet a háború pusztá tagadás arra a nemzedékre, melynek egy-egy nagy háború minden fölemelő érzésével, leverő szorongásával, érzelemhullámmásával az ő valóságos élményei közé tartozik. S ha egy-egy ilyen generációt egész belső világában átalakít, mint a mire pl. ma is kilátás van s ez az átalakítás, megújítás pædagogiai erővé is növekszik, vagyis olyanná, mely nemcsak a felnőttek önálló, eszmélő gondolkodását próbálja átgyúrni, hanem a jövő számára növekedő ijjúságát is egészen eredetileg a maga tanulságai szerint alakítja, lehet-e akkor tagadni a háború építő, alkotó erejének felsőbb voltát a romboló erő fölött?

Ilyen módon lesz a háború értékes erő pædagogiai szempontból is.

Hogy a háború mi mindennel van szoros kapcsolatban, azt — úgy gondolom — általában nem kell külön részleteznem. Ezt magunkon tapasztaltuk mindannyian. Nem volt váratlan évek óta s mégis hirtelenül, meglepetésszerűen rontott reánk. Első percztől kezdve teljesen absorbeálta egész életünket, lefoglalt lelkünk mélyéig, befurakodott könnyörtelenül társadalmi és magánéletünk minden mozzanatába; hirtelen azon vettük észre magunkat, hogy nincsen a világon semmi, a mit nem a háború szempontjából kellene tekintenünk; mint egy nagy, egész világunkat betöltő árnyék állott lelkünk háttérében, melytől szabadulni nem tudunk. Hiába is tagadnók ezt, mert vannak, a kik tagadni szeretnék. Gazdasági, technikai, társasági élet, ipar, kereskedelem, közlekedés, művészet, tudomány, vallási érzésvilágunk, stb., s mind a mi anyagi és szellemi formája a differentiált életnek képzelhető, vonzása körébe jutott. Ennek legjobb képét az ujságok adják 9—10 hónap óta, többnyire nincs egyetlen rovatuk, egyetlen soruk a vezérczikktől az utolsó apróhirdetésig, mely a világkatastróphával ne volna kapcsolatban. Mindezen viszonylatok tanulságainak

végigtekintése — bármennyire fáraszt már bennünket — rendkívül érdekes, de ki győzné valamennyit végiggondolni?

A nagy complexumból, mely ilyen módon a háború és a cultura egyes területei közötti kapcsolatból alakul, ezúttal különösebben a háború és irodalom viszonyát óhajtom kiemelni annak pædagogiai vonatkozásával együtt, vagyis a háború összetartozását az emberi cultura azon nagyszerű virágzó fájával, mely a jövendő nemzedékek lelki táplálására már annyi értékes gyümölcsöt hozott.

Természetszerűen a háború és irodalom összefűződésére vonatkozó vizsgálódásoknál is sokféle szempont érvényesülhet, melyek mindegyikéből érdekes megfigyelések és megállapítások folyhatnak. Egyik-másik szempont taglalása különösebb figyelmet keltve szerepelt is legutóbbi hónapjaink szellemi életében. Mindenki megfigyelhette például az irodalom társadalmi életének megbénulását a háború első hónapjaiban, a mi irodalmi társaságaink működésének elhallgatásában, színházaink jó részének némaságában, az irodalmi termelés, a könyvkiadás megszűnésében, a folyóiratok terjedelmének csökkenésében s ehhez hasonlókbán jelentkezett. Mintha a régi mondás parancszavának engedve csakugyan elhallgattak volna a múzsák a fegyverek zajában.

Vagy jól emlékezhetünk még arra, hogy két előkelő politikusunk, kik egyúttal írók is, egy kis parázs polemiaiban miként iparkodott tisztázni azt a kérdést, hogy szólhat-e és szóljon-e a háború idején az irodalom? Egyik ép oly erővel próbálta igazolni a maga tételének igazságát, hogy a háború idején nincs semmi más, csak épen a háború, nincs tehát jogosultsága az irodalomnak sem, — mint a másik, a ki azt hangoztatta, hogy az egész nemzeti életnek hiánytalanul kell functionálnia a háború ideje alatt, tehát az irodalomnak is, sőt ennek még különösebb pontossággal a szokottnál. Mintha mindezt, a miről itt szó volt, erőltetni lehetne, mintha ezt elméleti vitatkozások döntenék el! Hiába való is volt az akadémikus vita, az életnek magának teljesen szabadon kellett döntenie ebben a problemában.

Fölmerült továbbá az a kérdés is, hogy mi a kívánatos, az irodalom mely termékei tartsák meg eltéphetetlen kapcsolataikat a háborús lélekkel, vagyis mik legyenek mostaná-

ban olvasmányaink? S az a látszólag furcsa kíváncsiság, mely erre vonatkozólag egy német lapnak körkérdésében nyilatkozott, csak úgy mellékesen érdekes tisztázására vezetett annak, hogy a háború az igazi irodalmi értékeket nem devalválhatja a józanul ítélők szemében, még ha ellenséges nemzet szellemi életének kohójából kerültek is elő. Shakespeare, Molière és Dante pl. sohasem vesztek el értéküket, nemzetük akármilyen viszonyban áll is hozzánk. «Sohse feledjük, hogy a művészet az egész világnak!» — ezt felelte arra a kérdésre Alois Brandl, a berlini egyetem tanára.

A legtöbb gondot a háború és irodalom kapcsolatának az a momentuma okozta, hogy mi történjék az ellenséges népek irodalmának uralmával, mely alól épen a németek s mi magyarok — nem hiába vagyunk most hadi és szívbeli szövetségestársak — sohasem tudtuk emancipálni magunkat. A francziák és angolok sohasem törődtek nagyon a német irodalomból, a költők és philosophusok nemzetének irodalmából felénk sugárzó erővel, míg a hatalmas német erő hányszor hajtotta fejét mai ellenfelei szellemének igájába; rólunk nem is szólván, kik mindig a legfogékonyabbak voltunk idegen eszmék iránt, habár azután viszont leginkább tudtuk őket lelkünk teljesen sajátos, nemzeti tartalmává átalakítani. Ezzel a kérdéssel sokat foglalkozott s benne radicális álláspontot kívánt elfoglalni a német röpiratok óriási áradatának nem egy terméke, azonban voltaképen mindig bizonyos okos engedékenységgel.

Ugyanennek a gondolatnak egyik magasabb formája az is, hogy van-e hát tulajdonképen, lesz-e hát ezentúl világirodalom s a világháború mily hatással lehet rá? Ez csakugyan izgató kérdés; azonban tulajdonképen már régen izgató, majdnem azóta, mikor — mintegy 100 évvel ezelőtt — Goethe magát a világirodalom szót megalkotta. A világháború csak újabb alkalmat adott reá, hogy e kérdés ismét megvitatás tárgyává legyen Alexander Bernátnál — nem is először — a Budapesti Szemle márcziusi füzetében.

Mindezek s más hasonló kérdések azonban, bár rendkívül érdekes gondolatokra vezethetnének bennünket s bár tagadhatatlanul a háború és irodalom egyes kapcsolatainak tisztázását célozzák, ezúttal nem tárgyai, legalább nem főtárgyai

vizsgálódásomnak. Ezek az irodalom és a háború külső, inkább esetleges és momentán összefüggésére vonatkoznak, míg minket az a belső, tartalmi kapcsolat érdekel, hogy a háborúk hogyan és mikor, milyen törvények szerint termékenyítik meg az irodalmat értékes alkotásokra s miképen lesznek ezúton a nemzeti nevelés eszközeivé.

A nemzetek alakulásának történetében minden egyébnél világosabb előttünk az, hogy egy-egy népcsoport tagjait a közös eredet mellett — sőt néha szorosan véve még anélkül is — s a közös nyelv érvénye mellett a közös célokért való küzdelmek, harczi események sorozata s a velük kapcsolatos művelődési motívumok kovácsolják össze azzá az egységes egészzé, a mit nemzetnek nevezünk. Kiknek már ősei és atyái együtt küzdöttek földjükért, övéik védelméért, kiknek lelki világa is összeforrott közös ideálokban, azokat többé szét nem tördelheti, szét nem szórhatja a történelmi viharok szele sem. A háborúk, melyek szakadatlanul betöltik az emberiség történetét, nem enyésztek el soha nyom nélkül, hanem nagy szerepet játszottak a nemzetek kialakulásában. De a már megalakult nemzetek sem pihenhettek meg a béke puha párnáin, mert a háborúk, melyek teremtették őket, lettek főntartó erejüké is. Nézzük végig a világháború véres lapjait, van-e nemzet, mely nationalis életének fejlődése közben csak 100 esztendő is békén tölthetett volna? A legkisebb nemzet is háborúban éli történeti életét, szóval a nemzeti élet fejleményeinek egyike, a nemzeti történelem minden népnél háborúk sorozatában határozódik meg.

Az utóbbi évtizedekben divatos irányzattá vált arról beszélni, hogy a történelem helytelen utakon járt, mikor föladatát a nemzetek háborúinak s csatáinak s azok következményeinek elbeszélésében látta; ósdinak, ostobának mondták ezt az eljárást, anathémát mondtak reá a modern tudomány nevében. Az emberiség gazdasági élete rajzának, az u. n. szociológiai fölfogásnak kellett érvényesülnie ezentúl s az állítólagos újítók talán nem vették észre, hogy új elnevezés alatt voltaképen ők is csak a régi eljárást követték. Lassanként az iskola is ennek az irányzatnak hatása alá került; épen azért valósággal megváltás gyanánt hangzottak Ziegler Theobaldnak, a strassburgi egyetem egykori hírneves pädagogusának bátor szavai

mindjárt a mostani háború első napjaiban: «Történeti óráidon beszélj sokat a csatákról és háborúkról s örülj, hogy ezt ismét megteheted a nélkül, hogy kifogásolnák».

Azonban a nemzeti életnek nemcsak physikai, hanem szellemi erői is vannak: közös nyelv, közös vallás, közös világfelfogás, közös lelki élet, közös anyagi és szellemi műveltség, más szóval: a nemzeti cultura ideáljai. Ezeknek ereje nem kisebb a legtávolabb vivő fegyver, a legvéresebb harcok hatásánál sem. A nemzeti cultura ép úgy építője a nemzet életének, mint a nemzeti történelem, ép úgy fönttartó ereje is, mint a történelmet alkotó nagy küzdelmek. A nemzeti cultura s benne annak egyik legszebb virága, az irodalom tehát bizonyára a nemzeti élet legértékesebb fejleményei közé tartozik.

Ha tehát a nemzeti történelemnek — benne a háborúknak — és a nemzeti culturának — benne az irodalomnak — közös forrását tekintetbe vesszük, nem nehéz megállapítanunk, hogy a kettő között benső viszony és állandó kapcsolat áll fönn. Olyan törvényszerűség ez, melynek természetszerűen a világ minden nemzete alá van vetve. Alig találhatnánk azonban jobb példát s hozzánk közelebb állót ennek igazolására a magunkénál. A magyarság történetének vizsgálata a csak kissé mélyebben gondolkodó elme előtt könnyen föltárja azt az igazságot, hogy nemzeti culturánkat s benne a magyar irodalmat a nemzeti élet számos viszontagságai, nemcsak szellemi küzdelmei, hanem véres harcjai is alakították, mert nincs ma az európai nemzetek között egy sem — pedig van egy-két valamivel régibb a magyarnál — melynek oly sok és oly véres küzdelmeket kellett volna vívnia fönnmaradásáért, mely oly állandó bástyája lett volna a keletről nyugat felé támadó hódítások és háborús törekvések elleni védelemnek. Nem volt nép, mely többet vérézt, többet szenvedett volna, melyre súlyosabban hullottak volna a sors csapásai s mely — mint a mai fölemelő események mutatják — a sok pörölyütés alatt erősebben forrott volna össze nemzetté, mint a mienk. De nem is volt nép, melynél ezek a küzdelmek élesebben kialakították, jobban kidomborították volna az irodalom nemzeti jellegét. A mi más népek irodalmában itt-ott, egyes korszakokban elvétve megjelenő sajátosság volt: a nemzetet védő, a nemzetet nevelő hazafias

szellem a mienkben uralkodó alaphang volt kezdettől mindvégig. Ez az alaphang adott indítékot és jogot a Toldy Ferencz utáni magyar tudományosságnak arra a felfogásra, hogy Beöthy Zsolttal a nemzeti érzés sorsának hullámvásárát avassa egész irodalmunk viszontagságainak és fejlődésének vizsgálatában főszempontjává.

Ha már most ezek előrebocsátása után pædagogiai látókörre emelkedünk s áttekintjük a ránk örökségül jutott, megdönthetetlen értékűeknek bevált nemzeti nevelő eszközeinket, akkor különösen nemzeti harcaink történetében s az ezek nyomán járó háborús irodalomban, helyesebben mondva háborús költészetben találunk két olyan culturjavat, mely mindenekfölött alkalmas igazi hazafias érzés és lelkesedés nevelésére. A háborúk történetének és a háborús költészetnek, mint a nemzeti nevelés eszközeinek jellege t. i. épen abban áll, hogy az ifjú lelkeket hazafias világba helyezi át, s e két eszköz segédelmével bármely időben is hazafias légkört teremtünk számunkra, melynek kimondhatatlan fontossága van a nemzeti érzés fejlesztésénél. Nemzeti érzés nélkül nincs jövendőnk, ezt a mai háború fényesen igazolta. Nemzeti érzés az az állandó készenlét nemzeti javaink védelmére, mely künn a harcmezőn vagy itthon rendes munkakörünkben készen áll minden szükségnek megtevésére, minden áldozat meghozatalára.

Mintfogya tehát ezen a módon az irodalom beleilleszkedik a nemzetnevelés szolgálatába, nem érdektelen megvizsgálunk, hogyan érvényesülnek a háború motívumai a magyar irodalomban és költészetben.

Az irodalomnak és költészetnek örök motívumai voltak a harcok és háborúk. Nemcsak az egyének lelki harcjai voltak azok, — nagy érzelmek, indulatok, nagy szenvedélyek szüleményei — melyek hozzájárultak az irodalmi fajok gazdagságának megteremtéséhez, hanem a nemzeti történelem nagyszerű háborús eseményei is. A magyar nemzet honfoglaló küzdelmei; háborúi, melyeket consolidálódása kedvéért kellett folytatnia a középkorban; önvédelmi harcjai a török hódítás ellen; szabadságharcjai a kurucz időkben; nagy szabadságharcunk a XIX. század közepén: a főbb szakaszok, melyek majdnem összeforrva s együtt adják a magyarság ezer éves tör-

ténetét. Mindezek gazdagon táplálták költészetünket s nélkülök jellege aligha alakult volna olyanná, a minőnek ismerjük.

Bizonyára a harczok közepette fakadó érzelmek voltak azok, melyek minden ilyen alkalommal első sorban törekedtek költői kifejezésre. A nemzeti harczok lyrájának gazdagsága páratlan a mi költészetünkben. Ennek látványa adta Gyulai Pál tollára azokat a szavakat, hogy «a magyar lyra rövidben a nemzet történelme. Egy európai nemzet lyráján sem rezdült meg annyiszor a hazafiság húrja, mint a magyarén. Nem ok nélkül. Egyetlen európai nemzet sem küzdött annyit lételeért s a nemzeti fájdalomnak lehetett-e táplálóbb forrása, mint a mi viszontagságos életünk».

A lyra mellett azonban, a lassabban járó epikai költészet is gazdag forrását találta a nemzeti háborúban. A mondák, a balladák és eposzok világa egymásután népesült be hősi harczaink nagy eseményeinek résztvevőivel. A honfoglaló küzdelmeiktől legutolsó szabadságharcunk hatalmas eseménysorozatáig nincs egy sem, melynek nyomait többé-kevésbé meg ne találhnók eseményes költészetünkben.

Hogy a drámai költészet volt az, mely legkésőbb fordult hozzá nemzeti háborús eseményeink gazdag tárházához s csak századok múltán találta meg és dolgozta föl a bennük rejlő drámai témákat, azt természetesen megmagyarazzák a drámai költészet művészi föltételeinek sajátosságai és a magyar drámai költészet késői kifejlődése. A háborús események tehát mindenkor első sorban hatottak a lyrikusra, valamivel később az epikus költőre, míg a drámaírónak meg kellett kapnia azt a kellő perspectivát, mely nélkül drámai felfogásra, különösen pedig a tragikai tárgyak felfogására nincsen lehetőség. Még így is bizonyos azonban, hogy a magyar háborús irodalom és költészet legjobb alkotásai nem drámai irodalmunkban, hanem vegyesen az epikaiban és lyraiban találhatók.

Nem szándékom elmondani ezúttal a magyar háborús irodalom és költészet hosszas történetét; lehetetlen azonban, hogy ez érdekes fejlődéstörténetnek egy-két főmozzanatára egy pillantást ne vessek.

Beöthy Zsolt ezredéves ünnepélyeink alkalmából írt nevezetes könyvecskéjét, *A magyar irodalom kis tükrét*, egy volga-

menti magyar lovas vitéz jellemrajzával kezdi meg, épen azokat a vonásokat emelvén ki benne, melyek őt mint vitéz harczt mutatják be. Ennek a magányos lovasnak képét symbolizálásra használván föl, vele nemcsak az ősi magyarság harczi életmódjából, hanem a magyar szellemnek mivoltából és fejlődéséből is sokat megmagyaráz, épen azt, a mit irodalmunk főjellemének ismerünk: a harczi, nemzeti alaphangnak érvényesülését. Ez irodalmunk és költészetünk legfőbb nemzetnevelő értékének titka.

Honfoglaló küzdelmeinknek eddig ezer — adja Isten: még sok ezer! — évre szóló elhatározó hadi eseményei voltaképen kétszer ihlették meg költészetünket: először a pogánykorban, a mondaalakítás s az állítólagos naiv eposz alkotása idején, azután a XIX. század elején, Vörösmarty költészetében. Mennyi értékes motívum lett ezek révén tulajdonává culturánknak, melyeket az iskola is fölhasznált a nemzeti nevelés czéljaira. A mi nemzeti erőt Vörösmarty ki tudott fejteni ősi mondavilágunk kincsbányáiból az utána bekövetkezett kor nagy szellemi harczi számára, az azóta újra és újra megismétlődőleg érezteti erejét az iskola munkájában, mert a magyar hősmondák s késői földolgozásaik iskolai tárgyalásuk alkalmával mindannyiszor szerencsésen helyezik bele a tanulót, kicsinyt és nagyot egyaránt a hazafias, nemzeti légkörbe, melynek megteremtését az iskola számára oly fontosnak mondottam.

Középkori háborúink mondaalakító hatása talán nem volt oly erős, mint a honfoglaló küzdelmeké, a minek oka a magyar keresztyén középkor általános jellemében rejlik. A magyar lovagiasság, a magyar középkori harcok egykorú irodalmi emlékeinek alakulását akadályozólag befolyásolta a vallásos szellem buzgósága; ez ugyan sohasem vitte a magyart a túlzó vallási fanatizmus karjaiba, de mégis határozott bélyeget nyomott szellemi életünkre. Pedig, hogy a mi középkorunkban sem hiányzanak a fényes lovagi haditettek, arról nemcsak a magyar történelem lapjai, hanem a száraz királymondáinkon fölépült későbbi, ismét XIX. századi költészetünk remekei is szólnak. Vörösmarty *Cserhalomja*, Arany *Toldi szerelmének* olaszországi hadi episodjai mindmegannyi értéke a mai irodalmi tanításnak is.

A magyarság önvédelmi harczeit közt a legnagyobb, leghosszabb a két százados török háborúk folyamán játszódik le. Ennél gazdagabbat hősi önfeláldozó küzdelmekben, ragyogó vitézi tettekben alig mutathat föl bármely nemzet története. És mikor Tinódi Lantos Sebestyén harczeit krónikáiban, de még inkább Zrínyi Miklósnak a költőnek nagyszerű nemzeti műeposzában e harczeit apotheosisát, a magyar nemzet katonai erényeit, a háború nemzeties erő kifejtésének szebbnél-szebb, lélekemelő példáit tudjuk bemutatni az ifjú nemzedéknek, elmaradhat-e a nevelő hatás, nem kell-e föltétlenül létrejönnie annak a nemes enthusiasmusnak, mely mintegy rejtett lelki raktárban összegyűjtetvén a nemzet fiatalok lelkében, kellő időben, a mostanihoz hasonló alkalmakkor elemi erővel tör ki az ifjú lélekből s szül újra hősi kort, hatalmas vitézi tetteket?

Valóban a nemzeti irodalom tanítása, mint a nemzeties, hazafias érzésre — s ha kell — nemzetvédő harczeitokra nevelő eszköz, a mivé a szabadságharc utáni időkben fejlődött, nem vallott kudarcot. A mai hősi kor küzdelmeiben az a szellem diadalmaskodik, melynek biztos elterjesztéséhez az utolsó fél-század iskolája hathatósan hozzájárult a nemzeti történelemből és nemzeti irodalomból meríthető erők fölhasználásával.

Mindaddig, míg a magyarságnak idegen ellenségekkel kellett küzdenie, harczeit és háborúi bőven táplálták epikai költészetét. A mint azonban a nemzet sorsának további alakulásával mindjobban olyan helyzetbe került, hogy sorsának voltaképeni gondozására szánt erőkkel, saját fejedelmeivel, sőt sokszor saját fiaival került szembe, mindinkább az ebből a keserű helyzetből fakadó hol fájdalmas, hol gúnyos érzelmvilág lépett elő háborús költészetében. Az epikai jelleg háttérbe szorult a lyrai elől. .

Kurucz költészetünkben, a XVII. század-végi s a XVIII. század elejebeli szabadságharczeit monumentális művészi emlékében van ugyan némi epikum is; bár ennek termékeit Riedl Frigyes újabb kutatásai eredetük tekintetében kétséges értékűvé tették. Azonban ezektől a problematikus balladáktól eltekintve is bizonyos, hogy a kurucz költészetben a lyrai elem az uralkodó. Tábori jellegű költészet ez és főképen azoknak a gazdag érzelmeknek ad hangot, melyek a Thököly és Rákóczi

nemzetszabadító harcainak viszontagságai, epizódjai közepette véghetetlen változatossággal töltötték el a kurucz háborúk katonáinak szívét. Mintha közelebb is jött volna ezzel a lyraisággal a háborús motívumok költői világa az újkor emberéhez. Mennyivel inkább fogékony a jelenkor fia erre a subjectív hangra, mely a kurucz költészet lyrájából hangzik feléje, mint arra a tárgyiasságra, mely eposzok s nagyobb háborús elbeszélő költemények méltánylásához szükséges, azt világosan bizonyítja az, hogy a kurucz költészet — bár eredő forrásai, a XVII. század magyar politikai viszonyai, régen elszikkadtak — ma is mély megindulással dobogtatja meg a szíveket. A kurucz költészet épen az utolsó évtizedekben lett az ifjúság hazafias érzésének egyik leghatásosabb nevelő eszközévé.

Az egykor eltemetett s újra föltámadt kurucz költészet sohasem fogja többé elveszíteni honfiérezést nevelő erejét, fölújult dallamai hangzanak föl a mai események forगतagai között, példái és motívumai érvényesülnek a mai háború költészetében is, pedig e mai harcok részleteiben semmi rokonság, semmi hasonlatosság sincs a kurucz harcok epizódjaival.

Legutolsó szabadságharcunk legendás mivoltát a nagy czélnek és a bámulatos önfeláldozás hősi eseményeinek glóriája aranyozza be. Ennek az alig egy esztendőre terjedő hadjáratnak kapcsolatai irodalmunkkal és költészetünkkel minden eddigi vonatkozásnál világosabban állnak előttünk. A kifoghatatlan költői versenyben, mely a szabadságharc költői motívumainak feldolgozásában nyilvánul, a magyar irodalom és költészet legnagyobb géniuszai vesznek részt egyidőben: élükön maga a magyar nép, melynek saját költészete épen ekkortájt lesz tudatos művészi terméké; azután a magyar lant és magyar toll legnagyobbjai: Petőfi és Arany János, Vörösmarty és Tompa Mihály, Vajda János, Tóth Kálmán és a többiek — vajjon ki tudná hamarosan mind felsorolni őket: ki volt dicsőbb, ki volt nagyobb? Szabadságharcunk összefüggésben az irodalommal egyúttal ismét visszaállítja a kapcsolat minden nemét, mert nemesak lyránkat inspirálja, hanem epikai költészetünket is megihletti azokban a szebbnél-szebb elbeszélésekben és regényekben, melyeknek hosszú sorát minden idők legnagyobb magyar elbeszélője, Jókai Mór épen a szabadság-

harcz epizódjainak ihletett művészi földolgozásával indította meg s melyeknek költészete napjainkig sem apadt el soha. Ha semmi másra nem gondolnánk ebből a gazdag irodalomból, mint Petőfi és Jókai költészetére s annak hatására az ifjú léleekben, már akkor is typikusan jeleztük azt a nagy pædagógiai erőt, mely ennek a háborús korszaknak irodalmában rejlik s melynek fölhasználása évtizedek óta rendes eszköze a honfi-érzést nevelő magyar irodalmi oktatásnak.

A nemzeti harcaink centrumát kitevő török háborúk és összes szabadságharczaink a tábori költészen kívül a háború és irodalom kapcsolatának még egy nevezetes eredményét teremtették meg, katona-költőink hosszú sorát. Balassi Bálinttól kezdve, ki a vitézi életnek rajzául szolgáló híres *Katona-énekében* a harci élet apotheosisát zengi, Petőfiig, ki az *Egy gondolat bánt engemet* kezdetű rhapsodiájában a hősi halálnak ragyogó dicsőségét rajongó s jóslatos lélekkel rajzolja meg, a katonaköltők nagy serege sorakozik. A magyar kard és a magyar lant fogalma szorosán összeszövődik egy képpé s ennek nagyobb, példaadóbb ereje van más népek — főleg a németek — patriotikus irodalmában fölhalmozódó értekezéseknél, mik a hősi halál theoriájáról szólnak.

A magyar irodalom és a magyar költészet elevenségénél és fogékonyságánál fogva nem zárkozott el a XIX. században más nemzetek háborúi elől sem; a nagy francia háborúknak eseményei a XVIII. század végén s a XIX-iknek elején nem egy akkori költőnek lelkében pendítettek meg egy-egy húrt, de leginkább Vörösmarty és Arany voltak különösen érzékenyek e tárgykor iránt; a lengyel nemzeti fölkelések harczi, az 1859-iki háború Vörösmarty egy-két gyönyörű lyrai hangját csalták ki lelkéből; közülök hirtelenében csak a költő hattyúdalára *A vén czigányra* gondolok, melynek mélysége a világ legnagyobb költőinek legművészbibb alkotásaival vetekedik. És mindezek annál értékesebbek, mert nem voltak összefüggés nélkül a költő szívében lakó nemzeti érzésekkel.

E futólagos áttekintés nyomán is mily gazdagság tárul elénk. Mennyi kincs a nemzeti nevelés eszközeinek tárházában. Földolgozásuk mily fontos és mily érdekes munkát szab irodalmi oktatásunk elé.

Semmi kétség, hogy ebben a tekintetben nevelve-oktató munkánk tervszerűsége nem hagy fönn semmi kívánni valót. A nemzeti irodalom tanítása iskolai szervezetünk egész rendszerének megingathatatlan alapját alkotja. A mint a magyar irodalmi oktatás a XIX. század második felében kialakult, azonnal fölismerte az említett értékeket, hamarosan elfogadta a tudomány kiderítette tételt, mely szerint nemzetünk szellemi küzdelmeinek, de harcainknak és háborúinknak alakító ereje is világosan érvényesült irodalmunk fejlődésében s miként a politikai, leggyakrabban háborús eseményekkel kapcsolatban született meg bázisa az egész magyar nemzeti irodalom értékelésének, úgy lett a magyar történelemmel együtt a magyar irodalom, épen említett sajátosságánál fogva nemzeti nevelésünk sarkkövévé.

Hogy mily providentialis ereje volt nemzeti nevelésünknek, mely ætherszerű finomsággal át- meg átjárta a magyarság minden rétegét, annak áldásos eredményeit mai hősi világunkban látjuk. Új hős korunk nagyszerű részletein, az ismét világra szóló magyar vitézség fényes tettein minden személyes bánatunk és aggodalmunk mellett megittasodik lelkünk; épen azért azonban ne feledjük el, hogy e hőskor létrejötteinek dicső eredményéből megfelelő részt juttassunk nemzeti irodalmunk sajátosságainak és az ezeken alapuló magyar nevelésnek.

Az ember úgy van alkotva, hogy ha egyideig szívesen időz is a multak világában, egész valójával azonban mégis inkább a jelennek, saját korának gyermeke, ahhoz fűződik minden érzése és vágya. A jelent akarja ismerni; gyakran a jövőt is, bár tudja, hogy az lehetetlen.

Bármily korainak, szinte lehetetlennek látszik egyelőre annak kutatása, hogy a mai nagy háborúnak milyen hatása lesz nemzeti irodalmunk alakulására, a háború és az irodalom kapcsolataira vonatkozó általános fejtegetések befejezéséül mégis önkénytelenül az a kérdés vetődik föl bennünk, hogy vajjon megalakult-e már a kapcsolat, a kölcsönhatás a mostani háború és az irodalom között?

Próbáljuk meg beletekinteni e kérdés anyagába. Ne számítsunk azonban arra, hogy végleges tételeket hozhassunk ki vizsgálódásainkból. Mint a hogy most még nem tudjuk meg-

mondani, milyen lesz a világ térképe az események dúló viharának elzúgása után, vagy hogy minő hatása lesz a háborúnak pl. a világgazdaság, a technika, a nemzetközi jog és sok minden egyébnek, az emberiség életének összes funkcióiira nézve, épen úgy nem lehet előre megjósolni azt, miként fogja e nagy kataklisma az irodalmat, az egyetemeset és a nemzeti irodalmakat, befolyásolni.

Szemünk előtt történt és mindnyájan láttuk, miként alakult át az egész világ a háború hatása alatt, mint szorult háttérbe minden egyéb működése az életnek, mely nem erre a körre vonatkozott. Az irodalmi élet megszűnt, eleinte épenséggel nem olvastunk semmi egyebet, mint a háborúra tartozó híreket és tudósításokat; az ujság — melyre hihetetlen munka és nagyfontosságú szerep, de egyúttal óriási felelősség is hárult — az ujság lett egyedüli jelensége az irodalomnak, mely nem vesztette el értékét. Nagy vonásokban ma is így vagyunk, hogy bár lelkünk belefáradt, mégis kötelességszerűen e nagy sorsfordulatnak tartjuk fenn majdnem egész érdeklődésünket.

Az első rettentő hatásból való fölcsudás után azonban a modern kor óriási gyáripari szelleménél fogva elkezdte ontani termékeit a háborús irodalom véghetetlen, kifogyhatatlan termékenységgel, úgy hogy áradatával szinte elnyomott már bennünket. Különösen a német irodalom végzett óriási munkát e téren, bizonyítékául a német szellem óriási felsőbbségének, melyet egy perczig sem bénított meg az, hogy a nemzet milliói vonultak fegyver alá. A német irodalom be akarta és be tudta bizonyítani, hogy a német nemzet minden téren győzi erővel és diadala biztosítva van. Ez az irodalom azonban óriási termékenysége mellett voltaképen szűkkörű volt. Röpiratok százai, irodalmi termékek ezrei születtek önállóan és folyóiratokban, melyek mind a háború kapcsolatait fejtegették az anyagi és szellemi művelődés legkülönbözőbb területeivel. Hogy minő nagy ez a termékenység, azt legjobban igazolja az a bibliographiai jegyzék, melyet a német könyvkereskedelem *Deutsche Kriegliteratur von Kriegsbeginn bis Anfang Dezember 1914* czímen az elmúlt év végén kiadott. Ez a háború első négy hónapjára vonatkozólag 1400 német háborús könyvet és röpiratot regisztrált; ugyanakkora foly-

tatását pedig 1915 márcziusában bocsátotta közre a lipcei Hinrichs czég.

Mindez nagyon fontos, nagyon érdekes, főleg annál az alaphangnál fogva, mely ez irodalmon végigvonul. Az említett actualis háborús irodalomnak jellege ugyanis általában bizonyos pædagogiai irányzatot árul el. A nemzetközi áldozatkész-ség csalogója ideáljaiból kiábrándult németiség egész erejével keresi a kivezető utat, még pedig nemzeti voltának teljes érvényesítésében. Ennek magyarázatára, ennek hirdetésére nem sajnál újra meg újra fölszólalni mindenki, a ki tollat tud forgatni. A német tollnak ma majdnem olyan fontos szerepe van, mint a német kardnak. Hogy ez irodalomnak tendenciája nagy pædagogiai nyereségeket rejt magában, teljesen bizonyosnak látszik, mindamellett azonban ez nem az az irodalom, melynek termékei maguk maradandó értékűek s mely a háború és irodalom kapcsolatának igazi, örök időkre értékes jelenségeit képviselné. Ez utóbbiakat, melyek valaha csakugyan nemzetnevelő értékekké fognak emelkedni az utókor előtt, a szép-irodalom és költészet területén kell várunk. A német szép-irodalom sem maradt el a háborús irodalom egyéb, eddig említett termékei mögött mennyiség tekintetében. A nagyobb alkotások az epika és dráma terén hiányzanak ugyan, — a mi van, csekély értékű alkalmi termék. Ez azonban természetes. De annál gazdagabb és értékesebb a németek mai hazafias, háborús lyrája. Mintha a száz év előtti német szabadságharczok lyrája támadt volna föl újra, de megszázsorozódva. Nem az a fontos, hogy hozzávető, de nem túlzó számítás szerint a milliót is meghaladja a német háborús versek száma, melyek a különböző ujságokban és folyóiratokban, továbbá több mint száz külön verskötetben és anthológiában megjelentek, hanem az, hogy a német költészet mai jelesei mind megszólaltatták lantjukat és soha el nem múló művészi igazsággal adtak kifejezést a nemzet közérzéseinek, lelkesedésének, honszerelmének, haragjának és égő gyűlöletének egyaránt; ugyancsak ez érzelmeket megszólaltatták hatalmas chorusban az új idők most született dalmokai is.

S ha nem tekinthetjük is az eddigi harcziás költészetet olyan-nak, mely lezárja e háborúnak kapcsolatát az irodalommal,

egy bizonyos, — az, hogy e százezer és millió harczi dalból néhány classikus szépségű költemény már eddig is belekerült a német költészet kincsházába.

Vajon hogy áll e tekintetben a mi irodalmunk?

Háborús irodalmunk egy része — természetesen elenyészően csekély mértékben az óriási némethez képest — nálunk is a jövő pædagogiai jelentőségű alakulásának szentelte termékeit s ebben nem kevésbé mély indítékok vezették gondolkodóinkat, mint a hű szövetséges nemzetéit. Röpirataink, cikkeink, fejtegetéseink, háborús előadásaink — igényeinkhez képest — nekünk is szép számmal termettek. De vajon fölemelkedett-e irodalmunknak szorosabban a nemzeti lélekhez szóló része, költészetünk, abból a sülyedésből, melyet Arany János már egy emberöltővel ezelőtt lesújtó szóval jelzett, kosmopolita költészetnek nevezvén szépirodalmunk újabb fejleményeit? Természetes, hogy a mi irodalmunk sem nyújthatott se epikai, se drámai tekintetben értékes alkotásokat a mai háborús eszmevilággal kapcsolatban; a mi ezeken a mezőkön termett, mind a napi szükséglet ephemer jelentőségű termése volt. Ellenben bizonyos, hogy a magyar lyrai költészet, mely a nagy háborúval kapcsolatos érzéseket törekedett kifejezésre juttatni, szokatlan lendülettel emelkedett ki addigi kosmopolitismusából, léhaságából. Az idegen, decadens irányoknak széles körben voltakép soha meg nem értett poétái teljesen elhallgattak, miután e nagy nemzeti lendület magaslatáig lelkük structurájánál fogva fölemelkedni nem tudtak. Viszont egynehány megmaradt régi jelesünk mellett, kik nemzeti hivatásukat sohasem feledték el, nagy számmal támadtak új dalnokok, ma még tán ismeretlen nevűek, kik igazán közérzéseket daloltak nemzetük nevében s kik a szunnyadó nemzeti költészetet ismét fölébresztették majdnem félszázados álmából. Közülök egykettőnek pedig már is fölkapta nevét szárnyára a hír.

Engemet kezdettől fogva érdekelt ez az alakulás s már a háború elejétől fogva rendszeresen gyűjteni kezdtem a magyar háborús lyra termékeit. Mint mindenféle gyűjtemény, természetesen az enyém is hiányos, de az így összekerült 7000 magyar háborús versből álló gyűjtemény, mely még bizonyára legalább annyival gyarapodni fog s mely a Pædagogium magyar

irodalmi seminariumának lesz a maga nemében bizonyára páratlan s tudományos szempontból is értékes háborús emléke, mégis azt bizonyítja, hogy a nemzeti lélek nem halt meg, csak szunnyadt a magyarság szívében.

Hogy mi lesz mindebből a jövődőnek is igazi értéke, ma még nem tudnók világosan kijelölni s bár többszörösen fölmerült, sőt költői formában is jelentkezett a kérdés, hogy lesz-e a mai harczoknak Petőfije, e kérdésre sem lehet világos és végleges feleletet adni. Vannak, kik tagadják ennek lehetőségét, mert szerintük a mai harczok nem nemzeti létünkért folynak s nélkülözik azt a nagy ihlető erőt, mely a XIX. századi szabadságharcz költészetét szülte; — én azonban azt gondolom, hogy a tagadás álláspontján levők lehetnek esetleg jó æsthetikusok, de bizonyára kevésbbé jó politikusok.

Hogy a mai harczok mélyen érintik a magyarság nemzeti érzéseit, annak legdöntőbb bizonyítékát abban látom, mennyire részt vesz e háború költészetében a néplelek alkotó ereje. Katonadalaink s népies eredetű költeményeink sűrűn teremnek a háború kezdete óta s az érdekelt irodalmi körök már-már egy háborús népköltési kötet kiadására gondolnak. Ez az igazi biztató jel irodalmunk jövődjének alakulására. A nagy XIX. századi virágkort is a nép költészete érezte meg előre. Bátran állíthatjuk, hogy ha lesz maradandó érték a jelen s a jövő magyar költészetében, az bizonyára ismét a nemzeti érzelmek forrásából fog fakadni s irodalmunknak eddig is becses nemzetnevelő erejét fogja gyarapítani.

Hogy az iskola mindabból, a mit háborús irodalmunk termelt, egyelőre még keveset használhat föl nevelő munkájában, az természetes. A helyes ítéleteknek meg kell alakulniok, az értékeknek meg kell állapotodniok, a mire bizonyos idő lefolyása szükséges. Nekem azonban, ki nemcsak a németek háborús irodalmának fejlődését, hanem a magunkéét is figyelemmel kísértem, erős meggyőződésem, hogy e napok költészete meg fogja termékenyíteni irodalmi oktatásunk anyagát is, s irodalmi olvasókönyveink rövid idő mulva nem egy becses gyöngyszemet fognak ez elzúgó tengeráradatból a jövő számára megmenteni.

A nagy világháborúból kifolyólag pedig, melyben nemzetünk annyi méltatlan feledés után hadi erényei, a régi magyar erényeknek föltámadásával ismét világhírré emelkedett, föl-emelő érzések forrásául alakuljon ki mindnyájunkban az a tudat, hogy a Volga melléki lovas csakugyan mindenkor nemcsak az ősi magyarság életmódjának, hanem a magyar szellem erős turáni nivoltának is örök symboluma fog maradni.

GYULAI ÁGOST.

A CSATA.¹

A hajó elejétől a végéig, tetejétől a fenekéig riadó, éles kürtjelek harsantak fel. Yorisaka Sadao fölemelte a csapóajtót és belépett a páncélos toronyba.

— Vigyázz!

Keményen, mint a szálfá, állott az altiszt, tisztelgett, bokái összecsapva, keze sapkája szélén. A legénység, tizenkét tisztességtudóan mosolygó arcz, parancsnoka felé fordult, tizenkét alig nyitott száj halk sziszegést hallatott; szürcsölve szívták be a levegőt, a hogy' ez Japánban szokás, ha valakit különösen meg akarnak tisztelni.

¹ Farrère Claude, a francia tengerésztiszt-író regényét (*La Bataille*) a világháború kétszeres actualitásra emelte. Központja a nagyszerű tsushimai ütközet, vele hű és színes leírását kapjuk egy modern, nagy tengeri csatának. Másrészt még a háború előtti idők terméke s így írója leplezetlen ellenszennvel rajzolja mostani szövetségesei véres tusáját a keletázsiai hegemoniáért. A háttérben a semleges, de akkor is perfid és titokban uszító Anglia, melynek katonai attachéi nemcsak tétlen nézői voltak az ütközetnek, hanem írónk hite szerint a sikert Japán nagyrészben nekik köszönhette. Csataleírásunk hősei: két japán és egy angol tengerésztiszt. Hirata Takamori, ősi daimyo család ivadéka, a féktelen nemzeti érzés képviselője, a régi hagyományok fanatikusa, minden európai eszme gyűlölője, ki a nyugati culturából csak annak vészes, romboló eszközeit tanulta meg. Szívós energiával küzd végig a csatát s a teljes győzelem mámorában borzalmas harakirivel oltja ki életét. Látszólag teljes ellentéte Yorisaka Sadao, a ki egészen magába szívta az európai culturát, külsőre, szokásaiban, háztartásában nyugati ember, de mindez csak álarcz nála, melynek segítségével a ravasz ázsiai mindenhová behatol, mindent kifürkész s megtanul, a mit nemzete javára fordíthat. Végül attól sem riad vissza, hogy feleségét dobja oda az angol attaché szenvedélyének, csak a legújabb angol tengerészeti titkok birtokába juthasson. Az angol kapitány, a csábító, Fergan Herbert, különös egyéniség, félig hős, félig áruló, ki mégis nagyszerűen expialja végzetét, mikor a kritikus pillanatban átveszi a halálra sebesült Yorisakától a tüzelés vezetését s bár maga is belepusztul, a menekülő orosz flottára döntő csapást mér.

— Pihenj! — szólt Yorisaka.

Azután sebtében megvizsgált mindent.

A torony belseje alacsony szoba, ajtó, ablak nélkül, hatszögletes, tíz méter hosszú, nyolcz méter széles, köröskörül vastag aczélpánczél. Két óriási ágyú majd kétharmadát töltötte be; többi részét sokféle szerelvény foglalta el: lafetták, töltőszerkezetek, csapóvasak, ágyútisztítók, irányzó és célzó készülékek, telephonok, telegraph, a hydraulikus sajtó csövei, légsűrítők, villamos vezetékek, vas, réz, bronz, tóvel-hegygyel össze, a mi csak két nagykaliberű hajóágyú kezeléséhez szükséges. Hat izzólámpa világított meg minden egyes gépszerkezetet sokszoros, éles ragyogásával, semmi árnyékot nem tűrve. A napfény csak tompa, kékes színben szivárgott be azon köralakú résen, mely a pánczélzat és az ágyúk csöve között maradt.

Yorisaka Sadao megkerülte a két ágyú závarját, jól megvizsgált minden egyes tárgyat és minden emberének belenézett az arcába. Azután, a középső létrához érve, fölkapaszkodott három fokon és leült a parancsnoki padra. Fejével kiemelkedett a középen nyitott pánczéltetőn, a torony fölé. A nyilást pánczélós sisak védte az ellenséges gránátok ellen. Yorisaka Sadao három elég széles nyiláson áttekinthette a harcsteret, de közvetlen érintkezésben maradt a tüzérekkel és az ágyúk munkáját is pontosan figyelhette.

Leült, lehajolt, még egyszer végigpillantott a mozdulatlanul figyelő legénységen.

Valami földöntúli hatalom érzését sugározta szét ez a rengeteg gépezet a maga tizenhárom emberével, melyek élő húsát és idegrendszerét alkották. A ki itt rendelkezett, az valóban villámot tartott a kezében, hatalmasabbat az ég nyilainál. Yorisaka mértéknélküli büszkeségében görcsösen szorította össze ökleit. De hamar visszanyerte hidegvérét, fölemelte fejét és kipillantott a sisak résein, minden egyes nyiláson, methodikusan, balról jobbra.

A tenger még mindig tajtékszott: sötétzöld színben ragyogott, mély hullámvölgyeket vetett, félelmes volt a nehéz felhők áthatolhatatlan szemfödele alatt. Fölülről nézve olyan volt a hátulsó fedélzet, mint egy korlátnélküli háromszögletes vasutaj, melyet a tajtékszó hullámok ostromoltak. A flotta fordult.

Keleti irányban haladt, Tsushima szigete felé. Mindegyik hajó azon iparkodott, hogy helyét pontosan megőrizze és a kijelölt négyszáz méternyi közt megtartsa. A hajósor hossza három tengeri mérföld lehetett, kezdve a Mikasától, a vezetőhajótól, az utolsóig, az Iwatéig. A mi hajónk, a Nikko, a Mikasa után következett, utána haladt a Sikishima és ezt az első divisiót, melyet maga az öreg Togo vezetett, követték a legszebb rendben a többiek: Kamimura, majd Simamura divisiói, az összes pánczélos czirkálók, mind a csatahajók, a császárság egész eleven ereje. A hajótól fölvert ezüstcsillogású tajtékban Yorisaka Sadao elsuhanni látta a magas, sötét árnyképeket, a messze kiszökellő csataágyúkkal. Árboczaikon véres glóriában ragyogtak a fölkelő nap zászlói.

— Vigyázz! Torony, balra át!... Állj!... Torony, jobbra át!...

A gépész, a ki a két ágyú között ült, megindította a motort. Halk zúgás támadt: az óriási torony megindult, mint egy könnyű játékszer; jobbról balra fordult, majd balról jobbra, hangtalanul, minden nagyobb rázás nélkül mozgott, vitte magával az embereket, gépeket, ágyúkat, páncélzatot. Yorisaka szeme előtt elvonult az egész láthatár, mint egy mozgatható díszlet végtelen vászonzala. Jobb felől megjelent a távolban a czirkálók raja, mely látható igyekvéssel iparkodott csatarendbe jutni, — ez bizonyára Dewa, mögötte Uriu... Balfelől a sűrű köd kárpitként zárta el a kilátást, az ellenséget még nem lehetett észrevenni, pedig már a közelben járhatott.

A harang kettőt, majd egyet ütött: félkettő. A trombita megharsant: két hosszú, majd két rövid jelzés: «Balfelől tüzelésre készen!» Yorisaka egy kézmozdulattal továbbadta a parancsot a tüzmasternek. A torony arra fordult, a merről az ellenséget sejtették.

— Tölts!

Csak a kerékkötő lánczok éles csörrenése jelezte, hogy a töltőszerkezetek munkában vannak. A legénység némán sürgölődött, gyors, esodásan pontos mozdulatokkal. A két závar megnyílt, a két gránát eltűnt a fekete, olajos nyílásban, a két csapóvas visszacsúszott a helyére. Élesen elhatárolt zörejek jelezték a töltés egyes mozzanatait. Yorisaka Sadao

kezében tartotta óráját és mosolygott: huszonnégy másodperc, majdnem record! Ezt csinálják meg az oroszok, ha tudják!

Néma csend volt. A pánczélos sisak résein keresztül nem lehetett látni, csak ködöt és vizet. Yorisaka Sadao türelmes volt; föl hagyott a kémlélődéssel. Elővette a távolságmérőt és gondosan megvizsgálta. A tükrök nem voltak teljesen párhuzamosan: kijavította a hibát. A pánczélos torony távolságmérője nem volt valami pontos szerkezet. Fő, hogy a parancsnoki torony telemétere jól működjenek. Csak föl ne mondják a szolgálatot, mint akkor, augusztus tizedikén!¹ . . . De a hős Yoshitsne legyezőjével verekedett tovább, mikor a kardja cserben hagyta...

Yorisaka Sadao letette a távolságmérőt és újból fölemelte fejét. Mikor foszlik már széjjel ez a köd? . . . Ah! Mégis valami: a jelző árbocra zászló szökik fel, a Mikasa hirtelen balra fordul . . .

A villamos csengő megszólal. A kapcsoló táblán kigyúlad két lámpa; a mutatók fordulnak. Az egész hajóraj trombitái megharsannak. Yorisaka Sadao mozdulatlanul ül helyén és hirtelen parancsokat osztogat:

— Jobbfelől harcra készen! . . . Torony balra át!

A torony engedelmeskedett, gyorsan balra fordult.

— Távolság: hétezerháromszáz méter! Correctura: öt milliméter jobbra! Állj!

A két hosszú ágyúcső fölemelkedett, magasba irányzott torkával. Yorisaka Sadao előre hajolt, átkutatta szemével az elmosódott vonalat, a hol ég és tenger összeért . . . Igen . . . Ott, épen délnek . . . a sűrű, tornyosu léfelhők között feketés árnyak emelkednek, három, négy, öt, szabályos közőkben . . . hét, nyolcz . . . és még több, tizenkettő, tizenöt, húsz, harmincz . . .

— Vigyázz!

Nyugodt hangja nem remegett egy parányit sem.

A telephon megszólalt. Yorisaka Sadao leakasztotta a kagylót:

— Halló! . . . Igen . . . az admirális sürgönyöz? . . .

Lehajolt, a tűzérék felé fordult és tovább adta nekik az üzenetet, egy szót sem toldva hozzá:

¹ Port-Artur ostroma.

— Az admirális sürgönyzi: A csata sikerétől függ a császárság sorsa. Ti mindnyájan, tegyétek kötelességeket!

Hangja most nem volt olyan nyugodt, kissé remegett. De rögtön visszanyerte előbbi, száraz ridegségét:

— Nyolczvan fok! Cél: a hajósor feje . . . igen, balra az a kétkéményű hajó . . . vigyázz!

Yorisaka Sadao ismét elővette a telemétert és ellenőrizte vele a távolságokat, melyek számai a kapcsoló táblán sorra megjelentek.

— Hétezeregyszáz! . . . Hatezernyolczszáz! . . . Hatezernégyszáz!

Megállt egy pillanatra. Ott, az ellenséges hajókon, melyek már jól látszottak, hirtelen villámok lobbantak föl: az oroszok megkezdték a tüzelést . . . igen nagy távolságról.

— Hatezer méter! . . .

Ismét szünet. Alig száz méternyire a Nikko előtt hatalmas vízoszlop szökött fel és lassú esőben hullott vissza, — az első gránát korbácsolta fel a tengert, az első gránát, melyet ezen a döntő napon a Nyugat a Kelet felé röpített . . . Yorisaka Sadao megvetően nézte a magas fehér phantómot, a mint a szél első-pörte. Magasraszökő tajték: semmi egyéb. Rosszúl lóttek.

— Ötezerkilencszáz!

Több gránát is lecsapott, itt meg amott a hullámokba, a célpont előtt. Igen, az oroszok nagyon rosszúl lóttek. El-múlt egy végnélküli perc. Végre, durva zúgással, mintha egy óriási darázs röpülne arra . . . a lövés túlment a czélon. És mintha ép a rossz lövés kapná meg a rég óhajtott feleletet, — megszólal az ágyúdörgés közvetlen közelből, az első japán lövés . . .

— Ötezerhétszáz méter!

Tiszta, csengő hangon folytatta:

— Tűz! . . .

A kékes ragyogás, melylyel a napfény a kettős résen beszivárgott, egyszerre bíborvörös, vakító fénynyé változott: a beirányzott ágyútorkokból két rémes lángoszlop tört elő, húsz méter hosszúságban, vörösen mint a vér. Borzalmas rezgés rázkódtatta meg a tornyot, mintha a vihar rázna egy nád-szálat. Valami elképzelhetetlen dőrej, melyhez semmi földi

zaj nem hasonlít, megtépte, elkábította a fület, néhány másodpercig a közelben mindenki süket volt és részeg. A két hatalmas zává, több ember súlyú mindegyik, három lábnyira hátra szökkent, majd visszapattant oly gyorsan, hogy a legügyesebb lövész sem tudna így bánni a revolverével. S a parancsnok aczélos, tiszta hangja máris visszaadta a kiszolgáló legénységnek az öntudatát és hidegvérét.

— Ötezerhatszáz méter!... Tüzelés rövid szünetekkel.

Fergan Herbert maga elé tartotta két kezét a szél ellen s rágyújtott egy cigarettára. A parancsnoki torony előtt állott, nem akart útban lenni a szűk, páncélos czellában, hol a parancsnok, az első tiszt többedmagukkal javában dolgoztak. Fergan Herbert a védetlen parancsnoki hídról phlegmatikusan nézte a köröskörül szétpattanó gránátokat. Bátor ember volt. Mikor cigarettája már jól égett, megint elővette messzelátóját és újra elmerült a két harczoló flotta szemléletében. Lassan, pontosan körüljártatta szemét; hivatásos érdeklődéssel leste, melyik fog előbb elfáradni vagy kimerülni a két makacsul küzködő ellenfél közül. Emitt egy felszakított páncélfal, egy törött árboecz, egy széjjelroncsolt fedélzet. Amott egy ledöntött kémény, egy felrobbant torony, egy lesodort parancsnoki állás. A hajó silhouetteit előbb határozott, geometrikus vonalak alkották, most ezeket egészen eltörölte a sok rom és törmelék. Közben letette a messzelátót, elővette könyvecskéjét, megnézte óráját és följegyezte a csata egyes mozzanatait. Az ágyúk szüntelenül zúgtak, a kábult fül már alig érzett fájdalmat. Fergan látta a még mindig erős ragyogó fényről, mely a Nikkót körülburkolta, hogy a japán tüzelés ereje nem csökkent. De az orosz hajók felől a ropogás lassan alábbhagyott, mint félig leégett fáklyáknál, melyek szikrát vetni már tudnak. Fergan Herbert megfordult a sarkán és átfutotta egy pillantással a láthatár hatalmas körívét. A két ellenséges rajvonal egymással párhuzamosan kelet felé haladt, az egyik szép rendben, nyugodtan, a másik zavarral küzködve, már azon a ponton, hogy teljesen felbomoljék. Végre tehát! Megvalósult, a mit előre mondott: Rodzsestvenszky nem állja meg helyét Togóval szemben. Gyorsírással följegyezte könyvecskéjébe: 2 h. 25, az ütközet megnyerve, Osliaba kormány nélkül fut, földaja a

küzdelmet. Suwarof harcvezetése kívül. Semmi jelentősebb sérülés a Nikkón . . . Fergan Herbert mosolygott, örült a sikerült jóslatnak. Nem mintha a japánok győzelmét nagyon kívánta volna! Igaz, hogy az otromba oroszoknál jobban szerette a japánokat, kiknek gyengéd, elhalmozó vendégszeretetét a legkellemesebb módon élvezte . . . De ha jól meggondoljuk a dolgot, Togo flottája tulajdonképen angol flotta volt — Angliában épült, ott szerelték föl, angol módszerrel, angol elvek szerint készülődött a háborúra. Így ez a győzelem nagyban növelte brit büszkeségét, hiszen mindent helyesen mérlegelve, ez valójában angol nemzeti győzelem volt . . .

— All right! Egy óra lefolyása alatt minden befejeződik. De addig még élni kell! . . .

Egy gránát — a hatodik vagy hetedik — szét pattant a magas fedélzeten, szét tépett itt is, ott is néhány embert. Fergan meg sem rendült; a fedélzet, elébb még ragyogó, tiszta, mint egy terem sima padlója, most alakatlan dolgok chaosa, minden összekeverődve, szétrongyolva, megőrölve. Vér folyt. Letépett emberi tagok heverték felszaggatott hullák, elszórt belek középett. A rongyokat tűz emésztette. De az oltó csövek sugara hamar elmosta a tüzet, és egyre zúgott, lankadás nélkül a győzelmes ágyúdőrej. Megtépázva, rongyosan, sebesülten, veszett dühében egyre ontotta a csatahajó ellenségei közé a halált. Fergan jól megnézte a hajó tátongó, de nem veszélyes sebeit, azután megismételte azt a mondatot, melyet az imént könyvébe jegyzett:

— Semmi jelentősebb sérülés a Nikkón . . .

A mint az utolsó szót kimondotta, egy tiszt futott el mellette, kirohanva a parancsnoki toronyból; udvariasan, a pillanat lázas feszültsége ellenére, meghajolt előtte, szinte bocsánatkérvően, mielőtt továbbszaladt volna.

— Halló! Hirata, drága barátom! Hová rohan?

Hirata már a vaslétrán kúszott az alsó fedélzet felé, mégis egy pillanatra illedelmesen megállott, hogy néhány szóval kielégítse az angol vendég kíváncsiságát:

— Az összeköttetést a parancsnoki állás és a hátsó torony között helyreáll . . .

Fergan az utolsó szótágokat már nem hallotta. Újra egy

gránát robbant fel, épen a parancsnoki torony előtt . . . valami nagykaliberű gránát, lögyapottal . . .

Fergan rettenetes lármát érzett, valami sárgaszínű, vakító köd vette körül, ragyogóbb, sokkal ragyogóbb, mint a napfény. . . Azután nehézkesen, kinnal föl próbált állani karja, lába borzasztó megfeszítésével és még jobban erőltetve az agyát, mely egész bénán alig gondolkozott — megszűnt gondolkodni . . .

A parancsnoki híd eltűnt, semmi nyoma a toronynak. Helyén nem volt más csak érc . . . vas, réz, bronz, összevegyülve, szétolvasztva, egybeforrasztva . . . ércz tépéssé szedve, ércz száakra húzva, finom ércz csipkébe verve . . . Még izzott a tűz hevében, csak helyenként volt fekete a hamutól. Fergan nagy kinnal tájékozódni akart: a gránát mindent elsöpört, mindent összemorzszolt . . . Mindenki elpusztult, — a parancsnok, az első tiszt, a segédek . . . mindenki, csak ő, Fergan, nem; a nélkül, hogy észrevette volna, ide dobta a robbanás, húsz méternyire a színhelyről. Föltápáskodott, körülnézett. Mellette hevert barna vértócsában egy leszakított emberfej, mintha kaszával vágták volna el. Az arcz mosolygott; oly hirtelen érte a vágás, hogy a rögtön megbénult izmok nem értek rá a mosolygást eltörölni . . .

Fergan megszólalt, szinte csodálkozott, hogy hangjának még megvan a csengése:

— Mind . . . igen . . . mind meghalt . . . De mégis! Nem! Nem mind . . .

Egészen fönt, az izzó romok fölött, láng és parázs között fölmerült egy ember, mint egy rémkép. Megkapaszkodott, nem tudni mibe, nem is lehetett tudni, kicsoda, a szócsó fölé hajolt, mely a hajó belsejébe vezetett, a középpontba, hol az összes szócsővek, a tüzérségé, a kormányé, a gépeké összetorkoltak. Ebbe a tátongó ürbe parancsokat kiáltott, fordulatokat rendelt, miket ott lenn, a páncél védelme alatt a legénység végrehajtott, nem is sejtve, mily borzasztó helyzetben lebegett az, a ki nekik szemük, fülük és eszük volt, a kit minden pillanatban elnyeléssel fenyegetett a rettenetes tüzes kemence, a ki mégis rendületlenül vezette a tovább küzdő hajót a győzelemre.

— Hirata Takamori! . . .

Fergan Herbert, még egyre támoogyva, tágra nyitotta két

szemét és elképedve nézte a japán tisztet a félelmes polczon. A gránát robbanása bizonyára őt is lesodorta a teljesen szétzúzott hídról... És a bibort a fekete egyenruhán nemcsak a tűz fénye okozta, vér volt az... De alig hogy levágódott a fedélzeten, összeszedte csodás energiáját, minden faji büszkeségét, melyet őseitől, a daimyóktól örökölt, daczosabban mint Zeno és stoikus iskolája, megtalálta az emberfölötti erőt, melylyel lerázta magáról egy mozdulattal a kábultságot és szinte ösztönszerűen a legközelebbi, legveszélyesebb küzdőhelyre rohant...

Fergan szégyenkezett, a vér fejébe tódult; egy japán cselekedte ezt, míg ő, az angol, kábultan, ájultan, bár sebesülés nélkül, a földön hevert...

Daczosan megfordult, egész lassú léptekkel távozott, kifeszített mellel, szinte látszott rajta, hogy Anglia dicsőségeért nem akart Hirata Takamori mögött maradni...

— Négyezernégyszáz méter!

Yorisaka marquis szemét a kapcsoló táblára szögezte, de megfordult, mikor a csapóajtó csattanását hallotta. Herbert Fergan belépett és nem akarva zavarni a legénységet, mozdulatlanul, némán a csapóajtónál maradt.

— Négyezerkétszáz!

A két ágyúóriás egyszerre dördült meg. Fergan, meglepetten, szédülve kapaszkodott a falba.

— Négyezer!

Már harmincz percze tombolt az ütközet s itt semmi sem változott — minden a helyén volt, csak egy ember halt meg. Holtteste az aczélpadlón hevert, fején tátongó seb: egy nagy csavarkulcs zúzta össze, melyet a lövés rázkódtatása lesodort a szegről. A többiek, a vér látásához szokva, megelégedtek azzal, hogy egy vödör vízzel elmosták — meg ne csúszszanak a vérben. A küzdelem pedig tovább folyt, mintha semmi sem történt volna — hidegen, némán, makacsul.

— Négyezerháromszáz!

Pedig a kapcsoló tábla nem működött többé, az elszigetelt torony harcolt tovább saját esze szerint, a hogy tudott, csak úgy látomást ítélve meg a csatát, vaktában. Yorisaka Sadao még boldog volt, hogy megvolt a saját telemétere, mely ké-

pessé tette úgy a hogy füstön és ködön keresztül meghatározni a távolságok változását és a szükséges correctiókat.

— Négyezerötszáz!

Újra megdördült a kettős lövés. Már hozzáedződve, Fergan előrehajolt és kipillantott a lőrések köralakú nyílásán. A célvonal végén, messze távol, mint egy kínai árny-játék silhouettei rajzolódtak a ragyogó horizontra egy orosz csatahajó körvonalai, alaposan megtépázva, mint egy átlukasztott céltábla. Víz-sugarak szöktek föl előtte, melyeket túlságosan rövid lövések vertek föl. Végre észrevett Fergan két olyan vízkévet, melyek magasabbra csaptak a többieknél. Megértette, hogy ezek a Nikko tornyának gránátai voltak, a melyek elől az orosz hajó menekült.

— Jól van! — suttogta — az oroszok megelégték!... Távoznak...

Ebben a pillanatban arra gondolt, hogy a tüzelés szabályozása nehezen fog menni. Nincs többé parancsnoki torony, nincs tiszt a távolságmérőnél... Rossz feltételek hatásos percentszám elérésére abban a pillanatban, mikor az ellenség ki akar térni a harc elől.

Mert az ellenség kitért, az bizonyos. Fergan a résen át jól látta, hogy a vezető sorhajó balra fordult. A japán sor végét akarta megkerülni és a köd védő leple alatt, mely még mindig nagy darabokban lebegett a víz felett, északi irányban elmene-külni. De már Togo meghiusította ezt a tervet, s ő maga is balra fordult. A Nikko pedig követte és a Mikasa tajtékvizében haladt.

— Tüzet szüntess! Torony jobbra át!

A japán sorhajók megkerülték a hátvédet. Most hát bal felől kell harcolni. Ezzel a tüzelés összes előbbi föltételei megváltoztak, pontról-pontra újra kell szabályozni mindent...

— Jaj!

Két ember a legénységből otthagya az ágyút, odarohant a parancsnoki padhoz. Fergan ösztönszerűen követte őket.

Yorisaka marquis lesiklott a földre, szó nélkül, sóhajtság nélkül.

De rettenetesen megtépett vállából hatalmas vérsugár ömlött, sárga arcza szinte belezöldült.

Valami gránátszilánk érhette a három nyílás egyikén keresztül, a nélkül, hogy a toronyban észrevették volna, olyan nagy volt a lárma, a mely kívül tombolt.

A legények Fergan segítségével lefektették parancsnokukat a földre, a két ágyú közé. Yorisaka marquis még élt. Jelt adott, halkan megszólalt, de még mindig parancsoló hangon:

— Vissza a helyetekre!

A két ember engedelmeskedett. Csak Fergan maradt és a haldokló arca fölé hajolt.

És most valami különös történt.

A torony altisztje rögtön odasietett; órá várt a tisztesség, hogy a megüresedett állást betöltse. Átlépett a testen, lehajolt, fölvette a telemétert, mely a vérző kézből kisiklott és ujja között a készülékkel fel akart kapaszkodni a kormánypadra, de habozó arczán meglátszott, hogy nem tud vele bánni . . .

Őszinte szomorúsága ellenére Fergannak mosolyognia kellett:

— Tudja isten, mit fog vele tenni!

De Yorisaka marquis akaratát a végsőig fokozva, fölemelte jobbkezét és megérintette az altisztet, a ki megfordult.

A haldokló fejét rázta:

— Nem, nem maga!

És már fénytelen szemei a csodálkozó angol kapitányra tapadtak:

— Ön!

Herbert Fergan meglepetten rázkódott meg.

— Én?

Néhány másodperczig habozott. Azután letérdelt Yorisaka Sadao mellé és egész halkan megszólalt, mint a hogy betegnek válaszolunk, ha lázas álmában félrebeszél:

— De Kimi, én angol vagyok . . . Semleges . . .

Még kétszer ismételte, élesen ejtve az egyes szótagokat, határozott hangon:

— Semleges . . . semleges . . .

De hirtelen elnémult. A halvány ajkak megmozdultak, valami lehellet hagyta el őket, valami halk suttogás, először homályosan, majd egyre tisztábban, határozottabban, — szótagok, szavak, dal, egy régi japán dal:

A cseresznye-virág nyílásának ideje
Még el nem múlt.
De szirmai már hulldogálnak,
Két szerető szív hogyha nézi,
Lelkükben hangos öröm fakad...

Fergan Herbert hallgatta. Hirtelen hidegség futott végig rajta.

A már-már üvegesedő szemek el nem mozdultak róla, merev és sötét pillantásukban mintha egy régi látomás emléke ragyogna. A hang, csodás energiától éltetve, tovább énekelt:

És szólott: Éjjel álmodtam veled:¹
sötét hajad a vállamon elomlik,
mint barna szallag símul a nyakamra
és elborítja arcom' s keblemet...

Sápadtabban, mint Yorisaka maga, Fergan Herbert visszahőkölt; fejével elfordult, hogy a borzasztó pillantást, a hangot, mely a pillantásnál is félelmesebb volt, elkerülje:

Ajkamra zártam égő ajkadat,
megsímogattam ében fürtödet,
Mely összelánczolt minket mindörökre,
mint két babér, mely egy galyon fakad...

Hangja úgy zengett, mint a kristály, mely elpattanni készül. A vér lassanként visszatért Fergan arcába. És ez a vér az egész arcot biborvörösre festette, eltorzította valami égető, megalázó pírral, egy ütés pírjával, melylyel arczul csapták.

A hang még énekelt, sürgetőbben, mint egy kapzsi hitelező hangja, a ki hirtelen, parancsolón az egész tartozást követeli:

És érzem azt, hogy egygyé váltunk,
hogy átöleltél mind a két karoddal
és rámborultál, mint egy álom...

A hang megtörött, elaludt. Csak a sötét pillantás tapadt rá még mindig daczosan és utolsó lobbanása kérlelhetetlen parancsot jelentett, melynek nem lehetett ellenállni...

Fergan Herbert engedett, meghajtott homlokával, földre szegzett szemmel teljesítette a parancsot. Átvette az altiszt

¹ Pierre Louys, zenéje Debussytól.

kezéből a telemétert. Fölkúszott a középső létra három fokán s leült a parancsnoki padra.

Balfelől újra feltűntek az orosz czirkálók, egyik a másik után. Gyors iramodással menekültek . . .

— Egy gentleman megfizet, — mormogta Fergan.

Megfordította a teleméter csavarját. A cél megnagyítva, egész határozottan jelent meg előtte. Láttá Szent András lobogóját, a kék keresztet a fehér mezőben. Fergan Herbert, az angol király segédtsíztje, látta ezt a lobogót, — a csár lobogóját. A csár és az angol király barátok voltak . . .

— Egy gentleman megfizet, — ismételte Fergan sötéten.

Köhögött. Hangja rekedt volt, de érthető, — határozott:

— Hatezerkétszáz méter. *Nyolcz milliméter balra! Tűz!

Abban a csöndben, mely a kettős dörrenést megelőzte, a létra alatt alig hallható nesz támadt. Yorisaka Sadao marquis meghalt, reszketés és hörgés nélkül, csöndben, illedelmesen. Csak száján, mielőtt örökre bezárult volna, rezdült meg két szótag, egy női név két első szótagja, melyet befejezni nem tudott:

— Mitsu . . .

Hirata Takamori még mindig a romhalmaz tetején állott, a mely a hídból és a parancsnoki toronyból megmaradt. Utoljára hajolt a szócső felé, kiadta az utolsó parancsot, melylyel a napi munka véget ért és a csata sorsát végleg győzelmessé avatta:

— Tüzet szüntess!

A Mikasa nagy árbocznán Togo győzelmi lobogója lengett, mint egy ragyogó szivárvány a zivatar után. A zenithen, sápadt felhők között, kékes szakadás támadt, s folyton nagyobbodott, mint egy szárnyas, lebegő istennő alakja.

Rengő kiáltás repült hajóról-hajóra, gyorsabban mint a musszon szélrohamai, mik őszszel északról nyugat felé zúgnak: győzelmi riadója a diadalmas Japánnak, az antik Ázsiának, mely örökre levetette az európai jármot:

— Teikoku bansei! Éljen a birodalom!

Háromszor ismételte Hirata Takamori fölegyenesedve ezt a kiáltást. Aztán egy mozdulattal fölesapta legyezőjét, mely karját el nem hagyta, s mondhatlan büszkeséggel nézett körül, északról délnek, nyugatról keletnek. Boldog óra, részegí-

több tízezer kehely bornál! Harminczhárom évig, mióta anyja a világra hozta, tudatosan vagy tudatlanul, csak azért élt Hirata Takamori, hogy ezt az órát megérje. De ezért a földöntúli mámorért, mely most szinte megfojtotta és a tiszta alkohol tengerébe merítette, még harminczhárom évi várakozás sem volt sok idő.

— Teikoku bansei!

Alig hogy elhangzott a kiáltás, újra fölsendült, még hatalmasabban. Az admirális hajója alig hallásnyi távolságra ért, a hídról egy tiszt átkiáltotta a napi parancsot:

— A császár dicső hatalma és a császári ősök láthatatlan segedelme teljes győzelmet szerzett nekünk. Mindnyájan, kik kötelességteket teljesítettétek, fogadjátok köszönetünket és jókívánásainkat!

E pillanatban, felhőn, ködön keresztültörve megjelent a nap, épen a nyugatí láthatár szélén.

Biborvörös volt, mint egy óriási, tűzzel, vérrel megfestett golyó, melyet a mennyei sárkány az ég kéklő mezején görget... mint a vakító korong a császári zászló közepén... Azután eltűnt az örök tengerben.

FARRÈRE CLAUDE után *francziából*

K. Gy.

HALÁLFEJES ZÁSZLÓ.

Glossa Arany János : *Toldi Szerelme* VII. 14–18. versszakasaihoz, melyek Nagy Lajos király beszédét tartalmazzák, midőn Kont Miklóst Olaszország ellen küldi bosszuló hadjáratra.

Gyászba borult, gyászba Lajos király háza,
Hogy hitszegő ármány Endrét meggyalázta.
Aversában történt, hol vala mint vendég,
Orozva megölték a deli leventét.
Fözlúdul a nemzet: a királynak öcsését,
Kisebbik királyát galádul megölték,
A nép szive dobban, bosszu lángja lobban,
Gyalázat és szégyen égeti mindjebben.

Lajos király hívja Kont Miklós vitézét,
Hozzája intézi lángoló beszédét.
«Vitézek fiaim, bizom ti bennetek».
Már e szavak harsány éljenzést keltenek.
A király szemében egy könycsepp kicsillan,
Bosszúnak a lángja e könyből kivillan.
«Ott a sötét zászló kibontva dagadjon,
Melyen irva öcsénk halál-képe vagyon».

Lajos király szava megesuklik, ellágyul,
Őt, az erős férfit, a ki látja, ámul.
De a bosszu lángja beszédéből kicsap,
A hangja megharsan, érczes erőt is kap.
«A merre ti jártok, azt a földet ott a
Magyar had, fiaim, másszor is taposta.
Hova im a struczok mostan vezérelnek,
Ott lenge turulja dicső nagy Etelnek»

Hős vitézek lelke e szóra föllángol,
 Turul madár száll föl multak ködhonából,
 Míg riadó zengett, a turul ott lengett,
 Hívó szava csengett, fölveri a lelket.
 Lajos király gyászán öröm tüze lobban,
 A magyart megérzi, megszereti jobban
 S búcsuszava így szól, míg ajka megremeg:
 «Isten vezéreljen. Jó utat. Menjetek!»

Gyászba borult, gyászba Ferencz József háza,
 Verdesi, verdesi sötét hírnek szárnya:
 Hogy orvul megölték jó királyunk öcsését,
 Százados trónjának erős örökösét.
 Gyilkoló cső fénye fényt vet a sötétbe,
 Egy hitszegő fajzat vakondok művébe.
 Fölzudul a nemzet, hogy a föld megdobbán,
 Bosszulángja fölcsap egyre lángolóbban.

Jó öreg királyunk szózata elhangzik,
 Bérczek visszaadják, völgyekben visszhangzik.
 Lelkes kedv kiárad, harcz-riadó támad . . .
 . . . «Jó öreg királyunk, ne emésszen bánat,
 Ott a sötét zászló kibontva dagadjon,
 Melyen irva öcséd halál-képe vagyon.»
 Búcsuszava így szól, míg ajka megremeg:
 «Isten vezéreljen. Jó utat. Menjetek!»

Megindul, elindul, egész föld megindul,
 Rajta pusztulásrak vihara végig dul;
 Hitszegő faj mellé nagy nemzetek állnak,
 Gazdag aratása lészen a halálnak,
 Őrült szenvedélyek ádáz forgatagja
 Az egész világot magával ragadja,
 A pokolnak minden démona itt tombol,
 Hitet, szeretetet, reményt szerte rombol.

Gyűlölség, irigység, bosszu, pokol-ármány
 S kapzsiság jelszava: a zsákmány, a zsákmány!

S midőn a fergeteg félvilágon átszáll,
Vak remény kilobban a nagy roppanásnál.
S a hitszegő barát, ki azt a kart fogta,
Mely lesújt, mely büntet . . . ellenség azóta,
Régi gyűlölségnek tüze gyúlad lángra
S újabb pusztulást hoz az egész világra.

Fölzudul a nemzet rémitő haragja,
Föltámad lelkében Endre bús alakja.
«Halálfejes zászlót vigyük oda vissza,
Hogy a becsületre e népet tanítsa!»
Halálfő: Gorgonfő, fagy a vér érében,
A multak haragját látja meg a képben . . .
Karja lehanyatlik, lába is megremeg,
A halálfő felett a turul ott lebeg.

Tündökletes égbolt, látod-e e poklot,
Mely az olasz földre rászakadt, ráomlott?
Hír, dicsőség fénye, szépség romba hullnak,
Sírjából kikelnek árnyai a multnak.
Halálfejes zászlót égi fény övedzi,
Etele turulja harczos szivét edzi.
Mert a galád ármány soha sem arathat,
Csakis a becsület igaz diadalmat.

HEGEDÜS ISTVÁN.

A HÁBORÚ MAGYAR ÉNEKESE.

Gyóni Géza.¹

A vértől ázott lengyel dombokról s méla síkságokról régi ismerős köszönti harczosainkat: a nagy fejedelem dicső emléke lebeg körülöttük. Rákóczi kuruczainak tárogatója búsongott egykor a ködbe, felhőbe burkolózó lengyel határ csatakos útain, a merre most hadainkat vezérli a magyarok csillaga. E nagy idők lelkes emlékét hordja szívében, Rákóczi új harczra kelt írődeákjának mondja magát annak a kis verseskönyvnek a szerzője, melyből itt-ott valóban kurucz nóták szólamai és fordulatai csendülnek ki s a kurucz lélek szilajsága, ügyük igazságába vetett hite s hazavágyó sovár-gása hangzik felénk.

Sajátságos jelenség, még a nagy világtelfordulás kavarodásai közt is, hogy egy magyar verskötet egy idegen várnak (ez az igazán «vérrel vakolt» erősség, nem a jó Déva vára!) kellemetlen nyereséggel hangzó nevét viseli megjelenési helyéül címlapján. Ott, idegenben, ezer és ezer jó magyar vitéznek lelki gyönyörúsége és vigassága egy várostrom borzalmi közt ez a kezdetlegesen kiállított kis kötet, a melyből egy példány haza tud menekülni az oroszoktól ráváró megsemmisítés elől a gépmadar szárnyán a sok hazaszálló sóhajjal és üzenettel együtt. Költőjének már két kötete előzte meg,² anélkül, hogy bármelyik is keltett volna valamelyes feltűnést. Az elsőt még mint pozsonyi theologus adta ki, mielőtt pályájával meghason-

¹ *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett.* Gyóni (Áchim) Géza przemysli verseinek első itthoi (bővített) kiadása. Kiadta az Országos Hadsegélyző Bizottság. Budapest, 1915. márczius. 8° XIII+64 l. Ára 1 korona. (A przemysli kötet címlapja: *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett.* Versek. Irta: Gyóni (Áchim) Géza pionir. A cs. és kir. várparancsnokság jóváhagyásával a küzdő katonák karácsonyára. Przemysl, Knoller és Fia könyvny. 1914. 8° 47 l.).

² *Versek.* Irta Gyóni Á. Géza. Pozsony, 1904. 8° 143 l. és Gyóni Géza: *Szomorú szemmel.* Versek. Budapest, 1909. 8° 103 l.

lattan búcsút vett volna a papságtól. Tartalmát főként tisztahangú, de igénytelen, legnagyobbrészt panaszkodó, sovárgó, szépelgő versikék teszik. Ezt a szerelmi érzést második kötete bizonyos mértékben elmélyülten mutatja már s egyéb tárgykörben is a költő tehetségének izmosodásáról tanúskodik, úgy hogy e kötetben már van egy-
pár sikerült, csinos, hangulatos verse. Magyar érzése, mely oly határozottan és gazdagon színezi przemysli kötetét, ezekben még üres szónokiassággal jut kifejezésre, sőt a másodikban valamelyes kaczerkodást is látunk a nyugatosok irányával, elfordulást a «halottszagú méntás, rácsos ablakoktól a bús pogány ficzkók» felé. Igaz valója szerint álmodozni, mélázni szerető kedélyül nyilatkoztatják meg előttünk e kötetek írójukat, ki keserű kritikával néz a társadalomra s büszke, daczos elszigeteltségében érzi legjobban magát.

Hadbavonulása előtt Szabadka egyik újságjának szűk szerkesztőségi szobájában robotolta napszámosmunkáját, honnan önként sietett a harcra hívó szózat után. Przemysl körülzárt várából hazajutott versei országos érdeklődésre találnak s a mint kiadja kötetét az Országos Hadsegélyző Bizottság, lapjaink is megdicsérik egypár semmitmondó általánossággal, úgy állítván be alakját szinte kellemetlen egyöntetűséggel, hogy benne egy szegény katona-költővel van dolgunk, ki egyéni sorsánál, verseinek actualitásánál s érdekes voltánál fogva teljes mértékben megérdemli figyelmünket. Nem akarunk az ellenkező végletbe esni, hisz úgyis lehetetlenség a költőt, különösen ez esetben, személyi kapcsolataiból kiszakitanunk, de Gyóninak ez a beállítása igazságtalan, ő ennél kétségtelenül többet érdemel. Határozott tehetség, s a kötetében nyilatkozó erős, férfias, lelkes temperamentum, gazdag, áradó lyrismusa s érzéseinek mély átéltsége igaz meghatottsággal s költői erővel ragadja meg szívünket.

Egész hévvel vetette magát e nagy idők árájára. «Nincs az a szabadkai nábob, — írja egyik levelében — a kinek a vagyonáért most otthon tudnék lenni és nem lehetnék olyan untauglich, hogy haza tudnék menni és az én szeretteim szemébe nézni addig, a míg az ő békéjük az idők végéig biztosítva nincsen». Végigszenvedte a háború ezer veszett nyomorúságát, melyeket csak egy közlegény ismerhet igazán. Egy ostromlott várban, véres és sáros, vészes és hajszás éjtszakákon, az önfeláldozásnak s a világi hiúságokról való lemondásnak a kiömlő vér keresztsége által testvérekké avatott dicső hősei közt élte át a világtörténetnek legfelségesebb és legborzalmasabb hónapjait. Lelkét Észak véres éjtszakái erőssé edzették s a legkétségbeejtőbb pillanatokban sem férközött hozzá a csüggedés. Csak az éjtszakákból ellopott időben áldozhat lelkének tűzével költői

hivatásának (helyzetében ez a szó igazán nem üres phrasis), de még a lélek nagy számvetéseinek e zsendítő idején sincs egyetlen kishitű percze sem. «Hitem és bizalmam túlszáll a hegyeken és harsogó hangon hirdeti néktek: győzünk», — írja egyik barátjának. Ez a hit nagy veszedelmeken komolylyá edzett hangon szól hozzánk lantjának szavában a pokolbeli dáridóból, hol a halál aczélsípja sivít, a kartács vad czimbalma zúg s a nagydob szavát ágyú gurítja. Lelkesedése, hite a kötet élén álló versben (*Ferencz Ferdinánd jár a hadak élén*) még kissé üres rhetorismussal nyilatkozik, de ez később eltűnik, a nagy események torlódásán elmélyül. Ez az elmélyült hite imponálóan férfias színt ad szavának, melyben nincs semmi hetvenkedés és főként nincs semmi abból az ízetlen hadra-noszogatásból, melyel tűzön-vizen, árkon-bokron át lelkesítik vitézeinket azok, kik puskaporszagtól teljesen mentes itthonukban temperálják Tyrtæusokká magukat. Érzésében egészen népe hegedősévé magasztosul. Érti, hogy a lázban lihegő világ vajudó méhe a jövőt szüli, a vérmezők a szabadság, nagyság, szerelem és szépség magvát érlelik. Életét, e vérrel csordultig telt drága poharat, elragadtatással kínálja föl a világ Magvetőjének, hogy a boldog, nagy aratásra, mikor majd nem húzza minden ág a nagyart, mikor nem él rémületben a testvér s a drága nő, legyen dúsabb termésűvé attól is a hazai rónán egy áldott kalász. (*Ének a Grániczon.*)

Képei is férfiasak, erővel, színnel teljesek. A nagy mérközést szereti Isten fenséges ítéletszolgáltatásának nevezni, melyben az Úr megtorolja a zsarnokok gazságait (*Ítélet napjai, Álom a sátorban*). A lelkes katona komoly hitvallása szólal meg ajkán ilyenkor, ki szíve legmélyéig érzi, hogy igaz ügyet szolgál vérének hullásával. Egyik költeményében (*Dicsőség a magasságban*) a háború grandiosus képeiből alkotja meg egy karácsonyi istentisztelet rajzát, melynek méretei beláthatatlanok, oltárai: a barnára taposott lengyel dombok, az oltárleplek bíbora: hú szívek kicsorgott vére, az orgona: ezer érzetorok harsány hangja. Ennek a páratlan istentiszteletnek papja: ő maga, ki egykor meghasonlott lélekkel tette le papi palástját, s valóban Isten meghatott szolgájának meleg komolysága, heve és lendülete hatja át az egészet.

Ennyire átérzvéen a háború komolyságát, igen szerencsés tömörséggel fejezi ki életre-halálra döntő jelentőségét is:

Ha nem győzzük, sose lesz itt béke;

Ha nem győzünk, a világnak vége. (*Varsó felé...*)

Testvérként öleli szívére minden derék bajtársát, ki ez élet-halál-harcot vele együtt küzdi. Büszkesége vitéz öcsésére, Mihály főhadnagyra; boldog elmerengése a tábortűz mellett a rövid éji pihenő álmában szendergő bajtársainak fáradt, poros arcán; minden zsarnoki gaszágot elátkozó kitörése a lengyel domb bágyadt, véres margarétái alatt örök álmát alvó hős bajtárs teteme fölött: mind ennek a meleg testvéri szeretetnek lelkes megnyilatkozása.

A mennyire megindult lélekkel látja a magyar kötelességtudás és hősiség tetteit, ép oly felindulással, szinte nyers haraggal támad azokra, kik gyöngítették vagy becsmérelték azt a magyar őserőt, mely oly diadalmasan állja meg helyét e világháborúban (*Csak egy éjtszakára*). A nyugat vak imádását s a magyarság léha korholását kemény szavakkal téregeti szemére annak az irodalmi iránynak, melynek programjában ezek voltak a főpontok (*Levél Nyugatra*). Fölösleges erősítgetni, mennyire igazak e hazug, ernyesztő irányt megbélyegző szavak, szükségtelen jogosságukat vitatni is, különösen mikor írjuk oly drága áron szerzett jogot kertelés nélkül való ki-mondásukra.

Ez irányra csak főlháborodással tud gondolni s lelki szeme előtt a körülötte vitézkedő, erkölcsben tiszta, harcban óriás szűz magyar erő legcsodásabb énekesének, Petőfinek lelke jár. A hogy Petőfi a világszabadság költőjének érezte és vallotta magát s a mint tágabb, világtörténeti távlatba állítva szabadságharcunkat a mindenfelől magára hagyott magyartól a világ szabadságáért vívott küzdelemnek tekintette: ilyennek, a világszabadság költőjének, látja Petőfit Gyóni is, s a világ szabadságáért vívott harcznak érzi a nemzet mostani küzdelmét (*Petőfi lelke*). Érzése szerint harczos csapataink élén mindenütt Petőfi lelke jár; Varsó fölött a gépmadár kattogásában, dél és észak megdőbönt ellenséges seregei fölött, az óceán árján, a sivatag fekete szelében mindenütt Petőfi lelke szálldos, mint valami apokalyptikus vészmadara a rabtartó zsarnokságnak. Ezekkel az erőteljes képekkel is, más verseiben is tudja éreztetni azt a nagy fontosságot, melyet e gygasi mérkőzésben a magyar erő képvisel. A magyar hősiséget bámulva, meghatott szavaival természetesen elsősorban a magyar «sukasziürke paraszt» verejtékes homlokára, vértől csapzott hajára fon koszorút. Erejének, kitartásának, hősi szellemének egyik tényezőjét joggal látja abban, hogy tudja, miért harczol, míg ellenfelét csak tivornyázó tisztjei veretik kancsukával a biztos halálba, mert maga sem bízik benne, hogy szabad népeket legyőzhet (*Alexis levele Alexandrához, Varsó felé*).

Sajátságos, hogy Petőfiért rajongó szeretete mellett is inkább

Balassival s a kurucz költészettel való rokonságukat látjuk e költeményeknek. Öntudatosan fogadott hatásról, reminiscentiákról aligha beszélhetünk, annyira egyéni színezéssel jelennek meg előttünk e sajátos hangulati árnyalatok s e kuruczos szólamok. Nyilván a magyar léleknek ugyanazokat a húrjait illették a hadi élet eseményei őbenne is, melyeket megszólaltattak egykor Balassiban s a kurucz költőkben. Az öntudatos hatásnak ellene mond az, hogy előbbi költeményeiben semmi nyoma sincs effélének; Balassival való feltűnő lelki rokonsága mellett bizonyít viszont második kötetének egyik szép dala (*Fölöttem az árnyak...*), mely egészen olyan hangulatba ringat bennünket, mintha Balassinak egy bánatos virágénekét olvasnók, anélkül, hogy utánzásról beszélhetnénk:

Fölöttem az árnyak,
Nagy, fekete szárnyak
Felhőformán verődnek.
S én még gyermekmódra,
Értük nem aggódva
Álmodozom felőled.

Mást se kívánnék én,
Csak lehetne békén
Álmodoznom felőled,
Csak soha se fázna
Árnya borulásán
Csúf fekete felhőknek.

Szememet lehunytam...
Biborba borultan
Látom újra egemet.
Fényes csillagoknak,
Fehér tűznapoknak
Égő lángja melenget.

Csak képed remegne,
Tánczolna, nevetne
Szemem forró lángjába'...
S ne is venném észre:
A szívem verése
Egyszerre csak megállna...
Egyszerre csak megállna.

Nem volnának igazán hadban fogant versek e dalok, ha hiányoznék belőlük a magyar legény hetykesége és fatalismusa. Megszólal ez a veszélyt fitymáló hang is, a mint a tábortűz mellett egykedvűen pihenő legény a lecsapó gránátnál szivarra akar gyújtani s nyugodtan jár a golyózaporban, mert csak annak virágozik ott a halálfa, ki búsán csüng az életem; de ki nevetve jár a fürgetegben, annak virágos, hetyke csákójáról messze rebben a halálmadár (*A nagy dáridó*). A harcros élet nyomorúságainak derűs színezetű, a víg virradatot hű szívvel váró rajza első ismertté vált verse is (*Levél a Gránicról*), mely csodálatos egyszerűséggel és közvetlenséggel fonja egy ágba a katona lelkének gondatlanságát és gyöngédségét:

Kelt levelem már
 Polyákországba.
 Iróasztalom:
 Katona-láda.
 Irószerszámom:
 Panganét vége;
 A ki olvassa,
 Békesség véle.

A ki olvassa,
 Könnye száradjon,
 Drága kis szíve
 Meg ne szakadjon.
 Sose gondoljon
 Csúnya halálra —
 Vidáman él itt
 Hű katonája.

Nap süti napszám
 S ha hús az éjjel,
 Betakaródzik
 Csillagos éggel:
 Éhét elveri
 Jó bádóg-csajka;
 Tükörnek is jó,
 Ha kedve tartja.

Kedvese-látni
 Ha vágya támad,
 Csak sarkantyut ad
 Felhó-lovának.
 Át a Tej-úton
 Patkója villog;
 Hazáig: hipp-hopp,
 Vissza is: hipp-hopp.

Vadon erdön ha
 Állítják posztra,
 Vadon magányát
 Van ki megosztja.
 Zörren a sűrű:
 Szíve se dobban,
 Fegyvere tussát
 Öleli jobban.

Fegyvere tussán
 Úgy ég a képe,
 Mintha simulna
 Párja ölébe . . .
 Jó katonának
 Így foly a napja —
 Polyákországban,
 Hű szívvel így vár
 Vig virradatra.

De a magyar paraszt-katona lelkének gyöngédségéről is van egy szép verse (*Vasárnap a sánczon*), mely egészen balladaszerű formában, minden sentimentalismus nélkül, drámai erővel mutatja be ezt a gyöngédséget. Két magyar vitéz beszélget a sánczon. Egyikük a Gönczöl-szekérre mereng, melynek rúdja a hazai táj felé mutat. A másiknak erre meleg otthona s kicsi fia felé száll sóhaja s elméláz rajta, hogy mily kedves lehet már az a csöpp gyermek. Bajtársa szívében kihajt a részvét és aggodalom virága s megszólal:

— Pajtás, huzódj' csak erre közelebb.
 A golyó ott a földet mind kivágta.
 Jobb lesz nekem a te fekvőhelyed —
 A kicsi fiad ne várjon hiába.

Nekem nincs fiam, a ki hazavárjon . . .
 . . . Fönt a sápadt hold véresöt mutat.
 Két magyar vitéz beszélget a sánczon —
 Minden jólélek dicséri az Urat.

A kis kötet a hadakozó magyar katona érzéseinek szinte teljes scáláját megszólaltatja előttünk, úgy hogy költőjét joggal mondhatjuk a háború énekesének. Hangjában gazdag változatosság, melyet az eseményeiben folyton változó hadi élet sugall; képei, kifejezései is folyton emlékeztetnek írójuk katona-voltára. Nyelvében sok van apáinak «ódon, bibliás beszédéből»; formában jellemző rá nézve az ismétlődő sorok kedvelése s különféle szeszélyes combinatiókba szövése, a mi sajátos keleties czifrázatot ad formájának; ezt erősíti képekben való gazdagsága is.

A háború magyar énekese szíve legmélyéig átérezte háborúnk igazságos voltát, kötelességeit, dicsőségét; de átérezte véres komolyságát is. Ennek az érzésének elegikus elborongása valami férfias, komoly, egységes tonust ad az egész kötetnek. A harcok viharai-ban, szörnyűségeiben és mámorában, az életnek a közt a sok nagy és friss impressiója közt, melyekben e versek fogantak, annak a sok hangulatnak, mely e dalokból árad felénk, állandó kísézőjeül megszólal az örök emberi: a szeretet, a szerelem is. E versek kétség-telenül érdekes és értékes emlékei a háborúnak, de ez érzés beavatkozása maradandóbb értéket is ad e költemények egy részének s hatásosan egészíti ki azt a katona-lelket, melyet a kötet megnyilatkoztat előttünk. Nemcsak a kötelességét teljesítő, a harc tüze-ben hevülő katonát látjuk magunk előtt, hanem kibontogatja előttünk lelkének azokat a szálait is, melyek otthonához fűzik. A komoly katona szól hozzánk, ki megalkuvás nélkül búcsút vett életének minden nemes, szép kapcsolatától, de mégis erős hittel hiszi, hogy nem örökre vált. Maga Gyóni is aligha csak álmában látja úgy (*Álom a sátorban*), hogy szerettei még a hant alatt is aggódnak érte, hogy a gyóni temetőben egy szegény öreg néhai lutheránus pap nem tud aludni sírjában addig, míg fia Észak gyilkos éjtszakáin harcol.

De mindennél mélyebben illeti szívünket az a gyöngédség, melylyel feleségére gondol s az az egeket vívó hit, hogy vissza fog térni a harcokból, mert nem okozhat Isten fájdalmat annak az édes, gyöngé asszonynak. Feleségének ajánlotta a kötetet s valóban az ő képe, aggódó szeretettel teljes tekintete kíséri folyton, véges-végig a költőt azon az úton, melynek minden fordulóján a halál ül lesben. Hite szerint ez az imádkozó, gyöngé asszony lebeg védőszárnyaival fölötte; megostromolja érte esengéseivel az eget s imája győzedelmeskedik a rengeteg vész fölött, annyi véres harczon. Ő felé viszi a mi szívünket is, akár ha Polyákország vadon erdőiben állott posztjáról küld haza vidám üdvözetet egy drága kis szív megnyugtatóására, akár ha a vén Visztula hídján jár alkonyi csöndben kongó

léptekkel föl s alá és minden szívverése az édes nő felé dobban. Ő érte, a gyöngéért, a szomorúért kéri, reméli az Istentől, hogy visszasegíti, a mint a kötetnek talán legszebb versében (*Visszavisz a szomorúságod*) énekl:

Magammal én már elvégeztem	A kit egyszer szeretni tudtál,
Minden dolgát az elmúlásnak,	Az élettől ne várjon többet;
S felgyújtottam lelkem csillárját,	Vigan szóljon: minden betellett
Hogy halottan is fényben lássad,	S a halálágyú düböröghet,
A kit egyszer szeretni tudtál.	... Csak ne tudnálak szomorúnak.

Csak ne tudnálak szomorúnak —
 Jöhetne már az örök semmi.
 De így még nem szabad meghalnom —
 Mert olyan szomorú tudsz lenni —
 S visszavisz a szomorúságod.

Daczos, büszke, elszánt lélek, kérő szóra nem igen áll szája; de most kéri Istent, hogy juttassa neki ajándékuul szegény életét, mert ki zengi meg a kedves szépségét akkor, ha őt elnyeli a vérözön? Borzadás nélkül tud gondolni az enyészetre; csak azért döbbsenti meg pályáját csonkára roppantó halála, ha a csatamezőn következnek be, mert utolsó gondolata nem juthatna el a kedveshez. Az a verse (*Üzenet a kedvesnek*), melyben ez az aggodalma szólal meg, bús merengésével s a végén vehemens erővel fölszakadó bánatával a magyar lyrának alighanem legszebb termékei közé tartozik:

Csak az busit, ha itt halok meg, kedves,
 Nem járhatsz majd ki virágos síromhoz.
 Nem járhatsz majd ki szelid őszi este,
 Mikor oly jó már temetőbe járn
 S a sír fűvét, mint a hajamat szoktad,
 Gyöngéd ujjakkal borzolja a szél.

Oly könnyű volna ott a szemfödél,
 Mint fehér ágyad selyemtakarója.
 S alatta csöndben, ösztől csendes őszig,
 A míg te, kedves, gyászruhádat varrnád
 És néha-néha arczképemet néznéd —
 Halottak napját mosolyogva várnám.

Sírom fölött egy csonka szürke márvány
 S fölébe hajló szomorúfűz lombja
 Beszélne halkan csonka életemről
 S halottak napján mécs világa mellett
 Temető-járók nevémet betűznék:
 Szegény költő volt s még csak harmincz éves...

... De itt, jaj itt oly szomorú lesz, édes,
 Dérepte tarlón elhagyva feküdni.
 Vén varju kopog szikkadt koponyámon,
 A melyben akkor az utolsó álom,
 Halál-bánatos végső drága rím,
 Tehozzád küldött bucsu-üzenet lesz...

... És nem jut hozzád soha, soha, kedves.

Ez a két költemény is minden szavában háborús vers, de olyan perczek terméke, mikor a harcz porából, füstjéből merengése kiragadja a költőt, a fürgeteg zaja elcsöndesedik körülte s a fáradalmakban, vérben, könnyben elgyötört lélek azokba a magasságokba emelkedik föl, hol halhatatlan érzéseket kapnak szárnyaikra a halandó szavak.

Maga Gyóni «harczok könyvé»-nek nevezi könyvét. Valóban az. Dicsőítése a «szívvel szorgosok»-nak, a «sebeket vivők»-nek s emléke a jövő «boldog borzadói» számára azoknak a szörnyű napoknak, mikor véres rózsza termett a lengyel mezőkön. Babért fon a magyar dicsőségnek s a jövőbe harsogó szavára egykor majd megnyílnak a jeltelen sírok s halott honvédek újrázzák a marsot. A kötet utolsó költeménye boldog hittel teljes, komoly «Exegi monumentum...», mely a maga jövő dicsőségében bízva, a «hős vér szent váltsága» mellett vall hitet. Mi is hiszszük, hogy e versek írójára friss babérjához még újabb koszorúk is várnak, ha egykor hazasegíti Isten az orosz fogságból s egész gazdagságában föltárhatja előttünk annak a különben is áradó lyraisággal, férfias melegséggel teljes léleknek kincseit, melyet egy nagy fürgeteg edzett és gazdagított s egy keserves fogság mélyített el.

KÉKI LAJOS.

SZEMLE.

A színház és a háború.

Régi culturalis értékbecsünk átalakulásának szemünk előtt elemi erővel lejátszódó folyamatában a színház elhelyezkedésének vizsgálata oly nem várt eredményekhez vezet, melyek a leszögezést mindenképen megérdemlik.

A háború, mely bénítóan nehezedett az emberi közösség legtöbb alkotására, meglehetősen megkimélte culturalis életünknek ezt a jelentős intézményét. Sőt minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ezen a téren bizonyos vonatkozásban az emelkedő fejlődés egyes kedvező jelei is megfigyelhetők.

Nemcsak a főváros kiváltságos természetű színházi életét, hanem színészetünk országos állapotát tartjuk szem előtt, midőn — a közelmúlt tapasztalatainak világánál — a színházat mindenképpel a modern ember oly fontos culturszükségleteként jelöljük meg, melynek kielégítését még a világháború forгатaga sem akaszthatta meg, továbbá mint oly mély gyökérszerű intézményt emeljük ki, mely a világrengető eseményeknek csaknem mindent átfogó erejével is megbirkózik s művészi anyagának szabadságát a lelkeken uralkodó egyetlen gondolat hatalmával szemben is érvényesíteni tudja.

A színház a maga életét — a rettenetes rázkódtatások közepett is — a viszonyokhoz alkalmazkodva tovább élheti, sőt megadatott neki, hogy necsak a nap hangulatát szolgálva, hanem általában a művészi szép művelésének áldozva is folytathassa működését.

I.

A nagy történelmi kataklýsis megindultakor, — merőben tájékozatlanul a világháború elviselésének lehetőségei felől — a meglepett köztudat a színház szerepének mai kialakulását egyáltalában nem is sejtette.

A nagy közönség, ha jobbára átlátta is annak helyességét,

hogy a színészek valamely módon folytassák működésüket, alig látott erre egyéb lehetőséget jótékonycélú hazafias hangversenyek rendezésénél, avagy legfeljebb hirtelenében összerótt alkalmi darabok előadásánál. Ám hogy a színházat a háború dúlása idején magáért a színház-nyújtotta műélvezetért — l'art pour l'art — felkereshessük, arra az események és az érzelmek viharos tombolásában kevesen mertek gondolni.

Nem csoda, hogy mialatt távoli sejtelmek hirtelen a valóság vakító világításában meredtek elénk és egy csapással a legszokatlanabb képzetek súlyos terhe zudult reánk, mellettük szinte megsemmisülmi látszott mindaz, mi azelőtt lelkünket érdekelhette.

A színházban az életöröm képviselőjét látjuk, s a megváltozott világban úgy tetszett, hogy a mi öröm a nagy idők és a nagy borzalmak idején a szívekben még helyet találhat, az csak hőseink hadi sikerein érzett lelkesedésből, vagy a jótettek gyakorlásából táplálkozhatnak.

Pedig mindazok, kik régmúlt mozgalmas idők belső életével kissé behatóbban foglalkoztak, tudhatták, hogy háború és színház épenséggel nem összeférhetetlen.

Nem sokkal a hét éves háború kitörése után gyönyörködik Mária Terézia udvara először Gluck *Il re pastore* című operájában, s az 1757-iki kolini ütközet után, a II. Frigyes fölött annyi balsiker után aratott győzelmet az örvendő császárváros nemcsak azzal ünnepli, hogy a város kapuinál két napon át elengedi a «Sperrgeld»-et, hanem azzal is, hogy «mind a francia, mind a német komédiánál» — melyek állandó működésben maradtak — ingyen előadást rendeznek.

De gondoljunk csak a legkiáltóbb példákra: Bécs első francia megszállására (1805 nov. 13. — decz. végéig), mikor Beethoven *Fidelio*-ja éri meg első előadását, — mintegy az ellenség szeme előtt. Gondoljunk az 1809. évi francia invasio idejére, mikor — nem beszélve a Napoleon által Schönbrunnban rendeztetett előadásokról — a *Sammeler* cz. szépirodalmi lap tanúsága szerint tele házak tapsolnak Mozart *Cosi fan tutte*-jének s hálás közönség méltányolja az udvari színészek gondos vigjátéki előadásait. Sőt csodálatosképen a napoleoni uralom idejére esik a legnémetebb költő, Schiller *Don Carlos*-ának bécsi bemutatója is.

Napjainkban sokat forgatott egyik könyv: Sarcey híres műve Párizs ostromáról nem egy érdekes megjegyzéssel világítja meg a párizsi színházak életének a körülzárás idején való alakulását, mely Victor Hugót megörvendeztette azzal, hogy a *Szemérmesek*

a műsorra került. A színelőadások, — mint Sarcey mondja — az ostrom sorsát, szerencséjének fordulatait követték. Sűrűek voltak, ha a szél jó reményt hozott. S ritkák, ha az események gyászfátyolt borítottak a lelkekre.

Hazánk színészetének rövid és küzdelmes multjában is találunk oly mozzanatokra, melyek arra vallanak, hogy a történelem legzivatárosabb korszakaiban sem szünetelt az élet a deszkákon.

Gondoljunk csak a *II. Rákóczi Ferenc fogságá-*nak izzó szikrákat vető előadására, vagy arra a forró emlékü nemzeti színházi estére, mikor Egressy Gábor harsogta el a *Talpra magyar-t*.

A magyar színpad harczos napokban is belekapcsolódott a nemzeti élet vérkeringésébe, s annak lüktető szerve maradt.

Bemről feljegyzí a krónika, hogy a legendás hadvezér véres és kétségbeesett harczok tüzeben megparancsolta Feleki Miklós főhadnagynak, a kor bálványozott színészének, hogy társulatot szervezzen s adjon vegyesen víg és lelkesítı darabokat, mert erre fokozott szükségé van ilyenkor a népléleknek.

Hogy az elnyomatás korszakában milyen sikerrel szegıdött a színház a busongók vigasztalójává, arra nézve eléggé jellemzı, hogy akkor született meg és vált a bánatos idık legvonzóbb műsordarabjává színpadi irodalmunk legderüebb alkotása, Szigligeti *Liliomfi*-ja, mely játékos jókedvével megtalálta az utat a honfigondtól reszketı közönség szívéhez is.

II.

Noha a multból, mely a maihoz hasonlítható világháborút nem ismert, megbízható útbaigazítást nem igen lehetett meríteni, az itt érintett példákban mégis némi támaszt találtak a magyar színészet érdekein őrkdı hivatalos tényezık, mikor a háború kitörése után az Országos Színészegyesület minden rendelkezésre álló eszközzel támogatták abban a törekvésében, hogy a színigazgatókat a megváltozott viszonyok mellett is működésük folytatásához segítse.

Ebben az irányban a közoktatásügyi kormányszatnak két intézkedését emelhetjük ki: annak a szabályzatnak a jóváhagyását, melyet az Orsz. Színészegyesület igazgató tanácsa az új viszonyokra tekintettel alakuló «consortiumok» működésére vonatkozóan megállapított, továbbá a törvényhatóságokhoz intézett körrendeletet a társulatok működésének a változott helyzetben való megkönnyítése érdekében.

A tagok és a vezető igazgató jogviszonyait körvonalozó Consortionális Szabályzat életbeléptetésére azért volt szükség, mert a minis-
teri engedéllyel rendelkező színigazgatókat, — kiknek tagjaikkal szemben vállalt szerződészerű kötelezettségei az előállott «vis maior» folytán megszűntek — a bizonytalan helyzet előtt nem lehetett továbbra is arra kötelezni, hogy az újból szerződő tagoknak saját kockázatukra ismét fizetésszerű illetményeket biztosítsanak.

Az új szabályzat lehetővé teszi az egyes társulatok működését a társulatot szervező s a felszerelést rendelkezésre bocsájtó igazgató külön anyagi kockázata nélkül is, s a társulatot a társas üzemnek mindaddig való folytatására képesíti, míg az együttes vállalkozás oly jövedelmet eredményez, mely a tagok megélhetését minden közreműködőnek végzett működése értékével arányos részesedés alapján biztosíthatja. A maximális osztalékok megállapítottán, a szabályzat előírta azt is, hogy a meghatározott maximális osztalékon felül mutatkozó jövedelmi többlet tartalékalap gyanánt kezeltesék a társulatnak az évad végéig való fenntartására, mikor az esetleges fölösleg a megállapított kulcs szerint felosztásra kerül.

Ám ez az intézkedés egymaga nem lett volna elég. Mivel az 1879 : XL. t.-cz. 77. §-a a szinielőadások tartását a minis-
teri engedélyen kívül tudvalevően helyhatósági engedélyhez is köti, a munka megkezdéséhez a helyi hatóságok jóakarátára is komoly szükség volt.

Hozzájuk fordult tehát a vall. és közoktatásügyi minis-
ter, s a törvényhatóságok útján lendületes szavakkal kérte fel a városok polgármestereit, a járási hatóságokat, a községek előljáróságait, valamint a színügyi választmányokat arra, hogy a társulatok működését és ezzel sok száz derék magyar színész megélhetését a súlyos helyzetben lehetővé tegyék, az Orsz. Színészegyesületet és a szin-
társulatok vezetőit megfelelő támogatásban részesítsék, ne követel-
jék az igazgatóktól a városokkal kötött szerződés szószerint való, szigorú megtartását, s a mennyire lehetőség van rá, engedjék el, vagy legalább mérsékeljék a szokásos rendőri, tűzoltói, világítási díjakat, színházi bérösszeget, stb.

Mikor a minis-
ter a magyar színészetnek ezt a «legerősebb támogatásra méltó» ügyét a hatóságok jóakarátú figyelmébe aján-
lotta, egyúttal rámutatott «a magyar színészet évszázados, dicsőséges multjára s a reá váró, a nemzeti köziművelődés érdekei szempontjából olyannyira fontos hivatásra, mely vele szemben a kért áldozatkész-
séget természetessé és kötelezővé teszi.» (122,042/914. III. sz. ren-
delet.)

Ezek voltak az előzményei annak, hogy noha az országra vihar-

zott események következtében a legtöbb helyen megakadt a színház üzeme, rövid szünet után, mely az új alapon való szervezkedésre és a háromszáznál több katonai szolgálatra bevonult színész megfelelő pótlására használtatott fel, az ország területén csakhamar ismét huszonnégy vidéki társulatot találunk működésben, élükön a Kolozsvári Országos Nemzeti Színházzal. Külön említést érdemel még az aradi, nagyvárad, szegedi, pozsonyi-fiumei, miskolci, győri, pécsi, temesvári, szabadkai és kecskeméti társulat működése.

III.

Az ország nagyobb városaiban így megindult évadról megállapíthatjuk, hogy a színházak működése mind művészi, mind anyagi eredmény tekintetében túlszárnyalta a várakozásokat, s a közönség látogató kedve a színi idény folyamán elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a társulatok tagjai a szerény megélhetésükhöz szükséges összegeket megkereshették.

Ennek az eredménynek a megítélésénél számba kell vennünk azt a körülményt is, hogy a vidéki színészet a háború kitörése óta — tekintettel a takarékoságnak az államháztartás magasabb érdekei által parancsolt szempontjaira — az állam részéről a szokott rendszeres anyagi támogatásban nem részesülhetett és sok városi segély is elmaradván, épen ebben a küzdelmes időpontban nagyrészt a maga erejére volt utalva.

S a színészet mindazonáltal nemcsak önmagát tartotta el, hanem a jövedelem bizonyos százalékának átengedése, valamint egyes külön jótékony célú előadások rendezése útján a hadsegítés céljaihoz is ezrekre menő összegekkel járult.

Ámde a legnagyobb meglepetés mégsem a színházi üzemek viszonylagos sikerében rejlett, hanem abban, hogy a mi eredmény mutatkozott, az éppenséggel nem azoknak az alkalmi daraboknak köszönhető, melyek a háború kitörése után hirtelen a játékrendet ellepték.

A leggyakorlottabb szerzők minden leleménye hajótörést szenvedett a közönségnek azzal a megingathatatlan, ösztönszerű vágyával szemben, mely a színházban nem azt kereste, a mivel az élete túlon túlva volt. Ellenkezőleg, a színháztól azt várta, hogy az elmét más eszmekörbe terelve, a túlszigázott idegek számára némi nyugalmat hozzon, az általános lidércnyomástól rövid időre megszabadítva, a lelkek rugalmasságát megtartani segítsen.

S itt, — noha ezen a téren a legkönnyebb műfajok érdemét

sem vitathatjuk el, — éppenséggel nem arra gondolunk, hogy a közönség kizáróan csak effélékre áhítozott volna.

Érezte a közönség, hogy minél nemesebb a műélvezet, minél inkább közeledik a művészi élményhez, minél inkább ment attól a leverő érzéstől, mely a henye szórakozást rendszerint nyomon kíséri, annál tartósabb a hatása, annál maradandóbb az értéke. Mint Alexander Bernát a Nemzeti Színház hivatásáról szólva kifejtette, éppen most jött el az ideje annak, mikor érzésünk megnőtt minden iránt, a mi igaz, mély, tősgyökeres és művészi.

A nem várt felfedezésre fokról-fokra eszméltek reá a színházak. Kitűnt, hogy a háborús revue-k, — éppen úgy, mint Berlinben a Metropol-színházban, bármily fényes kiállításban kerülnek is színpadra — nálunk is mindenütt csak gyér közönséget vonzottak. Az alkalmi újdonságokkal szemben tanusított idegenkedésre jellemző, hogy például a győri közönség a *Jónnek a németek* című régebbi német vígjáték előadásait csak akkor kezdte látogatni, mikor rájött, hogy a színdarabnak a jelen háborújával semmi vonatkozása sincsen.

Természetes buzgalommal indult meg a tapogatódzás minden irányban, s a kísérletek kapcsán az alkalmi csinálmányok tisztavirágai helyett leprévelt régi hagyományok is életre keltek.

Míg a német színpadok vezetői — Reinhardtal élükön — Kotzebutet is előveszik a porlepte könyvtárból, s Bécsben a diadalmasan feltámadó Tyrolt mesterrel együtt Karlweis, a «bécsi Aristophanes» is előbukkan, nálunk a népszínmű ér új virágzást.

Az újabb idők szinte száműzött Hamupipókéjének meglepő sikerét annál inkább örömmel jegyezzük fel, mert ezt a tősgyökeres nemzeti műfajunkat már-már kihalástól kellett féltetni.

A *Toloncz*, *A Czigány*, a *Vén bakkancsos*, a *Falu rossza*, *Piros bugyelláris*, *Betyár kendője*, *Szökött katona*, *Náni*, *Sárga csikó* egymás sikerével versenyezve szerepeltek a műsoron, s például Szegeden az előző három évben együttvéve nem adtak annyi népszínművet, mint ebben az évadban, mely a népszínmű valóságos újjászületését hozta meg.

A jó öreg *Peleskei Nótárius*, valamint Gárdonyi jeles parasztdrámája: *A bor* a megszokott és megérdemelt sikerrel illeszkedett be a népies játékrendbe, melynek egyébként legerősebb támaszai Sziglieti és Szigeti maradtak.

Szembetűnő jelenségként figyelhetjük meg általában a romantika új hódítását.

A romantikus darabok iránt feltűnő módon fellendült az érdeklődés és ezen a téren a magyar vidék közönsége a francia szerzőkkel éppenséggel nem érezte ellenséges hangulatát.

A *Vasgyáros, Egy szegény ifjú története*, a *Kaméliás hölgy* Szegeden, Győrött, vagy Miskolczon épen úgy vonzott, akárcsak Jókai biztos bevételt jelentő *Aranyember-e*, vagy Herczeg legnépszerűbb műve: *A dolovai nábob lánya*.

A háborús évad játérendjének örvendetes vonása, hogy egyes városokban — az utóbbi évek sajnosan túlhajtott operette-divatával szemben — mind egyes classikus drámák, mind egyes operák előadásai is a közönség legszélesebb rétegeiben szokatlan érdeklődést keltettek.

A kassai Nemzeti Színház, melyben telt nézőtér tapsolt Shakespeare *Velencei kalmár*-jának s Rostand *Cyrano*-jának, az évad derekáig tizenöt operai előadást nyújtott.

Az aradi Nemzeti Színház műsorának színvonalát kivált *Az ember tragédiája*, a *Szentivánéji álmom*, *Bánk-bán* és *Bizánc* emelték, a győri színházban az *Ármány és szerelem*, *Romeo és Julia*, *Lear király* vonzottak, a nagyváradi Szigligeti Színház a *Troubadour*-ral, a *Traviatá*-val, *Hoffman meséi*-vel, a pozsonyi városi színház többek között Gounod *Faust*-jának ismételt előadásaival ért el sikereket.

A vidéki szintársulatok művészi teljesítőképességét a mostani rendszer mellett erős próbára teszi az, hogy mitután a fővárosi drámai és operette-színházak egész játérendjét kénytelenek felölelni, s mitután az egyes darabokat ritkán ismételhetik, rengeteg újdonság beállítására kényszerülnek.

A bemutatók sűrű egymásutánjának — a művészi kidolgozás szempontjából, sajnos, a legkevésbé sem kedvező — gyakorlata tette mégis lehetővé, hogy például a Komjáthy-féle társulat, melynek jövedelmei más évek bevételeinek 70 százalékáig emelkedtek, az idei évadban öt hónap alatt 62 különböző, egész estét betöltő művel, s köztük 33 újdonsággal tarthatta ébren a temesvári közönség ellankadó érdeklődését.

A kolozsvári nemzeti színház a téli évadot actualis magyar sorozat ígéréssel kezdte, de ott is csakhamar kitűnt, hogy a közönség, mely nemzetközi műsorhoz szokott, a játérend illetén megszorítását nem hajlandó méltányolni.

Virágzó szinpadai irodalmunk legutóbbi éveinek gazdag teremtése mellett mindenféle megkivánták a külföldi nagyszerű művek előadását is, melyek közül az operette-ek és bohózatok mellett kivált a *Faun* és a *Mandarin* tűnik fel gyakran a műsoron.

Az operette-ek terén az értékesebb zenéjű, tartalmasabb szövegű művek kedvező fogadtatása mellett visszautasításszámba menő részvétlenséggel találkoztak a zene vagy szöveg tekintetében alsóbb

rendű alkotások. Ez annál feltűnőbb, mert a színházak legállandóbb közönsége épen ebben az évadban nem annyira az előkelőbb és vagyonosabb osztályokból, mint inkább az olcsóbb helyek látogatóiból került ki, olyannyira, hogy nem egy helyen még a földszintet is a régi karzati közönség özönlötte el.

A színház — valamikor az udvar aristokratikus mulatsága — sohasem volt annyira a népé, mint most. Szinte úgy érezzük, mintha az sem csak a véletlen játéka lenne, hogy Berlinben épen ezen a télen kapott a nép új, fényes szinpadot, a «Volksbühne»-t, ezt a derüs és ünnepi hajlékot, melyet mi is büszkeséggel emlegethetünk, mert hiszen magyar ember, a fiatalsága mellett is világhírű építőművész: Kaufman Oszkár építette.

Német szövetségeseink különben közismert szervező erejükkel — és hatalmas érzéssel a tömeglélek pædagogijájának és erkölcsi gondozásának problémái iránt — még a legnagyobb béke idején gyönyörű sikerrel indították meg a «Freie Volksbühne»-t, a «Neue Freie Volksbühne»-t és a Schiller-theatereket, kijelölve a jövő színházának helyét a népművelés eszközei között, s megállapítva a rövid, de sokat jelentő — s a német udvari és városi színházak vezetői által is mindinkább elfogadott — programot: «művészeti intézet a nép számára».

Mikor összefoglaljuk azokat a jeleket, melyek nálunk is a jövő fejlődésnek ugyanerre az újtára világítanak rá, a tömegművelődés lehetőségeinek távlatában szélesen bontakozik ki előttünk a jövő színházának hivatása, s annak egyik legfontosabb ága: a nép zenei műveltségének fejlesztése.

A tömegeknek a zene gazdag birodalma számára való meghódítását nem lehet mindjárt symphonikus vagy kamarazenevel kezdeni. A dalmű szerepe ezen a téren mellözhetetlen. A vidéki rendszeres operai előadások megvalósítása, — a mi egyébiránt a M. Kir. Operaháznak is elsőrendű érdeke — immár nem késchetik sokáig. A vidéki magyar közönség ébredő zenei igényei ebben az irányban minden egészséges reformtörekvést megnyugtató kilátásokkal kecsegtetnek.

Mindent egybevetve: a művészi hivatásukat elhanyagoló színházvezetők most nem védekezhetnének azzal, hogy műsoruk olyan, a minőt a közönség kíván, hogy színházuk olyan, a minőt közönségük megérdemel.

Régebben gyakran hallhattuk azt az észrevételt, hogy a vidék közönségét Budapest mételyezi meg léha irányával. Ugyanez a Budapest most őszintén áhítózza az igazi művészetet, tolongva tölti meg a hangversenytermeket, őszinte örömmel köszönti és meleg siker-

hez segíti az Operaház kései évadját, — a Nemzeti Színházban minden Shakespeare-mű telt házat vonz.

A ki szíven hordja színművészetünk emelkedését, alig kívánhat egyebet, mint azt: vajha a ma színháza egészen olyan lehetne, a minőt a mai közönség megérdemel.

IV.

A magyar színészet 1914—15. évadja színészettörténeti irodalmunk meglehetősen parlagon hagyott területén sem bizonyult meddőnek.

A Halmos Izor-féle pályázat a magyar színészet népies hangú történetének megírására 1914. évi szeptember hó 30-diki határidővel tüzetvén ki, a két jutalmazott pályamű már a viharos idők nagy eseményei közben készült el.

Az első díjjal kitüntetett pályamű, Pataky József nemzeti színházi tagnak munkája, kivált annál a meleg szeretetnél fogva érdemel figyelmet, mely különösen meghatóan sugárzik át a kis mű ama részein, hol a magyar színészet kezdő korszakait festi.

Van valami felemelő a vérvő szívvel meghasonlott Kelemen Lászlónak, a «nemzeti játékszín-társaság» megalapítójának fáradhatatlanul lelkes küzdelmeiben, s úgy érezzük, hogy nem is végezhethnők ezt a vázlatos szemlét a magyar színészet úttörőire való emlékezés nélkül.

Nemzeti kulturánknak az a számottevő erőforrása, melylyé a magyar színészet izmosodott, abból a vékony érből eredt, melynek halk megindulását az 1790. év jelzi, mikor Kelemenéknak először sikerült Budán és a pesti német színházban, a Rondellában, néhány estére játszási engedélyhez jutni.

Az úttörőket illeti hála azért az eredményért, hogy a magyar színművészetnek immár az egész országban elszórt csarnokai a világháború fürgetegének sodrában is hirdetői maradhattak a nemzeti culturmunka folytonosságának, a legsúlyosabb megpróbáltatások idején is teljesíteni tudták hivatásukat és hozzájárulhattak a lelkek bátor bizodalmanak olyannyira fontos ébrentartásához.

«A háború, — mint valahol olvastuk — mely annyi ajtót bezárt, a színházak ajtaját nyitva hagyta.» A történelmi idők ítélőszéke előtt, mely könyörtelen szigorral tesz igazságot talmi és valódi értékek között, a magyar színészet elnyerte a fönmaradás lehetőségeit. Vajha megszívlelnék ennek az ítéletnek jelentőségét mindazok, kiknek komoly becsvágyától és lelkiismeretes munkájától függ,

hogy továbbra is multjához méltó módon kivehesse részét a nemzeti értékfokozás reá váró munkájából.

Nordau nemrégiben cikket írt arról, hogy a háború alatt könyvet még a semleges országok közönsége sem igen olvas. Valóban kinek lenne ma türelme ahhoz, hogy Kellermann *Alagut*-ját, Else Jerusalem *Arany Scarabeus*-át, a *Veszedelmes életkor*-t, vagy Frenssen *Jörn Uhl*-ját csak félig is elolvassa, bármily előkelő helyet foglaltak is el a háború kitörése előtt az irodalom divatjában! A nagy történelmi átalakulások mintegy elsöprik a lezáródó korszak irodalmát is, s valószínű, hogy a mint 1789, 1848, de még bizonyos mértékben 1870 után is egy csapással feledésbe merültek az illető kor legfelkapottabb könyvei, azonképen 1914 és 1915 is egy lezáródó irodalmi korszak végét és egy újnak kezdetét jelzik.

Az a megállapítás, hogy ezek szerint a háború alatt a könyvet is mintegy a színháznak kell helyettesítenie, kulcsát adja annak a különös jelentőségnek, melyre a színpad napjainkban szert tett.

A közönség most — az újság mellett — szinte csaknem egyedül a színházban keresi szellemi táplálékát. Ez ugyancsak kemény próbára teszi.

Sohasem éreztük korszerűbbnek Schiller szavait: «A színházat komolyan venni annyit jelent, mint a közönség élvezetét nemesíteni. Játék legyen, — de művészi. Minden művészet az örömmel van szentelve és nincs magasabb és nincs komolyabb feladat, mint az embereket boldogítani.»

Ifj. Wlassics Gyula.

ÉRTESÍTŐ.

Török oklevelek magyar vonatkozásai.

Török-Magyar Oklevéltár 1533—1789. A konstantinápolyi levéltárakban gyűjtötte és magyarra fordította néhai Karácson Imre. A magyar kir. miniszterelnökség megbízásából szerkesztették Thallóczy Lajos, Kracsári János, Szekfű Gyula. Fraknoi Vilmos alapjából kiadta a Szent-István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya. Budapest, Stephanæum Nyomda R. T. 1914. Ára 8 korona.

A negyvennyolcadik évében elhalt Karácson Imre gazdag tudományos örökséget hagyott reánk. Ő maga alig egy évvel halála előtt csüggedve kételkedett élete munkájának értékében. «Kitekintek az ablakomon» — írta Konstantinápolyban 1910 aug. 29-én. — «A nap leáldozott, utolsó sugarai is eltűntek a Márvány-tenger hullámaiban, félhomály borítja már Sztambult, homályos körvonalakban látszik csak ablakkal szemközt Mohamed szultán mecsetje. Közelg az éj. Az én életem is hanyatlik már, sietve megyek az éj, az örök éj felé. S mi marad tetteimből?» Valóban sietett az örök éj felé, de az nem borította homályba tetteit. Sőt kiemelkedik abból az egyetlen gondolatnak élő magyar tudós pályájának dicsősége. Fennmarad emléke Karácson Imrének, a ki rendkívüli akadályokkal küzdve elsőnek jutott be a török levéltárakba s ott erejének fogytáig kutatta a magyar történet emlékeit. Ez a gyűjtemény is mutatja, hogy az eredmény megérte a fáradságot. Fraknoi Vilmos nagylelkűségének és a három szerkesztő buzgalmának értékes kiadványt köszönhet a magyar történettudomány. Mind a három kiadó előszavában a maga módja szerint méltatja Karácsont. Thallóczy Lajos, ki útját egyengette Karácsonnak a török levéltárak megnyitásban, már másutt szép nekrológot írt a levéltári kutatás e hősről s most újra néhány adalékot közöl életrajzához. Ez adalékok közt Karácson egyik levele élénken világítja meg a török közigazgatás tunyaságát s a följebbvalók előtt meghunyászkodó tehetetlenségét. A magyar kutató zaklatása némi tevékenységre ingerelte a törököket multjuk emlékeinek rendezése és feldolgozása irányában. Karácson egyéni-

sége némiképp Kőrösi Csomára és Regulyra emlékezteti Thallóczyt; valóban némi költői csillám dereng e szerény lelkű, koncentrált akaratú és tragikus végű levéltári kutató pályáján. Gyűjteménye török vonatkozásait Kresmárik János dolgozta fel. A kiadói munka legnagyobb részét Szekfű Gyula végezte. Ő egészítette ki alapos munkával Karácson jegyzeteit, keltezte a kelet nélküli okiratokat és egy eleven kis essayben jellemezte a gyűjtemény értékét és Karácson egyéniségét. «A mit ő végzett» — írja Szekfű — «az nemzeti munka. A fiatalság lelkesedésétől rég mentes katolikus pap, a ki nyugodt bőségben élhetett volna otthon, éveken át járta a lebujszerű levéltári üregeket, túrta a kellemetlen szagú aktákat, nem valami tudományos gondolattal, hanem tisztán és egyedül magyar érzéssel. Ez a szó: *magyar*, volt kutatásainak egyetlen vezetője. Kemény magyar fő volt, a milyen régi századokból szokott kilépni azok elé, a kik meg tudják őket ismerni.»

A gyűjtemény történeti értékét egy könyvismertetés keretében lehetetlen volna kimerítően jellemeznünk. Csak szemelvényeket gyűjthetünk össze a kötetből érdekességének jellemzésére.

A hívő török bornemissza volt, de ha áthágta a törvényt, lakolnia kellett. Szulejmán szultán, a nagy hódító, egy Abdi nevű timárbirtokost a székesfehérvári szandzsákban megfosztott 6000 akce (= oszpora, kis pénz) jövedelmű timárjától, mert «éjjel-nappal részegeskedett és néhány muszalmánnak feleségét is elcsábította». Ugyanez a szultán megfosztotta hivatalától a péterváradi parancsnokot, mert egy gonosztevőt, a ki megvallotta, hogy bort ivott és embert ölt, elbocsátott börtönéből. A seriat, az Iszlám vallási törvénye, parancsolta a fürdő építését muszalmánoktól lakott városban. Tolna városában 1564-ben a muszalmánok már annyira megsokasodtak, hogy Szulejmán elrendelte a seriat értelmében a fürdő építését. Sok terület pusztult el a török hódítás idején, de a török szultánok népesítették is a pusztán hagyott földet. 1566 elején Szulejmán egy elhagyott földbirtokra rájákat telepített egy Pól nevű kenéz vezetése alatt. A kenéz adóelengedésben részesült és kötelezettsége az volt, hogy a környéket őriztesse a rablók és haramiák ellen. A budai medresz tanáraitól is van szó e gyűjteményben. Mevlana Ahmed tanár fizetése fölemelését kérte 1582-ben, napi huszonöt akcseről harminczra emelte a fizetést III. Murad, tehát tanárunk körülbelül hatvan dénárt kapott egy napra, a mi egy fél magyar forintnál nem volt sokkal több.

A magyar catholicismus ősi székvárosában, Esztergomban, a török időben Rusztem pasa főmecsetjében és Sábán aga mecsetjében török urak lelkéért különböző kegyes alapítványokból díjazott

papok imádságokat mondtak. A legtöbb szultáni rendelet timár-birtokok (hűberek) adományozására vonatkozik. Egy 1590-iki rendeletről bepillantunk a cselszövényekbe, melyek a timár-birtokok elnyerésével voltak kapcsolatban. Nem mindig a katonai érdem döntött, a rágalom fegyverével is kiszorítható volt egy spahi birtokától és a szerencsés rágalmozó utódja lehetett a kiűzöttnek. Az olyan timár-birtokos, a ki keresztyénből lett muszulmánna, gyanus volt és könnyen kiesett a nyeregből a rágalom nyilaitól érintve. Igen fontosak az ájtatos alapítványok összeírásai egyes livákban. Ezekből, a lakosság és a házak számáról, továbbá a közgazdasági állapotokról sokat tanulhatunk. Hogy minő volt a Temesvárhoz tartozó török terület állapota, a karloviczi békétől a pozserováciig, arról több okirat is szól. De nem csupán a török korbéli belső viszonyok ismeretéhez találunk bő adatokat Karácson gyűjteményében, hanem a XVI. és XVII. századi, sőt a II. Rákóczi Ferencz korabeli politikai történetre nézve is sokat tanulhatunk belőle. Az igaz, hogy a török okiratok stylusa néha oly phantastikus, hogy több gyönyörűséget telik bennük a keleti mesék kedvelőinek, mint a történetírónak. III. Mohamed szultán például, a mikor 1596-ban Eger várát elfoglalta, ilyen hangú jelentést küldött Sztambulba: «A magas Kaf griffmadara, ha mellette (Eger vára mellett) elmegy, félelmében a szárnyait leereszti és a humai (regebéli sas) madár, ha fölötte elrepül, rettegetésében szárnyait összeveri; ágyúinak füstje felhő gyanánt az egekig száll és puskáinak mogyorója a záporcseppekhez és a jégesőhöz hasonlóan hull, azért nemcsak a vár környékére katonaságot hozni, de még madarat sem lehetett römpíteni s a vitéz vezirek, az erős miránok, a hírneves emirek és a csillagsokaságú katonaság arcza is elhalaványult». De szerencsére, néha a keleti phantasia szárnyáról leszáll az okiratok nyelve a valóság rögehez és ekkor tanulhatunk egyet-mást belőlük János Zsigmond és a magyar elégtelenek viszonyáról, vagy hírt hallunk Thúry Györgyről, a ki Szokoli Mohamed nagyvezir szerint «nem maradt nyugton, mindig gonoszságban járt és szokása volt valamelyik úton lesbe állva minden szandsák béget megtámadni». Vagy értesülünk Bogdán moldvai vajdának (1568—1571.) szökéséről és az okokról, a miért a porta a vajda kiadatását követelte. A zsitvatoroki béke megerősítésének kérdését érdekesen világítja meg a 241. számú okirat. Látjuk ebből, hogy minő kétértelműen volt fogalmazva az Esztergom várához tartozó falvakra vonatkozó pont. Különösen becsesek a Bethlen Gábor korabeli okiratok. A 249. és 252. számú okiratok, melyeket a kiadó 1623-ról keltez, úgy látszik 1626-ból valók. De különösen becses Bethlen Gábor

1626-iki jelentése Hafiz Ahmed nagyvezirhez a harmadik támadásról, melyet kiegészít Bethlen levele Murtéza pasához (259. sz.). Ezekben Bethlen valódi szándékait őszintén tárja fel, a mi az ő diplomatai leveleiben nagy ritkaság. A 263. számú okiratból megtudjuk, hogy II. Rákóczi György elvesztésében a porta és a császári udvar közös terv szerint jártak el. A 265-ik okiratot nem kelteznők 1659 második feléből, a tartalom inkább 1658 elejére mutat. Tanulságosak a Thökölyre vonatkozó rendeletek a XVII. század utolsó tizedéből, a mikor a kurucz király egyszerű «vezire» volt a portának. Hívei közt ott találjuk «Madács nevű kapitányt is», Madách Imrének egyik őst, a kinek 1699-ben a belgrádi zsidó városrészben háza volt. Rákóczi fölkelésének és emigrációjának történetét is megvilágítja néhány okirat, sőt arról is találunk adatokat e gyűjteményben, hogy II. József korában is számított a porta a magyar elégületlenek közreműködésére. Ilyen szívós volt némely hagyományában a török politika. Az igaz, hogy a XVIII. század végén már nem oly büszke a török okiratok hangja, mint a XVI. században. 1579-ben így ír egy nagyvezir: «A felséges Allah egységétől és nagyságától az a reményünk, hogy e szerencsés birodalom a feltámadás napjáig eltart sinsallah! (Isten segítségével!) a föld és idő szultánjainak központja lesz».

Maradjon is meg hű szövetségünk birodalma szerencsésen a feltámadás napjáig, ha nem is a föld központjának, de legalább ellenségeink hullámtörő gátjának — Insallah!

d.

A tömeg a drámában.

Walther Lothmeyer: *Die Dramaturgie der Massen*. Berlin, Schuster & Loeffler, 1913. 322 l.

A tömegek drámai szerepének, a tömegjeleneteknek és a chorusoknak történetét kapjuk e kötetben. Szerző külön-külön foglalkozik a középkori, a XVI. és XVII. századi drámával, Shakespeare-rel, és Shakespeare hatásával, a német klassikusokkal, a romantikus drámával s a XIX. századbeli drámával. Egy-egy fejezet szól az antik chorus jelentőségéről a XVIII. század és a legújabb kor német drámájában, a népszínműről, Oberammergauról, Wagnerről, a meiningeniekről, a sociális és a kialakuló új történeti drámáról.

A tömeg drámai szerepének érzéke igazában német s szerző tulajdonképen a német dráma, a német színpad, a német költészet történetét adja, azon törekvésében, hogy összhangba hozza a tömegek ábrázolása tekintetében a költészetet és a színpadot. A középkori egyházi dráma értéke a tömeg ábrázolása szempontjá-

ból abban áll, hogy fejlesztette a festői összhatás iránti érzéket, hogy közvetlenül a nép érzéséből fakadt, igazi népi művészetet nyújtott s hogy bizonyos technikai készségre segített. A XVI. század iskolai drámájában csak egyes szerepeknek tulajdonítottak fontosságot, a tömeg iránt közömbösek voltak, már az anyagi kérdés miatt is; de a hol megvolt a pénz, ott is inkább nagyszerű felvonulások formájában történt ez és inkább pantomimikai szerepök volt a tömegeknek. A XVII. században csak udvari és díszfelvonulásokra szorítkoztak a tömegjelenetek, a tömeg teljesen kikapcsolódott a drámai események kapcsolatából. Az első német drámaíró, a ki tervszerűen alkalmazta a tömegjeleneteket, Christian Weise volt. Neki volt először határozott érzéke az iránt, hogy a nagy tömegek és a világtörténet vezető egyéniségei kölcsönösen hatnak egymásra. Ha a középkor és a XVI. század drámájában a tömegek pusztán jelenlétükkel, mint háttér szerepelnek, neki már csoportjelenetek iránt is volt érzéke és jellemzésre törekszik. Ezt a törekvést azonban elnyomta a francia, általában a külföldi befolyás. A renaissance az egyén istenítésével megvetette a tömeget s e tekintetben Shakespeare is alig magasabban koránál, melynek tömegjelenetek iránt nem volt érzéke. De, ha Marlowe drámáinak főalakjai magukban állnak, háttér nélküli kép gyanánt, Shakespeare több tömegjelenetet írt, mint előzői összevéve. Shakespeare vagy a környezethez való viszony kedvéért szerepelteti a tömeget, vagy azért, hogy contrast-hatásokat érjen el. Ő nem tudott hőst és történeti eseményeket környezetüktől különváltan képzelni, mert mindent teljességében ragad meg s a történeti érzékkel nála egyesül a pszichológiai érdek, mely egyaránt meglátta a legnagyobbat és a legkisebbet. Tetőpontját a tömegjelenetek ábrázolásában római tragédiái jelzik. A tömeg szerepe Shakespearenél mindig a hőshöz való viszonyából keletkezik. Coriolanust kivéve, a nép Shakespearenél mindig csak a főszemélyek eszköze. A tömegeket mindig a cselekmény emelkedettebb, főbb pontjain szerepelteti s művészi elrendező érzékével az utolsó jeleneteket mentesíti a tömegektől, a tetőpont után nem igen találjuk őket. Akkor is találunk tömegjelenetet Shakespearenél, ha arra szolgál, hogy kapcsolatot teremtsen vagy hogy hangulatképeket adjon. Mesteri pszichológiával beszélteti Shakespeare a tömeg egyes alakjait; az egyéni, a fő személyek ilyenkor háttérben maradnak. Shakespeare általában mint egységet fogja fel a tömeget; néhány alakot vagy hangot ragad ki a tömegeből és egyénileg, külön jellemzi őket. Shakespeare itt is a németek tanítómestere; ő általa jutott szerephez a tömeg a német színpadon is. Németországban a shake-

speare-i befolyás terjesztői a Sturm és Drang képviselői; különösen Goethe. Elsősorban a *Götz von Berlichingen* hatott termékenyítőleg a tömeg ábrázolására. Lessing kora nem szerepeltette a tömeget, a Sturm és Drang a nemzetet bár szerepeltette egyes alakokban, de nem mint zárt tömeget. Az ifjú Goethenél a tömegjelenetek előtérben vannak, de csak ott, a hol az anyag magával hozta. Shakespearétől itt abban különbözik, hogy nem elégszik meg azzal, hogy csak a temperamentum élénkségének különbségeit tüntesse fel, hanem ellentéteket is ad, figyel továbbá a nemzeti különbözőségekre, a mire Shakespeare nem gondolt. Goethét nem a zárt, az egység vonzotta, hanem a tarka, a változatos, az ellentétes. Goethe óta vált megszokottá, rendessé a tömegnek színpadi szerepeltetése. A tömeg akaratának érvényesülését a világnak a francia forradalom mutatta meg; a német drámát Schiller tanította rá, jóllehet már *Götz* mutatott rá példát, — a *Faust*ban a tömeg csak dísz és hangulatkeltő. Schiller, kiben az új, Franciaországból jövő eszmék forrtak a felsőbb elnyomás ellen, a színpad számára meghódította a tömeget és Shakespeareen túl fejlesztette tovább a tömegjeleneteket. Szaporította a beszélők számát, a jellemek közti ellentét helyébe azok árnyalati különbségeit helyezte s a tömeget egyes csoportokra osztotta s a dialogusok realismusát növelte a karbeszédnek korlátozásával. Az egyes jellemek közti ellentétek nincsenek oly élesen körvonalazva, mint Goethenél, mert inkább árnyalatokról van szó, melyek közt az átmenetek sem hiányoznak. Nála a tömeg nem hangulatkeltés miatt szerepel, hanem a főszemélyekkel egyenrangú fontosságú. Schillernél a hős és a tömeg kölcsönösen függnek egymástól, ebből következik a tömeg egyenértékűsége, *Tell*ben felülmúlja a főhős jelentőségét is. A beszélők száma is nagyobb nála, mint előzőinél és kortársainál. A chorust nem kedvelte, nem is lehetett újra bevezetnie, később még kevésbé, mert a romantikusok ellene voltak. Goethe *Wilhelm Meister*je volt a romantikus dráma kiinduló pontja; e szerint a drámában is az egység nem a cselekményben, hanem a hős személyiségében van. A romantikusok nem is használták fel a tömeget egyébként, mint a hogy a lovagdrámák szokták. A hol nagy népjelenetek vannak, ott is csak staffage a nép a cselekvő személyek számára. A tömeg értékelésében Kleist lett Schiller utódja; arra törekedett, hogy Aeschylus és Sophokles művészetét egyesítse. Grillparzer és Ludwig e tekintetben nem mutatnak fejlődést, Grabbenél és Hebbelnél a tömegnek ugyanazon alárendelt szerepe van, mint Shakespearenél; náluk azonban először találunk törekvést egyéni jellemzésre. Ha Kleist Schiller néppszichológiáját mélyítette, Grabbe

és Hebbel Goethe tarka tömegjeleneteit fejlesztette tovább. Grabbe az első német drámaíró, a ki a tömeg színpadra hozatalát a drámaíró egyik legfontosabb feladatának ismerte fel. Hebbelnél a dráma alapproblemája a conflictus az egyén és a világ (a tömeg) közt. Az egyén sorsa tragikussá lesz azáltal, hogy személyisége oly magasba tör s hogy egyéni, erős akaratát a világ megsemmisíti. Az újabb történeti dráma arra törekszik, hogy a tömegnek szélesebb körű, egyénibb ábrázolását összekösse a főalakok erőteljes kidomborításával. Szerző végigkíséri a kar szerepét; igen sokszor jártak tévúton, míg először Schiller akarta alkalmazni a modern színpadi követelményekhez. Az antik chorus újjáalakítását Hoffmannsthal úgy kísérelte meg, hogy drámaivá akarta tenni. A 70-es években a meiningeniek mutatták meg, mily hatásuk lehet néma tömegeknek is a színpadon. A meiningeniek törekvéseit Reinhardt egészítette ki a tömegchorusok declamatorikus kiképzésével. Talán a circus és a jövő ünnepi népjátékai által részünk lehet a tömegek hatásának abban a formájában, melyet a középkor óta nélkülözünk.

A rendkívül érdekes, alapos munkát kimerítő bibliographia fejezi be.

Rózsa Dezső.

Az elemi népoktatás encyclopædiája.

Szerkesztette *Kőrösi Henrik és Szabó László*. Három kötet. Franklin 1911 – 1915.

A három kötetes encyclopædikus mű, a melynek elkészülte öt esztendő java munkaidejét foglalta le két kiválóképen sokoldalú és tevékeny férfiú életéből, tanúja annak, hogy az elemi népoktatás milyen gazdag problémává fejlődött. Hová jutottunk a régi rossz idők együgyű, vékony mécsű iskolamesterétől, a kinek egész tudománya elfért néhány zsebkönyvben; magától a régi rossz intézménytől, a melyre a falu népe a maga tudatlanságában is gőgösen nézhetett alá!

A modern tanító a modern pädagógia útjain halad. A mai iskola nevezetes és fontos intézmény. A műhely, a melyben a tanítót munkájára előkészítik, a tanítóképző, módszerében, anyagi gazdagságában, válogatós voltában fölér egy-egy főiskolával. És a ki hozzá akar szólni a nemzetnevelés, a nemzeti cultura nagy kérdéseihez, annak előbb meg kell ismernie és meg kell becülnie mindezek előkelő és döntő tényezőjét, az elemi népoktatást.

Az az encyclopædia, a melyet a *Néptanítók Lapja* buzgó, ér-

demes és nagyműveltségű szerkesztője, Kőrösi Henrik és társa, Szabó László öt év munkájával összeállított, nemcsak a tanítóknak és az iskolának fog megbecsülhetetlen szolgálatot tenni, hanem a közönségnek is. Mint minden gondosan, tudományos készültséggel és kényes kritikával készült szakencyklopædia, ez is abban fogja áldásos hatását éreztetni, hogy hadat izen minden laikus tudatlanságnak és a mi ennél is rosszabb, minden dilettáns nagyképűségnek. A népoktatásra vonatkoznak bizonyos elméleti pædagogiai és pædagogia-történeti ismeretek, módszerek, fölfogások, methodikai eljárások, kísérletek, a melyekről tudomást kell vennie a szakembernek a legalsó foktól a legfelsőig. De ugyancsak vonatkoznak rá sarkalatos törvények, fontos rendeletek, közigazgatási intézkedések. Az iskola műhelye a tudományos közlés elemeinek. Az iskola tárgya az állam gondoskodásának és fegyvere nemzeti politikájának. Az iskola terjesztője a módszeres és okszerű gazdálkodás elvemek. És még sok minden egyéb. A ki e sokágú munkában el akar igazodni, annak megbízható kalauzra van szüksége.

Elismeréssel kell említenünk nagynevű munkatársak odaadó támogatását, a különösen fontos kérdésekben megkérdezett szakemberek kimerítő véleményeit.

Így például az első kötetben egy tizenhárom lexikon-oldalra terjedő tanulmány szól az állami népoktatásról, Kőrösi Herrik tollából. Ugyanilyen fontos az állami tanfelügyelet problémája, a melyről szintén részletes fölvilágosítást kapunk. A pædagogia hőseinek, Comeniusnak, Diesterwegnek, Fallenbergnek, Franckenak, Fröbelnek, Herbartnak, Kármán Mórnak, Kiss Áronnak, Ney Ferencznek, Pestalozzinak, Rein Vilmosnak, Rotichiusnak, Rousseauanak, Ryse Ádámnak, Spencer Herbertnek, Zillernek jelentőségét egy-egy monographia méltatja.

A szerkesztők különös ügyet vetettek az elmélet és gyakorlat specialis iskolai problémáin kívül a socialis kérdések tárgyalására. Felnőttek oktatása, fiatalokú büntettesek, gyermekbíróságok, javító nevelés, kenyérkereső gyermekek, tanulók öngyilkossága stb., mind csupa olyan kérdés, a mely napjainkat komolyan foglalkoztatja s a melyek dolgában állást kell foglalnia, tehát előzetesen tájékozódást kell szereznie a művelt tanítónak.

A művelt tanító, — ez azon eszmények közé tartozik, a melyek megvalósítására minden tényezőnek egyesült erővel kell törekednie. Az encyklopædia érdemes szerkesztői e részben jelentékeny szolgálatot tettek.

(—n —y.)

KERTJEINK A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

A renaissance korának olasz díszkertészete a nyugati országok hatalmasait magával ragadta. Fejedelmek és várurak olasz módra csináltatják és alakíttatják kertjeiket. Kapva kapnak az olasz mestereken, főleg az olasz kertészeken. Ez utóbbiak mindenütt jó kenyérre és bőséges fizetésre találnak. Magyarországot is azon államok közt találjuk, melyek a renaissance kertészeti újításait legelőször meghonosították. Ismerjük Mátyás királyunknak, Vitéz János érseknek olasz módra alakított gyönyörű kertjeit. Tudjuk, hogy az egykori krónikások elragadtatással írták le e kertek szépségeit. Azonban az olasz díszkertészet nálunk nem verhetett mélyebb gyökereket. Bár a kertészkedési kedv nálunk igen nagy volt, az idegen újításon nem igen kapkodtak. A magyar kertgazdáknak nem volt inyére az amúgy is népszerűtlen olasz fényűzés. Különben is a XVI. század gazdasági viszonyai nem engedték meg a nagyobb költségekét. Kinek is lett volna módjában az örökös hadakozás idején kertjét szökőkutakkal, vízesésekkel, szobrokkal, loggiákkal stb. ékesíteni? Isten látogató keze nehezedett országunkra; a határtalan ziláltság közepett a legtöbb magyarnak asztalát sem volt mivel táplálni. Hogyan telt volna fölösleges fényűzésre?

A régi hagyományokhoz való ragaszkodás és az új viszonyok teremtette helyzet egyaránt arra ösztökélte a mieinket, hogy a díszkertészet helyett az úgynevezett haszonkertészetet űzzék. S így is történt. A XVI. században az urak és a jobbágyok egyformán azon voltak, hogy minél több és minél hasznosabb gyümölcsöt és veteményt termeljenek. Szerették ugyan a virágokat is, de ezeket is veteményes kertjeikbe ültették. Külön virágos kerttel a XVI. században nálunk alig egy-két főúr dicsekedhetett.

A XVI. század kiadatlan leveleinek egész tömege hirdeti, hogy a haszonkertészet terén a mieink bámulatos eredményt értek el. Gyümölcsünket a külföldi fejedelmek bámulva szemlélik és magasztalják. A bécsi udvar tagjai és az örökös tartományok urai nálunk szerzik be gyümölcsfacsemetéiket. Mária királyné még Brüsszelbe is tőlünk vitet oltóágakat. Némelyik magyar gyümölcsfaj egész Európában elterjed. S a mint Miksa király levelei mutatják, a hazai gyümölcsfajok magyar nevei a külföldön ismeretesebbé lesznek.

A XVI. században kertjeinkből sok virág és gyógyító fű is került külföldre. A török virágok például legnagyobb-részt a mi közvetítésünkkel jutnak az örökös-tartományokba és Németországba. A Habsburgoknak leghíresebb kertje a XVI. században az úgynevezett *Neugebäude* volt. Ez az olasz módra készült óriási kert korszakot alkot a német kertészet múltjában. A német műveltségtörténet írói foglalkoznak is vele eleget, de azt egyikük sem említi, hogy Miksa király a magyar kertekből viteti oda a csemetéket. Ha a királynak Veráncsics püspökhöz, Batthyányhoz, Nádasdy Ferenczhez írt leveleit a német írók ismerték volna, könnyen megfelelhettek volna arra a kérdésre, honnét szerezte be Miksa király a *Neugebäude* ültetvényeit?

A mit Miksa király tett, azt cselekedte Rudolf is, mikor prágai kertjeit csináltatta. S a magyar kert fái ezúttal is becsületet szereztek kertgazdáinknak.

Az ilyen és ehhez hasonló adatok egész tömege hirdeti, hogy a XVI. század a magyar kertészkedés aranykora volt. Kertjeink termésével soha annyi dicsőséget nem arattunk, mint ebben a században.

A tizenhatéves háború leírhatatlan púsztításai után azonban beállt a hosszú hanyatlás. Műveltségünk minden ágával együtt kertjeink is pusztulásnak indulnak. A hadviselő felek s a beszállásolt seregek kivágják s eltüzelik kertjeink pompás fáit. A XVII. század nemzeti fölkelései, aztán a nagy török háborúk meg a végbeli harcok sok helyen lehetetlenné tették a kertészkedést. Hiszen tudjuk, hogy ha valami, úgy a kertészkedés a békeséges idők foglalkozása s egyúttal áldása.

Politikai, társadalmi és hadi viszonyaink értenünk engedik,

hogy a XVII. században hol fejlődhetett nálunk virágzóbb kertgazdaság. Ott, a hol a hadak járásától kevésbé kellett tartani. Ilyen hely volt első sorban Pozsony és vidéke, aztán távol keleten az erdélyi fejedelmek hatalmas uradalmi. Ezek a helyeken indul meg a XVII. század első felében az a lelkes és dícséretes mozgalom, melynek czélja a régi magyar kertészkedési kedv újraélesztése volt. A kik e mozgalmat keltették és élesztgették, a németalföldi és olasz hatás alatt keletkezett bécsi és prágai udvari kerteket vették mintául. Azaz díszkertet létesítettek virágágyakkal, útvesztőkkel, vízeséssel és szökőkutakkal stb. A kertészkedés terén tehát újra felvették azt a fonalat, mely Mátyás királyunk halála után megszakadt. S a magyar kertet ismét odáig juttatták, hogy a külföldi utazók és a botanikusok magasztalva írtak róla. Sajnos, nálunk senkinek sem jutott eszébe, hogy e kerteket leírja s lerajzolja. A legtöbbjükről csak annyit tudunk, hogy volt. Egy-két családi levél néhány odavetett szava az egész, a mi reánk maradt. Ez pedig nem elég, hogy a homályosságot eloszlassa. A kép tehát, melyet díszkertjeinkről adhatunk, igen homályos és fogyatékos. Arra azonban mégis elegendő, hogy meggyőzően hirdesse haladásunkat, a szép és a nemes után való törekvésünket.

Nem a véletlen munkája, hogy a XVI. és a XVII. században azok a főasszonyok és főurak a legkiválóbb magyar kertgazdák, a kik a hazájukhoz való szeretetben és a nemzeti ére nyekben leginkább tündököltek. Hiszen a hazai földnek gondos művelése és szépítése mérhetetlenül növeli a családi rögöz, a hazai földhöz való ragaszkodást. E mellett nemcsak a szelid örömöknek, hanem sok lelki tulajdonságnak is kiapadhatatlan forrásává leszen az.

Ennél meglepőbb jelenség, hogy a XVI. és a XVII. században azok a legszenvedélyesebb kertészeink, a kik úgyszólván egész életüket a harcmezőn töltötték. A Zrínyiek, Nádasdyak, Batthyányak, Bánffyak, Széchyek stb. a XVI. század legkiválóbb csatavezetői voltak. S mégis páratlan szeretettel foglalkoznak kertjeikkel s még a csatamezőkön sem feledkeznek meg azokról. Ilyen jelenséggel találkozunk a XVII. században is. Thurzó György, Pogrányi Benedek, Bethlen Gábor, Rákóczi György, Zrínyi Miklós, Wesselényi

Ferencz stb. e korszak legjelesebb vezérei voltak. Ki hinné, hogy ezek még a hadakozás közben is a kert csöndes örömeire gondoltak? Ki hinné, hogy a kik a hadban a rombolás és a pusztítás vezetői, ugyanazok a csatatervek mellett kertjeik tervezgetésével és szépítésével foglalkoznak?

Nem állítjuk, hogy ez a különös jelenség csak a mi földünk sajátja. Másutt is így volt ez. Wallensteinről tudjuk, hogy még csatái közben is maga írja a legapróbb részletekig, mit és hogyan csináljanak pompás kertjeiben. A hős Nassaui Móricz is a hadi téren szerezte babérait, pedig jelesebb kertész volt, mint hadvezér, s nagyobb örömmel foglalkozott a virágokkal, mint az öldökléssel.

Íme! az örök emberit, a szépet, a felemelőt, a virágok szeretetét, a kert örömeit a legádázabb harcok sem tudták a lelkekben elaltatni! A kik a halált osztogatták s a pusztítást végezték, az életre s az építésre gondolnak. Az öldöklés és a rombolás közepett is a békességes foglalkozás után való vágyakozás izgatja őket. Az emberi lélek természetes hajlamai tehát a természetellenes viszonyok közt sem ülnek el.

* * *

Íróink sok szép dolgot írtak már Bethlen Gáborról. Mi olyat említünk róla, a mi eddig mindenki figyelmét elkerülte. Bethlen Gábor szerette a kertet; gyönyörködött a virágokban s élte nyugodtabb napjait kertjeiben kívánta eltölteni. Ő volt az első ember Magyarországon — s talán külföldön is — a ki háborúi alkalmával seregeinek szigorúan megtiltotta a kertek kivágását és elpusztítását.¹

Tehet-e a hadvezér ennél dícséretesebb és humánusabb dolgot?

Bethlen Gábor még táborozása alkalmával sem feledkezett meg a kertjeiről. Hol a feleségét, hol meg a tisztjeit nógatja leveleivel kertjének gondozására.

Tudjuk, hogy Bethlen Gábor áldott lelkű felesége: Károlyi Zsuzsánna korának egyik legkiválóbb gazdasszonya volt. Ő maga

¹ Ezt Kemény János is megemlíti Bethlen Gáborról. (Lásd önéletrajzát Rummy kiadásában.)

süt az urának kalácsot és kenyeret s küldi utána a táborba. Még mint Magyarország választott királynéja is együtt fonogat udvarának nemes leányaival. S táborozó férjét arra kéri, küldene néki lent és kendert; mert már kevés a lányoknak a fonnivalója.¹

Hogy Bethlen Gábornak «édes Zsuzskája» a kertgazdasággal is örömet foglalkozott, mondanunk sem kell. Szerette a virágot; szerette a kertet s örömet dolgoztatott benne. Bár semmi szükség sem volt a biztatásra, azért Bethlen Gábor nem egyszer ajánlja neki a kertek gondozását. Az 1621. év aug. 17-én is íggyen ír neki a táborból: «Az fejevári, kisfaludi kerteket szerelmes asszonykám parancsold meg igen, csináljanak igen szép kerteket belőlök; lássanak valóban hozzájuk. Radnótra is elmenj s ott is hagyj mindent jó állapotban; mert az lehetne legkedvesebb lakóhelyünk még, ha élhetnénk. Fogarasba is elmenj.»

Gondolhatjuk, hogy a jó asszony mindent megtett kertjeinek szépítésére. A mód sem hiányzott ehhez. Bethlen Gábor nagy összeköttetésével bármit megszerezhetett a kertjeibe. Sokat látott, sokat tapasztalt volt s emellett kiváló ízlése is volt. Tehát a kertjeit bizonyára olyanokká tette, hogy méltókká lettek a palotáihoz. Örök kár, hogy Bethlen Gábor kertjeiről alig tudunk valamit. Az egyes urodalmakról ránk maradt összeírások csak megemlítik a kertet, de hogy mi minden volt bennök, arról már hallgatnak.

A XVII. században egyetlen főasszonyunknak sem volt annyi kertje, mint Lórántffy Zsuzsánna fejedelemasszonynak. S ennek a minden ízében nagy asszonynak valamennyi kertjére volt gondja; mindegyikét jó rendben tartotta s mindenikben örömmel foglalatoskodott. Nemcsak a tudománynak volt lelkes híve, nemcsak a szegény diákokat dajkálgatta: a virágjait is mód nélkül szerette. Ki merné tagadásba venni, hogy a kertészkedésnek és a virágoknak e szeretete jótékony hatással volt Lórántffy Zsuzsánna lelki világára? S hol találta volna fel a lelki békességet, a megnyugvást és a vidámságot, ha nem a virágjai között? Mi növelte a boldogságát, mi mélyítette az ér-

¹ Károlyi Árpád: *Bethlen Gábor levelei. Budapesti Szemle* 1880.

zéseit s mi erősítette a magyar földhöz való ragaszkodását, ha nem a kertjeinek szeretete? Hiszen sehonnét meglehetőbben s vidámabban nem írogatott, mint a kerjeiből, a virágjai közül. S férje, Rákóczi György fejedelem, ha örömet akart neki szerezni, virágos kertjeit dícsérgette. Az 1640. évben írja például a feleségének Gyulafehérvárról: «Mind az kis kertben s nagyobbik kertedben édesem az virágok szépen vannak! Noha már egyebütt az filemilék nem szólnak, de az te filemiléd ma is megmutatá jóságát; mint tavaszkor, szinte úgy szóla hajnalba!»

Mivel I. Rákóczi György is nagy barátja volt a kertnek, a feleségének mindenben segítségére volt. Semmi áldozatot nem sajnált, ha a kertjeibe kellett valamit megszereznie. Jellemzi kertszeretetét, hogy még hadakozás idején is a kertjei jártak az eszében. Egy alkalommal például e figyelemreméltó sorokat írja a feleségének: «Az elmúlt szerdán valék egy kertben ott Morvában; vagyon hatvan esztendeje, hogy kezdették volt építeni, kinek mássát nem hiszem senki szeme láthatta. Én csak helyét is elmémmel se egész Magyarországon, Erdélyben azt kit láttam, fel nem tanálhatnám s meg nem tudom hirtelen írni mind szépségit, alkalmatosságit. Ha lehetne, azon volnék, az kertészét elvitethetném fiával együtt.»

Nem tudjuk, sikerült-e ez Rákóczinak; de ha sikerült, bizonyára a felesége örvendett azon legjobban.

Lórántffy Zsuzsánnának sok kertje lévén, hol itt, hol amott kertészkedett. Egyik kertjéből a másikba ment s nem ritkán fájó szívvel tette ezt. Mikor Fogarasból sietve távoznia kellett, az urának írta: «Ugyan szánom, hogy oly keveset gyönyörködtem az sok szép gyümölcsbe: csak egyszer voltam az kertbe.»

Mikor a munkácsi urodat megszerezték, Lórántffy Zsuzsánna oda is elment, hogy azt jó karba hozza. «Az mire Isten segít édes jó uram — írja Munkácsról — én is azon leszek, hogy meglátszanék, hogy itthon vagyon az gazdasszony.» Aztán hozzáfog a gazdálkodáshoz és a kertészkedéshez. Annyi dolga akadt, hogy még az urának sem igen írhatott. Szépíti a kerteket, csináltatja a halastó zúgóját, vettet s munkáltat otthon és künt a földeken.

Kezdetben nem igen volt inyére a hegyekkel borított

vidék, mert ő kigyelme a sík földet szerette, de aztán ehhez is hozzászokott. «Én — írja az urának — immár úgy megszoktam a szép térföldeket; már nehezen leszen, hogy odabe (Beregbe) hamar megakad az szemem az hegybe.» Valamivel későbben már azt írja, hogy «ennél szebb kilátó hely nem lehet!» S boldogan adja férjének tudtára, hogy a szép munkácsi kertben ebédelget.

Rákóczi Györgyöt a politikai ügyek intézése teljesen lekötven, ránézve nagy szerencse volt, hogy Lórántffy Zsuzsánnára mindent rábízhatott. Mivel tudta, hogy a gazdálkodást jobb kezekre nem bízhatja, mint a fejedelemasszonyéra, még a tisztjeinek is keményen meghagyta, hogy a fejedelemasszony minden parancsát teljesítsék. «Könnyebben szenvedem — írja Rákóczi — ha az mi parancsolatunk mulik el, mint ha az övé.»

És Lórántffy Zsuzsánna parancsolt is eleget. Minden urodalmában megkívánta, hogy gazdasága és kertje másoknak is például szolgáljon. Gazdatisztjeihez bocsátott leveleiben és utasításaiban figyelme mindenre kiterjed. A vetésre, aratásra, szüretre, gyümölcs-szedésre stb. utasításokat és rendeleteket bocsát ki. Kertészekről gondoskodik; liktáriumok és virágvizek készítése, gyümölcs-aszalás, álló szőlő eltevése stb. mind az ő intézkedései alapján történik. Különösen sokat írt pataki jószágának tiszttartójához, Királydaróczi Debreczeny Tamáshoz. Elkészült a rostély — írja például neki — csináltassa fel a kis kertben. A csatorna is kész, azt is helyeztesse el. Jobb borsót vetessen mint tavval. Meghagytuk — írja a fejedelemasszony — Lengyelországból öregszemű, vetni való borsót hozzanak. Im már Isten kegyelméből kinyilik az idő is s idejénkorán kellene provideálnunk».

Majd meg jó tudós kertészről gondoskodik a fogarasi egyik kertjébe. (A másikban, a lugaskertben ugyanis jeles kertésze volt.) Aztán csőfűró mesterekkel dolgoztat ugyanott. Ezek csinálták a csurgóhoz való facsöveket.

Tudni akarja, mint dolgoznak a búzamosó asszonyok. S csak akkor nyugszik meg, mikor megírja neki a tisztje, hogy a búzamosatáson szorgalmasan dolgoztat s a malom padján jártatja a mosott búzát.

Maga a fejedelemasszony intézkedik kertjei termésének beküldéséről s meghagyja, hogy a téli gyümölcsöt kézzel szedjék.

«Gyümölcs is van itt az jószágban — jelenti neki gyulafejevári tisztje — a jószágban is szedtettem azok kertjeiben, kik pestisben elhaltak. Szépen leszen öreg Ponyik alma, Páris alma. Körtvély ebben az esztendőben nem termett . . . Az gyümölcsöt, melyet itt szedtettem, kézzel szedtettem le.»¹

Úgy látszik, hogy a fejedelmi asztalra igen sok gyümölcs kellett, mert a többi jószág kertjeiből is erősen szállítják a téli gyümölcsöt.² Csiki Mihály uram például Előmálról jelenti a fejedelemasszonynak, hogy állószőlőt 129 cseberrel kötöztek föl. «Tán — írja — elegendő is leszen.»³

Maga Lórántffy Zsuzsánna küldözgeti mindenfelé a nemes oltóágakat, miket másoktól szerzett volt. Debreczeny Tamás jelenti például 1646 márcz. 19-én Patakról: «Az oltóágakat elhozták. Az kertészek kezükben adattam, meghagyván nekik, eloltsák őket, ha az hideg meg nem veszi.»

Gondja volt a megtelepedett új keresztyénekre. Még pataki majornénak is ilyent alkalmaz. Megtudván, hogy a Bethlen Ferencz számára hozott új keresztyének között jeles kertész is van, meghagyja Debreczenynek, hogy menjen végire, mi állapottal hozták ki. «Mentől több barack liktáriumot csináltasson kegyelmed — írja ugyanezen levelében, — mivel sem itt, sem oda le barack nincsen. Csak szárazon csinálják. Szilvának is ha szerét tehetnék, csináltasson azt is kegyelmed.»⁴

Mivel Lórántffy Zsuzsannát minden érdekelte, a mi birtokain történik, a tisztjei rengeteg sok levelet és jelentést írtak neki. Ezekben persze sokszor szomorú dolog is akadt. Ballingh János például május 11-én Munkácsról jelenti: «Esők, havak, hidegek járnak itt. Ha feltisztul, dér is lesz s a szőlőben kár lenne. A vetemények szépen nevedtek.»⁵

¹ Orsz. levélt. Rákóczi ltr. Csiky Mihály jelentése 1647 szept. 30. Gyulafejevár.

² U. o. Alvinczi Pál deák például az örményesi kert gyümölcsét küldi fel s megjegyzi, hogy az ittvaló szükségre is eleget hagyott. (1647. febr. 22. Örményes). Ugyanez az Alvinczi jelenti okt. 12-én, hogy birsalma igen szép leszen.

³ U. o. 1647. okt. 2. Előmál.

⁴ U. o. Lorántffy Zsuzsánna levele 1645. szept. 16. Várad.

⁵ U. o. 1644. május 11.

Alvinczi Pál deák június 2-án jelenti, hogy nagy kőeső volt. «A szőlő — írja — csak feketén áll. Az fáját is nem különben hasogatta meg, mintha fejszefokkal rontották volna meg. Semmiféle kerti vetemény nem maradt. Annyira megsimította az földet, nem is tetszik, hogy vetemény lőtt volna benne. A fúvel is az szerint bánt.»¹

Az eféle szomorú jelentés szerencsére ritkaság számba ment. Sokkal gyakoribb a biztató, a meglegedést keltő jelentés. Mindenféle téli gyümölcs és álló szőlő van elég — jelentik például Fogarasról 1648 őszén Lorántffy Zsuzsannának. «Mint az arany — írják neki Mádról — sárgálik az szőlő. Ha egy éjjel dér érhetné, mind jobb s mind több lenne az bora.»²

Mivel a fejedelmi háznak rendkívül sok hazai és külföldi ismerőse volt, s mivel mindenki tudta, mennyire szereti Lórántffy Zsuzsánna a virágot és a nemes gyümölcsöt: a ki csak tehetette, ilyesmivel kedveskedett néki. Egyik olasz fákát, a másik hazai oltó ágakat küld neki. Ez ilyen, az amolyan virággal kedveskedik neki. A portán járó erdélyi követek török virággyökereket s hagymákat hoztak viszonzásul a küldött sólymokért. Mivel ezidőben már nagy hírre vergődtek a németalföldi nemesített tulipánok és dupla nárczisok, Lórántffy Zsuzsánna ilyeneket is szereztetett magának. Bizonyos Jancsovics vásárolja neki a hagymákat. Az 1646. év őszén írt leveléből tudjuk, hogy már előbb is küldött Lórántffy Zsuzsannának tulipa-gyökereket. A nevezett év őszén ismét 131 kiválóan szép tulipánhagymát és 12 teljes virágú sárga nárczist küld. Jancsovics uram megírja, hogy a nárczisokat a többiektől külön kell ültetni. A narcissust — írja — holdtölte előtt kell ültetni és Szent Márton nap tájba száraz trágyával befödni s husvét tájba szabad csak felnyitni.³

Lórántffy Zsuzsánna különösen kedvelte a sárospataki kertjeit. A híres «Gombos kert» szép nyári házával együtt⁴

¹ U. o. 1644. jún. 2. Örményes.

² U. o. 1650. okt. 18. Lévay István jelentése.

³ Tud. Akadémia Évkönyvei IX. d. 1872. 63. lap.

⁴ Nézetünk szerint e kertet nem a Gombos nevű hegyről, hanem a rózsafák, köszméték és ribizskék mellett volt gombos karókról nevezték el gombos kertnek.

még állt az ő idejében. Itt, a hol egykoron a lantosok és a hegedűsök mondtak éneket, a hol a róluk nevezett lantos-pinceze bora még mindég nem fogyott ki, itt élte Zsuzsánna asszony a legszebb éveit, itt tartózkodott legszívesebben s itt ápolgatta a virágjait legtovább. Bár az ő idejéből Sárospatakról több nagy terjedelmű összeírás maradt ránk, egyik sem tartá érdemesnek a kert virágait tollra venni. Pedig hát e kertben minden megvolt, a mit Erdély fejedelme megszerezhetett, s a mit Lorántffy Zsuzsánna a tisztelőitől kapott. Hogy igen magas színvonalon állott itt a kertészkedés, azt abból is következtethetjük, hogy Lórántffy Zsuzsánna még déli gyümölcsöket is termelt pataki kertjében. Az 1636. évben például ő maga írja Rákóczi Györgynek: «Kegyelmednek Patakon termett pomát (t. i. gránátalmát) küldtem; adja Isten édes uram, sok esztendeig ehessék kegyelmed ezután is benne.» Rákóczi megköszönvén a pataki kertben termett pomagránátot, a többi között ezt írja a feleségének: «Adja az Úristen, hogy sokszor küldhess édesem. Itt az urak igen csodálják!»

Annnyit tudunk a pataki virágos kertről, hogy igen sok rózsza volt benne. A vár tárházában ugyanis ott szerepel az aszu rózsalevél, a rózsza-czet és a kilenez üveg rózsavíz. Mivel ezenkívül gyöngyvirágvíz, levendulabor, fodormentavíz, pápafűvíz, fejrilliomvív, hársfavirágvíz, chelidoniumvív, majoránavív, eufroziavív stb. is akadt ottan, legalább azt is tudjuk, hogy Lórántffy Zsuzsánna a kertje virágaiból micsoda vizeket készített magának.¹

A Rákóczi-család levelezésében nagyon gyakran szerepel a pataki kert, tehát bizonyos, hogy a család minden tagja kedvelte azt. Ha Lórántffy Zsuzsánát a dolgai másfelé vitték, az övéi folyton tudósítják őt pataki kertjéről. Rákóczi fejedelem például 1641-ben Patakon megfordulván, azonnal meg-

¹ 113. f. Invent. Sárospatak, 1634. Az összeírás rengeteg sok olyan dolgot sorol fel, amiből kifejlett kertgazdaságra következtethetünk. Ilyenek például a virág- és fűvizeken kívül a sózott czékla két dészában, sós egres átalagban, más átalagban költő egres, sós ugorka, hasagos- gyalult- és egres főtt-káposzta, fél hordó fejr répa, torma, retek, aszusom, száraztott petrezelem, ánismag, salátamag, szekfüves birsalma-liktarium, szekfüves körtvély-liktarium, görögdinnye-liktarium, szilva-liktarium, barack-liktarium stb.

írja Zsuzsánna asszonynak: «Házadat, kertedet megjártam.» Más alkalommal a fiának írja, hogy Zsuzsánna asszony pataki kertjeit jó módjával megépítse! Egy ízben Rákóczi Zsigmond is értesíti az édesanyját, hogy a pataki kis kert rostélyát most csináltatja.

Lórántffy Zsuzsánna pataki kertjével méltán vetekedhettek a fogarasi szép kertek. Ezek közül a veteményes kert az 1632. évi összeírás szerint «körös-körül sasokban rótt deszkával» volt kerítve. A kert ajtaja félszer, vassarkos, pántos, zsindeletes volt. A kapun belül állott az első kertészház, benne almárjom a veteménymagvak számára. A második kertészházban is volt veteménytartó almárjom húsz tololádával. A kertészház pinczejében fejes káposzta (sózott) négy káddal, gyalult káposzta hat káddal, egy cseber sós ugorka, teljes viola öt fazékkal, teljes szekfű négy fazékkal, másféle virág két fazékkal. Ugyanitt volt a fővénybe rakott petrezselem, a fővénybe rakott retek és czékla.

A második kertről ugyanez összeírás ezt mondja: «Ez második kert szilva és meggyfacsemetékkal meg vagyon rakva lugasformán. Vayon benne két olajfa fiatal, virágos tábla három. Ezen kert is épen deszkával vagyon bekerítve, az felí sendelyezett. Ezen kertben vagyon csatornás általfolyó patak hat kis tóval.»

Nagy kár, hogy az összeírás nem mondja meg, minő virágok voltak a három virágos táblában. Erről csak a tárházban őrzött virágvizek adhatnak némi fölvilágosítást. Itt ugyanis a következő vizek állottak: kerti rózsavíz, parlagi rózsavíz, spikinárdvíz, turbulyavíz, lómentavíz, istenfájavíz, porczfűvíz stb. Bizonyos, hogy ezeket a kertben nevelt virágokból készítették.

Fogarasnak összeírása az 1637. évből is ránk maradt. Ebből láthatjuk, hogy a veteményes kertet időközben átalakították s külön virágos kertet is csináltak. Az összeírás különben így szól minderről: «Veteményes lugaskert, melybe káposztát szoktak plántálni. Az veteményes kert köröskörül sasokban csinált deszkás, sindelyes héjazatú. Ajtaja vassarkos, pántos, paraszt-zárú. Balkéz felé térvén, vagyon boronákból sas közé rótt, sendelyes kertésznek való házacska . . . Szőlőlugas kereszt-

formára plántált, kávéjával együtt. Vagyon egy szép új festékes ablakival, kötéses, deszkás folyosójával, deszkás pádimentumával, jó módjával kötésekre épített, sendelyes, nyolcz-szegű nyáriház, tetején szép pléhes vitorla, két contignatiós. Az virágos kertben vagyon négy virágtábla és spikinártos, köröskörül szilvafákkal. Sok szép gyümölcsfa is van benne.»

A fogarasi uradalomnak 1656. évi összeírása is megemlékezik — sajnos csak néhány szóval — a fejedelmi kertekről. Különösen kiemeli «asszonyunk őnagysága veteményes kertjét», melyben kőből rakott veteménytartó pincze, négy gyümölcsaszaló tábla, földbe ásott gyümölcstartó boltocska és filegoria volt. A veteménymagvak között megemlíti a nimet salátamagot, retekmagot, salátamagot, paradicsomvirágmagvat (1 zacskóval), spinác-, czikoria-, kékkáposzta- stb. magot.

Szerencsen is volt Rákóczi Györgynek és Lórántffy Zsuzsánnának több kertje. Az 1635. évi összeírás azt mondja az itteni veteményes kertről, hogy «elég vetemény volna, de az víz sokat elvesztett benne, az gyümölcsfák is elragyáltak.» A kertben a többi között ültetett rászja 2000 volt. Gyümölcs- és rózsafák is akadtak.¹

A borsi fejedelmi kertek I. Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsánnára idején különösen jó névnek örvendettek. Lórántffy Zsuzsánnára teljesen új oltványos kertet is csináltatott itten. Maga az 1638. évi összeírás mondja, hogy «asszonyunk őnagysága oltatta be» minden fáját. Bizonyára a veteményes kertjére is ép oly gondot fordított, mint a gyümölcsöseire. A veteményes kertet különben lugas kertnek hívták; mivel az utait lugásra nevelt fák borították. A gyümölcsfákon kívül volt benne sóska (berberis), szekfű, zsálya, istenfája, cziprus, fejér és veres rózsa, basarózsa, köszméte, berkenye, birsalma s különféle gyógyító fű.

Az összeírás a veteményeket nem sorolja fel, de megemlíti, hogy a káposztás házban tizenegy magtartó száraz tök, fejér

¹ Urb. 41. f. 44. szr. 1635. Ugyanezen uradalom 1648. évi összeírása azt mondja a veteményes kertről: a kert be van vetve veteménynyel, de még nem kelt ki, csak hat ágy fokhagyma és két ágy mogyoróhagyma. Köszméte bokor, rózsabokor, fejlérliliom alkalmason vagyon a kertben. (u. o. 41. f. 45. nr. 1648.)

és veres rászamag stb. volt. Azonkívül még zsályavíz, rózsavíz, liliumvíz s vizeknek való üvegek is akadtak ottan.

A porumbáki kerteket is Lórántffy Zsuzsánna, majd meg Báthory Zsófia gondozta. A filegoriás díszkerten kívül volt itt egy nagyobb és egy kisebb virágos kert. A lugas kertben kőből rakott haltartó. A sindelyes, vitorlás filegoria két contignatióból állott. Akadt itt külön haltartó kertecske, továbbá veteményes, új lészás kert.

Tíz évvel későbbben Lórántffy Zsuzsánna fejedelemasszony porumbáki birtokának a kezelését Torday Péter udvarbíró kezéből kivevén, Ispán Lászlóra bízta. Ez alkalommal új összeírás készült a porumbáki uradalomról. Az összeírás a fejedelemasszony főkertjéről ezt mondja: «Filegoriás és virágos kert. Az megírt régi házak mellett vagyon egy filegoriás kert, az mely filegoria két részben áll, alsó és felsőben. Az alsó részen vagyon egy paraszt félszer-ajtó, vassarkos s pántos. Vagyon benne három padszék, egy kerek asztal, deszkával van padolva. Az könyöklője deszkával vagyon becsinalva. Az felső részire megyen fel egy grádics, két felől partosan csinált, kinek híja nincs, mely grádicsnak tizenhét lépcsője vagyon. Az felső részének vagyon folyosója környös-körül. Az folyosója deszkás, partos, környös-körül. Fenn az mennyezeti táblás s iratos. Az ajtaja virágos; reteszfő s egy lakat rajta, benne két padszék, ablak hét. Az mennyezeti táblás, iratos az belső. Alatta az filegoriának vagyon egy halas tócska. Az virágos kertben vagyon keresztül épített lugos és hosszában is aszerint. Az régi házak mellett vagyon egy kis virágos kertecske, kiben vagyon hat táblában virágok. Az ház ablaki alatt rózsafák. Az patak az nagy kertből szakad az kis kertecskébe, mely ugyanazon udvaron is általfoly. Mellette vagyon még egy tábla virágos. Az táblának kerítése deszka.»

Az új veteményes kertről, mely a major mellett volt, csak ennyit ír: «Kerületi kert, szalmával fedezett; ajtaja deszkából csinált.» A nagyobbik virágos kertet — az összeírás szerint — hosszában és keresztben lugos szelte át s hegyi patak folyt a kerten keresztül. A kisebbik virágos kertben hat tábla virág volt. A ház ablaki alatt rózsafák nyíltak.¹

¹ A Rákóczi családnak Felső-Vadászon is voltak kertjei. Az 1641. évi

Lórántffy Zsuzsánna valamennyi kertje a régi magyar mód szerint négyszegű táblákra és ágyakra volt osztva. A táblák szélét rózsák, gyümölcsöző cserjék s élő virágok szegték. A nyílegyenes utakat gyümölcsfák és lugasok árnyékkolták. Az olasz díszkertekre csak a források, a halastavak és a filagoriák (nyári házak) emlékeztettek. Ezek különben egyetlen urasági kertünkben sem hiányoztak.

Ezen kor magyar kertjei között nem utolsók voltak a bükösi (fehértmegyei) uradalom kertjei. Az 1655. évi összeírás szerint a gyümölcsfákon s a fekete és veres tengeri szőlőn (ribiszkén) kívül volt itt rózsza, szegfű, basarózsza, zsálya, izsóp, istenfája, tárkony, csillagvirág, harangvirág, boldogasszonymentája stb.

Ime együtt találjuk itt mindazt, a mi a polgári és falusi magyar kertnek ma is legkedveltebb lakója!

Örményes — mint tudjuk — Erdély fejedelmének a birtoka volt. A XVII. század közepén a magán levelek ezen uradalom kertjeit is sokszor dicsérik. Az 1654. évben készült összeírás a lugas és a veteményes kertnek ültetvényeit táblák szerint felsorolja. Az ecsedi várnak öt nagy kertjét is megemlíti az összeírások 1621-ben, de a pusztá néven kívül egyebet nem jegyezték fel róluk. Báthory Zsófia idején az ecsedi uradalom kertjeinek a száma még szaporodott, de az ő idejében készült összeírások is alig néhány szót említenek a kertekről.

A vásáros-naményi várnak a XVII. század közepén nyolcz kertje volt. Ezek között első helyen említik a külön virágos kertet. Dicsérik a jeles veteményes kertet is, melynek utait meggyfa-lugasok fődtek.

Nagy kár, hogy a vásáros-naményi összeírás mitsem szól a virágos kertről. Ha ugyanis részletesen leírta volna a kert virágait, egyik legkiválóbb asszonyunknak: Lónyay Anna fejedelemasszonynak kertjét és virágait ismerhetnők meg.¹

összeírás fel is sorolja, mi minden volt itt a gyümölcsös, a káposztás, a méhes és a meggyes kertben. Az utóbbiban vörös rózsabokrok is voltak. (Urb. et Conser. 14. f. nr. 1641.)

¹ A vásáros-naményi 1668. évi összeírás szerint Kertész János volt az uradalmi kertész. (Urb. 90. f. 28. nr.)

Széchy Máriáról a magyar írók azt eszergetik, hogy kalandokon kapkodó, hiú, szépségére büszke nő volt. Szemére hányják azt is, hogy ide-oda ingadozott, mint a nádszál. Mi más oldalról mutatjuk őt be. Tudjuk, hogy Széchy Mária édesanyja, Homonnai Mária, korának egyik legdolgosabb s legkiválóbb gazdaszonya volt. Birtokait kitűnően kezelte s így vagyonát folyton gyarapította. A gazdálkodásra lányait is megtanította s a munkára is reáfogta. Széchy Mária elég hajlandóságot mutatott erre. Szívesen gazdálkodott s kertészkedett. Mikor a birtokait magának kellett igazgatnia, hamar megmutatta, hogy a gazdálkodás terén az édes anyja szellemét örökölte. Az uradalmairól ránk maradt összeírások kétségtelenül bizonyítják, hogy Széchy Mária nagy gonddal és szakismerettel intézte a gazdálkodás minden ágát. Mivel minden uradalmában tartott virágos kertet, bizonyos, hogy igen kedvelte a virágot. Tudjuk, hogy nagyon szívesen tartózkodott dévai virágos, lugasos kertjében. A tasnádi, igen jókarban tartott birtokán is volt virágos kertje. Az 1644-ben készült összeírás azonban nem tartotta érdemesnek e kert virágait felsorolni. Mindössze csak emyit ír: «Virágos kert. Vagyon ötödfél tábla Bajmóczy sáfrány ez kertben, 51 kosár mih, üres kosár 47, petrezseleni 2 tábla, vereshagyma két öreg darab, répa s retek egynéhány darabban.»¹

Hogy a virágos kertben virágok is voltak, joggal feltehetjük. Ezt bizonyítja, hogy az összeírás a tárházban lévő aszurózsát, továbbá a 21 szeges üvegpalczkat is megemlíti, melyekben fű- és virág-vizek voltak.

A nyári házról ezt mondja az összeírás: «Vagyon egy fából csinált, jó deszkás, sindelyes filegoria, melyre megyen fel egy fagrádics.»

A halastó nem a kertben, hanem a Kenye nevű helyen volt. Az összeírás szerint ez «öreg gyalmos, hínáros, nádas, sulymos öreg tó volt, melyet nem gyalamolhatni az sok gaztól.»²

¹ Nemzeti Múzeum: Urabarium seu connumeratio etc. Tasnad, 1644. aug. 30.

² A gyalmos tóban való halászatra volt az udvarházban «idegetlen gyalmos hálló» («idegetlen vagy perezek nélkül való 41 öles», vékony kender idegei is megvannak»). A tárházban apró vadra vadászó hálló is akadt. Ennek hossza 28 öl, szélessége két öl volt. Ez is ideg nélkül való — mondja az összeírás.

A tasnádi udvarházhoz a virágos kerten kívül még répás és veteményes kert is tartozott. Ez a csűrkerthen felül nyúlt el. Káposzta, répa s dinnye volt benne. A sövénye körül leszátlan volt. Úgy látszik, hogy a veteményeskert bőven ellátta az udvart mindenfélével. A tárházban ugyanis a többi között volt ez idei fokhagyma 120 koszorúval és rakásban két vékával, mogyoró hagyma, káposzta, liktárium, sós egres, aszu-som, dió, aszu szilva, alma, körte stb.

Az összeírás gyümölcsös kertet nem említ. Azonban mindjárt az udvarház alatt volt egy nagy kertszőlő, melyben dió, szilva, körte és almafa bőséggel volt. Ugyanitt a Kertalja nevű szőlő még nagyobb volt. Az összeírás a hat urasági szőlőről azt írja, hogy azok «alján, tetején s közepén sokféle gyümölcsfák vannak in genere, melyeken mostan is elég gyümölcs vagyon.»

Megemlíti az összeírás az urasági kertészt is. Németh Jánosnak hívták ezt. Kézipénzfizetése hat forint volt. Ezenkívül kiszniczer dolmány, mente, mente alá való báránybőr-bélés, abanadrág, két ing, két lábravaló és egy süveg járt neki. Csizmát annyit kapott, a mennyit elnyúhetett. Különben az uraság konyháján élt.

Úgy látszik, hogy a tasnádi udvarházhoz tartozó falvak népe is kertészkedett. Az összeírás ugyanis azt mondja, hogy a jobbágyok a leguminákból tizedet adnak. A falvak lakói között kertész is akadt.¹

Széchy Mária (és Wesselényi Ferencz) egyéb birtokain is jól kezelt veteményes és gyümölcsös kertekkel találkozunk, melyek az elkobzás után a fiscus kezén hamar elpusztultak. Balogvárán például volt Széchy Máriának virágos, veteményes és gyümölcsös kertje.²

A XVII. század közepén a magyar kertészkedés váratlanul gyors virágzásnak indult. Kertészetünk e föllendülését két

¹ Az összeírás az udvarház szárnyas majorságát is felsorolja. Volt pedig len india 27, india-csirke 5, récze 55, lúd 40, majorságtyúk kakással együtt 140, dézsmatyúk 50. Igen szép ménes és tehenészet is akadt itt s az összeírás darabonkint fölsorolja.

² Orsz. ltr. Urb. 2. f. 24. nr. 1671. Balogvár: Hortus triplices pro seminatione apti etc.

embernek köszönhetjük: Zombori Lippay György esztergomi érseknek és testvérének: Lippay János jezsuita atyának. Az érsek megalapítja nagyszerű pozsonyi kertjét, a jezsuita atya pedig két magyar könyvével felrázza álmából a magyarságot s hazafias kötelességévé teszi a magyar föld okos művelését s virággal meg hasznos veteménynyel való behintését. Lippay János nagy lelkesedéssel, tudással és szeretettel írja könyveit s nemcsak a tárgyával, hanem tősgyökeres magyarságával is igyekszik a nemzetére hatni. Első munkája 1662-ben jelent meg ilyen címen: *«Calendarium œconomicum perpetuum, azaz esztergomi érsek urunk őnagyságának majorságáról írt lajstroma minden esztendőre, kiből minden majorgazda hóról-hóra egész esztendőn által mit munkáltasson az majorság körül, megtudhatja.»*¹

Lippay János, mint maga mondja, e jeles munkáját «hazája iránt való szeretetből» írta. Könyvében a saját tapasztalatain kívül a külföldi irodalmat is fölhasználta. Tömérdek sok olyan dolgot ajánl, a mit még ma is haszonnal értékesíthetünk gazdaságunkban. Minden fának, veteménynek és gabonának termeléséről és ültetéséről jó tanácsot ad. Foglalkozik a kártékony rovarok írtásával, a fák és a vetemények betegségeivel, a fűvek s a virágok gyógyító erejével stb. S magyarai gondolkozásával és tiszta magyar nyelvvel igyekszik honfitársaira hatni, mikor szinte páratlan szeretettel ajánlgatja a kertészkedést: «Ne tekintsék — írja nagy szerénységgel — az én együgyűségemet, se ne dorgálják sovány magyarságomat, hanem inkább fontolják meg nemzetségemhez való jóakaratomat, az ki meg nem áll, míg vékony erőm engedi. Most látom, hogy az magyaroknál nagy fogyatkozások vannak az éféle oktató magyar könyvekből. Nem is tudom, hogy valaki írt volna erről az matériáról.»

Hadas idők jártak nálunk akkor, mikoron jó Lippay János e jeles könyvét írta. Az embereknek gondja nem a kerteken, hanem a fenyegető veszedelmen járt. Érezte jó Lippay János is, hogy alkalmatlan üdőben áll elő a kertészkedés örömeivel. Mentetgeti is magát imígyen: «Noha talán csudálkoznak sokan, hogy mostani időben olyan kalendáriummal merek az nemes

¹ Nagyszombat, 1662.

magyar nemzet eleiben járulni, kiben az gazdaságnak munkájára, kerti virágoknak, veteményeknek bajmóldására, szántásnak, vetésnek foglalatosságira indítanám és kézen vezérletem őtet . . . most az szántóvasakból kardokat csinálnak és az kaszákból dárdákat. Hadja el kiki mind az ekeszarvát és nyúljon az kardnak markolatához. Nem látjuk-e mindennap és fülünkkel halljuk, hogy a megdühödött pogány ellenség fejünk felett forgatja éles fegyverét? Országunkat porrá, hamvvá teszi; lakosít pedig kit kegyetlenül levág, kit iszonyú rabságban viszen? Azért az bölcs mondása szerint siralomban az ének alkalmatlan beszéd, holott az majorság és az ahhoz tartozandó munka nem fegyvercsattogást, se puskaropogást kíván, hanem békességes időt. De ha mélyebben megfontoljuk a dolgot, föl-találjuk, hogy mostani üdőre való az gazdasághoz tartozandó tudomány. Mert aminthogy nem akkor szokták az szablyát élesíteni és az puskát tisztogatni, mikor az ellenség szemünk előtt forog, hanem békességnek idején köll az hadhoz készülnünk, ha azt akarjuk, hogy ellenségünkön győzedelmet vehessünk. Úgy minékünk is, mikor országunk megromlott: akkor köll az gazdaságot megtanulnunk, hogy aztán rendesebben építhessünk; elvadult kertjeinket módosabban csinósíthassuk, barmainkat szaporíthassuk és mindenféle majorságbeli állatokat szörözhessünk és nevelhessünk. Mert noha téjjel-mézzel folyó országunknak mondjuk is azmi szegény hazánkat, de ha ahhoz kezünk szennyét nem kenjük, ábrázatunk verítékével nem zsírozzuk: kevés üdő mulva annyi bogácskóró növi el, annyi bojtortján fogja bé, hogy teletszaka annyi kórót talál az ember, kivel ha más fája nem is volt, elég kemenczét fűthetne!»

Mivel Lippay könyvéhez hasonló gazdasági tanácsadónk idáig nem volt, a jeles munkát hamar szétkapkodták. S tanult belőle minden magyar gazda és kertész. Még olyanok is kedvet kaptak a kertészkedésre, a kik eladdig ugyancsak kevés gondot vetettek a kertjükre.

Igaz ugyan, hogy a Lippay kalendáriumában szereplő időjósítások, a csillagok járásának hatása a növények életére, a gyógyító fűvek csodás haszna, meg a sok babona kevés hasznot hajtott a gazdáknak, de hát az eféléket nem kell elítélnünk s nem szabad a szerző rovására írunk. Ezek

ugyanis a kor felfogásának és ismeretkörének gyümölcsei, a melyeket a külföldi munkákban csakúgy megtalálhatunk, mint Lippay könyvében. Lippay is a XVII. század fia volt, s korát ő sem előzte meg századokkal, bár nagyon tanult és olvasott ember volt.

Lippaynak második és nagyobb munkája 1664-ben látott napvilágot. E korszakalkotó kertészeti műnek a teljes czíme így hangzik: *Pozsoni kert, kiben minden kerti munkák, rendelések, virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel és kerti csömötékkal való bajmólódások, azoknak nemek, hasznok, bécsinárosok bőségesen magyar nyelven leirathattanak.* A nagy munka három kötetre terjed. Az első kötet a virágos kertről, a második a veteményes kertről, a harmadik kötet a gyümölcsös kertről szól.

Gazdálkodásra utalt országban ennél hasznosabb könyv alig jelenhetett meg. Sok ismerettel és tömérdek tapasztalattal írt tudományos munka ez, mely világos felfogásával és népszerű előadásával mindenkire nézve élvezetes olvasmány. Hazafias hangja, vonzó előadása és fenkölt szelleme még inkább növelik értékét. Bátran elmondhatjuk, hogy ennél alaposabb, megbízhatóbb kertészeti munkája abban az időben egyetlen nemzetnek sem volt — nekünk ma sincsen! Irodalmunk ugyan keveset foglalkozott e nagy munkával, de hát ez mit sem von le Lippay érdemeiből. Irodalomtörténetünk ugyanis nem tudja, hogy Lippay könyve országos és nemzeti czélt tűzött maga elé: kertészetünk felvirágoztatását s ezt a czélt jórészt el is érte. Szerencse volt, hogy Lippay könyve országos hatást keltett s rövid idő alatt magyar kertgazdáinknak bibliájává lett. Ha lapozgatjuk a XVII. század hetvenes éveiben készült leltárakat és összeírásokat, a *Pozsonyi kert* című munkát még olyan nemeseknél is megtaláljuk, a kiknek ezen kívül egyéb könyvük sem volt. Olvasgatta azt, tanult abból mindenki, a ki a gazdasággal foglalkozott. S a könyv hatása alatt megújulnak kertjeink; terjed a kertészkedési kedv, gyarapszik a közvagyon s növekszik a földnek szeretete. Igaz, hogy mindez csak rövid ideig tart, de hát ez már nem a Lippay hibája. Ha be nem következik a Wesselényi-féle szövetkezés és annak nyomában a nemesség ellen indított írtó had;

ha a kurucz-labancz világ és a hosszú török háború el nem pusztít nálunk mindent, úgy Lippay könyvének a hatása még nagyobb lett volna és még tovább tartott volna. S fáradozásának a jutalma sok-sok magyar gyümölcsös, virágos és veteményes kert lett volna. Ennél szebb emlék az írónak az érdemeit nem is hirdethette volna.

Lippay a könyve elején keservesen panaszolja, milyen árva légyen hazánk szép és ékes kertekben. Neki — írja — az a célja, hogy fölélessze a kertészkedési kedvet. Hiszi, hogy e törekvéssel megnyeri mindazok tetszését, a kik a becsületes és a hasznos munkában gyönyörködnek. «Ne légyen — írja — az magyar nemzet olyan, mint az torma-ba esett féreg; avagy mint az pusztába bújdosó zsidók — az kik noha minden jó ízzel teljes angyali eledellel legeltetnek, mégis csak az keserű és bűdös fokhagymákra vágyódtanak — hogy csak szintén az káposztás, répás, hagymás kertekben elégedjék kedve; hanem mutassa meg ebben is Magyarországnak tisztos nemes-ségét, az ő zsíros és tenyésző földjének böcsös erejét. Kinek hogy ez ideig is híre-neve annyira nem terjedett, egyéb okát nem látom, hanem az tudatlanságból származott elhagyását; ennek pedig eredeti az magyar kertészek szűk voltából támadott; elannyira, hogy ha csak egy vékony tudományú és együgyü kertészt akarna is valaki tartani, más idegen országokból nagy költséggel köll azt hozatni.»

Tehát jó kertész-könyvet ad a mieink kezére, hogy tanuljanak s taníthassanak másokat is.

A másik cél, a miért könyvét írta, az esztergomi érsek pozsonyi kertjének megismertetése volt. E gyönyörű kert leírásával ugyanis egyrészt a kertészkedési kedvet óhajtotta fölkeltetni, másrészt meg az érsek kertjének akart maradandó emléket állítani. «Viseltetem attúl is, — írja Lippay — mivel-hogy az mi kegyelmes érsek urunknak ilyen nevezetes és gyönyörűségees kertje, mint a pozsonyi kert, az ki még más országokban is számot tenne, minden emlékezet nélkül, örök feledékenységre, az maga hamujában temettetnék el: mint az régi magyarországi királyoknak, királyné asszonyoknak, fejedelmeknek szép, rendes, csinos és vigasztaló kertjei. Mert hol vagyon most az királyné asszonyoknak ékes paloták tetein épített tatai

szép ékes kertjeinek emlékezete, avagy csak árnyéka is? Hol az visegrádi gyümölcsös kertnek leábrázoltatott képe?»

Lippay, a ki évek hosszú során át Magyarország legdíszesebb kertjében kertészkedett s a kinek sokat köszönhetett maga az érsek is, a maga tapasztalatait rakja elének a könyvében. Külföldi írók tudományához csak akkor fordul, ha a maga tapasztalatait és ismereteit elégtelennek tarja. Könyvében a kertészkedés minden ágába s minden titkába bevezeti az olvasót. Igen okos utasításokat ad a kert helyének megválasztásáról; megjelöli, melyik talajt kedveli ez vagy amaz a virág, fa vagy vetemény. Minden fának, virágnak és veteménynek a leírását adván, az ültetési és növelési módját és megismerteti. E tekintetben bámulatos ismeretei és tapasztalatai vannak. Soknak bizony még ma is hasznát vehetjük. Még a virágok színének, illatjának és termetének megváltoztatásáról is utasításokat ad. Külön szól a kert ellenségeiről, a férgekről, az egerek, patkányok stb. írtásáról. Fölsorolja az ő korában ismert magyar gyümölcsfajokat s egyenkint leírja azokat. Megtanítja az olvasót az oltás és a szemzés minden módjára; megismerteti azon fogásokat, a mikkel koraibb és nagyobb gyümölcsöt termelhetni. Több fejezetben írja le a gyümölcs-befőzés minden módját.

Bár könyvének három kötete a kertészet minden elgondolható részét bőségesen tárgyalja, legnagyobb szeretettel mégis a virágos kerttel foglalkozik. Lelkes szókkal ajánlgatja honfitársainak a virágos kertek alapítását. Kifejti minő hatással van a virágok szeretete az emberi lélekre; mennyi örömet, mennyi megnyugvást szerez az ilyen kert a zaklatott léleknek. Ezért ajánlja, hogy minden háznak legyen virágos kertje: «hogy mikor az úr kitekint az ablakon, mint egy paradicsombeli palotában láttassék lenni, a hol külömb-külobbféle szép virágok színes köntösükben parancsolatjára udvaroljanak.»

Lippay a könyvében a fűvek és virágok gyógyító erejével is foglalkozik. A miket erről mond, ma már jobbra vidám babona számába vehetjük. De ez nem kisebbítheti Lippay könyvének tudományos értékét; mert hiszen az ő korában még a külföldi orvosi és fűves könyvekben is komolyan tárgyalják azokat, miket Lippay is előad.

Lippay János jól tudván, hogy a kertészkedés elsősorban

az asszonyok dolga volna, ezek számára szakácskönyvet is akart írni. Azonkívül még sok más kertészeti kérdésről is írni akart. Sajnos, a halál mindebben megakadályozta őt. Már a *Pozsonyi kert* harmadik kötetének a megjelenését sem érte meg. Ezért olvashatjuk a kötet előszavában: »Sok szép dolgokkal akarta még ezen könyvet az istenes páter teljesebbé tenni, de mivel az megkérdelhetetlen halál Isten rendeléséből elébb elmetszette életének fonalát, a mit többet kívánnál ezen könyvben, annak tulajdonítsad.»

Lássuk már most Lippay érseknek híres pozsonyi kertjét, melynek lelkes kertésze az érsek mellett a jó Lippay János volt.

Nem tudjuk, Lippay György érsek ismerte-e az ő elődjének, Oláh Miklós primásnak a testamentumát? Annyi bizonyos, hogy szívvel-lélekkel teljesítette, a mit Oláh Miklós az érseki utódaitól kívánt. Oláh ugyanis pozsonyi kertjét utódainak hagyta s csupán annyit kívánt tőlük, hogy legyenek jó kertészek! A nagyműveltségű Oláh Miklós bizonyára tudta, hogy a ki a kert örömeit, a kert virágait szereti, az az Úr kertjének sem lehet tunya munkása. Szébb és vonzóbb óhajtással tehát nem is zárhatta be végső intézkedését, mint azokkal a sokat jelentő szavakkal, hogy érseki utódai jó kertészek legyenek.¹

Lippay György nemcsak jó kertész volt, de egyenesen művészi mestere volt a kertnek. Olyan színvonalra emelte a magyar kertészetet, hogy a külföldi írók csodálattal szólottak pozsonyi kertjéről.² A kert három részből állott: virágos, veteményes és gyümölcsös kertből. A legdíszesebb a virágos

¹ Utódai meg is fogadták a jó tanácsot. Veráncsics érseknek például pompás kertje volt Pozsonyban. Ide hívja Tranquillus barátját, hogy élvezhesse a kert gyönyörűségét. Forgách Ferenc érsek is sokat költött pozsonyi kertjére. A hegyekből csatornán át vezettette a vizet kertjébe. A vízvezetékét és a szökőkutat külön mester kezelte. Forgách érsek halála után 1616-ban a pozsonyi polgárok betemették a vízvezetékét. (Köz. pénz. ltr. Hung-Relatio Johannis Kerekes.)

² Laurembergius például magasztalja a pozsonyi kertet. A Nürnbergben 1664-ben megjelent ilyen című munka: *Neue und kurze Beschreibung des Königreichs Ungarn* ugyanezt teszi. Brown Edward utazása közben Pozsonyban is megfordulván, magasztalja az érseki kert szépségét, gyönyörű sétahelyeit, tavait, szökőkútait és útvesztőit. (Szamota: *Régi utazások* 320. l.)

kert volt. Táblákra és kisebb virágos ágyakra osztott kert volt ez. A táblák és az ágyak széleit nyírást elszenvedő, puzspáng (kruspán) és illatos növények szegélyezték. Az egynemű virágok jobbra egy-egy ágyba vagy táblába voltak ültetve. Egy-két vegyes tábla is akadt, ezeket czifrás tábláknak hívták, mert sok tarka-barka virág nyílt benne. A rózsafák mellett gombos karók állottak. A színes és mázas cserépgombokat a kert mester-ségben igen ügyes újkeresztyének készítették. Lippay kertjében 15 fajta rózsát tartottak; természetesen mindegyik fajból sok-sok példányt ültettek. Lippay érsek volt nálunk az első kertész, aki az úgynevezett díszfákat és díszcserjéket is meghonosította virágos kertjében. Ott találjuk a pozsonyi kertben a különféle jezaminokat, a spanyol bodzákat (orgonacserjéket), a laptafákat, a teljes virágú cseresznye-, barack- és meggy-fákat stb.

Lippay érseket, mint a legtöbb szenvedélyes kertészt, az úgynevezett botanikus vágy teljesen elfogta. Tehát minden tehetségével azon volt, hogy a kertjét mindenféle botanikus ritkasággal megrakja. Ennek a botanikus vágnak köszönhetjük, hogy Lippay érsek egész csomó, nálunk eladdig nem ismert virágot, cserjét és fát honosított meg. Maga Lippay János írja nagy munkájában, hogy az érsek úr Indiából, Spanyolországból, Belgiumból, Olaszországból, Törökországból drága pénzen hozatta kertjébe a virágokat. Az anemone nevű keces virágot is ő honosította meg nálunk. Maga Lippay János, a fő-kertész írja: «Sok számtalan, kimondhatatlan drága szép színekkel ékesített anemonék nemesítik érsek urunk őnagysága pozsonyi kertjét; az ki ennek az dicséretes virágnak Magyarországba első plántálója és behozója... Az pozsonyi kertész más főkertészek is ilyen industriával élnek, hogy az anemonét az czifrás táblákon kívül hosszas ágyacskákból ültetik földde vált, megrostált, ganéjos földbe.»

Az érsek honosította meg a török szagos búzavirágot (Cymus Turcicus) melyet nap után járó sárga virágnak is hívták. A jó illatú narcisz, a bájos kököresin, a gyűszűvirág, a teljes virágú mák és pipacs, a mindenféle színű teljviola (Leucojum) stb. meghonosítása, mind az érsek nevéhez fűződik. Tulipánjai olyanok voltak, hogy a tudós Lauremberg is ámulva

nézte azokat. Lippay János írja az érsek tulipáiról, hogy «többen találtak ezen dícséretes kertben kétszáz elegyes színűeknél.» Mondanunk sem kell, hogy a botanikus ritkaságok mellett, Lippay érsek a magyar kertek népszerű virágait is bőséggel tartotta a kertjében. Hiszen Lippay János is felsorolja az égő szerelmet, az istenfáját, a rozmarint, a bársony virágot, a liliomokat, a császárkoronát, a szarkalábat, a harangvirágot, a porcsfűvet (cyclamen), a török mézfűvet, a fejér és a kék virágú levendulát, izsópot, csillagvirágot, mátrafűvet stb. Sok virágnak a nevét — írja Lippay — «igazán magyarul meg nem találom nevezni; mert sokan is vannak olyan idegen virágok, kiket érsek urunk únagysága elsőben behozott Magyarországra, az maga pozsonyi kertében . . . kiket mindez ideig Magyarországra a mi időnkben nem ösmért s nem is látott. Azért ne csodálkozzék senki, ha igaz magyar nevét nem tudhatjuk.»

Christian Minsicht, a ki a XVII. század közepén nálunk járt s Magyarországról magyar források alapján jeles könyvet írt,¹ megfordulván Lippay kertjében, néhány szóval leírja azt. E leírásból azt látjuk, hogy Lippay érsek a bécsi udvari kerteket igyekezett utánozni. A díszkert — írja Minsicht — jó távolkán van a várostól s az érseki palota mellett terül el. Igen szép vízi mesterség (Wasserkunst) díszíti a kertet. Négyszögű szép halastaván hattyúk és török kacsák uszkálnak. A kertet szőlővel befutott, boltozott lugasok szelik át. Van benne magányos nyári ház és egy elkülönített terület, telve ritka növényekkel és virágokkal.²

A pozsonyi szép kert és Lippay Jánosnak a könyve kétségtelenné teszik, hogy Lippay érsek korának nemcsak legnagyobb virágkedvelője, hanem egyúttal legnagyobb magyar kertésze is volt. Nagy botanikai ismeretei mellett a kertészkedés minden titkát jól tudta. Ismerte a hazai és külföldi gyümölcsfajokat is. Magáról a gyümölcsről mindjárt megállapította a fajt és a nevet

¹ Ch. M.: *Neue und kurze Beschreibung des Königreichs Ungarn, dessen fürnehmsten Städten und Vestungen.* (Képekkel és földképekkel) 1664. Nürnberg II. kiadás 1—379. l.

² U. o. 209. és k. U.

is. Mindez egymagában is nagy érdem. S ha tekintetbe vesszük, hogy Lippay érsek kertészkedése abban a hanyatló korszakban az egész országnak példaadás és fölhívás volt, akkor érdeme még nagyobbnak látszik. Lippay érseknek pompás pozsonyi kertjét az országgyűlések idején nagyon sokan látogatták. A külföldiek aztán messze földre elvivék jó hírét, a magyar főurak pedig utánozni igyekeztek otthon mindazt, a mit Pozsonyban láttak. Lippay érsek szívesen szolgált nekik virágmagvakkal és hagymákkal s így a tőle meghonosított virágok hamar elterjedtek az országban.

Azok között, a kik Lippay pozsonyi kertjében többször megfordultak, első helyen kell említenünk e korszak legnagyobb fiát: Zrínyi Miklóst. S a pozsonyi kert virágpompája reá tette a legnagyobb hatást. Ki is gyönyörködhetett volna jobban a kert szépségében a költőnél? Hiszen minél nagyobb valakiben a lélek és az erkölcs finomsága, annál nagyobb gyönyörűséget talál a szépben, a természet lélekvidító pompájában. A mi a virágnak a napsugár, az a költőnek a virág! S Zrínyi lelkét is elborítá az öröm, mikor a hazai föld legszebb kertjében járogatott. Intő szónak vette, a mit látott, s csáktornyai birtokán csakhamar hozzáfogott egy díszkert csinálásához. Tudjuk, hogy a kertészeti ismeretet nem szokták úgy a mente ujjából kiverni. Tanulni kell azt s a mellett igen sokat tapasztalni. De Zrínyi Miklósban megvolt az ismeret is, meg a kellő tapasztalat is. A szűkszavú hivatalos irat rideg szavait ismételjük, mikor azt mondjuk, hogy Zrínyi Miklós nagy művészi érzékkel, nagy gondnal és tudással, a saját ízlése szerint rendezte és ültette be csáktornyai új díszkertjét! Hatalmas filegoriát, mulatóházat s más kerti épületet is emeltetett benne.¹ Örök kár, hogy e pompás kertről részletesebb leírás nem maradt ránk. Mi szép volna tudnunk, mik voltak Zrínyi Miklósnak kedves virágai; mit és hogyan rendezett a kertjében? Sajnos, ezekre feleletet sohasem kapunk.

* Köz. p. ltr. Hung. 14559. f. 1665: «Quondam dominus Comes Nicolaus alias banus certum hortum prope jam dictam arcem Chaktornyænsem eleganti opere elaborari, inseri et excoli curasset, et in eodem certa ædificia erexisset etc.

A gyönyörű csáktornyai kert a költő özvegyére és egyetlen fiára szállott. A kapzsi Zrinyi Péter megirigyelte a szép kertet, s nem törődve fivére emlékével, erővel elfoglalta azt. A kétségbeesett özvegy eleinte engedékenységgel és bőkezűséggel próbált Zrinyi Péterre hatni. Csak olaj volt ez a tűzre. De hát az özvegy — mint maga írja — nem akarta az ügyét porre vinni, mivel hős férje emlékének és a Zrinyi névnek tartozott annyival, hogy Pétert ne adja a világ nyelvére.¹ Ezért tehát a királyhoz fordult s őt kérte, adatná néki vissza a csáktornyai kertet.²

A király 1668-ban kelt végzésében meghagyta az udvari kamarásnak, hogy a Zrinyi Miklós ültette csáktornyai kertet azonnal adassa át az özvegynek.³

Zrinyi Miklósnak szép gyümölcsöse is volt Csáktornján. Ezt is nagy gonddal kezeltette. Többi birtokán is mindenütt volt gyümölcsös és veteményes kertje. Ezek fia halálakor mind a fiskusra szálltak — s így hamar elpusztultak.⁴

Tudjuk, hogy a kertészkedés a Zrinyi nemzetségben családi hagyomány volt. Maga a szigetvári hős még hadakozás idején is nagy kedvvel ültetgette kertjeibe a Batthyány Kristóftól kapott oltványokat, virágokat és fákat.⁵ A lányai: Zrinyi Doricza, Kata, Orsolya, Margit, Borbála kitűnő kertgazdák voltak. Az ősök jeles példáját követte a minden idők legnagyobb magyarja: Zrinyi Miklós a költő. E nagy emberünkről egyik életírója sem tudja, hogy szenvedélyes kertész, a virágnak és a fának nagy barátja volt. Pedig nem lett volna nehéz ezt kitalálniok; mert hiszen a költőt a kert, a virág szeretete nélkül elgondolnunk is alig lehet. S ha tudjuk Zrinyi Miklósunk virág-

¹ U. o. Ezt maga Zrinyi Miklósné írja.

² U. o. Zrinyiné folyamodása a királyhoz kelet nélkül.

³ U. o. «insulana bona, unacum antelato horto, aliisque ademptis totiusfatae viduae comitissæ citra omnem cunctationem restituere.» etc.

⁴ Az ozoli ketről írják például: «Hortus palis ligneis circumdatus in medio horti in quatuor columnis est etiam quadrangularis domus Chardak dicta» . . . Horti circa curiam majores et minores 3» etc. (u. o. 15,455. f.)

⁵ Zrinyi Miklósnak egész sereg kiadatlan levele van, miket ilyen ügyben Batthyány Kristóffal váltott. (Körmendilt r. Missiles.)

szeretét, oly vonásokat hüvelyezhetünk ki lelki világából, melyek őt még magasabb polczra emelik.

Lippay érseknek példája Pozsonyban több püspököt és főurat magával ragadott. Egymásután támadnak a szebbnél szebb kertek. Egyidőre úgy látszott, mintha a XVI. század lelkes szelleme támadt volna fel; mintha főuraink és asszonyaink ismét teljes erővel adták volna magukat a kertészkedésre.

A pozsonyi díszkertek között az első helyen emlegetik Wesselényi nádornak és Széchy Máriának páratlanul szép kertjét, melyet az egykorú iratok nádorkert néven emlegetnek. Hatalmas kiterjedésű kert volt ez a pozsonyi vár aljában, a nádori palota mellett. A kert virágos részében voltak mesterséges kutak, szivattyúk, vízvezeték, lovagló- és czéllövő helyiségek, tekepályák és különféle kertészeti épületek. A kerthez nagy gyümölcsös is tartozott, lugasokkal és sorfákkal (spalier).

Ezt a gyönyörű kertet Wesselényi halála után szintén elkobozták s mint fiscus-jószágot a kamara kezelte. Ez időben félig-meddig nyilvános kert volt, mert szabad volt benne sétálni, sőt italt is lehetett benne kapni. A kamara külön kertészt tartott ugyan benne, de a saját bevallása szerint a nádorkert azért évről évre jobban pusztult. Az egyik kertésznek 1682 márczius 1-én a kamarával kötött szerződése reánk maradt. Ez a szerződés maga is hirdeti, minő elhagyatott és szomorú állapotban volt már akkor Wesselényi nádornak és Széchy Máriának egykor viruló pozsonyi kertje.

A pozsonyi nádorkertnek szomszédja volt a Zichy grófok szép virágos és veteményes kertje, a mely szintén nagy hírnek örvendett a XVII. században. Ugyanezt kell mondanunk a hatalmas Pálffy-ketről, melynek jó része még ma is megvan s ma is Pálffy-kertnek hívják. Ennek a kertnek egyik nevezetesege volt a XVII. században az óriási filegoriás hársfa, mely Pozsony régi képein gothikus toronynak látszik.

Örök kár, hogy e pompás kertekről nem maradt ránk közelebbi leírás és rajz, mert bizonyos, hogy mi is büszkén mutogathattuk volna e kertrajzokat, a mint a nyugoti népek teszik régi kertjeiknek rajzaival.

A pozsonyi kertészet felvirágozása magával vonta mag-

kereskedésünk föllendülését is. Ha ezen kor családi leveleit lapozgatjuk, meggyőződünk róla, hogy főuraink és kertgazdáink Pozsonyban vásárolják a virágmagvakat és a hagymákat. Még az erdélyi fejedelmi udvarnak is Pozsonyból küldik a tulipán- és nárcisz-hagymákat. Mikor Pozsonyban országgyűlést tartottak, alig akad követünk, a ki virág- és veteménymagot nem vásárol Pozsonyban. Ez volt rendszeren a vásárfia, a mit asszonyaiknak hoztak Pozsonyból.

TAKÁTS SÁNDOR.

AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN.

Második közlemény.¹

III.

Az emberiséget mozaikszerűen változatos csoportokra osztó fajbéli különbségek megemlítésével eljutottam az anthropológiának legsajátlagosabb anyagához, legbővebb fejezetéhez. Vannak, a kik egynek veszik az embertant a népfajok morphologiájával. Ez a meghatározás két okból nem állhat meg. Először azért nem, mert a népfajokat az embertan ma már nemcsak a «morphe» szempontjából vizsgálja, hanem az alakbéli sajátágok mellett kiterjeszti figyelmét a működésbeli, chemiai és kórtani viszonyokra is, vagyis felöleli a rasszok teljes biológiáját: külön fejezete már az anthropológiának a népfajok összehasonlító élettana és kórtana. Másodszer meg, mert, a mint már elmondottuk, vannak az embertannak ezenkívül egyéb jelentős feladatai is. Az anthropológiának ilyen meghatározása nagyon is szűkre szabja e tudomány körét.

A népfajok anthropologiájával lesz az embertan leginkább szerves kiegészítő részévé az anatómiának, élettannak és kórtannak. De e három tudomány közül egyikhez sem áll olyan közel, mint az anatómiához, mert az emberek faji bélyegei leginkább az alakbéli tulajdonságokban fejeződnek ki s ehhez képest sokkal jelentéktelenebbek s eddig még kevésbé ismertek is a szervezet működéseiben, chemiai és kórtani viszonyaiban nyilvánuló fajbéli sajátágok. Voltaképp anatómia tehát az embertan is, kiegészítő fejezete a bonczolástannak, a mint hogy a legkiválóbb, tudományunkat leginkább előrevivő anthropo-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 463-ik számában.

logusokat az anatomusok közt találjuk a multban s a jelenben egyaránt, a minők pl. a németek közt Huschke, Ecker, Welcker, Virchow R., Aeby, s a még élőket tekintve Schwalbe, Kollmann, Klaatsch, Froriep, Waldeyer, Toldt, Virchow H., az angolok közt Cunningham, Keith, Elliot Smith stb. A mi két jeles elhunyt anthropologusunk, az atyám, Lenhossék József (1818—1888) és Török Aurél (1842—1912) is anatomus volt, Török Aurél addig, a míg átvette a budapesti egyetem anthropologiai tanszékét.

A népfajok physikai leírásához az első adatokat már az ó-kor tudósai szolgáltatták: Hippokrates (Kr. e. 400 körül), Aristoteles (Kr. e. 384—322) s különösen Herodot (Kr. e. 484—425.) és Strabo (60 Kr. e. — 20 Kr. u.) irataiban már egy esomó idevágó adatot találunk, részint helyeset, részint phantastikusat, de a rasszok ismeretének igazi kezdete egybeesik a XVI—XVIII. század nagy felfedező utazásaival és gyarmatosításaival.

Az ismereteknek azt a mennyiségét, a mit a nagy felfedező utak a XVIII. század második harmadáig hordtak egybe az ember physikumára vonatkozólag, először a nagy Linné (*Systema naturae* 1735.) és Buffon (*Histoire naturelle générale et particulière. Paris* 1745—1788) dolgozták fel. De a népfajok szerkezeti sajátságaival foglalkozó emberbuvárlat tulajdonképeni atyjának általában Blumenbachot tekintik (1752—1840), a kinek többek között nagy érdeme, hogy a fajokat jellemző és megkülönböztető tulajdonságok közé bevitte a koponya összehasonlító tanulmányozását. A népfajok összefüggő jellemzését természetrajzi alapon először az angol J. P. Prichard kísérelte meg 1813-ban (*Natural history of man. London, 1813.*)

Ez volt az a szerény alap, a melyből megindult a rassz-anthropologia újabb fejlődése. Ma már hatalmas épület ez, de még csak kevés részében nevezhető teljesen elkészültnek; sok részéhez még csak több vagy kevesebb anyag van összehordva s vannak egyes szárnyai, a melyeknek a terve csak papiroson van meg.

Az anthropologia az emberiség tarka egyvelegében a népfajokat keresi. Csak a népfaj, a rassz embertani fogalom: sajátlagos, egyforma, nemzedékről nemzedékre átöröklődő testi és

lelki tulajdonságokkal felruházott embercsoport. A nép már ethnikai alakulás: a szokások, érzés, nyelv, történelmi mult és a jövőre irányuló törekvések közösségében egygyéforrt, egységessé néz ki, bár csaknem kivétel nélkül különböző fajokból összeolvadt nagyobb egység, a minő pl. a mai magyarság, németiség. S végül a nemzet még tágabb körű, politikai egyetemesség: bizonyos culturális értékek közösségén alapuló társulása egy nagyobb, legtöbbször különböző nemzetiségekből álló, többféle nyelvet is beszélő embercsoportnak. A nyelv és a rassz két egészen különböző fogalom; nem szabad összetévesztenünk őket. A népfajok és a nyelv elterjedése nagyon sokszor nem egyezik egymással. Az újabb történelmi és nyelvkutatás számos esetét állapította meg annak, hogy a faji jellegek megmaradtak, de a nyelv megváltozott az idők során. De hisz ez körülöttünk is napról-napra észlelhető tünemény. Többször megismétlődött eset a történelemben, hogy egy nagyszámú leigázott népség gyérebb számú legyőzőinek a nyelvét és culturáját felveszi, míg másfelől a győztes kisebbség faji vonásai teljesen eltűnnek a legyőzött őslakosságba való beleolvadás folytán.

Az emberiség történelmi alakulásában hatalmasabb szerepe van a nyelvnek, mint a rassznak; a nyelv s a nyelvnek az emberi lélekre való sokféle kisugárzása sokkal erősebben kapcsolja össze és választja szét az embercsoportokat, mint a rasszbeli megegyezés vagy különbözőség, mert a faj érzése elmosódik az emberben. A «szlávtság» pl. mely oly nagy szereplésű a most dúló háborúban, egészen csak nyelvi és felekezeti fogalom; szláv rasszról anthropologiai értelemben nem lehet szólni.

Az embertannak ez a fejezete is voltaképen három részből áll. Az anthropographia leírja az egyes fajok somatikus tulajdonságait; egész embereket, vagy koponyákat, agyvelőket stb. ismerteti.

Az embertani anatomia megfordítva jár el. A test valamely részét veszi kiinduló pontul, s ehhez fűzi az illető résznek a különböző fajokra jellemző eltéréseit. Előadja pl. összefüggően az orr, a fül, a szem, az emlő, az agyvelő anthropológiáját, felsorolva rasszbeli változataikat. Az anthropologiai tankönyvekben ez az embertani anatomia szolgál a becsztás alapjául. Az

anyaga ugyanaz, mint az anthropographiáé, csak másképp vannak csoportosítva az adatok.

Végül a rasszok általános anthropológiája azokat a nagy elvi kérdéseket vizsgálja és fejtegeti, a melyek a fajok változatosságához fűződnek s a melyeknek jó része közös kérdése az embertannak és az ethnológiának. Ilyenek: a népfajok felosztása, keletkezésük kérdése, a mono- vagy polygenetikus fejlődés problémája; az átöröklés, a külhatások szerepe a népfajok kialakulásában, a kereszteződések kérdése, a fajok fennmaradásának, dominálásának és eltűnésének tüneménye, stb.

Ezen elvi alapproblémák közül az utóbbi években különösen a rasszok kereszteződésének, a hybrid-vagy bastard-fajoknak kérdése állt az érdeklődés központjában. Nem annyira az a szemünk előtt lefolyó mindennapi kisebbfokú fajkeveredés, a mely egymáshoz közelálló fajokat pl. magyarokat és németeket, németeket és szlávokat vegyít össze, hanem az egymástól testi és lelki tulajdonságaik tekintetében igen eltérő, a Cuvier-féle 3 alapfajta: a fehér, fekete és sárgabőrű embercsalád egyikéhez vagy másikához tartozó egyének, pl. fehérbőrűek és szerezcsenek, mongoloidok és negroidok keveredése. Ennek a kérdésnek az újra megvizsgálását különösen a Mendel-féle keresztezési törvények megismerése tette szükségessé, a mely e század első éveire esik.

Nem ritkán találkozunk ma is azzal a felfogással, hogy az ilyen korcsfajok általában rövid életűek, mert már pár nemzedék multán meddőségre kárhozhatóva kihalnak, azonfelül meg testi és lelki tulajdonságaikban, különösen pedig erkölcsileg satnyák, elfajultak.

Eugen Fischernek nagyérdekű, mondhatjuk úttörő vizsgálatai¹ megczáfolták ezt az állítást. Alig képzelhető el az emberi nemnek két eltérőbb typusa, mint a nehézkes, germán-hollandi származású délafrikai búr s a hottentotta, a maga barnás-fakó, pergamenszerű, ránczos, csupasz bőrével, apró csomócskákban álló «borszszemszerű» fil-fil hajával, végtelenül

¹ E. Fischer: *Die Rehobother Bastarde und das Bastardierungsproblem beim Menschen*. Jena 1913. — U. a.: *Das Problem der Rassenkreuzung beim Menschen*. Freiburg i. B. 1914.

groteszk, szinte orrnélküli arczélével s hatalmas, különösen a nőknön kifejlődött helyi zsírtömegével (steatopygia). Ennek a két ellentétes emberi változatnak a félvérfajzata él a dél-nyugatofrikai német gyarmat Rehoboth nevű telepén. A ma 2500—3000 főre rúgó népcsoport a XVIII. század második felében keletkezett a fokföldi gyarmat területén, valami 40 búr férfinak hottentotta nőekkel val családias letelepedéséből. Mostani helyére a már közben több ezerre megsaporodott népség 1868-ban vándorolt. A kis colonia tagjait a tiszta búrok mindig lenézték, ők maguk pedig lenézték a hottentottákat, bár a nyelvüket beszélik, s így összeverődésük óta a mai napig leginkább csak egymásba házasodtak. A tiszta «endogamia» példája van itt tehát előttünk; valóságos mesterséges, minden feltételt megtartó keresztezési kísérlet, akárcsak a Mendel-törvényeket kutató zoologusok és botanikusok gondosan előkészített és végrehajtott kísérletei.

Fischer, a ki 1908-ban több hónapot töltött a rehobothi korcsok közt, megállapította, hogy itt elfajulásról szó sem lehet. A bastardok erőteljesek, egészségesek; termékenyséjük még ma is, a 4—5. nemzedékben, mi kívánni valót sem hagy; a családok átlagos gyermekszáma 7.7. A nép szorgalmas, vallásos, erkölcsi fogyatkozások nélkül való; szellemi tehetségek dolgában a búrok és német gyarmatosok alatt, de a hottentották felett áll. Hogy a rehobothi korcsnemzedék valami kevéssel magasabb termetű a búr és hottentotta ősfajtánál: meglepő volna, ha nem tudnók, hogy más félvérfajokon is észleltek hasonlót. Boas, a jeles amerikai anthropologus szerint¹ (1895) az északamerikai indiánusok és francia telepítvényesek keveredéséből keletkezett meszticzek is magasabbra nőnek, mint fehérbőrű és rézbőrű ősszüleik, ép úgy, a hogy termékenyebbek is náluk. Ezt a tünetényt a korcsok «luxuriálás»-ának nevezik; az állat- és növényország számos és még sokkal meglepőbb példáit nyújtja ennek.

S a rassz-korcsoknak ez a hiánytalan szaporasága megvan más emberi keverékfajtákon is. Az európai ember pl. valamennyi más emberfajtaival, s épen úgy a hindu a dravida nővel, az arabs

¹ Fr. Boas: *Z. Anthropol. d. nordamerik. Indianer. Zeitschr. f. Ethnol.* Bd. 17, 1895, pg. 366.

a szerecsen leánynyal, a chinai férfi a Filippin-szigetbeli tagalog nővel stb. és megfordítva élékény,¹ bőven tovább sokasodó családot tud alapítani. A bastardok termékenyek egymás közt s termékenyek ősfajtaikkal és más fajokkal is. Úgy látszik azonban mégis, hogy különbségek vannak a szaporaságuk fokában; vannak termékenyebb s vannak kevésbé szaporodó félvér-fajták, sőt lehetnek olyan fajcombinációk is, melyek, ha nem is egészen meddőek, de nagyon korlátolt termékenységűek. Leginkább a hollandus férfi és a jávai nő keveredéséből keletkező lip-lapokra² s a mulattokra vagyis a fehérbőrű ember s a nyugot-afrikai szerecsen fajta félvér-ivadékaira mondják ezt. Újabb szerzők: Wieth-Knudsen 1908,³ Fehlinger 1911,⁴ v. d. Velden 1911⁵ is megerősítik azt a régi állítást, hogy a mulattok satnyák, gyenge ellenállásúak betegségekkel, járványokkal szemben és nők terméketlensége és gyermekeik nagy halandósága miatt hamarosan kihalnak, különösen ha, mint Jamaikában, a fehér szülő az észak-európai teuton (angol) rassz tagja, míg a spanyol vagy portugáliai földközi-fajta keveredése a szerecsennel Haitiban, Cubában, Portoricóban életrevalóbb mulatt ivadékot ad. Fischer azonban nem becsüli minden kétségen felül állónak ezeket az adatokat, mert nem alapulnak szerinte szabatos statisztikai vizsgálatokon és családonként végrehajtott megbízható kutatásokon, hanem inkább csak felületes «általános benyomások» ezek, a mint hogy az emberi fajkeveredés egész eddigi irodalma jóformán csupán ilyenekből áll. A bastardok kérdésében még a kezdet kezdetén állunk. A mulatt típus

¹ Ezt az új magyar szót, a németes «életképes» melléknévnek a helyettesítőjét, nem magam csináltam. Gelei Katona ajánlotta volt már, de nem ment át a közhasználatba. Újabban Lőte József ajánlotta megint (Néhány szó a magyar orvosi nyelvről. *Orvosi Hetilap*, 1915, pg. 340.). Az «életrevaló» szónak más jelentésbeli színezete van.

² C. E. Woodruff. *Expansion of Races*. New-York, Rebman & Comp. 1909, pg. 250.

³ Wieth-Knudsen: *Rassenkreuzung u. Fruchtbarkeit*. Polit.-anthrop. Revue. Bd. 7, 1909, pg. 289.

⁴ H. Fehlinger: *Kreuzungen beim Menschen*. Archiv f. Rassen- u. Gesellschaftsbiologie. 1911, pg. 447.

⁵ v. d. Velden: *Rassenkreuzung, Fruchtbarkeit u. Gesundheit*. Polit.-anthrop. Revue. Jahrg. 9, 1910/11, pg. 244.

látszólagos eltűnése néhány nemzedéken túl abból származhatik, hogy a mulattok nem egymásba házasodnak, hanem visszakeresnek a fehér és színes fajtába, vagy pedig Mendel értelmében visszahasadnak ezekbe, bár az utóbbi Bateson (1906) és Pearson (1909) szerint nem áll meg. A mi pedig az állítólagos elfajulást illeti, annak az lehet a magyarázata, hogy a szerzők tapasztalataikat leginkább a bányatelepek és kikötővárosok elcsigázott proletárjain gyűjtötték, a morál tekintetében pedig valami igazság lehet Reitzenstein¹ ama mondásában, hogy «a míg a szerezseneket és mulattokat mesterségesen a proletariatus színvonalán tartják, nem is fognak ezek felülemelkedni a proletár-erkölcsön».

Mindazonáltal annyiszor olvashatjuk a mulattok s egy pár más félvér-fajzat csekélyebb szaporaságát és kihalását hangoztató állítást, hogy el kell hinnünk, hogy valami alapja mégis csak van. De ez a pár, hozzá még nem is kifogástalanul megbízható kivétel meg nem ingathatja azt a tételt, hogy általában az emberiség valamennyi faja eredményesen s a későbbi unokákban és dédunokákban is termékenyen szaporodhat egymással.

S ennek a megállapítása azért fontos, mert ez mint súlyos bizonyíték tehető a serpenyőbe annak a kérdésnek az eldöntésekor, hogy a főbb emberfajták, különösen a leukoderm, xanthoderm és melanoderm ember önálló «speciesek»-e állat-rendszertani értelemben, vagy csak változatai-e az egységes emberspeciesnek. Az állattanban a külön species próbakövének a jól elhatárolt morphologiai típus-különbségen kívül leginkább azt a körülményt veszik, hogy a két rokon fajta, ha tud is itt-ott kereszteződve közvetlen ivadékot létrehozni — mint pl. a ló és a szamár az equus hinnust és equus mulust —, tovább szaporodni tudó nemzedéket nem termel.² Ezen az alapon a mai emberiséget a maga sok eltérő változatával egységes fajnak kell minősítenünk, a mint azt már Prichard, Darwin, Huxley, Flower és mások tették, s a mint az most is az általánosan vallott felfogás

¹ F. v. Reitzenstein: *Z. Mischenfrage*. Correspondenzblatt d. deutsch. Ges. f. Anthrop. 1913, pg. 107.

² Kivételek vannak, különösen a növényországban, de az állatországban is; pl. a nyúl és házinyúl termékeny utódot ad, melyet Franciaországban tovább tenyésztettek is; de új típus nem lett belőle.

az anthropologusok körében (Schwalbe, Giuffrida-Ruggeri, Kollmann, E. Fischer stb.). Meglehetősen elszigetelten áll a római egyetem anthropologusa, Sergi, szaporán megjelenő, tudós, de hypothesisokkal nem fukarkodó köteteiben¹ világga bocsátott nézeteivel, melyek szerint a mai emberiség nemcsak különböző speciesekből, hanem három külön genusból (Notanthropus, Heoanthropus, Hesperanthropus) s ezen belül 11 speciesből és 41 subspeciesből és változathból áll. Megjegyzem, hogy Sergi három neme nem egyezik a fehér, sárga és fekete bőrű ember felosztásával. Az európai északi fajt s a földközi-tengeri embert Sergi a szerecsennel kapcsolja össze homo eurafricanus néven: ez a Nothanthropus genus, ellenben a rövidfejű közép-európai alpesi embert az ázsiai sárga fajokkal s a szamojéddal és lappal hozza közeli rokonságba s velük mint homo eurasicust a Heoanthropus nembe foglalja össze (Hesperanthropus az amerikai ember). E szerint pl. Olaszországnak északnyugati és délibb lakossága nemcsak külön speciesként, hanem valósgos külön genusként kerülne egymással szembe s az északnémet ember anthropologiai rokonság tekintetében sokkal közelebb állana a szudáni szerecsenhez, mint Bajorország vagy Baden derék fiaihoz. Az emberfajok kölcsönös szaporodóképességével Sergi könnyen végez; utal arra, hogy a genus- és specieskorcsok meddőségének törvénye alól van egy pár kivétel a növény- és állatországnban, s az emberi nem különböző fajainak hybrid szaporodása csupa ilyen kivételből áll, a mire talán hatása lehetett — Pallasnak egy már a XVIII. században nyilvánított elmélete értelmében — a domesticatiónak.

Sergi nézeteit Baelz, Mollison, E. Fischer, Giuffrida-Ruggeri² és mások súlyos érvekkel támadták meg és, mondhatjuk, meg is czáfolták. Hogy a Közép-Európában mindenütt különböző arányban keverve élő brachykephal és dolichocephal ember, a kik egymástól elvégre is csak nagyon kis dologban különböznek, nemcsak külön specieshez, hanem külön genushoz tartozzanak állattani értelemben, ezt lehetetlenség elhinnünk. Az állatországn-

¹ G. Sergi: *Europa*, Torino 1908. — *Specie e varietà umane*. Torino 1900. — *L'Uomo*, Torino 1911. — *Le origine umane*. Torino 1913. stb.

² V. Giuffrida-Ruggeri: *L'Uomo attuale, una specie collettiva*. Milano 1913. — Németül: *Homo sapiens*. Wien, Hartleben 1913.

ban a genus-korszok kivétel nélkül, a species-korszok pedig kevés kivétellel terméketlenek,¹ s erre nincs a szelidítésnek hatása. A domesticatio csak a vad állapotban egymás iránt nemi idegenkedéssel viseltető állatok pázását s evvel az első basztard keletkezését mozdítja elő, de nincs arra befolyással, hogy e basztard hím és női csirasejtjei elérjék a teljes kifejlődés állapotát, a minék be nem következte oka Poll szövettani vizsgálatai szerint az ő meddőségüknek.²

Az emberiséget egy nagy egységnek, a népfajokat ezen egységes fajta földrajzi változatainak kell felfognunk, megjegyezve azonban, hogy e változatok részben — pl. a negroid és mongoloid fajok — oly távol állanak már egymástól, hogy szinte megközelítik a species fogalmát. Hiszen a természetben ez a két dolog: species és varietas nincs is mindig olyan mereven különválasztva egymástól; sokszor fokozatos átmenet van közöttük.

S valami csodálatos dolgot az emberi nem e tarka változataiban nem is láthatunk, mert az emberhez közel álló emlősöknek csaknem valamennyijén észleljük ezt az alakbeli szétágazást. Az orang-utának Selenka (1898) szerint Borneóban 7, Sumatra-szigetén 2 változata van, egy részük pofagumóval, másik a nélkül s egyéb különbségekkel; még egy olyan egészen elszigetelten álló és szűk területre szorítkozó állat is, a minő a zsiráf, Lydekker szerint (1904) 2 speciesre és 10 változatra oszlik. De még sokkal nagyobb fokban látjuk e varietásokat az ember által szelidített állatokon, még pedig úgy a változott életmód, mint a mesterséges tenyésztés eredményeképp. Milyen óriási különbség van pl. az öleb és az uj-fundlandi, az uszkár

¹ Friedenthal helyesen mondja: «Die Bildung unbeschränkt fruchtbarer Bastarde aller Menschenrassen gibt den unwiderleglichen Beweis für die innere Einheitlichkeit der gesamten Menschheit.» *Über die Behaarung der Menschenrassen und Menschenaffen.* Zeitschr. f. Ethnologie, Bd. 43, 1911, pg. 974. — Cfr. pg. 975.

² E sorokat már leírtam, midőn kezembe került Sergi legújabb műve: *L'evoluzione e organica e le origine umane.* Torino 1914, melyben az olasz anthropologus csodálkozásra eddigi oly lelkesen vitatott nézeteit megváltoztatja: a három emberi genusból kettőt elhagy s az egész műi emberiséget már csak az egy Nothanthropus genusba foglalja össze; ezzel tulajdonképen polygenistából monogenistává lesz.

és a tacsó vagy vizsla közt! Fischer az emberi nemnek annyi népfajra való szétválását is azzal hozza kapcsolatba, hogy az ember is szelidített, «domesticált» alak, akár csak háziállataink: önmaga szelidítette fajtát s reámutat arra, hogy a nagyságnak, színnek, szőrzetnek éppen olyan szélső eltéréseit látjuk a kutya vagy macska különböző fajtáin, mint a különböző emberi rasszokon.¹ Csak a tisztán egyéni változatoknak óriási ingadozása jellemző az emberre, minden más emlősállattal szemben; egy-egy rasszon, sőt egy-egy családon belül a nagyságnak s egyéb tulajdonságoknak akkora csapongását, mint az emberen, valóban egy állaton sem észleljük.

De ha meg is állapodunk abban, hogy a mai emberiség egységes fajta, fennmarad még mindig az a kérdés, hogy egyetlen alakban, egy helyen keletkezett-e, vagy mindjárt a fő-rasszoknak megfelelő különböző ágak alakjában s különböző góczpontokban? Ma is folyik még a mono- és polygenetikus elmélet másfél évszázados vitája. Újabban szinte renaissance-át látjuk a polygenesis tanának: Arldt (1905), Sergi (1908),² Melchers (1910), Klaatsch (1910) szállnak különösen sikra mellette, sőt e tan egyik hívét, Maurus Horst-ot még a most folyó borzasztó emberi kataklyzma sem tudta visszatartani attól, hogy az év elejétől kezdve *Polygenistische Beiträge* címen valami folyóiratfélét ne indítson az emberiségnek több önálló ágba való keletkezéséről szóló elmélet érdekében. Az említett újabb «pananthropoid» elméleteket leginkább az jellemzi, hogy az emberiség különböző főágait más-más élő vagy kihalt ember-szabású majommal hozzák szorosabb származástani kapcsolatba, nem annyira a közvetlenül belőle való leszármazás értelmében, mint inkább olyan értelemben, hogy pl. (Melchers-Klaatsch szerint) a gorilloid szerecsen és a neandertali ember együtt keletkezett a gorillával egy közös megelőző ősalakból valami afrikai góczpontban, a palæolithkor orangoid aurignac-

¹ E. Fischer: *Die Rassenunterschiede des Menschen als Domestikationserscheinung*. Zeitschr. f. Morphologie u. Anthropol. Festschrift f. Schwalbe. 1914.

² Sergi egyik újabb művében: *L'evoluzione organica e le origine umane*. Torino 1914. polygenismusát már tetemesen enyhítette, sőt félig-meddig már a monogenisták táborába pártolt át.

embere s a maláji faj közösen az orang-utámmal valamely ázsiai központban.¹ Arldt² szerint a kapcsolat a következő: gorilla + feketebőrű fajok, csimpánz + fehér ember, orang + mongoloid fajok. Világos, hogy ennek a kérdésnek nemcsak elméleti jelentősége, hanem eminens gyakorlati oldala is van; a fehér és színesbőrű népfajok közti testvériesülést, melyet az 1911-ben Londonban lezajlott I. fajközi congressus,³ az utopistáknak ez a gyülekezete kívánt szolgálni, nem igen mozgathatja elő az olyan tanítás, mely szerint a fehér ember, a szerezsen és a sárgafajta egészen különálló, egymáshoz idegen hajtásai az emberré tökéletesülő állatvilág fájának, s pl. a japáni ember származása tekintetében közelebb áll az orang-utánhoz, mint a fehér emberhez.

Az anthropologia legtekintélyesebb szóvivői a határozott visszautasítás álláspontjára helyezkedtek ezzel az újabb polygenetikus áramlattal szemben s számba véve a fentebb elmondottakat, én is a monogenismus értelmében adom le az én szerény szavazatomat. Az emberi alapfajok keletkezésének ahhoz az elméletéhez csatlakozom, a melyet pl. Kollmann⁴ és E. Fischer⁵ fejtett ki. Az emberi nemnek különböző fajokra való szétkülönültsége már igen ősi tünemény: már a diluvium második felében különböző, jól elhatárolt rasszok alakjában áll előttünk az emberiség. Az első rasszdifferenciálódásnak vagy egybe kellett esnie magával a «hominatio»-val: azaz «in statu nascendi» kellett bekövetkeznie, vagy közvetlenül utána kellett megtörténnie. Az életre kelő vagy éppen életre kelt emberiség-

¹ Ez egyúttal polyphyletikus elmélet is. A polygenetikus elmélet nem zárja azt ki, hogy a különböző emberfajok egymástól függetlenül ugyan, de valamennyien ugyanabból a még nem ember-ősalakból keletkeztek.

² Th. Arldt: *Die Kontinente und ihre Lebewelt*. Berlin 1907. U. a.: *Die Stammesgeschichte d. Primaten u. die Entwicklung d. Menschenrassen*. Berlin 1915.

³ Mémoires sur le contact des races, communiqués au Premier Congrès Universel des races, tenu à l'Université de Londres du 26 au 29 Juillet 1911, publiés par G. Spiller. London 1911.

⁴ J. Kollmann: *Das Problem d. Gleichheit d. Rassen*. Archiv f. Rassen- u. Gesellschaftsbiologie. Jahrg. 1911, pg. 339.

⁵ E. Fischer: *Rassen und Rassenbildung*. Handwörterbuch d. Naturwiss. Bd. 8, 1913, pg. 78.

nek nagyfokú spontán változékonyságát, öröklékeny variációkra való igen nagy hajlandóságát kell feltételeznünk. A különböző változatok csoportosan elszéledtek a földön, s elszigetelődve s az endogamiának tenyésztő hatása s a klímának s egyéb külső tényezőknek a fiatal, plastikus, még szinte határozottan meg nem állapodott típusú emberiségre a mostaninál sokkal hatékonyabb befolyása alá kerülve, mindinkább kifejlesztették sajátlagos fajbeli tulajdonságaikat. Szerepe lehetett ebben a selectionnak is, a változatok különböző acclimatisáló képessége révén.

Ez a felfogás csak egy központot vesz fel, a hol életre kelt s a honnan szétáradt az elemi emberiség. Persze ezt a központot nem kell valami kisebb területnek képzelnünk; lehetett az akár egy földrésznek is beillő területe a szárazföldnek. De merre volt ez a központ? Darwin szerint meddő dolog erről okoskodni; mások nem osztották ezt a tartózkodást s határozott véleményt nyilvánítottak erről. De a nézetek szerfelett szétágaznak ennek az anthropogén közös őshazának a helyéről: Ausztráliától (Schötensack) kiindulva «Lemuriá»-n, vagyis az Indonesia és Madagaszkár közt elterülő egykori szárazföldön (Haeckel), Ázsián, Afrikán (Sergi), Európán, Délamerikán (Ameghino) át egész az északi sarkvidékig (M. Wagner 1871, Wilser 1907) ingadoznak. A legtöbb szerző mégis Ázsia középső vagy déli részét tartja az emberiség bölcsőjének; persze ez is hypothesis, de talán valamivel jobb a többinél.

Az alapvető ősfajok keletkezésénél sokkal nagyobb nehézséget okoz a sok kisebb, másodlagos rassz, varietás, helyi forma, típus s a köztük levő sok átmeneti alak kialakulásának a kérdése. A nehézséget tetemesen növeli, hogy újabban az eddigi magyarázat legtermékenyebb forrása kezd elapadni: a kereszteződésnek, a fajvegyülésnek ma már sokan nem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget az új fajták keletkezésében. Még jóval a Mendel-törvények ismertté válása (1900) előtt, 1889-ben nyilvánította Luschan¹ azt a meggyőződését, hogy a fajok kereszteződése nem vezet állandó új típusok képződésére, mert az ivadékokban a morfológiai ősi elemek előbb-utóbb

¹ F. Luschan: *Reisen in Lykien Milyas und Kibyrtis*. Wien 1889.

megint szétkristályosodnak, a mire Luschan az igen ügyes «Entmischung» szót találta ki. 1902-ben Kollmann¹ ezt a tant szélesebb alapon és határozottabb alakban fejtette ki. Szerinte a diluvium óta, tehát legalább 20,000 éve, alig változott az emberiség rasszbeli összetételének képe: sem a keveredésnek, sem a milieunek nem volt reá hatása. Az emberiség most már «during type» Huxley értelmében, megmerevedett alak: elvesztette plasticitását, még pedig nemcsak az evolúciós továbbfejlődés, hanem a belső rasszbeli szétkülönülés tekintetében is. A fajok keveredésének nincs állandó hatása, mert a heterozygot keverékalakok a Mendel-féle hasadási törvény értelmében néhány nemzedék során újra széthasadnak eredeti összetevőikre, az ősi biotypusokra. Ismeretes, hogy az átöröklési törvények vizsgálatával foglalkozó tudósoknak egy része a növény- és állatországokra vonatkozólag általános szabályként állítja, hogy a kereszteződésekől «új» rasszok, új állandó típusok egyáltalában nem keletkeznek, legfőlebb változatos combinatiójú, ingadozó mozaik-alakok.²

Ezt az új tant Fischernek már fentebb említett, az afrikai búr-hottentotta korcsfajzaton tett tapasztalatai is támogatják. Új fajta, igazi középalak másfél évszázad alatt a két rassz kereszteződéséből nem állott elő; igaz, hogy a két ősfajra való tiszta szétválás sem következett még be. Az egyes egyének még mindig tarkán és változatosan összerakott mozaikjai a hottentotta és európai tulajdonságoknak; az egyes testi sajátságok mint felbonthatatlan egységek szerepelnek az átöröklésben, s egymás mellett, de minden correlatio nélkül jelennek meg az utódok szervezetén, különböző combinatiókban, a Mendel-törvények s domináló vagy recessiv jellegük szerint. S a Mendel-törvények szereplése ki van mutatva pontos vizsgálatokkal más emberi fajok kereszteződésében, egymáshoz közel állókéban is, különösen a hajzat formája és színe, a bőr és szem színe, az orr és szemrés alakja, a homlok szélessége s az orr alakja tekintetében. Göndör és sima hajú egyének keveredésekor a gön-

¹ J. Kollmann: *Die Rassenanatomie d. Hand u. die Persistenz d. Rassenmerkmale*. Archiv. f. Anthropologie, Bd. 28, 1902, pg. 91.

² Lásd E. Baur: *Einführung in die experim. Vererbungslehre*. Berlin, Bornträger, 1911.

dör haj jut uralomra a közvetlen utódokban (Ch. és G. Davenport 1908. és E. Fischer 1913.), de nem minden faj-combinációban; már pl. a chinai-tagal keveredésben Manilában inkább a chinai merev haja dominál a hullámos tagal-haj felett (Bean 1911.). Ha az egyik szülő vöröshajú, ez a szín kerekedik fölül az utódokban; a sötétebb barna haj érvényesül a valamivel világosabb színárnyalatúval szemben, s a mélyebb színárnyalatnak hasonló domináló jellege mutatkozik a bőr és szem színe tekintetében is (Davenport 1907, Hurst 1908, Holmes-Loomis 1910). Salaman szerint (1911) Amerikában a germán-zsidó házasságból született gyermekek között a germán typus dominál, de nem a Mendel-féle arányszám (3 : 1) szerint, hanem még erősebb arányban: 13 germán typusú egyénre esik 1 semita typusú. De ez a «semita typus» sem úgy értendő, hogy az illető egyénben nem volna semmi a keresztyén szülő vonásaiból. Egy-egy faj, egy-egy physiognomia sohasem domináló vagy recessiv a maga egészében; az egyes somatikus és physiognomiai tulajdonságok mindig mint külön-külön «átöröklési egység»-ek szerepelnek és sohasem szokott valamennyijük domináns vagy recessiv lenni. A melyik szülőtől több, vagy feltűnőbb domináns tulajdonságokat örökölt az utód, annak a jellegét véljük mi rajta észlelni. A magas, keskeny, görbült sephardim-orr pl. a typus-benyomás szempontjából egymaga többet nyom a latba egy csomó egyéb átörökölt germán, szláv vagy egyéb nem-semita vonásnál. Ha a keresztyén-zsidó házasságból született egyén ismét zsidó egyénnel házasodik össze, Salaman szerint gyermekeinek 50 %-a lesz semita typusú, ha ellenben germán egyénnel köt házasságot, utódai valamennyien a keresztyén tyпуст tüntetik fel.

Nekem mégis az az érzésem, s azt hiszem, hogy velem együtt sok más anthropologusnak is, hogy a fajkeveredés hatásának ez a teljes negatívója s kiküszöbölése az új fajok keletkezésének magyarázatából csak múló jelenség, mondhatnók: pillanatnyi divat az embertanban. Még korán sem mondható végleg eldöntöttnek az a kérdés, hogy valóban sohasem keletkeznek-e a növény- és állatorszámban állandó intermediär korcs-alakok;

¹ R. N. Salaman: *Heredity and the Jew. Journ. of Genetics.*T. 1, 1911, pg. 273.

sokan ma is határozottan állítják, hogy igenis keletkeznek, legalább is a species-bastardokból (nem a változat-bastardokból).¹ Tulajdonképpen ilyenforma tüneménynek foghatók fel a félvér-nemzedékek megrögződő ú. n. luxuriáló vonásai is, a minők az emberben a nagyobb testhossz s az arcznak a törzsszülőknél hosszúkásabb alakulása (Hagen,² Fischer i. m. pg. 225.). S ha vannak ilyen, a Mendel-féle hasadási törvénynek alá nem vetett maradó újfajta félvér-typusok az állatországban, elképzelhetők a homo sapiens körében is. A néprajzi és ember-tani irodalomban annyiszor olvashatjuk egyik vagy másik népfajról, hogy más két rassznak a keveredéséből állott elő, hogy szinte nehéz elhinnünk, hogy az ilyen állítások tisztán csak a képzelődés szüleményei. Fritsch (1880, 1910.) és Stratz (1901.) az ő osztályozásukban az emberi nem tetemes részét a «metamorph» csoportba foglalják össze, azaz más uralkodó, archimorph fajok kereszteződéséből előállott keverék-rassznak minősítik őket, a minők pl. a malájok, mikro- és polynesiáiak. A hottentották Giuffrida-Ruggeri szerint (i. m. pg. 48.) a busmanok és szerecsenek korcsai, a Malakka-félszigetbeli Sakai vagy Senoi népfaj Barrow szerint a Semang és Jakun faj vegyüléséből alakult. Sergi az európai alpesi fajt a homo arcticus és a homo mediterraneus korcsának, Biasutti³ az amerikai embert a homo asiaticus és az ausztralokaukázusi fajta hybridjének fogja fel, Klaatsch⁴ a cromagnoni ősembert, a mai európai lakosság tetemes részének ezt az ősapját a neandertali és az aurignac-ember kereszteződéséből származtatja. Mások szerint egész Északafrika és Kisázsia lakossága fajvegyülésből s e vegyülés révén új typusok kialakulásából keletkezett. Mindezek az adatok semmiesek, ha nincs állandó keveréktypus. Úgy vélem, hogy ez a kérdés még nem érett meg a végleges döntésre s egye-

¹ L. Plate: *Vererbungslehre*, Leipzig 1913, pg. 193.

² B. Hagen: *Kopf- und Gesichtstypen ostasiatischer u. melanesischer Völker*. Stuttgart 1906.

³ R. Biasutti: *Studi sulla distribuzione dei caratteri e dei tipi antropologici*. Rivista Geografica Ital. 1912, Nr. 18. (Giuffrida—Ruggeri után idézve.)

⁴ H. Klaatsch: *Die Aurignacrasse und ihre Stellung im Stammbaum der Menschheit*. Zeitschrift für Ethnologie, Bd. 42, 1910, pg. 513.

lőre nem lehet a fajkeveredést feltétlen biztonsággal kikapcsolnunk a fajképződés tényezői körül.

A míg a népfajok keletkezésére s egymással való összefüggésére vonatkozó általános kérdésekről nem leszünk a mostaninál behatóbban tájékozva, nem is remélhető olyan felosztása a népfajoknak, a mely egészen kielégítő és végleges volna. Az első felosztások: Linné, Blumenbach, Kant, Cuvier rendszerei a legfeltűnőbb faji jegyet: a bőr színét vették alapul. Blumenbach (1775.) öt fajtája (fehér = kaukázusi, sárga = mongol, fekete = aethiopiai, vörös = amerikai, sárgásbarna = maláji) még ma is nagy népszerűségnek örvend, különösen a földrajztudósok körében. Az anthropologusok inkább kedvelik az egyszerűbb Cuvier-féle felosztást (*Le règne animal*, Paris 1817. Vol. I. pg. 94.), mely az emberiségnek csak három főalapfajtáját különbözteti meg: a fehéret, feketét és sárgát, vagy Stratz újabb keletű műszavai szerint: a leukoderm (v. poikiloderm), melanoderm és xanthoderm emberfajtát. A sárga fajba beletartozik a «vörös» rassz, vagyis az észak- és délamerikai indiánus is, a ki a legelterjedtebb, bár nem egyhangúan¹ vallott felfogás szerint valaha az ősidőkben Ázsiából vándorolt be proto-mongol fajtársai közül «Neogæá»-ba, azaz Amerikába, a két földrészt akkor még a mai Beringszoros helyén hídszerűen összekötő északi földnyelven vagy telente az interglaciális korszakokban és később a befagyott Bering-szoroson át. Hasonlatossága a mongol, mandzsu, tibeti népfajjal valóban szembeszökő, bár a jellemző «mongol szem»-et csak ritkán találjuk az indiánuson. Luschán a három alapfajt földrajzi elhelyezkedésük szerint indo-európai, afrikai és keletázsiaiának nevezi. Huxley (1869.) rendszerének jellemző vonása s egyúttal haladása is az előző rendszerekhez képest, hogy Cuvier három fajához negyediknek hozzá csatolja az ausztraloid fajtát, mely, bár fekete bőrszínű, valóban egészen különböző a szerecsentől; szépséghibája az ő felosztásának, hogy, szinte érthetetlen eltévelyedéssel, ehhez odaszámítja az előindiai Dekhán bizonyos hegyi lakóit és — az

¹ Martin az amerikai embert Európából származtatja, Sergi magában Amerikában keletkezettnek hiszi (*Le origine umane*, 1913, pg. 163), Ameghino Délamerikát tartja az egész emberiség bölcsőjének.

egyiptomiakat is. Broca-Topinard (1878.) és Flower (1884.) rendszerei voltaképen nem egyebek a Cuvier-féle felosztásnál, az ismereteknek közben elért haladásával a részletesebb alosztályozásban.

Peschel (1874.), a néhai kiváló lipcsei néprajzbúvár a három Cuvier-féle fajtából még négy külön fajt választott le: az ausztráliait, a pápuát, a dravidát (India sötétbőrű őslakóját) és a hottentotta-busmanfajt s így az alapfajok száma nála hétre növekszik. Ehrenberg (1897.) a Blumenbach-féle öt fajtához (melyben az amerikai s a maláji ember mint külön faj szerepel) told hozzá kettőt: az ausztráliai embert s az újguineai pápuát.

Mindezek a felosztások leginkább a bőr színét veszik alapul. Van azután egy másik csoportja a rendszereknek, mely e mellett nagy súlyt helyez a hajzat minőségére (síma, hullámos, göndör stb.). Ennek az első nyomát Bory de Saint-Vincentnál (1825.) találjuk; nagy jelentőségre ez a faji bélyeg I. Geoffroy Saint-Hilaire (1858.) és különösen Friedr. Müller (1868.) felosztásában tett szert (lissotriches, kymatotriches, ulotriches); az utóbbi szerző azonban a hajzat minőségét nem egymagában veszi a felosztás tengelyéül, hanem a nyelvek különbözőségével kapcsolja össze, a mi szinte lehetetlen combinatio. Hozzácsatlakozott Hæckel is (1870, *Natürl. Schöpfungsgesch.* 2. kiadás), a ki azonban osztályozási rendszerét többször változtatta s 1908 óta a kihalt neandertali fajtán kívül négy «species»-t különböztet meg: az ausztraloid, negroid, mongoloid és leukoderm speciést.

Denikernek (1900), a nagyhírű francia ethnologusnak felosztása, mely a legrészletesebb valamennyi közt (29 fajt különböztet meg), szintén a hajzat minőségére s e mellett a szem színére támaszkodik; a részletesebb alosztályozásban azonban figyelemmel van egyéb anthropologiai sajátságokra is.

Az eddigi felosztási kísérletek változatosságából és sikertelenségéből — egyik se tudott általános érvényre vergődni — azt az egy következtetést vonhatjuk le, hogy lehetlenség a fajokat egy, vagy egy pár testi sajátság alapján kielégítő módon jellemezni és osztályozni. Az ilyen «mesterséges» rendszereknek, akár a hajzattól, akár a bőr színétől, akár a koponya idomától indulnak ki, az a nagy hibájuk van, hogy egy vagy egy pár

megegyező vonás kedvéért nagyon eltérő, egymástól volta-képen egészen idegen fajokat kapcsolnak össze. Fekete és sötét-barna bőrszíne van pl. az afrikai szerecsennek, a hindosztáni dravidának, az újguineai és melanéziai pápuának s az ausztráliai benszülettnek — pedig ez egytől-egyig eltérő ember-fajta! Ha pedig lehetőleg számba akarjuk venni a felosztásban a fajjegyek összességét, olyan bonyolódott és áttekinthetetlen rendszert építünk fel, melyben senki se tud eligazodni. Igaza van Baelznek,¹ hogy «a népfajok oly változatos combinatióit tárják elénk a különböző somatikus jellemvonásoknak, hogy lehetetlen e combinatiókat egy rövid és mégis pontos formulával kifejezni.»

Giuffrida-Ruggeri² felosztásában új elvet vesz alapul: az egyes fajok rangsorának, különböző előkelőségének szempontját. A fajokat emelkedő sorrendben csoportosítja; azokból indul ki, a melyek pithekoid (majomszerű), neandertaloid és — a mire nagy súlyt vet — infantilis (gyermekszerű) vonásaiknál fogva legalacsonyabb rendűnek minősíthetők s a haladó sorrendben eljut a hinduhoz és az európai fehér emberhez, a kiket a fejlődés legmagasabb fokára helyez. A sorozat közbeeső tagjainak a beállításában persze sok a subjectivismus. Nagyon sok fajta összehasonlításában lehetetlenség megmondani, hogy melyik az alacsonyabb és melyik a magasabb, még az említett kriteriumok szemmeltartásával sem; ime a rendszer egyik sarkalatos fogyatkozása. A sorrenddel Giuffrida-Ruggeri nem kívánja egyúttal az emberi fajok egymásból való fejlődésének mikéntjét jellemezni, sőt inkább kiemeli, hogy az ő nézete szerint a főbb fajok, a magasabbak s alacsonyabbak egyaránt, egymástól függetlenül, párhuzamosan alakultak ki a homo sapiens közös ősi alakjából (ez nem polygenismus, mert ez az ősalak már ember volt). Giuffrida-Ruggeri az emberi nemet «kollektiv-species»-nek nevezi s nyolcz «elemi species»-re osztja;

¹ E. v. Baelz: *Kritik der Einteilung d. Menschenrassen*. Correspondenzbl. d. deutsch. Ges. f. Anthrop., Ethn. u. Urgesch. Jahrg. 43, 1912, pg. 110.

² V. Giuffrida-Ruggeri: *L'Uomo come specie colettiva*. Napoli 1912. — U. a. *Homo sapiens*. Einleitung zu einem Kurse d. Anthropologie. Wien, Hartleben, 1913, pg. 160.

ezek megint változatokra és alváltozatokra hasadnak. Az elemi speciesek a következők: 1. homo australis (ausztráliai, neandertali, vedda, senoi, toala, tasmaniai, melanéziai ember), 2. h. pygmaeus (oceániai, ázsiai és afrikai törpefajok, busmanok és hottentották), 3. h. indo-africanus (dravida és æthiopiai), 4. h. niger (szerecsen), 5. h. americanus (észak- és délamerikai indiánus), 6. h. asiaticus (mongoloid és arktikus fajok), 7. h. oceanicus (polyneziai és ainu), 8. h. indo-europæus (brachymorph fajták: örmény, pamir-fensíkbeli fajok, európai alpesi ember; dolichomorph fajok: h. europ. nordicus, mediterraneus és indo-afghanus).

Nem értem, hogy miért szerepelteti Giuffrida-Ruggeri az alosztályokat «elemi species»-ek névén. Maga is kiemeli több ízben, hogy nem igazi speciesekre gondol, hanem csak egymástól valamivel távolabb álló változatokra. Czélszerűbb lett volna ennél fogva, félreértések elkerülésére, főváltozatot vagy, effélel mondani a species helyett.

A magam részéről ezt a felosztást tartom az eddigiek közt még a legkielégítőbbnek s ismereteink mai állásával legmegegyezőbbnek. Hogy a részletekben idővel még sok változás fog rajta esni, az bizonyos; szerzője maga is (műve német kiadásának 159. oldalán) még korainak mond minden felosztást a magáéval együtt s saját kísérletének a közlését azzal mentgeti, hogy meg akarta vele akadályozni, hogy az övénél még rosszabb felosztások verjenek gyökeret.

A Giuffridaéhoz hasonló elvet alkalmaz az emberiség felosztásában Arldt is. Igen érdekes dolgozatában¹ az emberiséget palaeanthropus, mesanthropus és kainanthropus fokozatra osztja. Csakhogy a legmagasabban álló kainanthropus nemcsak a fehér fajból áll, hanem magába foglalja a szerecsent s a mongol fajok is. Ez összefügg Arldt polyphyletikus, az emberiséget három parallel-ág önálló fejlődéséből származtató felfogásával.

Az emberiség osztályozásának legtermészetesebb alapja kétségtelenül a genetikai elv volna. Nem képzelhető el, hogy

¹ Th. Arldt: *Die Stammesgeschichte d. Primaten u. die Entwicklung d. Menschenrassen*. Berlin, A. Hirschwald, 1915.

az emberi nem eleitől fogva a rasszok és változatok mai tarkaságában és differentiáltságában állott volna fenn; ahhoz már számra is nagyon csekély lehetett az elemi emberiség. Alig hiszem, hogy pl. még Kollmann is, rasszok változatlanságának főharczosa, ebben a szélső alakban vallaná ezt. Ez a tarka fajmozaik a maga egészében, vagy ha nem is egészen (a polygenismus értelmében), de legalább is részletesebb alosztályzatában nem lehet más, mint fejlődés, másodlagos szétkülönülés eredménye. Ha tudnók e szétkülönülés történetét, ha pontosan ösmernők a népfajoknak egymásközti származásbeli kapcsolatait, megrajzolhatnánk az emberi rasszok törzsfáját vagy törzfáit s ezzel meg is volna adva a népfajok legtermészetesebb osztályozása. Sajnos, ettől ma még messze vagyunk s nem is valószínű, hogy valaha teljesen ismerni fogjuk e kapcsolatokat. Valami kis reményünk lehet abban a tekintetben, hogy talán valamely a mostaninál finomabb vérreakció vagy hasonló fog némikép útbaigazítani a népfajok rokonsági és genetikai összefüggéseiről. Halvány reménysugárt nyujt ez iránt egy pár már meglevő adatunk, a mely azonban még nagyon bizonytalan. Bruck¹ azt állítja, hogy sikerült a serum-reactióval a hollandusok véreét a kínaiak és malájok véreétől megkülönböztetnie, sőt Dungen² (1910.) még különböző családok véreének reactiójában is eltéréseket vélt észlelni, a mi, ha beválna, az apasági kérdések eldönthetésére lehetne nagyjelentőségű. Mások azonban ezeket az észleleteket nem erősítették meg; így Mühsam³ (1908.) a németek és togoszerecsenek vére közt mi különbséget se talált a serumreactio tekintetében.

Az eddigi származástani alapon felállított rendszerek a szó legmerészebb értelmében a hypothesisek világában mozognak. Legismertebb ezek közt Stratz³ felosztása, melyet Fritsch⁴

¹ K. Bruck: *Biologische Differenzierung von Affenarten und menschlichen Rassen durch spezifische Blutreaktion*. Zeitschr. f. Ethnologie, Bd. 39, 1907, pg. 706.

² v. Dungen: *Nachweis und Vererbung biochemischer Strukturen*. Münchener mediz. Wochenschrift, 1910.

³ H. Mühsam: *Die Bedeutung d. neueren Methoden d. Blutdifferenzierung f. d. Anthropologie*. Zeitschr. f. Ethnologie Jahrg. 40, 1908, pg. 575.

⁴ C. H. Stratz: *Das Problem d. Rasseneinteilung d. Menschheit*. Arch. f. Anthr., N. Folge, Bd. 1, 1903, pg. 189. — U. a.: *Naturgeschichte d. Menschen*. Stuttgart, 1904.

is nagyjában magáévá tett. Stratz protomorph, archimorph és metamorph fajokat különböztet meg. Protomorph fajok a legősibb, legkezdetlegesebb, egykor a világot benépesítő, de ma már csak szétszórt, kiháló maradványokban az ökümele peremén tengődő, vándorlásra képtelen, helyhez kötött, mozdulatlan rasszok, a minők az ausztráliai benszülött, a pápua, a busman és hottentotta. Valamivel újabb keletű, már életrevalóbb, de még mindig protomorph fajta az észak- és délamerikai indiánus a Csendes-tenger szigetvilágának embere; még fiatalabb fajták az Afrika őserdeinek mélyében lakó törpefajok, továbbá az eszkimo, a ceyloni vedda s a jesso- és sachalinszigetbeli ainu. E protomorph fajok továbbfejlődéséből, átalakulásából keletkeztek az uralkodó, archimorph fajok, a melyek haladásukat, elszaporodásukat nomád természetüknek köszönik; ezek: az akkákból s más feketebőrű törpefajokból kialakult szerecsen, a veddák s ainukból fejlődött fehérbőrű ember s az eszkimók egyrésznének továbbfejlődéséből lett mongoloid embercsalád. Végül metamorph rasszok az archimorph rasszok kereszteződéséből származott keverékfajok, a minő pl. a fekete- és sárgabőrű faj vegyüléséből előállott maláji.

Az emberfajoknak ez a csoportosítása s egymással származásbeli összekapcsolása, bármily érdekes s a további kutatásra és elmélkedésre ösztönző is, egyelőre merőben csak elmélet, melyet alig támogatnak biztos tények. Valamely népfaj kihalása, már csak utolsó nyomokban való tengődése még nem bizonyítja annak a többenél ősi voltát. Mivel lehet azt másfelől bizonyítani, hogy a szerecsen emberfaj fiatalabb hajtása az emberi nemnek, mint az amerikai indiánus? A negroid typust már a jégkorszakban élénk állítja a Mentone melletti grotte des enfans Grimaldi-embere s Afrikában néhány év előtt igen ősi, diluvialis rétegben egy csontvázra akadtak, mely teljesen a mai szerecsen typusát mutatja. A szerecsen véleményem szerint már a bőrének pigmentességében olyan ősi jegyet visel magán, a mely bajjossá teszi, hogy fiatalabb emberi féleségnek tekintsük a világosabb sárgabőrű indiánusnál.

¹ G. Fritsch: *Die Entwicklung und Verbreitung d. Menschenrassen.* Zeitschr. f. Ethnologie, Bd. 42, 1910, pg. 580.

Az emberfajokat egymástól igen sok vonás választja el. Alkalmasint megvannak a rasszjegyek, akárcsak a nemi jelleg, a szervezet minden részében; de a legtöbbet még nem ösmerjük. Nagyon keveset tudunk pl. az agyvelő fajkülönbségeiről. Leginkább csak az agyvelő súlyáról vannak összehasonlító ismereteink; pedig, hogy ezek a különbségek megvannak, még pedig talán nem is annyira a durvább szabad szemmel látható viszonyokban, mint inkább a finomabb mikroszkópi alkotás világában, azt a népfajok lelki és erkölcsi egyéniségének kézzelfogható különbségei tanúsítják. Tudom, hogy sokan vannak, a kik ezeknek a pszichikai és kivált erkölcsi különbségeknek fajbéli feltételezettségét nem ösmerik el s azt vitatják, hogy ezek nem igazi rasszvonások, hanem culturalis viszonyok okozta, a népek sorsából, multjából, társadalmi helyzetéből, műveltségi állapotából fakadó mulandó, változékony sajátságok; hogy a népfajok és nemzetek erkölcsi rangfokozata, az átörökléstan nyelvével élve, nem igazi belső «biotypus», hanem csak felszínesen tapadó «phænotypus». De ez az állítás nyilván inkább a szívből, mint a rideg, tárgyilagos megfigyelésből fakad. Számtalan észlelet támogatja azt, hogy a különböző népfajok nemcsak belénevelt, hanem veleszületett, dispositionalis módon nagyon is különböznek egymástól tehetség, tanulékonyság, fejlődésképeség s erkölcsi érték dolgában. Ez a háború is egy nagy idevágó különbséget állított elénk: szemünk elé helyezte egyfelől a német népnek törhetetlen szövetségi hűségében kifejeződő szigorú becsületességét s másfelől a hitszegő olasz népnek, vagy legalább is vezető intelligentiájának jellembeli fogyatékoságát. Nem volna ennek az ellentétnek mélyebben gyökerező, a két nemzetet összetevő emberegyéniségek veleszületett lelki szervezetében rejlő oka?

Messze vagyunk még attól, hogy a rasszokat minden ízükben jellemezni tudjuk. A test belső szerveinek fajbéli jellemvonásairól például még csak igen keveset tudunk. Egyelőre a fajok jellemzésére leginkább csak egy pár szembeöltő jelet használhatunk fel a szervezetnek külsőleg látható sajátságai köréből. A főbb jellemző tulajdonságok a következők: a hajzat alakbeli minősége és színe, a bőr s a szem színe, a koponyaalak, a termet, a test arányai s az arc physiognomiai tulajdonságai.

E faji jegyek közül a koponya alakját óhajtanám kiragadni s röviden arról a valóságos önálló tudományyá, még pedig elég nagyterjedelmű tudományyá fejlődött ismeretkörről kívánnék megemlékezni, a melyet kraniológiának, koponya-tannak nevezünk.

Tisztelt olvasóim talán már csodálkoztak is azon, hogy értekezésemben mindez ideig szó sem esett a koponyáról. A közönség körében nem ritkán találkozunk azzal a felfogással, hogy az anthropologia tulajdonképen nem egyéb, mint az a bizonyos tudomány, a mely koponyamérésekkel s legfőlebb még régi csontok kiásásával foglalkozik. Hogy ez a felfogás nálunk lábra kaphatott, az nagyon is érthető, mert hisz két legjelesebb anthropologusunknak: boldogult atyámnak és különösen néhai Török Aurél tanárnak az anthropologia terén kifejtett egész tudományos tevékenysége a koponya körül forgott.

De nemcsak minálunk, hanem odakünn is úgy látszott még néhány évtizeddel ezelőtt, mintha az egész embertan nem állna egyébből, mint kraniológiából és kraniometriából. Az ember-tani irodalom főrészt a koponyával foglalkozó értekezések tették s különösen jellemző ama korra az a sok koponyamérési táblázat, a mely megtölti az anthropologiai folyóiratok akkori köteteit és mellékleteit.

A kraniologia terén most is nagyon élénk irodalmi működés folyik, a koponyatan mai nap is még igen fontos és nagyterjedelmű fejezete az embertannak. Martinnak a múlt évben megjelent, már említett jeles anthropológiájában a kraniologia az egész műnek 39 %-át foglalja el, a csontvázról szóló rész pedig, a koponya beleszámításával, 55 %-át; ezek az arányszámok eléggé jellemzik azt a szerepet, melyet a csonttan s a koponyatan visz az anthropológiában. Mindazonáltal tagadhatlan, hogy e téren a múlthoz képest bizonyos reactio állott be. Ennek pedig az oka egyfelől némi kijózanodásféle abban a tekintetben, hogy a koponya idoma nem látszik azzal a törvényszerű rassz-jellegző tulajdonsággal bírni, a melyet azelőtt a tudósok zöme tulajdonított neki, a nagy svéd anatomus, Andres Retzius, a «gentes dolichocephali et brachycephali» első megkülönböztetője (1842) nyomán, másfelől pedig az a körülmény,

hogy a koponyatan mellett dús fejlődésnek indultak az ember-tan egyéb fejezetei is.

Nem volna nehéz az újabb irodalomból egész sorát összehordanom és közölnöm az olyan nyilatkozatoknak, a melyek mind abban csúcsosodnak ki, hogy a kraniologia s különösen a kraniometria nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket s hogy a reá fordított idő és fáradság jórészt kárba vészett.

Ez mindenesetre igen túlzott és méltánytalan álláspont. Nem tagadható, hogy a kraniologiai irodalom még a közelmúltban is kissé a túltengés felé hajlott s hogy még a jelenben is nem egy kraniologiai értekezés lát napvilágot, a mely oly jelentéktelen, a megvilágításra és megvitatásra oly kevésbé érdemes kérdés körül forog, hogy alig érdemli meg a nyomdafestéket s szinte rászolgál Boulenak, a kiváló francia anthropologusnak arra a kissé erős kifejezésére, hogy «puerilité».¹ Különösen áll ez egyik-másik, a koponyamérések technikáját és módjait feszegető s örökösen változtatni és reformálni akaró dolgozatra, a melyek néha oly terjengősséggel és fontoskodással tárgyalják ezeket a bagatell-kérdéseket, mintha nagy, elvi jelentőségű, a lét legmélyebb kérdéseiben aknázó tudományos vizsgálatról volna szó. Ez már inkább sport, mint tudomány. De a tudományos irodalom e fattyúhajtásai meg vannak mai nap, az irodalmi túlproduktió idején, többé-kevésbé minden tudományban. Nem is okoznak bajt: superflua non nocent; legfőlebb akkor káros egy-egy meddő iránynak a túlburjánzása, ha elvonja a figyelmet s a rendelkezésre álló erőket a fontosabb kérdésektől. A kraniológiát, a múltból szólva, nem lehet egészen felmenteni az alól a vád alól, hogy túlfejlődése kissé rovására ment az emberi test többi része anthropologiai tanulmányozásának. Az emberi test egyébből is áll, mint csak csontokból; az anthropologusnak az embert a maga egészében, mint a szerves világ kapcsolatai közé illeszkedő élő mikrokosmost kell szemügyre vennie. Szerencsére ez az egyoldalúság ma már jórészt eltűnt s az újabb nemzedék teljes erejét latba veti, hogy pótolja a múltnak ebbeli mulasztásait. Az embertani folyóiratokban és önálló művekben mind nagyobb

¹ M. Boule: *L'homme fossile de la Chapelle-aux-Saints*. Paris 1913, pg. 5.

számmal találkozunk az olyan dolgozatokkal és adatokkal, a melyek az emberi test egyéb részeit is felölelik, a melyek az agyvelőn, az izomzaton, a test belső szerveinek alakulásán, az arcz lágyrészein stb., továbbá az élettani és kórtani viszonyokban kutatják a fajokra jellemző sajátságokat.

Persze az ilyen vizsgálatokhoz nagyobb előkészültség kell s hozzájuk sokkal nehezebb is az anyagot megszerezni, mint a koponya s a csontváz tanulmányozásához. De a tudományos expedíciók és más körülmények mind bővebben juttatják az anatómiai és embertani intézetekbe az ehhez való vizsgálati anyagot s ezenkívül nagyon sok még a tennivalónk ebben az irányban a mi könnyen hozzáférhető saját, idevaló anyagunkon is.¹ Az idevágó kérdések közül sok az élő emberen is megvizsgálható.

Kétségtelen, hogy a finomabb rassz-különbségek inkább fejlődnek ki a «lágyrészek»-en, mint a csontokon. A csontváz csak durva körvonalaiban tükrözi vissza a test s különösen az arcz külső idomának plasztikáját. Azoknak a physiognómiai rasszbélyegegeknek pl., melyek az arczvonásokba sokszor oly szembeötlően vannak bevésve, a koponyán nagyrészt nyomát se látjuk.

Még sem lehet azt kétségbe vonni, hogy a koponya s a csontváz ma is legfontosabb vizsgálati tárgya az embertannak s mindig az is lesz, már csak azért is, mert legkönnyebben, legnagyobb mennyiségben szerezhető be, továbbá mert állományának szilárdságával, kiszögelléseivel a szabatos vizsgálatokra, mérésekre legalkalmasabb, s a mi a fő: az ősember, a kihalt népek és nemzedékek szervezetéből jóformán ez az egyedüli, a mi reánk maradt s a min kutatásainkat végezhetjük.

A kraniologia ma már módszertani tekintetben majdnem teljesen kiépített tudomány, a miben nem csekély érdeme van a mi elhunyt jelesünknek, Török Aurélnak is. A régibb adatok s gyakran óriási fáradsággal összeállított koponyamérési táblázatok nagyrészt hasznavetetlenek, mert a mai mérésekkel nem hasonlíthatók közvetlenül össze. De most már több mint

¹ Lásd: G. Schwalbe: *Ziele und Wege einer vergleichenden physischen Anthropologie*. Zeitschrift f. Morphologie u. Anthropologie, Bd. 1, 1899. pg. 1. — G. Schwalbe és W. Pfitzner: *Varietäten-Statistik u. Anthropologie*. Morphol. Arbeiten, herausgeg. von G. Schwalbe. Bd. 3, 1894, pg. 459.

harmincz éve, 1882 augusztus havában a Frankfurtban üléselő német anthropologusok megállapodtak egy határozott, egységes eljárásban («Frankfurter Verständigung»), a mely azóta lassanként meghódította a többi nemzet húzódozó emberbúvárait is s végül 1906-ban és 1912-ben valóra vált Monacóban és Genfben a 13. és 14. nemzetközi embertani és prähistoriai congressus során¹ a végleges nemzetközi megállapodás, legalább a főbb méretek tekintetében, leginkább a régibb német javaslatok alapján s nemcsak a kranimetriára, hanem az anthropometria egész körére (termet, arányok, csontváz stb.) vonatkozólag. A mérési eljárások legtökéletesebb összeállítását Martin nyújtja az ő többször említett anthropológiájában (1914), az embertani technikának ebben a standard work-jában. Hogy a háború nem lesz-e bomlasztó hatással a nehezen tető alá hozott megegyezésre, azt előre nem tudhatjuk; magam nagyon is tartok tőle.

Hogy olyan túlon túl kiaknázott területen is, mint a kranio-metria, lehet még újat és értékeset alkotni, azt G. Schwalbének, a nagyhírű strassburgi anatomusnak 1899 óta megjelenő pithecanthropus- és primigenius-tanulmányai tanusítják, melyek a koponyatetőnek egészen új s kitűnően beváló mérési módszereivel gazdagították az anthropologia vizsgálati eljárásait.

De bármennyire nevezhető is kiépítettnek a kranio-logia módszertana és mérési technikája s bármennyire tökéletesítjük még tovább is: a koponya idomának a kimerítő jellemzésére még mindig elégtelen s elégtelen is lesz mindig. Nemcsak az egyenetlenebb felszínű, gödrös-halmos arczkoponyára áll ez, hanem a simább agykoponya idomára is. Az ember koponyateteje látszólag egyszerű, tojásdad csésze s mégis, ha közelebbről vizsgáljuk meg, egyes részeinek változatos görbületénél fogva igen bonyolódott formációnak bizonyul, ha talán nem is épen

¹ Congrès internat. d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique. XIIIe session; Monaco 1906. t., II, pg. 377. — Internationale Vereinbarung z. Herbeiführung einheitlicher Messmethoden am Lebenden. Correspondenzbl. d. deutsch. Gesellsch. f. Anthrop. Jahrg. 44, 1913, pg. 1. — E megállapodások mellett is még nagyon sok technikai dolog van, a melyben a különböző nemzetek anthropologusai eltérnek egymástól, különösen az index-határok s a terminologia tekintetében.

«legrejtélyesebb alakzata a természetnek», mint Török Aurél mondja.¹ Idomának a kimerítő jellemzésére valójában még az az 5371 vonalméret sem elegendő, a mit Török követel,² nem számítva a szögméreteket, még kevésbé a Sergi³ (1904) metodotassonomicójában felállított kilencz typus (sphæroides, sphenoides, ovoides, pentagonoides, ellipsoides, rhomboides, beloides, cuboides, platycephalus), melyek egyikébe-másikába az adott koponyaalak legtöbbször csak nagy nehézséggel, mint valami Prokrustes-ágyba, erőszakolható bele. A méréseknél még fontosabb a «kranioskopia», vagyis a koponya idomának egyfelől szavakkal való tüzetes (de nem túlságosan részletes!), szemléltető, a jellemző vonásokat kidomborító leírása, másfelől pedig az illusztrációknak, fényképeknek, kraniogrammoknak bő alkalmazása.

Nem tudom hinni, hogy lett volna valaha olyan naiv ember, a kinek az volt a véleménye, hogy a koponya idoma egy pár arányszámmal, a minő pl. a hosszúságnak és szélességnek vagy a hosszúságnak és magasságnak viszonyát kifejező koponyajelzők, a maga teljességében jellemezve volna. Bizony a mi Török Aurélunk szélmalom-harcot folytatott azzal a késhegyig menő küzdelemmel, melyet a koponyajelzők túlságos értékelése ellen indított meg. A koponya-indexeket ennyire soha sem becsülte túl senki és nagy hiba is lett volna ezt tenni. De másfelől meg világos, hogy mikor egy nagyobb embercsoport fej- vagy koponyaalakjának uralkodó típusáról akarunk sorozatos vizsgálatokkal tudomást szerezni, nem méltathatjuk egyformán figyelemre az agy- és arc-koponya ezernyi alakbeli sajátosságát. Elvégre is egy ilyen vizsgálat nem járhat el máskép, mint hogy kiragad a morphologiai részletek sokaságából egy vagy egy pár különösen jellegző vonást és ezeknek a viselkedését állapítja meg végig az egész sorozaton. Erre pedig legalkalmasabbak a főbb indexek, első helyen e két említett koponyajelző.

¹ A. v. Török: *Über die heutige Schädellehre*. Internat. Monatsschrift f. Anat. u. Physiologie. Bd. 9, 1892, pg. 3.

² A. v. Török: *Grundzüge einer systematischen Kraniologie*. Stuttgart 1890.

³ G. Sergi: *Nuove osservazioni sulle forme del cranio umano*. Atti Soc. rom. Antropol. Vol. 10, 1904, pg. 72.

De van-e a rasszokra jellemző értéke a koponya idomának? Előttünk áll már most egy félszázadnál hosszabb időszak nagyszabású, a világ összes népeit felölelő kraniológiai kutatása, s ennek eredményeképp most már biztosan kimondhatjuk, hogy igenis van, ha nem is abszolút, hanem csak relativ értelemben. Nincs olyan emberfajta, a melynek körében elszórva meg ne lehetne találni a mai emberiségben előforduló koponyaalakok valamennyijét; csak arról lehet szó, hogy egy bizonyos alak, a koponya idombeli sajátságainak bizonyos kombinációja egy-egy fajta keretén belül gyakrabban található meg, mint másutt. Csak ilyen értelemben jellemző pl. az északeurópai teuton fajtára s a déleurópai és északafrikai földközi emberre a keskeny, hosszúkás fej, a középeurópai alpesi emberre és a balkáni népekre a rövidfejűség, Kelet- és Közép-Ázsia egész lakosságára az erős brachykephalia, az afrikai szerecsenre a hosszúfejűség kapcsolatban a keskeny, magasra felszökő domború homlokkal, az ausztráliai emberre a szengödörfeletti tájék erős kiszögellése, a malájira a homloknak sajátságos orangoid domborulata, stb. De egy-egy koponyaalak statisztikai túlsúlya legtöbbször olyan nagy, hogy bátran szólhatunk típusokról. A bajorországi lakosság igazi bajuvár részében («Altbayern») 83% a brachykephálok száma, Bozen körül 90%, a francia Auvergnatok közt 88%, viszont pl. a svédeknek 87%-a, az eszkimóknak 86%-a, az ausztráliaiaknak 89%-a, a melanéziaiaknak 81%-a dolichocephal stb.

Csak a jégkorszaknak neandervölgyi emberében látunk olyan fajtát, a melynek koponyája és csontváza minden egyes eddig felszínre került példányban a főbb sajátságok dolgában egyöntetűnek nevezhető.¹

¹ A krapinai koponyák között Gorjanovič—Kramberger szerint vannak olyanok is, a melyek eltérően a többitől és valamennyi többi neander-typusú koponyától, brachykephalok. Azonban Boule szerint (*L'homme fossile de La Chapelle-aux-Saints*. Paris 1914, pg. 219) erre az adatra nem helyezhetünk nagyobb súlyt, mert a krapinai koponyatöredékeket mind apró cserepekből kellett összeállítani és így nem egészen megbízható a rekonstruált koponyák idoma. Ugyanez áll a piltowni koponyára is, mely felfedezője, Woodward szerint mesokephal, sőt Keith rekonstrukciójában brachykephal. (Lásd erről: Lenhossék Mihály: *A piltowni koponyaleletről*. Barlangkutatás, 2. kötet 1914, pg. 1.)

Hogy mi az oka a mostani népfajok e kisebb-nagyobb-fokú, de valamennyin meglevő kevertségének a koponyaalak, de más szervezetbeli tulajdonságok tekintetében is, azt pontosan nem tudjuk. Nem mondhatjuk meg, hogy mennyit tudhatunk be ebből a változatosságból a fajvegyülésnek és mennyit a szerves lényekhez elválaszthatatlanul fűződő spontán variabilitásnak. Részemről azt hiszem, hogy nagyobb súlyt helyezhetünk erre az utóbb említett körülményre és hogy nem kell azt gondolnunk, hogy ha egy népfaj körében különböző alakok egyvelegét látjuk, ez okvetlenül a fajkeveredés következménye.

Azt mondhatnók, hogy egyes újabb anthropologusok még szinte túlbecsülik a koponya idomának fajbélyegző súlyát, pl. Sergi és Wilser,¹ a kik a középeurópai alpesi embernek, földrészünk lakossága e tetemes alkotórészének a rövidfejűségét elég alapnak tartják arra, hogy őt kirekesszék az igazi ősi európai emberfajtaból, s mint az ázsiai homo brachykephalusnak Európába benyuló varietas alpináját idegen jövevényként szembe állítsák az észak- és déleurópai valódi európai emberrel.

Az európai brachykephal ember kérdése különben is egyike az embertan legérdekesebb és újabban legtöbbet tárgyalt problémáinak. A jégkorszakbeli európai ősfajták mindmegannyian hosszúfejűek voltak; legalább az eddigi leletekből ezt kell következtetnünk. Csak a palaeolith- és neolith-kor határán jelennek meg földrészünkön a rövidfejű embertypus első példányai. A legelterjedtebb felfogás szerint, mely ha jól tudom de Quatrefages-ra² vihető vissza, a legősibb brachykephal ember nem itt helyben keletkezett a hosszúfejű ember átalakulásából vagy új spontán változatként, hanem Ázsiából vándorolt be földrészünkre, vagy Kisázsian keresztül (Luschan³), vagy, a mint Keith hiszi, a mai Oroszországon át.

¹ L. Wilser: *Die Rassengliederung d. Menschengeschlechts*. Polit.-anthropol. Revue, Bd. 5, 1906, pg. 387.

² A. de Quatrefages: *Contribution à l'étude des races humaines*. Paris 1889. pg. 489.

³ F. v. Luschan: *Über d. Beziehungen zw. der alpinen Bevölkerung u. den Vorder-Asiaten*. Correspond.-Blatt d. deutsch. Ges. f. Anthrop., Jahrg. 44, 1913, pg. 118.

Ez ma az anthropologusok többségének a véleménye, a mit meg is érthetünk: mert hisz az emberi nem áttekintésekor azt látjuk, hogy a brachykephalismus igazi hazája Ázsia. Ezt az egész földrészt Hindosztán déli részének s a sarkvidéknek kivételével rövidfejű emberek lakják; legerősebb a rövidfejűség a Pamirfensíkon. Ha pedig reátekintünk Eurasia térképére, az a benyomásunk, hogy földrészünk tulajdonképen nem egyéb Ázsia egy kis félszigeténél. Könnyen elképzelhető, hogy ez a nagy brachykephal embertömeg a neolith-kor elején egyik csücskével benyomult Európába.

De vannak olyan anthropologusok is, a kik ezt a felfogást erőszakoltnak, kellően meg nem alapozottnak mondják, s azt vélik, hogy az emberiség spontán változékonysága s az emberi szervezetnek a környezet részéről való befolyásolhatósága elég alapot nyújt annak a lehetőségnek a felvételére, hogy a szélesfejű európai ember is földrészünk szülötte, hogy itt alakult ki a többi ember között. Ezt a nézetet vallják pl. Giuffrida-Ruggeri,¹ Ridgeway,² Retzius,³ Schliz.⁴

Már az újabb kőkorszakban, a bronz- és vaskorszakban tetemes és mindinkább növekvő hányadát teszik az európai koponyaleleteknek a brachy- és mesokran koponyák, és a brachykephaliának ez a térfoglalása földrészünkön az eredeti hosszúfejűség rovására állandó jelenség szinte napjainkig: végig vonul az egész történelmi korszakon. Olyan tájakon, a hol az ősi sírleletek tanúsága szerint régente tisztán vagy túlnyomóan dolicho- és mesokephal népség lakott, ma brachykephal vagy legalább is brachy- és mesokephal lakosságot találunk. Ezt a különös metamorphosist először Oroszországra nézve derítette ki 1865-ben A. P. Bogdanow. A VII—IX. századbeli oroszországi

¹ V. Giuffrida—Ruggeri: *Contributo all antropologia delle regioni Dinariche e Danubiane e dell' Asia anteriore*. Archivio per l'Antrop. e l'Etnol. Vol. 38. 1908, pg. 156. — U. a.: *Homo sapiens*, Hartleben 1913, pg. 32.

² W. Ridgeway: *The Influence of Environnement on Man*. Journ. Anthrop. Instit. of Gr. Brit. a. Ireland. Vol. XL. 1910, pg. 21.

³ G. Retzius: *The so-called North-European race of Mankind*. Huxley Lecture. Journ. of Anthrop. Instit. London. Vol. 39, 1909, pg. 294.

⁴ A Schliz, *Corr.-Blatt, d. deutsch. Ges. f. Anthr.* Jahrg. 44, 1913, pg. 122.

kurganokból¹ csakis dolichokran koponyák kerülnek elő, holott a mai európai Oroszország szláv lakossága, ha nem is a maga egészében, de túlnyomóan brachykephal.² Ugyanezt állapította meg Weisbach 1897-ben Boszniára, Rutkowski 1911-ben Lengyelországra, Toldt 1912-ben Alsó-Ausztriára, Morva- és Csehországra, Luschan 1913-ban Kréta-szigetére, mások Franciaországra, Svájcra, Németországra és Európa több más vidékére. Dél-Bajorország területén a brachykephalok számaránya a többihez képest J. Ranke és J. Dillenius megállapítása szerint a különböző korokban a következő: népvándorlás kora 14%, korai középkor 32%, késői középkor 50%, jelenkor 83%. Schwerz szerint a Svájcba bevándorolt alemannok 29%-a dolichocephal, 41%-a mesocephal volt és csak 23%-a volt brachykephal, míg a mai észak-svájci alemann eredetű lakosság között a három fejalak számaránya a következő: dolichocephal 2·3%, mesocephal 16·8%, brachykephal 81·2%. Dél-Németország soros sírjaiból az ásatások csaknem egyedül dolichokran koponyákat hoznak napfényre, míg ugyanott ma túlnyomóan (kb. 80%) brachykephal népség lakik.

Az anthropologusok sokat foglalkoztak ennek az érdekes tüneménynek az okával. Talán nem is egy ok, hanem több játszik itt közre. Elsőben is a brachykephal emberfajta földrajzi előnyomulása a dolichocephal fajok rovására; Toldt³ ezt tartja a legfontosabbnak. Csakhogy a történelem nem nyújt mindenütt elég alapot erre, bár van a népvándorlásnak egy lassú, beszűrődészerű alakja, mely nem szerepel a történelem annaleseiben, s mely még nagyobb jelentőségű lehet, mint az egy csoportban való hirtelenebb eltolódás. Talán még nagyobb

¹ Kurganoknak a régi sírdombokat nevezik Oroszországban. Török Aurél azt állítja egy helyütt (Correspondenzbl. f. Anthr. 1884, pg. 122.), hogy a kurgan szónak a Tisza vidékén is nyoma van «korbény» tájszó alakjában, melylyel azonban már nem sírdombot, hanem a talaj egyéb emelkedéseit jelölik meg. A Magyar Tájszótárban ezt a korbény szót hiába kerestem.

² E. Tschepurkowsky: *Anthropolog. Bestandteile d. ältesten u. jüngsten slawischen Bevölkerung Russlands*. Corr.-Blatt, d. deutsch. Ges. f. Anthr. Jahrg. 14, 1913, pg. 90. A szerző a ma is megtalálható dolichocephal «jasani típusú» az ősi hosszúfejű szlávok maradványának tartja.

³ C. Toldt, Corr.-Blatt d. deutsch. Ges. f. Anthr. Jahrg. 43, 1912, pg. 72.

jelentőséget lehet annak a körülménynek tulajdonítani, hogy a brachykephal fejidom a kereszteződések alkalmával domináns jellegű (E. Fischer). Európa lakossága a koponya idoma tekintetében már a neolithkor elejétől fogva mindenütt kevert. Franciaország neolithkori koponyái közt 47% dolichokran, 34% mesokran, 18% brachykran (Hervé), Dániában ugyane kcrban 47% dolichokran, 23% mesokran és 30% brachykran koponyát találtak (Nielsen.), Svédország bronzkori koponyái között 67% dolichokrant, 14% mesokrant, 19% brachykrant. A rövid koponyaidom dominans viselkedésének a fajkeveredés alkalmával szükségképen az egész népesség, sőt idővel az egész emberiség brachykephalizálódására kell vezetnie. Ezzel a felvétellel csak azt nem lehet összeegyeztetni, hogy egyes vidékeken, pl. Észak-Európában, a hol a brachykephal embert mint kisebbséget már a történelem előtti korban megtaláljuk, a számarány még mindig nem tolódott el annyira a rövidfejűség javára, mint azt várhatnók, ha e koponyaidomnak csakugyan ilyen lenyűgöző domináló ereje volna; néhol az arány most is csak olyan, mint az őskorban volt.

Legcsekélyebb jelentőséget tulajdoníthatunk e tekintetben a koponya Lamarck értelmében való közvetlen átformálódásának. Nem hiányzott a rationalista magyarázat: az agyvelő növekszik a művelődés haladásával és ennek következményekép physikai okokból a legnagyobb tartalmat a legkisebb felszínnel egyesítő gömbidom, vagyis a brachykephalia felé tereli a koponya alakfejlődését. A brachykran koponyák valóban általánosságban nagyobb térfogatúak a dolichokranoknál. Csakhogy a kiinduló pont nem állja meg a kritikát: az eddigi vizsgálatok nem nyújtanak elég alapot arra az állításra, hogy a koponya belső térfogata növekednék földrészünkön a cultura haladásával. Broca¹ állította ezt először a XII. századbéli párisi koponyáknak a XVIII. és XIX. századbeliekkel való összehasonlítása alapján. De a nagy francia anthropologus adatai sem a megvizsgált anyag mennyisége, sem a talált különbségek foka szerint nem olyanok, hogy belőlük

¹ P. Broca: *Sur la capacité des crânes parisiens des diverses époques.* Bull. Soc. Anthropol. Paris. T. 3, 1862, pg. 102.

a mondott következtetést lehetne leszűzni. Más szerzők nem állapítottak meg lényeges különbséget a koponya köbtartalma tekintetében a múlt és jelen között, sőt egyes szerzők épenséggel csökkenést mutathattak ki. Retzius pl. 557 svéd koponyáért azt találta, hogy a neolithicumtól a középkor felé inkább fogy a koponya köbtartalma és Egyiptomban és Olaszországban is hasonlót állapítottak meg a régi egyiptomi és római koponyáknak a maiakkal való összehasonlításakor, a minek nem a kulturabeli visszaesés, hanem nyilván az ethnikai összetétel változása a magyarázata. Ebből érthető az is, hogy az etruszk koponyák nagyobb térfogatúak, mint a régi Róma fénykorából valók. A neandervölgyi ember koponyája átlag nem volt kisebb térfogatú a mai középpértéknél (1450), sőt egyes példányokon pl. a La Chapelle-in, a melynek köbtartalma 1600 cm³, még túlhaladja azt. Az eddigi tapasztalatokból nem lehet tehát azt a tételt levonnunk, hogy a már homo sapienssé lett lényen a művelődés növeli a koponyaüreg térfogatát, vagy a mi ezzel egyremegy: az agyvelő nagyságát és súlyát. Ezzel a következtetéssel ellenkezni látszanak ugyan azok a tapasztalatok, a melyeket úgy kaptak, hogy a jelenkorban a szellemi foglalkozást űzők koponyáját a durvább physikai munkát végző alsóbb osztályokéval s a szellemi munkások között a kiválóbbakét a kevésbé tehetségesekével hasonlították össze. Itt már nagyon sok vizsgálatból valóban az az eredmény látszik kibontakozni, hogy bizonyos párvonalosság van a magasabb szellemi minőség és az agyvelőt magába fogadó koponyarész erősebb fejlődése között. Ez azonban csak nyers tény, a mely még magyarázatra szorul. Ez a magyarázat pedig nem irányul okvetlenül oda, hogy a szellemi munka közvetlen átváltoztató hatással van az agyvelőre s koponyára, hanem szerepe lehet itt más folyamatoknak, selectiós tényezőknek és egyébeknek is.

Nagy figyelmet keltettek újabban Boas¹ nagyrészt észleletei, a melyek a mellett látszanak szólani, hogy a környezetnek valóban jelentékeny és hamar megnyilatkozó hatása lehet

¹ Fr. Boas: *Changes of bodily Form of Descendants of Imigrants*. Columbia Univ. Press. New-York 1910. — U. a.: Einfluss von Erblichkeit u. Umwelt auf das Wachstum. Zeitschr. f. Ethnol. Jahrg. 45, 1913, pp. 615.

a koponya idomára. Boas azt állítja, New-Yorkban végzett nagyarányú vizsgálataira támaszkodva, hogy az Amerikába szakadt bevándorlók közt már az ott született első nemzedéknek más a fejformája, mint a bevándorolt szülőké: a délolaszországi és szicíliai gyermekeké rövidebb, a keleteurópai zsidók gyermekeié hosszabb, s így valamennyi gyermek fejlődése mintha egy egységes középtípus felé törekednék. Minél hosszabb ideje tartózkodnak a szülők az új világban, annál kifejezettebb ez a különbség. Ez az állítás nagy érdeklődést gerjesztett az anthropologusok körében, de nagy hiteltelenséggel is találkozott. Sergi¹ Boas statisztikai módszerét kifogásolja s azt mondja az amerikai tudós vizsgálati eredményéről, hogy «è un puro effetto d'illusione dovuto al metodo statistico adoperato da lui». Mások nem annyira magát a tényt, mint inkább a magyarázatát támadják meg. Elvégre is Közép- és Dél-Európa és a Madriddal egy földrajzi szélességben fekvő és szintén fehér culturemberektől lakott New-York közt nincs akkora különbség sem a klíma, sem a táplálkozás módja, sem az élet egyéb viszonyai tekintetében, hogy ebből ezt a rohamos és feltűnő szervezetbeli elváltozást meg lehetne magyarázni. A hatást nem is az új nemzedékre, hanem még az európai eredetű szülők szervezetére kellene gondolnunk, mert hisz a gyermekek már a megváltozott koponyaalakokkal születnek² s így a környezetnek csak az apa spermiumjain vagy az anya petesejtjén vagy szervezetén át lehet rájuk hatása.

Nekem az a véleményem a Boas-féle észleletről — feltéve, hogy megáll maga a tény —, hogy a magyarázatában nem szabad egészen figyelmen kívül hagynunk a kórtani szempontot. A rossz higiénás viszonyok az élet első éveiben káros hatással lehetnek a csontváz fejlődésére. Bollinger szerint Európa nagyvárosaiban a szegényebb néposztály gyermekeinek $\frac{1}{3}$ -a angolkóros. Erről a rachitistről pedig tudjuk, hogy ott hagyhatja a nyomát a koponya idomán is: itt lehet talán megfogni a szóban-

¹ G. Sergi: *Le origine umane*. 1913. pg. 176. — U. a.: *Il preteso mutamento nelle forme fisiche dei discendenti degli immigrati in America*. Riv. ital. di Sociologia. Vol. 16, 1912.

² Boosnak azon nézete, hogy a már megszületett és fejlődő gyermek koponyája változtatja meg az alakját, nem fogadható el.

forgó vitás kérdést. Talán nem egyéb a koponyának ez az alakváltozása, mint a szegénység típusának eltünése. Ilyenforma magyarázatot keresnék én, csak ellenkező értelemben, arra a különös tényre is, hogy a fogságba jutott farkasnak a fogságban született kölykei brachykephálabbak az anyjuknál (Wolffgramm). Az emlősállatok igen hajlandók a rachitisre; az állatkertekben nagyon sok majom s egyéb állat esik ebbe a betegségbe, a mit leginkább a megváltozott táplálkozással járó anyagcsere-zavarokból lehet magyarázni; Hansemann a rachitist «domesticatiós betegség»-nek nevezi.¹ Talán részben ez az oka annak is, a rágószervek gyengébb fejlődésén kívül, hogy a szelidített állatok általában véve brachykephálabbak szabadon élő alakjaiknál, a mint azt Nehring a sertésre, Klatt a kutyára, házinyúlra, bárányra s más állatokra megállapította.

A koponyaidomnak s különösen az ú. n. hossz-szélességi jelzőnek rassz-jellemző értéke ellen újabban nagy figyelmet keltő támadást intézett egy német nőorvos. A koponya alakja — úgymond Walcher,² a stuttgarti bábaképző-intézetnek még röviddel ezelőtt igazgatója — nem használható fel a fajok jellemzésére, mert nem valami alapvető vonás, hanem csak attól függ, hogy miképen fektetik a még puha fejű csecsemőt az első hetekben, mielőtt a feje megkeményedett, a bölesőben, pólyában vagy ágyacsában. Ha a gyermek állandóan hanyatt fekszik, a feje hátul ellapul, oldalt meg kiboltosodik s brachykephal lesz, ha pedig oldalt fekszik, a koponyája előlről hátra megnyúlik s dolichocephállá alakul. Erre az állításra Walcher nemcsak elmélkedés útján jutott, hanem kísérletek alapján is. Kísérleteire ikreket használt fel, még pedig ú. n. egypetéjű ikreket, a melyek igen egyformák szoktak lenni. Az egyiknek a feje alá puha vánkost tétetett, a másiké alá keményebbet. A

¹ J. Koch: *Die künstliche Erzeugung d. englischen Krankheit*. Die Umschau, 1915, pg. 508.

² G. Walcher: *Über die Entstehung von Brachy- und Dolichocephalie*. Zentralbl. f. Gynäkologie, Bd. 29, 1904, Nr. 7. — U. a.: *Über die Entstehung von Brachy- u. Dolichocephalie durch willkürliche Beeinflussung des kindlichen Schädels*. Correspondenzbl. d. Deutsch. Ges. f. Anthr. etc. Jahrg. 36, 1905. pg. 43.

puha vánkoson a gyermek feje önkényt hanyatt helyezkedik el, a keményebb lószőrpárnán oldalra fordult helyzetben. Már a tizedik napon megvolt a különbség a két koponya idoma közt. A puha párnán nyugvó fej brachykephal és kerekarcú lett, a másik dolichocephal és hosszúkásarcú. S ez a különbség állandósult, a mint azt Walcher, egy újabb közlése szerint¹, a már 7½ évesse lett ikreken megállapíthatta.

Érdekes, hogy már csaknem 400 év előtt a Walcheréhez nagyon hasonló nézetet nyilvánított az anatomia nagy reformátora, Vesalius. Török Aurél egy értekezésében² olvasom a következő sorokat: «Vesal a saját idejebeli germánokról azt a megjegyzést teszi: hogy ezeknek a feje a nyakszirten harántul azért oly szélesre nyomott, mert a kisdedeiket a bölcsőben hanyatt fektetik; ép úgy, mint másfelől megjegyzi, hogy a belgáknak azért van hosszú fejük, mert a belga anyák pólyákba takart kisdedeik fejét oldalvást, t. i. halántékra fektetik.»

A német anthropologusok 1912-iki weimari gyűlésükön foglalkoztak a stuttgarti orvos subversiv elméletével. A hozzászólók elismerték, hogy a puha gyermeki fej alakjára az állandóan kifejtett nyomás hatással lehet. A mesterséges koponyaeltorzításnak már Hippokrates idejében dívó s egyes vidékeken még napjainkban is úzótt botor és embertelen szokása eléggé tanúsítja azt.³ A deszkák közé préselt, szalagokkal összeszorított vagy czélszerűtlen fejkötőbe kényszerített kisdedkoponya a reáerőszakolt alakban keményedik meg. De ez az alak mindig szabálytalan s rajta legtöbbször meglátni a nyomás helyét. A szabályos brachykephal vagy dolichocephal fejforma kialakulását, a koponya jellemző faji eltéréseit ilyen mechanikai behatásokból magyarázni nem lehet. Észak- és Délnémetországban egyformán bánnak el a gyermek fejével, s mégis amott

¹ G. Walcher: *Über den Einfluss d. Lagerung d. Neugeborenen auf die Schädelform.* Correspondenzblatt f. Anthr., Ethn. u. Urgesch. Jahrg. 45, 1914, pg. 34.

² Török Aurél: *Az emberi koponya mesterséges eltorzításáról és tüzetesebben a makrocephalokról.* A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pozsonyi XXXV. vándorgyűlésének munkálatai. Budapest, 1907.

³ L. erről: Lenhossék József: *A mesterségesen eltorzított koponyákról általában, stb.* Budapest, 1878.

a hosszúfejűség, emitt a rövidfejűség a túlnyomó. Ennek az okát másban kell keresnünk, mint a fej alá rakott párnák s hasonlók hatásában: abban a bizonyos valamiben, a mit átöröklésnek nevezünk. Ennek a szerepét különben Walcher sem kívánja egészen kirekeszteni.

Még leginkább gondolhatnánk arra, hogy a fektetésnek a nyakszirt idomára van némi hatása. A kisázsiai örményeknek egy nagyon szembeötlő faj-jegyük van: a nyakszirtjük rendkívül lapos, függőlegesen lecsapott; az a kiboltosulás, a mit, a tarkó felől felfelé haladva, a nyakszirt a legtöbb emberen mutat, náluk teljesen hiányzik. A koponyának ez a Luschantól és Chantre-től¹ ismertetett különössége a kisázsiai örményeken — hogy meg van-e az erdélyieken is, nem tudom, de érdemes volna megvizsgálni — olyan feltűnő, hogy azt a gyanút kelti, hogy valami mesterséges mechanikai befolyásolásnak, a csecsemővel való elbánás bizonyos ethnikai különösségének a következménye. Ripley² is kifejezést ad e gyanújának. A nyakszirt lapossága különben előfordul nálunk is; Toldt³ az európai alpesi lakosság körében domború és lapos nyakszirtű (curvoccipital és planoccipital) formát különböztet meg, de a különbség a kétféle idom közt itt kisebbfokú, mintsemhogy mechanikai hatásokra gondolhatnánk. Lehet különben, hogy bizonyos mechanikai tényező szerepel itt is, de nem annyira a fektetés eltérő módja alakjában, hanem inkább a csecsemő koponyacsontjainak különböző idomíthatósága, eltérő szövetségi ellentállása képében; a planoccipital idom erősebb eseteiben a kised nyakszirtjét megpuhító craniotabes occipitalis szereplésére gondolhatunk.

Az anthropologusok mai napság általában nem nagy jelentőséget tulajdonítanak a külső mechanikai és egyéb tényezőknek a koponyaidom létrehozása tekintetében, nem számítva természetesen a szembeötlő mesterséges eltorzításokat. Ranke azt hitte, hogy fontos és általános érvényű ténynek jött azzal

¹ E. Chantre: *Recherches anthropologiques dans l'Asie occidentale*. Archives du Muséum d'histoire naturelle de Lyon. Vol. VI., 1895.

² W. Z. Ripley: *The races of Europe*. London 1900, pg. 387.

³ K. Toldt: *Unters. üb. die Brachykephalie d. alpenländischen Bevölkerung*. Mitt. Antrop. Ges. Wien. XL. 1910, pg. 69.

a nyomára, hogy Dél-Bajorország hegyi lakói inkább brachykephalok, míg a Duna völgyének lapályos területén lakók inkább hosszúkás fejűek, a mit a hegymászással járó egyenes fejtartás mechanikai hatásának tudott be. De más vidékeken tett tapasztalatokból kiderült, hogy Ranke észleletét általánosítani nem szabad s hogy itt épen csak helyi különösség forog fenn. Kréta szigetén például, a melynek lakosságát Luschan vizsgálta meg 1912-ben, ennek épen az ellenkezője áll: a lakosság legősibb prähellen dolichocephal része a Kisázsziából jövő hellén bevándorlók elől a nehezen hozzáférhető hegyvidékre vonult vissza, a melynek most is a lakosságát teszi, míg a bevándorló brachykephal népség a sík területeket foglalta el és foglalja el most is. Más helyeken egyáltalában nincs különbség e tekintetben a hegyvidék és lapály lakossága között. Nyström viszont azzal vélt fontos törvényt megállapíthatni, hogy a lovas népek és a földműveléssel foglalkozók koponyaalakjában állandó különbség van, olyan tekintetben, hogy a lovas népek, pl. a mongolok, a fej egyenes tartása miatt, a Pascal-féle hydrostatikai törvéynél fogva, brachykephalok, míg a földművelő népek, pl. a szerecsenek, a kik munkájukat előre hajlított fejvel végzik, a tarkó izomzatának erősebb működése és a nyakszirtre kifejített húzó hatása következtében hosszúfejűek. Ez az állítás sem vált be: elég a hosszúfejű arab beduinokra, erre az igazi lovas népre s a rövidfejű európai alpesi fajra utalnunk. A lappok, szamojedek rövidfejűek (fej-indexük 85·0 illetőleg 82·0), a nagyjában hasonló viszonyok között élő eszkimók pedig hosszúfejűek (indexük 74·2).

Mindezek az állítások nem állták meg a kritika tűzpróbáját: nem tudjuk megmondani, hogy honnan van az, hogy egyik népfaj koponyája inkább az egyik, másik népfajé inkább a másik idom felé hajlik. A koponya alakját nem véletlen körülmények, nem esetleges külső hatások szabják meg, hanem a népek faji sajátágaiban rejlő alapvető vonás ez, mely átöröklés útján száll át egyik nemzedékről a másikra.

LENHOSSÉK MIHÁLY.

BÁRD MIKLÓS LYRÁJA.

A múlt század utolsó éveiben a *Budapesti Hirlapban* egy megkapó vers jelent meg: *Az orosz*. Szerzője Bárd Miklós volt, irodalmunkban addig teljesen ismeretlen név. Hosszabb időközökben azóta is föl-föltűnt ez a név egy-egy költemény alatt; a közönség mohó, egyre fokozódó gyönyörűséggel olvasta az újabb verseket, a Bárd Miklós nevet modern költőink legjobbjaié között emlegette és természetes kíváncsisággal iparkodott megkeresni a név mögött az író, a költő mögött az embert. Hasztalan. Még Rákosi Jenő is, a ki a versek értékét először ismerte föl s a költőt az irodalom számára fölfödözte, csak annyit tudott, hogy a Bárd Miklós pusztán név, egy magát megnevezni nem akaró úri ember írói neve. Verseinek két gyűjteménye, 1902-ben és 1904-ben,¹ csupa erősen subjectiv lyrai költemény, bevilágított a költőnek nemcsak egyéniségébe, hanem élete körülményeibe is: mindamellett az alakját körülövező homály nem foszlott szét. A Kisfaludy-Társaság is mint Bárd Miklóst avatta tagjai közé 1905-ben, s csak pár bizalmas barátja tudta, hogy a költőnek nem volt oka igazi nevét rejtgetni: családja régi magyar nemesi család, melynek sarjai közéletünkben és az irodalom terén kiváló szerepet játszottak a közelmúltban és játszanak a jelenben. Ma már közismert dolog, s azért nekünk sincs okunk titkolni, hogy Bárd Miklós valójában Kozma Ferencz, magasrangú katonatiszt, Kozma Andor testvérbátyja.

¹ Harmadszor legújabban jelentek meg költeményei, a következő cím alatt: *Bárd Miklós költeményei* (1887-1913). Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat, 1915. 8-r. 441 l. Ára 5 K. A gyűjtemény nem teljes: a szerző meg jelent s első két kötetébe fölvevett versei közül többet kihagyott.

Az irodalom terén még nálunk sem példátlan az ilyen titkolódzás. Bárd Miklós előtt épen egy évszázaddal s szinte teljesen egyező külső körülmények között, Kisfaludy Sándor, szintén csillogó katona, Himfy név alatt bocsátott közre két kötet lyrai verset. De a modern költő rejtőzködése mélyebb jelentőségű és emelkedettebb okból fakadt. Kisfaludy az érdeklődést akarta fokozni névtelenségével s az első diadalok után incognitóját levetve belevegült az irodalmi élet árába: Bárd Miklós a költőnek juttatott elismerést nem gyümölcsöztette az ember számára; a gárdatiszt nem maradt hű ahhoz a büszke kijelentéshez, melylyel első gyűjteménye előszavát végezte: «ki légyen Himfy tulajdonképen, a dologhoz nem tartozik» — a huszártiszt megvalósította előde szavát: ki légyen Bárd Miklós tulajdonképen, a dologhoz nem tartozik. A közönségtől nem kér, az irodalomtól nem vár semmit: megírta verseit, mert a lelke hajtotta, tisztelői kinyomatták, a közönség élvezze vagy vessen félre, magasztalja vagy ócsárolja Bárd Miklóst — ehhez Kozma Ferencznek nincs köze.

Ezt a szempontot, melyet — ha nem is ilyen határozottan — *Inkognitóm* című verse is kiemel, kötelességünk tiszteletben tartani s az alábbiakban pusztán azokra a mozzanatokra szorítkozunk, minden egyéb forrásból merített ismeretünk mellőzésével, melyeket maguk a költemények föltárnak.

Sajátságos a Bárd Miklósé. A milyen szokatlan, a köznapitól eltérő a költő szereplése, épen olyan különös, a chablonnal homlokegyenest ellenkező, költészetének ébredése és fejlődése, természete és jelleme. Míg a Parnassusra törtetők derék-hada, kicsinyek-nagyok egyaránt, eleinte az asztaluk fiókja számára dolgoznak s csak később lépnek a nyilvánosság elé, Bárd Miklós egészen fiatalon egy csomó érzelmes verset közölt az ujságokban, melyekről később ő is, az irodalom is megfedekezett;¹ mikor pedig tehetsége megerősödött s a zsengek helyett értékes gyümölcsöket termelt: ez újabb verseit

¹ Azt írja egy későbbi versében:

Derüs, zimankós ifju évek,
 Nem jelzi őket dal, se ének.

(XXXX.)

elrejtette a kíváncsiak szeme elől. Ezeket a verseket, melyeket férfikora küszöbén írt, mikor minden költői lélekből elemi erővel szökken magasba a mélyről föltörő lyrai ár, verseket, melyek «tele édes lázzal» és «epedők, mint a tavaszi madárdal» — leírta, de csak annak a leánynak, a ki szerelmét s költői ihletét életre keltette. Dalával, mint az énekes madár, szerelmes párját akarta meghódítani s nem a közönség tetszését kereste, mint a dalos czigány. (*Ritka madár.*) Magyaros szemérmével úgy érezte, akárcsak Arany, hogy szívének legbensőbb érzelmeit profanisálná, ha még költői alakban is közkinccsé tenné.

A legszebb dal hát nem fog szárnyra kelni!
Nemes szemérem az, mely félve rejti,
És őrzi egy árny: a bántó tudat,
Hogy közre adva — fénye messze tetszik —
Köréje gyúl és lángjánál melegszik
Sok lepkeszív, sok kétes indulat.

(*Titkolt dalok.*)

Ismét eltelt jó pár esztendő, míg negyven éves korában, lyrikusnál páratlanul későn, elküldte első versét a közönség elé. Gyűjteményei is, egy régibb versén kívül (*Az én lelkem dallal áldva...*), szellemének csak újabb alkotásait foglalják magukban.

A költészet múzsája nem állott bosszút a költőn, hogy megfosztotta őt a nyilvános áldozat dicsőségétől. Mikor Bárd Miklós immár harmadízben, negyven éves korában, újra kezébe vette a kétszer pihentetett lantot, sem kezének ügyessége nem fogyatkozott meg, sem érzelmeinek árja nem apadt el. De most egy más érzelm indította meg, nem a szerelem. Siklós várában tartózkodott, előtte szélesen terült el a dunántúli róna aranyos kalásztengerével, üde zöld réteivel, az ezüstösen csillogó Drávával, s megigézve a tájék enyhe bájától, elmerülve a természet szépségeiben, önkéntelenül ajkára tolult a szó,

Melytől oszlik a varázslat,
Mely tör hús esztendő zárat.
Szó kiröppent halkán, sűgva,
S belebent hozzám a múzsa...

(*Siklós vára.*)

Az óva, félve kitörő költői ér hatalmas folyammá dagadt, mikor a költőt sorsa az ungi hegyek közé, a Turja partjára vitte. A bükkös rengetegben, a felhőbe nyúló Szinátor alatt, a mély, patakszántotta völgyekben költészete öntudatra ébredt (*Köszöntöm erdős szülőföldemet...*), s a költő a csapatszolgálat-tól nyugalmasabb állásba kerülvén, harczy ábrándjainak vesztéért a költészetben keresett enyhülést.

S ki azt hívém, majd rólam énekelnek,
Lanthoz nyulék, hogy magam énekeljek.

(*Év, évre lomhán, békében fogyott...*)

Énekel is, azóta majd két évtizedje. Időnként egy-egy versét ki is röpíti a nagyvilágba, az a szerep azonban, a melyet a költészet életében játszik, lényegében semmit sem változott, s ez adja meg költészetének sajátos színét. Bárd Miklós nem lett tanult, műköltővé, a ki azzal a czéllal dalol, hogy énekével más, tőle idegen, előtte ismeretlen lelkeket gyönyörködtessen; ő, mikép a nép egyszerű fia, magának dalol. Költői birodalmának souverain ura ő maga, a ki XIV. Lajos büszke mondását bátran alkalmazhatná magára: a közönség — az én vagyok. Nem is törődik az olvasóval, ítéletére nem kíváncsi, ízlésével, tetszésével nem vet számot. A költészet nála nem czél, hanem eszköz, a maga lelki feszültségén könnyít vele, s dalai a maga gyönyörűségét szolgálják. Csak akkor szólal meg, ha lelkében túlárad az érzelem; ihlete nem keres kívülről ösztönzést, nem vár a külvilág eseményeitől tárgyat, hanem a maga lelki mozgalmait foglalja versbe, azokat az érzelmehullámmozgásokat, melyeket benne a mindennapi élet apró illétései keltének. Épen azért aránylag ritka az a költeménye, mely a közéletnek valamilyen eseményéhez kapcsolódnék (p. o. *Károlyi Sándor szobra előtt*), s noha minden verse erősen subjectiv: határozott, időben pontosan localisálható élményi alapja kevésnek van.

A szépért nem megyek túl a határon,
A hova nézek, mindig ott találok...

mondja maga (*Levél Rákosi Jenőnek*) s ezzel minden magyarázatnál jobban reávilágít költészetének forrására, lelki életére.

Épen mert magának dalol s nem kell senkire tekintettel lennie, pusztán magából meríti indítékait. Ez adja meg költészetének három legjellemzőbb vonását, az őszinteséget, újszerűséget, eredetiséget.

Őszintesége nem a Petőfié, a ki életének úgyszólván minden fordulatát dalba foglalta, úgy hogy nemcsak meg lehetne írni költeményei alapján életrajzát, hanem maguk a versek is, időrendbe állítva, teljes életrajzot nyújtanak. Bárd Miklós őszintesége más természetű. Mikor szegen függő lantját állandó használatra leemelte, már túl volt a forrongó ifjúság idején, az emberi élet mozgalmas, eseményekben gazdag korszakán. Pályája kialakult, egyenes vonalban haladt, nem voltak ki-rezgései; a kísértések, küzdelmek, nagy szenvedélyek kora lejárt, az élet nehézségei már nem állították újabb próbák elé, a vér heve nem ragadta szélsőségekre. Negyvenen túl, az első ősz hajszálak megjelenésével, az ember mind gyakrabban el-rejtőzik a nagy világ zaja elől a maga kis világába, nem azzal törődik, a mi körülötte, hanem a mi benne megy végbe. Bárd Miklós is nem élményeit éneкли meg, hanem lelki folyamatait, és őszinteségének az a következménye, hogy verses kötete, mint valami napló, a maga teljességében elénk állítja érzelmi életét.

De nemcsak ezt. Az által, hogy gondolatait és érzelmeit tartózkodás nélkül, őszintén föltárja, a nyomtatott lapok megelevenednek, színt kapnak, s a versekből, egymás után olvasva őket, egy határozott, biztos vonásokkal jellemzett egyéniség emelkedik ki. Ez az egyéniség jó ismerősünk — sajnos kevésbé a jelenből, mint inkább a múltból. Egy érdekes típus, mely egyre fogyóban van; ma még több van belőle, mint holnap lesz, tegnap több volt, mint ma van. Természetét egy-két szóval meg lehet határozni: igazi magyar férfi, a ki nemcsak névben és vérben, hanem érzésben és fölfogásban is a régi magyar nemesség hajtása. Ép, egészséges test és lélek, romlatlan ősök romlatlan sarja, a ki csak külsőségekben alkalmazkodott a századok folyamán megváltozott viszonyokhoz, belsejében megmaradt ősmagyarinak, vagy a mint ő éneкли magáról:

Van bennem, van, tagadhatatlan,
Még szittya vér és szittya hajlam . . .

(Van bennem, van . . .)

Semmi elfinomultság, gyöngeség, keresettség és mesterkéeltség, lelkének minden nyilvánulása egyszerű, természetes, határozott. A zsinóros attila alatt a természet fiának szíve dobog, vágyai, törekvései, ideáljai nem közösek a XIX—XX. század gyermekéével. Nem a nagy város vonzza, a mely mint a mesebeli Akastyán-hegy, az utolsó évtizedekben magához ragadta nemzetünk színe-javát, hanem a falu, a vidék, a természet; gyönyörűségét nem a nyüzsgő sokaság között, a pompás mulatóhelyeken találja, hanem a mezőn, az erdőn, vadászfegyverrel oldalán vagy habzó paripa hátán; nem kincsre, hatalomra, címekre vágyik, hanem egy kis földdarabra, melyet magáénak mondhat s rózsákkal ültethet be. Ez a *Hoc erat in votis* Horatius óta már számtalan költőnek ajkán megcsendült, de csak dalban, mondhatni elméletileg. Versben az egyszerűség és természetesség után sovárogtak, gyakorlatban ugyancsak kivették a részüket a cultura legraffináltabb élvezeteiből. Bárd Miklósnál ez nem szenvelgés, hanem igaz érzés és következetes. Az ő szemében — s ez bizonyíték érzésének igazsága mellett — nem a cultura a legfőbb emberi érték, hanem a tett, az erő. Nem közömbös a cultura legnemesebb termékei, a művészet remekei, a tudomány eredményei iránt, de nem ragadja magával a lelkesedés, nem esik extasisba.

Nem tör ki láz, ha egyben, másban,
Szép s jót mivelt a honfitársam:
Szoborban, versben avagy éppen
Csengő dalokban, színes képben.

(*Van bennem, van . . .*)

Az ő eszménye a régi magyar virtus, a bátor tett. Az ember a gáton, ezt irigyl: a legényt, a ki kitesz magáért, a férfit, a ki szembeszáll az elemekkel, s legfőként a katonát, a ki a sors kegyelméből szembekerül az ellenséggel, s van módja karjával, kardjával védeni a hazát és a királyt. Küzdelemre, harcra sovárog a lelke, a hol elhull a gyáva, a gyatra, s az erősnek, bátornak alkalma nyílik kitűnni. A természetben is a nagyszerű, a félelmes, a megrázó az ideálja: az égbemeredő havas, a fergeteg, a tombolva zuhanó patak — a mi próbára teszi az embert, a gyöngét elválasztja a hatalmastól.

Erkölesi fölfogása is a régi, de jó idők magyarjainak szigorú

ethikájából sarjadt ki, melynek hármassága az istenfélelem, törvénytisztelet, felebaráti szeretet. Nem sokat elmélkedik rajtuk; engedelmeskedik lelkiismerete szavának, mert a véreből van, s a mit az emberiség évszázadok óta szentnek tart, azon szívvel-lélekkel csügg. Az ember erkölcsi kötelességeit általánosabb szempontból nem vizsgálja; mit gondol, mit csinál a többi ember, ahhoz nincs köze, csak ő legyen rendben lelkével. De egy érzellemmel kivételt tesz, a szerelemmel. Ő, a ki olyan tisztán, nemesen fogja föl ezt a legegyetemesebb emberi érzelmet, fölháborodik, mikor látja, hogy korunkban milyen léha szeretkezéssé alacsonyítják, a hús és vér szenvedelmévé. Fölforr a vére, hogy az «új-kor» költői meggyalázzák ezt az érzést, neve alatt szennyestestit gyönyörözt, kéjvágyat énekelve meg. Fölháborodásában nála egészen szokatlanul metsző gúnynyá válik tollán az ének s maró szatirává lesz: eszébe ötlük, hogy hallott ő már ilyen vad, érzéki szerelmi dalt — az erdőben egy ifjú fajdkakastól. (*Az «Újkor».*)

Egyébként az emberiség nagy problémái, azok a kérdések, melyek a gondolkodó tudósok s a gyakorlati politikusok érdeklődését lekötik, őt nem háborítják s ha szóba kerülnek, valami ügyes fordulattal kitér előlük. (*A szocziista.*). Az elvont bölcselkedés nem kenyere — ebben is igazi magyar s Deák Ferencz hű követője. Van azért meggyőződése, határozott nézete a világ rendjéről, az emberi élet céljáról, de ez a világnézet egyszerű és tipikus, jellemző arra az egész osztályra, melyhez származása és nevelése által tartozik. Mint vidéki nemes uraink, a gentry általán, Bárd Miklós is egynek érzi magát a régi nemességgel, s annak érzésvilága kristályosodik ki világnézetében, melyet eléggé jellemez ez az egyszerű megállapítás: józan conservatismus erősen optimista színezettel. Ez a conservatismus átjárja egész gondolatvilágát, de megmarad életnézetnek, politikai programmá nem élesedik. Pártot is csak akkor foglal, mikor az ellenfél támad. A mikor meghallja az újkornak, «a culturnyegléknak», hangos kiáltásait, a kik meghúzták a halálharangot a magyar nemesség fölött s ki akarják alóla húzni a gyékényt, erősebb hűrt vált a lantja, s megírja a támadott, kigúnyolt magyar nemesség fényes védelmét. Látja ő is a gentry pusztulását, szegényedését, de nem esik kétségbe.

A romlás nem általános, van még közöttük elég, a ki szilárdul áll az ősi birtokon, s a többi sincs elveszve. Nem a honvédő, nemzetfönntartó ősök érdemei váltják meg a késő utódokat, hanem a faj ősi ereje, értékes tulajdonai, a századok viharában megedzett munkabírása. A 48 és 67 hatalmas rázkódásai új alapra fektették az országot, megváltozott a nemzeti munka, s a nemesség az első pillanatban nem találta meg helyét és hivatását. De lassanként beleszokik az új viszonyokba, részt kér a nagy munkából, a városi élet földadataiból, s erre magával viszi ősi kúriájából lelkének nemes adományait.

Jövünk mind többen: százak, ezerek!

Mi voltunk hajdan Árpád katonái!

A földje, vesztett nemesi sereg

Hódító útra indul, mint apái.

De munkássorban, hadi rend helyett,

Itt kell manap a hatvágást kivágni,

Most tanulod a győzelmet, valódit,

Mely utat tör, s a magyarságnak hódít.

(*Magyar nemesség.*)

Ezzel a conservativismussal sajátyszerű ellentétet alkot Bárd Miklós költészetének újszerűsége. Az a költő hallat a magyar lyrában újszerű, szokatlan hangokat, a kinek fölfogása minden más költőnkénél régiesebb s nemcsak a ma élő s a közel múlt költői között, hanem vissza kell mennünk a történelem fonálán Kisfaludy Sándorig, míg hasonlót találunk. Az ellentét azonban csak látszólagos, nem a dologban van, hanem mi viszzük bele. A magyarázata az, hogy az olyan természetű egyéniségek, mint Bárd Miklós, újabb időben nem állnak költőink közé s ha igen, épen azért szokatlan nekünk az, a mit énekelnek.

Költészetének újszerűségét egészen természetesen érteti meg egyénisége. Mivel lelki structurája annyira eltér a mai költői nemzedék tagjaiétól, s mert nagy őszinteségével a lelkét egészen föltárja: sok olyan érzelmet szólaltat meg, sok olyan tárgyról énekel, mely eddig lyránkban idegen volt. Nem mérjük össze Petőfivel, a ki föllépése idején szintén idegenyszerű jelenség volt irodalmunkban. Legnagyobb lyrikusunk nemcsak a költészet fényével vont be olyan tárgyakat, melyek-

ben kortársai semmi költőiséget nem tudtak fölfödözni, hanem a maga gazdag, mély lelki életével költészetünk számára új indítékokat, új érzelmeket hódított. Bárd Miklós öntudatlan reformja jóval szerényebb. Az ő új indítékai, fordulatai nem a magyar lyrának, csak a maga lyrájának jelentenek gazdagodást.

Legföltűnőbb az újszerűség azokban a versekben, a melyekben a maga hétköznapi életének megszokott mozzanatait értékesíti. Éltető eleme a szabad természet, legkedvesebb szórakozásai azok a férfias multságok, melyeket az erdőmező nyújt. Ezekből próbálja kifejtteni a bennük rejlő költőiséget. Megénekli azt a jóleső testi izgalmat, mely a vágatató ló nyergében elfogja az embert, a vele járó lelki gyönyörűséget, mikor sөvényen, árkon keresztül száguldva, szinte elválík a lovas a földtől s felejtí közben a földi bánatot, gondot (*Óh borús nap . . .*); lefesti a vadászt, a mint fölhúzott kakassal lesi a madarat, s mikor megjelen, biztos szemmel veszi czélba (*Kora tavasz; A les*); egész képet, nagyméretű, de részleteiben is kidolgozott festményt ad a hajtóvadásatról, mikor havas erdőben a királyi szarvas után tör a vadászok serege. (*A hajtó.*) Az üldözö vadászoknál még jobban érdekli a szarvas sorsa, az áll a kép közepén, mígnem

. . . a nemes vad szíven találva
 Megroppan, csuklik karcsu lába,
 Megrázza ág-bogas fejét,
 Daczolna, haj, de itt a vég.
 Nagy zuhanással tör le teste,
 Mély árkot váj a hóban este,
 Csak dísze jelzi, mely kiáll,
 Ki itt esett el, az — király!

Érdeklődése a természet élő világa iránt, mint a természetben élő embereknél általán, igazi megértéssé és erős rokonérzéssé fokozódik. Az állat az ő szemében értelmes, lelkes lény, tele érzelemmel. Így az eb, melyről *A vén kutya* című költeménye beállításában is újszerű lelki rajzot ad. A szélütött, elvénhedt vadászkutya fázósan sütkérezik a napon, s álmában elvonulnak előtte ifjúkorának boldog emlékei. Az egyes mozzanatok kiszemelésében és alakításában annyi az ízlés és művészet, hogy az ember egészen természetesnek érzi a keret merész fictióját.

Hasonlóan az állati psychébe vetett mély pillantásról tanuskodik a *Szabadulás*, azoknak a mozdulatoknak leírása és lelki magyarázata, melyekkel Brutus, a nagy barna sas, kaliczkájának szabadon hagyott ajtaján fölszáll börtönéből a magasba. Még merészebb, de a kelleténél kissé részletezőbb és mint személyesítés túlzóbb, a száguldó, a viharral versenyre kelő ló rajza (*Titán*). A míg az örült vágatásnak a ló testén nyilvánuló hatását rajzolja, művészi: szinte látjuk az izmok megfeszülését és elernyedését, halljuk az érczpatak dobbanását a kemény földön; de mikor mélyebbre ereszkedik, az állat izgalmát belső okokkal magyarázza, nem tudja elűzni lelkünkéből az anthropomorphismus gondolatát, hogy a ló «psyche»-jét túlságosan az emberi lélek nyomán alkotta meg.

Kevésbé aknázza ki a katonaélet fordulatait. Természetes, mert abban a korban kezdett komolyan verset írni, mikor már a mozgalmas katona-élettől búcsút vett s katonáskodásáról szólván, nem a friss jelenből, hanem csak az emlékké finomodott múltból meríthetett. De egy pár szép, szokatlan hang e verseiből is kicseng. Lefesti a huszárszázad menetelését, a mint az ütemre tánczó lovakat feszes kantárral tartják féken a daliás huszárok (*A multból*); még sajátosabb, de hatásosabb is, mikor megelevenedik képzelete előtt ezrede tisztikarának egy zajos, csatás mulatsága, a borral, dallal, hegedűszóval, táncczal fűszerezett vacsora, majd, természetes gondolattársítással, a mulatozásnak ebből a hangulatos keretéből emlékképként kiemelkednek egyenként régi tisztársai, a kiknek sorsára büszke örömmel és fájó resignatióval gondol. (*Harkányi emlék.*)

Mind ezek a hangok, ha a költészet egész birodalmában nem is, a lyra terén ismeretlenek voltak. Bárd Miklós e verseiben olyan tárgyakat ragadott meg, melyekhez lyrikusaink eddig nem igen nyúltak. De ő még a legáltalánosabb indítékeket is a maga különös módján fogja meg, úgy, a mint költőink rendszerint nem szokták. Van-e egyetemesebb érzés, mint a szerelem s a vele járó családi érzés? Bárd Miklós kötetében is nagy helyet foglalnak el a szerelmi és családi versek, de belőlük szintén egészen újszerű költői szólamok törnek ki. Szerelme nem leányt illet — ifjúkori szerelmi verseit nem ismerjük — hanem asszonyt, a feleségét. A hitvesi szerelem nem gyakori

motivum a költészetben — még a mienkben aránylag elég sűrűn fordul elő. Nem Petőfi tette irodalmunkban költőivé a nőt, mint hitvest — ez a meggyökeresedett tanítás téves. Van-nak elődei e téren. Már Kisfaludy Sándor egész köteteket szentelt feleségének, s még a tartózkodó Kazinczy is írt két szerelmes verset feleségéhez, noha ő, mint igazi classicista, az élményi elemet, az egyéni vonásokat szánt szándékkal távol tartotta költészetétől, s az is igaz, hogy akkor magasztalta neje egykori szépségét, mikor az már az élet terheitől fonnyadni kezdett. Petőfi érdeme azonban, hogy szerelmét a maga igazi valójában a közönség elé merte vinni, s ebben megértő tanítványa Bárd Miklós, noha egyébként szerelmi dalaik szelleme messze eltér egymástól. Petőfi ifjú szívének perzselő hevét önti ki s képzelete szerelmi dal formájában ódai szárnyalást vesz, úgyhogy Júliához írt ódái a világirodalomban páratlanul álló remek; Bárd Miklós már túl van élete delén, szerelme az érett, komoly ember érzelme, mely évek hosszú sora alatt lehiggadt, intenzitásában is, kvalitásában is átalakult: nem a szenvedély kitörő, hanem a boldogság csöndes hangját hallatja. De — és ebben áll Bárd Miklós szerelmi költészetének sajátzerűsége — érzelmének csak lobogása szűnt meg, ereje azonban nem fogyott, színe más, de nem halványabb árnyalatúvá lett. Csak úgy árad belőle a melegség és a gyöngédség, mint legszebb kivirágzása annak a lelki közösségnek, melyet megerősített a hosszú együttlét. Felesége a legdrágább kincse, életének öröme, gondjainak enyhítője, bánatának vigasztalója, költészetének ihletője. Együtt van vele a lelke akkor is, mikor távol jár tőle; fölkeresik gondolatai, álmái. A sok szívhez szóló vers között talán nem a legművészebb, de mindenesetre a legkedvesebb az, melyet feleségének útravalóul írt, mikor az Ádriára szállott. (*Irok a tengernek . . .*) Milyen feltő gonddal, mennyi szeretettel ajánlja a beteg, törekeny asszonyt a hatalmas tengernek!

Ádria, szép fia a nagy Oceánnak,
Tenger öfelsége!
Az a kicsi asszony, kit most oda várnak,
Költő felesége,
Egy hallgatag lantnak dalra zendítője,
Vénülő költőnek hű gondviselője,

Élő dal forrása,
Tegyed meg felséged, hogy szívesen lássa!

Néha azonban olyan szenvedélyes szavak tolulnak ajkára, mintha az évek nyomtalanul múltak volna el házasság életük fölött: a Hűség, Kedv, Gond, Öröm képeit elűzi a Vágy, a Szennvedély, a Szerelem, «a büszke hódító, melynek szava láng, pillantása szikra». (*November vége...*) De érzése igazságának és mélységének fokmérője még sem ezek a versek, hanem két másik költeménye, a melyekben nincs szó sem a feleségéről, sem a szerelméről, a melyek azonban mindennél meggyőzőbbek. Az egyik a *Palimon és Katicis* címet viselő idyll. Mese az egymásért élő boldog öreg párról, Ovidius *Philemon és Baucis*ának modern változata. A kép régi, vonásai egyszerűek, de ennek a két egymást szerető léleknek csöndes boldogsága, tökéletes harmoniája annyi érzéssel van festve, annyira emberi és igaz, hogy az epikus mez alatt is megérezzük a költő szívének dobbanását. Minden mozzanata, minden gondolata a költő szerető szívében fogant, s a költött szereplők sorsában a maguk óhajtott jövőjét példázza. A másik vers, *Tudok egy embert*, látszólag még távolabb áll a költő subjectivismusától. Nem több az egész, mint egy gondolat, életbölcseiségének egy odavetett szilánkjá, de benne izzik egész érzelmi élete: a legnagyobb, az egyetlen csapás, mely erős férfit érhet, ha elveszti nejét!

Ez az erős, egész lelkét betöltő érzés már önmagában megnyeri rokonérzésünket, költői hatásává azonban mégis az a mód teszi, a mint a költő velünk éreztetni tudja. Ebben ismerszik meg az igazi poéta. Költői érzéseink, hangulataink mindannyiunknak vannak, talán ép oly erősek, mint a hivatott költőknek, de őket a sors megajándékozta azzal az adományyal, hogy érzésüket szemléletes érzéki képben tudják megtestesíteni — s ezzel ugyanazt az érzést keltik föl az olvasóban is. Az érzékeltetésnek Bárd Miklós nagy művésze, egész sora áll rendelkezésére a kifejező módoknak. Csak egyet-kettőt mutatok be a legsajátosabbak, legszebbek közül. Egyszer, midőn kötelessége távol tartja otthonától, prózai levél helyett költeményt küld haza. Nem költői levelet, mint XVIII. századi poétáink, hanem álomlátását mondja el, a mint álmukban meglesi szeretteit, feleségét és kis családját, s magát ágyuk mellé képzelve, az

eléje táruló képekbe közvetlenül és harmonikusan szövi bele érzelmeit. (*Éjjeli utazás.*) Szintén az álmot szerepelteti, de még költőiben, az *Élet-álom* című versében. Az anya álmodik. Álmai során megelevenedik a múlt, elvonul a jelen s föltárul a jövő, mint egy csöndes, mindennapi dráma három fölvonása. Egyszerű képek, de mindegyikből árad az érzés. Igénytelenségében is legmegkapóbb a befejező kép, a *Palimon és Katicis* hangulatával:

Lebbenj tova, ingó vászon! . . .
 Merengjünk az elmúláson.
 Mutasd tövén lombos árnyak
 Hajlékát egy öreg párnak.
 Langyos őszi verőfényen
 Sütkéreznek együtt éppen,
 Isten tudja, min tünődnek,
 Sőhajtanak . . . készülődnek.

Halovány kép odavetve . . .
 — Istenem, ha így lehetne! —
 Elröppen az élet-álom,
 Jó az alkony aranyzárnyon.
 A két öreg kéz a kézbe
 Vár a csillagtalán éjre . . .
 Űgy-e, együtt, édes párom!
 Akár élet, akár álom?

Más alkalommal nem a tárgygyal, hanem a formával visz drámaiságot a lyrai versbe: egy régi levelet olvasnak ketten együtt — ő, a ki írta, s neje, a kinek írta. A forró érzelem, mely annak idején a levelet életre hívta, sajtászerű reflexet kap, mikor így az évek távolából, más viszonyok között a két érdekelt fél ajkán újra föltámad.

Egy másik általános emberi érzés, mely a lyrikusok dalai-ban is újra meg újra visszatérő költői indíték, az emberi élet rövidsége. Bárd Miklóst nem a lét arasznyi volta bántja, mint Arany Jánost, a ki e kiinduló pontból a philosophia magaslataira emelkedett (*Honnan és hová*), hanem, mint az ókor derült lelkű lantosát, Anakreont, az a gondolat, hogy még azt a pár évtizedet, melyet a sors az embernek a földtekén kijelölt, még azt sem tölthetjük zavartalan boldogságban, mert mindannyiunkra leselkedik egy kikerülhetetlen veszedelem, a megöregedés. Hiába erősködött Cicero, hogy az öregkor semmiben sem áll a fiatalkor mögött, az élemedett ember az ifjú mögött — a kik az élet útjának felén túl már kifelé mennek, nem tudnak belenyugodni a római philosophus tanításába s örökös harcban állanak a fölöttük tovarohanó idővel. Bárd Miklós is, sőt épen ő, az erős, testben-lélekben friss, daliás ember. Aggodalommal, az átlagosnál jóval erősebb elborulással nézi a jövőt, mely elpusztítja

szíve tavaszát, elűzi legszebb álmait. Mint a korabeli férfiakat, őt is elbúsítja az ellentét a természet és az emberi élet között. Ott a sivár ősze, zord télre virágzó tavasz következik, itt a pusztuló fiatalság többé nem borul virágba! (*Lassan behajlók . . .*) Lelke még ifjú, de szürkülő világa már szívébe lopta árnyait:

Az én ősz hajszálím csillognak, beszélnek . . .

A mi ezután jön, szomorúbb az ének,

Panaszosza váltja . . .

(*Az én ősz hajszálím csillognak . . .*)

S annál fájdalmasabb búcsúzása a tovatűnő ifjúságtól, mert egy nagy tartozása maradt lerovatlan. A mit kora ifjúsága óta élete legszentebb földadatának tartott, a mire évek alatt állandóan sovárgott, hogy kivont karddal támadhasson a haza ellenségeire: immár a múlt ábrándja lett. Ezt az adósságát már nem fizetheti le! Jellemző, hogy egyetlen fiatalkori verse, melynek megkegyelmezett, egy harci riadó, a vérbeli katonának merészen szóló hadi kürtje. Megszólaltatta, majd egy emberöltő előtt, mert végigsöpört országunkon a közeli zivatar szele, s a közhangulat úgy érezte, hogy a villámos levegőből kitör a nagy háború vihara, a leszámolás fenyegető ellenségünkkel, az oroszszal. Azt írja 1887-ben, panaszkodva, hogy műzsája árva, nem talál tárgyára:

Hej pedig van! van egy nóta!

Egy, a mit nem tanít kóta,

De a zivatar.

Ehhez tudna, volna kedve —

S csak ez egynek nincs kelete:

Alszik a magyar.

De fölbred! — költögetik!

Északon a szelet vetik,

Rezdül már a lég!

Paripáknak dobogása,

Aczél kardok csattogása

Mintha hallanék! . . .

Akkor, akkor szilaj népem!

Azt a csikót ne tartsd féken,

Száguldj, mint vihar!

S úgy dalolj, hogy a ki hallja,

Fölkeljen, ha nincs meghalva,

És ha még magyar!

(*Az én lelkem dallal áldva . . .*)

Az északi fergeteg elvonult hazánk egéről, épúgy, mint 1909-ben a déli, melyet a költő szintén dallal várt (*Fegyverben, Katonalevél*). Bárd Miklós hiába vágyott, hogy mint Tyrtaios

és Petőfi lanttal, karddal kezében lelkesítse a magyart a nagy csatára, s csak most, mikor e sorokat írom, vált valóra a költő jóslata — szóról-szóra úgy, a mint megjövendölte. Mintha e sorok nem is 1887 tavaszának, hanem 1914 nyarának hangulatát tolmácsolnák, a nemzet lelkesedéséhez illő tűzzel! De akkor ez, mint távoli jövő, rejtve volt az emberek szeme elől, s a költőben mindjobban megerősödött a tudat, hogy céljaitévesztetten, békében éli le hátralévő életét.

Ámde a sors, a mit egyik kezével elvesz, a másikkal pótolja: mialatt «az öreg huszárból vénségére bárd lett» (*Régi hadnagyomnak*), fölnőttek fiai s elfoglalták egykori helyét a hadseregben. Az az erős ragaszkodás, mely eddig őt családjához, gyermekeihez fűzte, s a mely egy pár közvetetlen, bizalmas családi versben nyilvánult (*Költözés, Mikor itthon vannak . . .*), innen kezdve mintha egészen ezekre a fiúkra sugároznék; egész lelke csüng azon a reményen, hogy örökébe lépve vitézi tetteikkel megszerzik azt a dicsőséget, melyektől apjukat a sors megfosztotta. Erre vonatkozólag írja 1904-ben, az idősebbik hadnagyi kinevezésének napján:

Ebben, és nem másban, én adós maradtam,
A legszebb virágot le nem szakíthattam.
Lelkem e nagy terhét írom most papírra,
A legszebb álmomat bízom a fiamra.
Adjon a jó Isten jó alkalmat rája,
S fizess, édes fiam, apád számlájára!¹

(*Hadnagy fiamnak.*)

Ennek a két érzésnek, az öregedés keltette melancholiának s a véreiben talált gyönyörűségnek, összeolvadása a maga igazi emberi valójában sajátos bájta ad Bárd Miklós e nemű verseinek.

Már ezekből a vizsgálódásokból is kitűnhetett, mennyire eredeti költő Bárd Miklós. Sem ihletért, sem költői eszméért nem fordul másokhoz, költészete nem kapcsolódik belsőleg egyik lyrikusunkéhoz sem. Bármennyire szétbontja az aprólékos vizsgálódás a költészetét, alig egy-két fordulatra lehet rá-

¹ Tíz esztendővel utóbb, a most dúló világháborúban, meg is fizették a tartozást, az egyikük vére hullásával, ifjú élete föláldozásával.

mutatni, a melynek gyökerei más költők műveibe nyúlnak le, s igen sajtáságos, hogy ezek a kölcsönvett szólamok római költők műveiből valók. A *Palimon és Katicis* ovidiusi indítékára már utaltam, ezenkívül egy-két horatiusi kép bukkan föl verseiben, nyilvánvalóan nem tudatosan, sőt talán nem is olvasmányjaiból. Ezek a képek, mint p. o. a *post equitem sedet atra cura* (Bárdnál a *Gond* című versében: *Nem ülsz szorosan a lovas mögött*) a művelt embereknél már nem is Horatius-reminiscentiák, hanem hozzátartoznak a phrasis-készletükhöz s nem a római ódából, hanem a köztudatból leszűrve.

A magyar költészet hatását is kevés eredménnyel nyomozzuk. Noha származása, hivatása, hajlamai a költők azon sorához fűzik, a kik egyformán szolgálták hazájukat tollal és fegyverrel, velük, Balassi Bálinttal, Amadéval, Kisfaludy Sándorral, semmi rokonságot sem tart. Még Petőfivel sem, a kinek költészetével egyébként több pontban egyezik az övé, s a kire igaz csodálattal és megértéssel tekint föl. De tőle sem tanult, még költői fogásokat sem.

Nem hatott reá Tompa Mihály sem, a kinek költészete és lelkivilága pedig az első tekintetre olyan mély egyezéseket mutat az övével. A legfontosabb erős természetérzékük, s a legsajtásosabb a virágok iránti nagy szeretetük, mely egész virágcultus-szá fokozódik. Ez utóbbi költőink között szinte kirekesztően kettejük tulajdona, mondhatni ismertető jele, hiszen a virágok kedvelése, bármennyi báj és költőiség van az erdők félénk ibolyáiban, a fakó kalásztenger élénk színű búzavirágaiban és pipacsaiban, a kertek pompás rózsáiban, elsősorban női vonás, az ő gyöngéd lelkükhöz illik. Kertészkedő költőnk sok volt, szerették is a virágokat, de költészetükbe ritkán vonták be. Tompa is, Bárd is megteszik, de annyira eltérő a költői eljárásuk, hogy a kapcsolatnak még a lehetősége is távol áll. Tompa, bár virág-cultusa a valóságban is, költeményeiben is erősebb volt, mint költőtársáé — olyan erős, hogy szinte már «beteges rajongássá fokozódott» — virágregéiben a virágokat csak eszközül használja, hogy rajzokkal érzelmeinek, élményeinek, erkölcsi és társadalmi nézeteinek kifejezést adjon, s még a hol ezek a rúgók hiányoznak is, ott sem a virág képe a fontos, hanem a mese, melyet hozzá fűz. Bárd Miklós ritkábban szól

virágairól, de közvetlenebbül, virágai iránt érzett szeretetének, csodálatának adva hangot (p. o. *Jácintok, Sógorasszonyomnak*). Nem affectatio, hogy íróasztalán a czeruza mellett, melylyel verseit papírra veti, egy szál virág is ékeskedik (*A Zsók virága*), hiszen az öreg huszár kezébe is, mikor kiterítve fekszik koporsójában, egy szál jácintot tétet (*Húsz évet szolgált . . .*). Ez az egy példa egyképen mutatja, mennyire belegyökerezett a költő lelkébe a virágok szeretete s milyen jellemzően lesz költészetének alkotó eleme.

Természetérzéke nem vetekszik ugyan Tompáéval, kit e téren a magyar költészetben az első hely illet, de megközelíti. Nyilvánulása azonban egészen más természetű. Mind a ketten tudják, vagy talán csak érzik, hogy a természet gyönyörűséges képei, a földfelület sajátos alakulata, az azt elborító dús-szegényes növényzettel, önmagukban nem lehetnek a költészet tárgyai. A lyra lényege szerint nem képeket fest, hanem érzelmeket közöl, s a természet képei csak eszközök hangulatkeltésre. Ha a XVIII. században divatozó leíró költészet módjára megelégednék pusztá rajzzal, a térbeli valóság képeinek egyszerű bemutatásával, akkor megszégyenülve kellene visszavonulnia a képírás elől, melynek gazdag vonalait, pompázó színeit és elsősorban kimeríthetetlen árnyalatait és átmeneteinek finomságát a nyelv a maga kevésszámú szavával meg sem tudná közelíteni. A lyrikusnak tehát, hogy együttrezgésre bírja szívünket, a maga lelkéből kell valamit hozzáadni a valóság képeihez; hogy természetszemléletét költőileg értékesítse, a valóság érzéketlen képeit alkalmasokká kell tennie érzések hordozására. Ez a föladat hatalmas próbaköve a költő alkotó erejének!

E ponton tűnik ki a két költő lelki világának eltérő alkotása, itt válnak el utaik. A subjectivebb Tompa — ha ugyan szabad így elemeire bontanunk az emberi psychét — inkább a lelkével, mint a szemével élvezte a természetet; teljesen elmerült a valóság gyönyörű képeibe, engedte, hogy hatalmába kerítse lelkét a nagyszerű varázs. Gyönyörködése bizonyos mértékig naiv volt, s mikor számot adott róla, nagyobb erővel tudta gyönyörködésének subjectiv, mint objectiv felét rajzolni. Vonzalma intenzitásával nem állott arányban szem-

léletének élessége. Nem látta elég tisztán azt a gazdag változatosságot, mely a természetben van, az egyes hasonló jelenségeket elkülönítő finom különbségeket, s még kevésbé azt, a mi egy-egy tájéknak megadja jellemző vonásait. Tájképeinek művészi értéke nem is önmagukban van: rajzaiban nagy az egyformaság, egyhanguság, kevés bennük a szín, hiányzik a fény és árny elosztása, a hatalmas, jellemző vonalak. Nagy művészi érzékkel, úgy mint Petőfi, a tájképet átjáltssza a lyra terére s tájképi részleteket csak azért ad, hogy bennük a maga érzésvilágát szólaltassa meg. Annyira együttérez a természettel, hogy jelenségeibe átviszi a maga lelki hangulatait, érzelmeit, a természetet egészen átlelkesíti. Fű, fa, virág él nála, s nemcsak egyszerű érzéseket, hanem bonyolultabb, magasabb rendű érzelmeket is tulajdonít nekik. A természet világa az ő lelkiállapotának tükré, az ő érzését visszhangozza, s a mint egyik életirója, Kéki Lajos megállapította, tájképeibe azonnal beavatkoznak érzései.

Bárd Miklós objectivebben áll szemben a természettel. Ő nem beleviszi a költőiséget a természet képeibe, hanem kifejti belőlük, érzéseit nem átterjeszti rájuk, hanem belőlük táplálja. Életre kelti ő is a nyugvó természetet, de ritkábban az által, hogy érzelmeket tulajdonít nekik; rendes módja az, hogy a természetnek lelkére tett hatását rajzolja, azt az igézetet, mely őt az Isten szabad ege alatt elfogja:

Érezlek . . . Nemsak szép szemek igéznek,
Van búbája némely vidéknek.
Elnézem, a mint reá alkonyul,
Reggeltől estig százszor ejt rabul.

Mert búbája van, rejtelmes varázsa,
Ez az én hűségem forrása:
Valami néven nem nevezhető,
Szívet megejtő, titkos vonzerő,

Mely feltör s felém árad a talajból,
Hajtvá mélységes vonzalomtól . . .

(*Alkony a Turján.*)

Főereje mégsem ez, hanem a mi Tompában kevésbé fejlett volt, a szemlélete. Tudatosabban élvezi a természetet, mert

élesebben látja szépségeit, s miközben költői ábrándokba ringatja az «illatot lehellő, gyönyörű, fiatal, vadvirágos erdő», van ereje szinte a festő palettájáról kölcsönkért színekkel mutatni be a természetet. Néha-néha annyira háttérbe szorítja érzelm-világát, hogy a festés önczéléllá lesz, de szívesen megbocsátjuk, mert hajlékony, árnyaló, kifejezésekben gazdag nyelvével meg látszik czáfolni az emberi nyelv aránylagos színtelenségéről, szegénységéről vallott nézetünket.

Érdeklődési köre, fogékonysága egyaránt gazdag. Noha sorsa állandóan hegyes vidékhez kötötte, van érzéke a lankás, enyhe hajlású völgyek, a méltóságosan hömpölygő síkföldi folyam s az alföldi rétek iránt (*Siklós vára*). Legszebb tájképeit mégis a Kárpátok erdős hegyvidékeiről festi, az ungmegyei Turjaremetéről, hol egetverő havasok között keskenyszakadékon keresztül, szikláról-sziklára omlik a kis patak (*Levél Rákosi Jenőnek*), s a beregi bérczeokról:

A pillantásnak kurta itt a tér,
Száll, mint kilőtt nyíl, s mire célhoz ér,
Falba ütődik, ormótlan magasba,
A fogas, bérczes beregi havasba.

(Koratavasz.)

A vad, szeszélyes alkotású szirtek, a komor hegyóriások, a félelmetesen sötét völgyek izgatják, tüzelik képzeletét, szívét azonban teljesen az erdő kapja meg. Az erdő az ő szemében az Isten legremekebb alkotása, a gyönyörűség kiapadhatatlan forrása. Költészetében is minduntalan visszatér a képe, hol egy-egy vonással, hol részletezőbben lefestve, tavaszi pompájában is (*Október az idő*), őszi hervadásában is (*Ősz*), sőt egy ízben egész költeményt szentel neki. Ez a verse, *Erdők*, a növényvilág költészetének olyan mély megértése s a különféle fákból álló erdőknek, a fenyvesnek, nyíresnek, tölgyesnek olyan költői jellemzése, hogy méltatása helyett egész terjedelmében idézem, szóljon önmagáért!

Nem erdő, melynek nincs dala, virága,
Mít tavasz nem diszíthet,
A komor fenyves, váltig zöldben állva,
Nem más, csak néma díszlet.

Nem suttog a lomb, ág nem hajlik ágra,
 A fák élnek maguknak,
 Mint emberek közt zordon nagyravágyók,
 S borongó életúntak.

Óh, más az erdő, odalenn a Nyíren,
 Az aranyos homokban,
 Mint szép menyasszony ezüsfátyolával
 Áll ott a nyírfa, lombban.
 És halk csevet, bizalmas suttogás van,
 Így szoktak a leányok,
 Fehérre fátylat, reszketőt ha öltve
 A boldogságra várnak.

Megbujva lomb közt, csillog mint a tükrön,
 A rezgő ezüsfátylon,
 Majd kósza módra játszik itt a napfény
 A vadvirágos pás'ton.
 Derübe fürdik meg a nyírfaerdő,
 Azért üdébb a bája —
 Mint tiszta szívnek nincs mit rejtegetni,
 Csak fénye van, nem árnya.

De más az erdő televény földjében
 Az ős Pannóniának,
 Hol lombos koronájuk hordva fennen
 Tölgyóriások állnak.
 Száz kart feszítve, készen a birokra,
 Ha megdördül az alj-ég,
 A tölgyben mintha erős, viharedzett
 Férfiak lelke lagnék.

Ki zúg ijesztőn versenyt a viharral
 Teljében az erőnek?
 S ki zsong szerelmes, enyhe suttogással
 Lágyabban, mint a tölgyek?
 És van-e érzés szívből ajkra szálló,
 Melyre ne volna hangja?
 A tölgybe mintha egy szerelmes férfi
 Ábrándos lelke lakna.

S mit óva rejt a kandi napsugártól
 Smaragdzöld, enyhe sátor,
 Űdén tenyésző százszorszép virágok
 S édes szerelmi mámor.

Boldog madarak laknak ott dalolva,
 Balszamot hord a szellő...
 Oh, van-e szebb e kerek egy világon
 Te nálad, tölgyfa-erdő!

Másik kedvelt motivuma azoknak a változásoknak bemutatása, melyeket a természet növény-pompájában az évszakok múlása előidéz. Szeme különösen éles a színhatások iránt. Észreveszi, a mint a tavaszi nap enyhe sugara kicsalja az ébredő természet üde zöldjét (*A tavaszt hívom...*), a mint a nyári nap «aranyat olvaszt» a ringó vetésekre (*Kirabolta az ősz...*, *Lassan behajlik...*), majd a mint az erejét vesztő őszi nap hatása alatt a fák és bokrok levelei magukra öltik sokszínű köntösüket, a sárga, barna, piros szín mérhetetlen számú árnyalatával cserélvén föl sötét, tele zöldjüket. Színszcálájának terjedelméért csodálja az évszakok között leginkább az őszt, a melytől egyébként fél, mert a természet lassú halála őt is, mint legtöbb javakorbéli férfit, a közeli elmúlásra emlékezteti (*Október az idő*). De ha el tud vonatkozni aggasztó gondolataitól, a jövő borús sejtelmeitől, és nekiadja magát a színpompa élvezetének, akkor megárad ajkán a szó, s gazdag szemléletét tarka, a legapróbb árnyalatokig kifestett képekben tolmácsolja:

Elnézem a táj fakó zöldjét,
 S egy színes kép játszik velem...
 A bükkös ungi hegyeken,
 A csillogó smaragd alapba,
 Már sűrűn ölti, tűzi, fonja
 Ősz anyó a színeket.
 Ott görnyed a hegyek felett,
 Messze elomlik ködpalástja,
 Mely ha meglebben déli tájba,
 Kitárja ragyogón eléd
 E vénség késő remekét.
 Mély zöldjéből, mely már veszendő,
 Száz színben éled ott az erdő.
 Ám meg van írva réges-régtül,
 A remek fájdalom közt készül:
 Hol ősz anyóka szóni kezd,
 A zöld lomb menten vért ereszt,
 S a tű nyomán, a hol kiserked,
 Száz színre bontva ott a zöldet,

S millió tarka szált eresztve,
 Pereg alá a rengetegre,
 A hegyről le, a völgybe folyva. —
 A vénség pedig szövi, fonja,
 És ontja a sok képet, ábrát,
 Sohasem látott színek árját,
 Milyet ábrándos ifju nő
 Szerelmi vágyak közt se sző,
 Mert szín, se szál nem földi gyártmány...
 De mintha égi szép szivárvány
 Hullt volna le a rengetegre,
 S a hullámozó lomb lágyan rengve,
 Vinné tovább a színeket.
 S e tarka ártól nyalva, bontva,
 Csillogó harmat-könnyet ontva
 Fogynak el a zöld szigetek. (Ősz.)

És hogy mennyire a szín- és fényhatások kötik le elsősorban érdeklődését, mutatja, hogy aránylag ritkán festi a telet, melynek ködös, fénytelen levegőjét, mindent elborító fehér havát egyhangúnak, nyomasztónak érzi s nem lát benne mást, mint kegyetlen zsarnokot, ki zordon fagyával mindent megdermeszt:

Mint jég alatt a befagyott erek,
 A nedv, az élet fázva szendereg.
 Az öröm gubbaszt, lefagyott a szárnya,
 Ki ismerne a tarka szép madárra?

S a jégmezőkön, komor ég alatt,
 Fáradtan jár a sötét gondolat.
 Mint hóbelepte temetőn ha járna,
 És egy-egy sírnál töprengve megállna:

Ur a halál!... A lét csupa ború,
 Itt minden oly bus, olyan szomorú...
 E néma sírok!... Vaj' miért is éltek?
 Oly nagy, oly rémes hatalma a télnek!

(A tavaszt hívom...)

Annál jobban hat reá a fény, akár a nap izzó burka lövelli a földre, akár a felhőkből pattan ki villám alakjában. Az előbbit meglesi virradattól késő estig s lefesti, a mint a hajnal ébredése rózsaszínbe vonja a derengő tájat (*Ébredés*), a mint a ragyogó sugarak a smaragd szikrázó színét ontják el az erdőn (*Október*

az idő), s a mint az alkony utolsó sugarai bíborszínbe vonják a hegyesúcsokat.

E pátriárka hólepett fején
 Kigyúladt már a piros estifény,
 S lobogva úszik el az égi felhőn,
 Kévékre törve suhan át az erdőn,
 Parton, kopáron egyiránt pazér,
 De már a völgybe megtöröten ér,
 S a folyó szűk medrébe lelve ágyat,
 Bibor szalagja tűnedezve bágyad.

(*Koratavasz.*)

A hegyek ormaira lecsattanó villámokról, kísérteties fényükről, az őket nyomon követő dörgésekről a Rákosi Jenőhöz intézett *Levélben* ad megrázó képet, a pokol borzalmaiból véve kölcsön rajzának vonásait.

De mindezeket a festéseit meghaladja hatásban az *Alkony* képe. Minden eddigi tájképénél kisebb méretű, kevesebb színnel, kevesebb szóval dolgozott. Nyoma sincs benne a részletezésnek, egy pár odavetett vonás az egész. A sötét alkony leereszkedik a néma tóra, de mire elérkezik az éjfél, a ragyogó hold ezüstös fényvel árasztja el. A víznek érczként csillogó fölülete, a fölötte büszkén lebegő, végső dalát zengő fehér hattyú s a tó partján egy pillanatra fölriadt alvó harmonikusan olvadnak össze egységes képbe, mely elmosódott ugyan, mint egy Kacziány-festmény, de ép oly mély hangulatú. Maga a rövid vers pedig nemcsak Bárd Miklós költészetének, hanem az újabb magyar lyrának egyik gyöngye. Alig van költemény, mely pusztá festéssel ilyen erős rezgésre bírná az olvasó szívét.

A költő erős természetérzéke, párosulva képzeletének szemléltető erejével, előadására, költői dictionjára is rányomja bélyegét. A költészet nyelvét a prózáétól általán a képszerűség választja el, olyan szavak, olyan kifejezések használata, melyek a fogalmat nem a maguk megszokott, szürkévé halványult nevükkel jelölik meg, hanem új, szokatlan szóval: ezeknek konkrét, érzéki tartalmát éppen újszerűségük miatt sokkal erősebben kiérezzük. Az ilyen költői ékességeket, szóképeket a pillanat ihlete pattantja ki a költő lelkéből, ezért alkalmoszerűek és egyéniek, szemléltetőik és frissek. A szokásmondást kissé megváltoztatva bátran mondhatjuk: madarat

tolláról, költőt képeiről! Egész lelki világa, érzelmi élete, tapasztalatainak köre, műveltsége nyilvánul képeiben: érthető, hogy Bárd Miklós képes kifejezésein első sorban a természettel való szoros kapcsolata érzik meg. A természet élete az a gazdag tárház, a hova lelke be-beszáll, ha érzelmeinek költői kifejezést keres. Nyelve tele van képekkel, melyek gyakran nem egyebek, mint miniatür tájképek. Idézek egyet-kettőt:

A föld megcsillan, mert a nap ragyog,
Tócsát nevelve, zsombékot fakasztva ...

Az erdőt bujja még a vakhomály ...

Egy dombon, hol cserjésbe vész az ut,
Hol két erdősél majdnem összefut ...

Árnyak huzódnak le a dombokon,
Sötétedik ...

Mintha csiholnák, sziporkázva szépen,
Az esti csillag most villant ki épen.

Az est siet le, s már a völgybe ér,
S úgy simul hozzá, mint egy ifju férj
Szép hitveséhez ...

E képek, mind egy költeményből (*Koratavasz*), rávillantanak képzeletének egy értékes vonására is, arra az erőre, a melylyel az élettelen természetnek, főként a tüneményeknek életet, mozgást tud adni. Más példák meg azt a szoros kapcsolatot világítják meg, mely képzeletében az élet-jelenségeket a természet képeivel összetartja. Az élete teljében lévő, kifejtett női szépség az ő szemében gazdagon virágzó rózsafa (*A Zsók*); a ravatalon fekvő szomorú asszony, a halvány ideál, szép fehér rózsza (*Fehér rózsza*); az álom «tarka csolnak, melybe lágyan elringatózni sokkal többet ér» (*Leszállt az alkony...*); máskor meg jó lopva, széjjel bontja, majd szétteríti lassan fátyolát (*Éjjeli utazás*); fia, kitől nemzetsége főntartását várja, «törzsöke hajtása, lombos vezérága» (*Hadnagy fiamnak*). Leggazdagabban mégis akkor indul meg a képek árja, mikor a saját életének egymást gyorsan váltó mozzanatait a természet életének változásával érzékíti meg. A kapcsolás nem új, az ifjú-

kornak a tavasszal, a férfikornak a nyárral, az öregedésnek az ősszel való kapcsolata régi, kopott képzet, mely ép azért költőiségét már teljesen elvesztette. Bárd Miklós azonban új vonásokkal tölti ki a fakó keretet, eddig észre nem vett egyező mozzanatokot talál s velük újszerűvé varázsolja a régít. Mily egyszerű eszközökkel s mégis hangulatosan rajzolja élete delét a *Lassan behajlik* . . . kezdetű versben:

Lassan behajlik tavaszom a nyárba,
Érzem, felettem égőbb lett a nap . . .
Nő a vetés, sárgúl a búzatábla,
Hullámzó fodrán érik már a mag.

— — — — —
Ne még kalászt, ne még! De mind hiába,
Mint lomb alól a fölzávart madár,
Rebbenve kél a tündérek csapatja
És hegyen, völgyön úrrá lesz a nyár.
Jön hódítva, büszkén, kalászt koszoruzva,
Aranyat szórva, de az én szívem
Csak a tavaszt s tündéreit siratja —
A legszebb álmot ideleln.

Még a kopaszodásnak prózai, sőt a komikummal érintkező folyamatát is költői mezbe tudja öltöztetni:

Fut az idő, s bár éltünk büszke fáin
Gyérül immár a dér megcsípte lomb . . .

(*Levél a tizes huszároknak.*)

A közeledő öregségnek szomorú hangulatát, annyi versének borús alaphangját, szintén természeti képpel festi:

Mit ér, ha a szíved tele késő vágygyal,
Költöző madárként, kieresztett szárnynyal,
Sietünk az árnyba.

(*Az én ősz hajszálím csillognak . . .*)

Ez az utolsó idézet melancholiájával, rhythmusával, gondolatainak szabályosan egyensúlyozott tartalmával azt a magyar költőt juttatja eszünkbe, a ki egyedül volt némi hatással Bárd Miklósrá, Arany Jánost. Arany az ő költői eszményképe; szereti, csodálja, bálványozza. Dicsőítésére egy méreteiben nagy, eszmékben gazdag költeményt ír, melynek már bevezető szólamai megütik az egészen végig rezgő hangot:

Ki tudna így! Elmulnak nemzedékek,
 Míg ihlett ajkon csendül ilyen ének,
 Nemes erővel, mint ez, s tiszta bájjal,
 Zengő sorokból, mely itt szállva szárnyal.
 Olvasni ötet mindig új gyönyör,
 Letéve könyvét, mégis bú gyötör:
 Minek dalolni, írni, ha nem így!
 S ki tudna így!

(Arany olvasása közben.)

Majd, de csak tárgyat és nem hangot váltva, nagy művészettel, egészen Arany szellemében, magyarázza, illetőleg festi kedves költője nyelv-művészetét, azután több szabadsággal, a maga subjectiv fölfogása szerint, megjeleníti azokat a köröket, melyekből Arany tárgyait meríti: a historiát, a múlt és jelen életét, az alföld, a puszta népét és világát, természeti alakulatát és növényeit, végül Arany lyráját jellemzi, dallamos, zengzetes, szinte Arany-szerű technikával. Annyit olvassa, annyira csodálja és szereti legművészebb költőnket, hogy — egészen természetes — hatása alá került.

A hatás nyilvánvaló, az irodalomtörténet is megállapította róla, így Ferenczi Zoltán, Arany követői közé sorozva költőnket. A jelenséget megállapítani valóban könnyű, kimutatni azonban azokat a szálakat, melyek őt mesteréhez kötik, nehéz. A mi a költőknek egymásra tett hatását megalapozni és magyarázni szokta — természetesen csak igazi költőkre gondolunk, a kiknél a hatás nem utánczást, hanem megtermékenyülést jelent — körülményeiknek és lelküknek rokonsága, arról náluk szó sem lehet. Nemcsak életviszonyaik mások, hanem egyéniségük is, s azonkívül, hogy mindkettő igazi magyar, a ki rajongó szeretettel csüng faján, nemzetén, nyelvén, még lelkük alapszövedéke is eltérő szövésű. Költészetük is más-más körben mozog, melyek a tárgyat illetőleg csak egy pontban érintkeznek.

Nem is e téren kell keresni a hatást. Bárd Miklós költészete lényegében még Aranyétól is teljesen független, eredetiségét e ponton sem fenyegeti a legkisebb veszedelem sem. Arany is pusztán költészetének formai felével hatott reá.

Hogy egy lépéssel messzebbről, az érintkező pontoknál kezdjük, összefűzi a két költőt nyelvgeniusuk rokonsága. Arany Vörösmarty mellett kétségkívül a legnagyobb nyelv-

művész költőink között, úgy érte a szót, hogy páratlanul erős nyelvtelenségével a magyar nyelv minden szépségét, finomságát érvényre tudja juttatni. Petőfi egyszerűbb eszközökkel dolgozik, az ő hangszerén nincsen annyi húr — költői lángelméjének egyik legfényesebb bizonyítéka, hogy mégis oly nagy hatású a lyrája — magából a nyelvből azonban Arany több művészetet tud kicsalni. Ebben a tekintetben van rokonság Arany János és Bárd Miklós között. Nem Aranytól tanulta a nyelv művészi használatát, mert ez a sors adománya s nem az emberi akarat eredménye, de mint Arany, ő is mestere a szónak, érvényre tudja juttatni nyelvünk báját és erejét. Szava zeng, szó- és szólamkincse gazdag sugárban árad, íz, szín, tűz van benne, mint Kazinczy kívánta, s régibb verseiben talán még inkább, mint az újabbakban. Az előbbieik közül kiemelem a legzengzetesebbet, legbájosabb nyelvűt, az *Élet-áalom* címűt. Utolsó két versszakát főntebb idéztem, álljon itt bizonyítékul az első kettő — noha választhatnám akár-melyiket is.

Alább, alább rezgő szárnyon
 Ereszkedj le, édes álom,
 Enyhet osztó, szenderthozó,
 Betegemmel játszadozó.
 Gondolj szépet, gondolj újat,
 Tedd szemére varázsujjad,
 Lelkén át suhanva szálljon,
 Képekben, az élet-áalom.

Hamvas fátyol mozdul, lebben:
 A mult képe tárul menten.
 Halvány arczon mosoly réved:
 De gyönyörű helyre tévedt!
 Tikkadt ajkak kéjjel nyílnak:
 A levegő csupa illat!
 Gyönyörködve, félve nézi,
 Ennyi szoptól minek félni?

Csupa melódia az egész vers, csupa zene. De mégsem szavak költészete, a mit nyújt, puszta csengés-búgás, ragyogó, de üres festés, mint sok újabb költőnkél, a kiket ő annyira lenéz; szavai hatnak, tüzelnek, elragadnak, mert mindegyik mögött érzés vagy kép lappang. A színes nyelv gazdag érzésvilágot

takar, a szó képzeteket, hangulatokat kelt, mert a legtalálóbbról kifejezést adja. Bárd Miklós, a mit kevesen mondhatnak el magukról, nagyon jól ismeri nyelvünket s költői eszméi tolmácsolására föl tudja használni gazdagságát, mélységeit, árnyaló erejét. A nyelv az ő kezében is sokhúrú hangszer, s nyelvtelhetségével rátalál mindig a helyes hangra.

Egy fokkal közvetlenebb kapcsolatban áll kettejük mondatfűzése, sőt itt talán már szabad egyenes hatást is föltennünk. Nem akarom logikai kategóriák föllállításával a két költő nyelvét a nyelvtudomány kárpadjára vonni, azért csak odavetve említtem, hogy egyes magyarázó, fölvilágosító részletek beleékelése a mondatba, vagy előrebocsátása a főgondolat elé, a merész inverziók, az összetartozó mondatelemek szokásos kapcsolatának szándékos mellőzése, a nyomósító értelmezők kedvelése, a synonymák páros használata stb. mind külön-külön a költői nyelvben gyakori fogások, de így együtt s sűrűen használva rávallanak Bárd verseiben a mesterre. Példát fölösleges idéznem, az itt közölt sorok között is van nem egy, mely első hallásra is Aranyt juttatja eszünkbe. Arany szólamkincséhez azonban csak egy ízben fordul, az *Installáció* című költői levelét kezdi tudatosan a *Mátyás anyjának* szállóigévé vált fordulattal:

Beregi ispánnak,
Gulácsy Istvánnak,
Adassék e levél, senkinek se másnak.

Még nyilvánvalóbb Arany költészetének hatása Bárd Miklós technikájára. A hatást természetesen itt is bizonyos szellemi rokonság, tehetségüknek bizonyos hasonlósága alapozza meg. Aranyt, a magyar verselés fölülmúlhatatlan virtuózát, csak az a költő tudja követni, a kit magát is finom zenei hallással, erős rhythmusérzéssel áldott meg a természet. A míg azonban ez a képesség, ez az érzék pusztán receptív természetű, s az egymást váltó hangsorok zenei hatásának élvezésében nyilvánul, addig a költő nem sokra megy vele; hogy hasznát lássa, át kell alakulnia alkotó, ható erővé. Ezen a ponton érvényesült Bárd Miklósnál Arany hatása. Eltanulta, vagy hogy a pszichikai önkéntelenséget kiemeljem, elsajátít-

totta azokat a fogásokat, melyekkel mestere olyan csodálatos zengzetességet vitt bele költeményeibe. E fogások közül említék egyet-kettőt, melyeknél a kapcsolat szinte kéz-zel fogható.

Ilyen, talán legkétségtelenebbül igazolható, a hosszabb és rövidebb sorok szabálytalan válogatása. A technika maga nem új, de az az alkalmazása. Míg költőink rendszerint, p. o. Petőfi, dithyramb-szerű lyrai költeményeikben használják, hol az érzés zabolátlanabb, túlaradó természete mintegy széttöri a verselés bilincseit s szabad szárnyalásra engedi a rhythmust is, Arany főképp tréfás elbeszélő költeményeiben használja (*A fülemile*, *A bajusz*), a rövidebb-hosszabb sorokkal a cselekvény gyorsabb-lassúbb menetét akarván érzékeltetni. Bárd Miklós is megérti Arany törekvését s a maga erős stílérzékével elbeszélő természetű vagy leíró verseiben használja, szintén a különböző gyorsasággal lepergő események vagy tünemények közlésére. Érzelmeinek tolmácsolására Aranynek egyéb kedvelt formái közül választ s a rövidebb-hosszabb sorokat szabályosan fűzi össze versszakokká, vagy egy rövidebb sorral zárja a versszakot. Az előbbi eljárás gyakoribb nála s legsűrűbben épen azt a formát választja, melylyel Arany az önmagában hosszú s érzelmek tolmácsolására nehézkes páros rímű tizenkettőt lyrai formává finomította: ölelkezően rímelő hatszótagú sorok közbeiktatásával könnyedebbé, zengzetesebbé, változatosabbá tett versszakot. Ilyen formát találunk Bárdnál p. o. az *Installáció*, az *Éjjeli utazás*, *A szocziista*, *Irok a tengernek* s még sok más versben.

Már általánosabb, de szintén Arany tekintélyével szentesített gyakorlat költőnkénél, hogy az olyan verseiben, melyek különböző érzéshangulatú részekből alakulnak, a tónus változását egy versen belül a versmérték változtatásával külsőleg is jelzi. A nyugodtabb menetű, érzelmesebb vagy reflectáló részleteket a közönséges beszéd rhythmusától nem igen különböző jambusokban szólaltatja meg; a festő részleteket, a melyeket fénynyel, színpompával áraszt el, vagy a hol közvetlenebbül tör föl lelkéből az érzés, zengzetesebb, trochæusi lejtésű sorokkal érezteti; a hol pedig érzése a leghevesebben nekilendül s magával ragadja, pattogó, zenei hatású dactylusokban önti

elénk. Így a feleségét festő versében, *A Zsótkban s az Aranyt dicsőítőben (Arany olvasása közben)*.¹

A nyelv és rhythmus zengzetességét még fokozza a tudatosan gondos rímelés. Első versében ugyan azt írja, hogy múzsáját sohasem fogta mértékre, tactusra, s ezért jambusai csetlenek-botlanak, a rímek meg cserben hagyják — de ez a rímekre vonatkozólag még 1887-ben is költői túlzás volt, később meg épen elvesztette jogosultságát. Rímkovácscsá, igaz, sohasem lett, de helyette Arany példájára szép és merész asszonanczokkal él s gondját, mint mestere is, arra fordítja, hogy rímei ujságukkal, szokatlanságukkal hassanak; ha már választani kell, inkább az értelmet mint a fület gyönyörködtessék. Már a jambusokat illetőleg van némi igazság a költő vallomásában: látszik, hogy verseit nem csiszolja minden áron simára; hanem ha az érzés, a gondolat nem simul könnyen a jambikus formába, inkább széttöri a forma bilincseit s nem retten vissza a trochaeusoktól. Ebben már nem Arany tanítványa, a ki a maga nagy művészetével kielégíti a »legvájtabb füleket» is — de nem a tartalom rovására.

E külső, formai kapcsolatokon kívül mélyebben gyökerező hatások után kutatni nem sok sikerrel kecsegtet, mert a két költőnek nemcsak egyénisége, műveltsége, lelki élete egészen más tartalmú, hanem még költészetük is más-más körből veszi indítékait. A lelkén átsuhanó hangulatokat közvetlenül, a pillanat hevében dallá formáló Bárd Miklós költői eszmét, tárgyi ösztönzést alig is vehetett volna a reflexióra hajló Aranytól, a ki rendszerint megvárta, míg érzelmei lehiggadnak, állandósulnak. Hogy mennyire nem vett Aranytól motívumokat, arra igen tanulságos az az egyetlen eset, mikor a két költő tárgykörei érintkeznek. Aranynak is, Bárdnak is van Széchenyit magasztaló

¹ Nem helyeselhető azonban a költőnek az a szokása, hogy — úgy látszik, szándékosan — a hol az indulat árja magasabbra csap, vagy változik a hangulat, egy-egy sort megrövidít az elején egy szótaggal s ez által az emelkedő sort ereszkedővé teszi. Ilyenkor, szerencsére elég ritkán, a zökkenő annál kellemetlenebb hatású, mert nem figyelmeztet reá a sorok beosztása — mint a főtebb kiemelt esetekben — sőt még elleplezi az emelkedő és ereszkedő két sor összefoglalása egy rimmel.

ódája, s noha Arany remek költeménye nemesak mint költői alkotás örök értékű, hanem mint a nagy reformer eszméinek, törekvéseinek, hatásának classikus jellemzése is — Bárd Miklós verse (*Széchenyi*) mégis gondolatokban teljesen független a *Széchenyi emlékezetétől*. Tartalmi kapcsok helyett a fölfogás és alakítás rokonsága kapcsolja hozzá. Az előbbi abban nyilvánul, hogy Arany példájára Bárd Miklós is nem az érdem pusztá magasztalásával, szertelen dicsőítéssel áldozik a legnagyobb magyar emlékének, hanem tettei megörökítésével. Ennél a kétségtelen egyezésnél fontosabb a másik, bár itt a genetikus kapcsolat kérdéses, de jellemző mind Aranyra, mind modern költőtársára. A *Széchenyi emlékezetében* Arany képzetének erejével a legprózaibb, a költői tárgyalásra szinte teljesen alkalmatlannak látszó tárgyakat és fogalmakat hozzáférhetővé teszi a költészet számára s rendkívüli művészettel igazi költőiséget önt el rajtuk. A XIX. század nagy technikai vívmányait, Széchenyi közgazdasági és culturalis működésének eredményeit így vonja be a magasan szárnyaló óda főségébe: a lóversenyt, a kaszinót, a gőzhajót, a folyamszabályozást, a lánczhidat, a magyarosítást mind költőivé varázsolja.¹ Bárd Miklós is Széchenyi áldásos, de alapjában véve prózai működését, hazánk gazdasági föllendítésére irányuló igyekezeteit veszi tárgyul, de költői magaslatra tudja emelni egy képpel: hőségét munkásnak rajzolja, az országos munka vezetőjének s a kép méreteinek nagyságával

¹ Emlékezetüül ide iktatom a *Széchenyi emlékezete* megfelelő sorait:

Ha büszke méned edzi habzó pálya,
Ha eszmeváltó díszes körbe gyűlsz,
Ha szárnyakon röpit a gőz dagálya,
Ha tenni szépre, jóra egyesülsz; —

Duna, Tisza . . . ez mely prüszögve hordja
Fékét, s szabályhoz törni kénytelen;
Amannak hódol a sziklák csoportja,
S Trajánus híre újból megjelen;
Az ifju szép Pest, ki bizton ölelve
Nyújt Corvin agg várának hú kezét,
S az édes honni szót selypíti nyelve — —
Széchenyié mind ez emlékezet!

s a pezsgő munka szemléletes, gyorsan perdülő rajzával a próza birodalmából a költészet régióiba emelkedik.

Az eszközök, melyekkel a két költő dolgozik, nem egyeznek meg. Arany a kifejezés költőiségével ad művészi erőt az önmagában prózai gondolatnak, Bárd Miklós költői fogással, a prózai tárgy újszerű fölfogásával, művészi beállításával ér el költői hatást. Törekvésük azonban s az eredmény egy: a mi természeténél fogva túlságosan merev volt költői tárgyul, ezzel lesz versben az ábrázolás művészi ereje által.

Arany később is kedvvel fordult a szürke valóság kicsinyes jelenségei felé s élete végén írt *Őszikéiben* mintha egyenesen próbára akarta volna tenni erejét a mindennapi élet prózájának, a hétköznapi foglalatosságoknak, útszéli tárgyaknak (pinczér, kertész, rikkancs, koldus, újesztendő stb.) költői ábrázolásában. Mély humorával, többé-kevésbé sötéten színezett melancholiájával ki is esalta tárgyaiból a költői hangulatot. Bárd Miklósnál sem egyetlen példa e nemben a Széchenyi-óda, időnként ő is megkísérti a köznapi, kisszerű vagy éppen prózai motívumok értékesítését. Tárgyban is, fölfogásban is legközelebb áll most méltatott verséhez a *Károlyi Sándor szobra előtt* című. A magyar kiskisgazda nagylelkű pártfogója, a *Hangya* megalapítója az ő szemében modern Antaeus, s a szövetkezeti eszme, Károlyi nagy conceptiója, ez a «képzelmi szószszal bé nem önthető» tárgy, költői jelentőséget nyer, mikor benne a magyar föld megmentésének egyetlen eszközét látja. Már nem annyira prózai, mint inkább kisszerű az a föladat, melyet a *November vége* megold. Névnapi üdvözlétet küld benne feleségének, akárcsak Mæcenasaiknak a XVIII. század végi poétáink. De nem chablonos jókívánságokkal, szeretetének áradó szavaival tölti ki a keretet, hanem gazdagon ömlő érzelmeit allegorikus alakokba objectiválja s fölléptetésükkel mozgalmat, drámaiságot visz versébe. Még kevesebb költőiséget ígér *Az ungi lányok Erzsébet körének* küldött vers címe s maga a föladat: köszönetet mondani a körnek, hogy a költőt megválasztotta dísztagjául. A hála általános, üres szólamai helyett azonban megdicsőült királyasszonyunk emlékét újítja föl a költemény, ideálul minden magyar nő számára, s ezzel a föladatot átjátszotta a költészet terére. Az *Installáció* című versének, melyben egy alis-

pánná választott barátját üdvözli, a stílszerűsége ad sajátos érdekességet. Az egész vers — szelleme, gondolatai, kifejezései — már nem is egyszerűen magyaros, hanem tipikusan megyei, benne a vármegye vezető elemének, a gentrynek, fölfogása, beszédmódja szólal meg cifrázatlanul, de jellemzően.

Ezekben s több efféle versében Bárd Miklós az irodalmunk fölújulása korában divatozott kores költői fajt, az alkalmi verseket, s egy szintén nem túlságosan művészi formát, a költői levelet, kelti új életre. Ha a forma nem nyeresége is irodalmunknak, az alkalmi költészetnek ez a módja nem értéktelen. A miért Kazinczy a maga idejében annyira hibáztatta: a szertelenség és eszmétlenség hiányzik belőle, s a fölfogás eredetisége biztosítja költői hatását. Különben is csak elvétve találkozunk vele költemény-köteteiben, míg a levél-formát kedvvel használja a legújabb időkig. Szereti kényelmes lazaságát, mely nem vet korlátot érzelmei árjának.

A szerkesztés bonyolultabb módjait egyébként sem szereti, nehezebb művészi föladatokkal e téren nem próbálkozik meg, ebben már nem követi Aranyt. Éneke természetesen ömlik ajkáról, s e természetességet érvényre juttatja a compositióban is. Nem művészietlen, de nem is művészi verseinek szerkezete. Néha-néha kelleténél gazdagabban árad bennük az érzelem, a szó, s terjengőssé válik a költemény, de rendszerint mértéket tart; az érzés egyes phasisai, a gondolat sor alkotó elemei természetesen kapcsolódnak egymáshoz szerves egésszé, melynek kezdete, zöme, kihangzása terjedelemben arányos a jelentőségével s együtt kerek, befejezett. Költeményei többnyire egységes hangulat szülöttei, egy-egy érzés hullámozását érzékeltetik föltűnésétől elpihenéséig, úgy hogy részei inkább a psychologia, mint a logika törvényeinek uralma alatt rendeződnek el, s szerkesztésükben inkább öntudatlan, mint tudatos művészet érvényesül.

Csak ritkán állítja tárgya a költőt nehezebb föladat elé, így olyankor, midőn egymástól időben távoleső érzelmeket vagy emlékeket kell egységbe foglalnia. Ilyenkor sem minden siker nélkül kapcsolja össze a heterogén elemeket, s a belsőleg egymást szülő változatos hangulatok külsőleg is szorosan csatlakoznak egymás után. Jellemző példa erre *A multból* című költeménye. Első pil-

lanatra tarka mozaik, változatos, meglehetősen eltérő színű kövekből összerakva. A pszichikai kapcsolat a részek között azonban nyilvánvaló s az átmenetek természetesek. A költő ablakából megpillant egy menetelő huszárszázadot, a maga régi századát, s a daliás lovasok plastikus képét adja verse első részében. A kép hatása alatt föltámad lelkében a múlt emléke, mikor még ő állt a század élén, fölrajzik emlékezetében e szép kor sok vágya, reménye, büszkesége, s most már az érzelmi elem hatása alatt a katona-életéről ad képet. Természetesen fejlik ki a második részből a harmadik, csapatszolgálatának legszebb pillanata, mikor századát rohamra vezeti a király előtt, s a fölséges úr megdicséri somogyi legényeit; majd újra visszatér a jelen képeihez s mint lélekben még most is activ katona, megdöbbenve veszi észre, hogy kényszerű nyugalma akaratlanul is más színben láttatja vele a világot s régi ideálját, a sovárgott háborút.

Ilyen keresetlenség jellemzi költészetét műfaji szempontból is. Verseit nem a poétika törvényei szerint írja, mint a tanult költők. Maga mondja:

Az én lelkem daltul árad,
De a kótában kifárad . . .

(Az én lelkem dallal áldva . . .)

s ugyancsak meg volnánk akadva, ha az egyes műfajok illusztrálására az ő köteteiből kellene verseket keresnünk! Úgy buggyannak ki lelkéből, mint a forrás vize a hegyoldalból, s úgy patakszanak tovább, a maguk természetes útján, nem pedig mint a mérnökök tervezte csatornák vize. S ha egyik-másik költeménye pontosan beleillik a tudósok készíttette kategoriákba, az a véletlen műve. Így van egy pár önkéntelenül is szabályokhoz igazodó elegiája, főképen a melyekben ifjúsága tűntét kesergi, van egy pár ódája, a *Széchenyi*hez, *A magyar nemességhez* című, legtöbb verse azonban dalszerű. Tiszta dal alig akad köztük, már a költő kora miatt sem. A dal, a múltó benyomások, a pillanatnyi, tovasuhanó érzelmi hangulatok rövid képe, az ifjúság költészete; a negyvenéves férfi állandó érzelmei, nyugodtabb fölindulásai, tartósabb illetei áttörik a dal szűkre szabott kereteit s ha nem is

szárnyalnak mindég az óda magasságában, vagy nem szállnak le az elegia resignatiójáig, de abban az irányban mozdulnak ki. Bárd Miklós dalszerű költeményei is, a bennük megszólaló érzelm természetete szerint, hol szenvedélyesebbek, hol érzelmesebbek, de mindig súlyosabbak, részletezőbbek, festegetőbbek, mint a Petőfi értelmében vett dal, vagy pedig bölcselkedő irányt vesznek s az egyéni érzelemből általános reflexiók felé emelkednek.

Általában bizonyos komolyság ömlik el Bárd Miklós versein, a mi szintén kiforrott egyéniségének következménye. Elvértve megcsendül ajkán a játszi enyvelgés, de ez is mérséklettel, a mint érett emberhez illik. A metsző fájdalom jajszava, a heves öröm kitörő elragadtatása egyformán hiányzik lyrájából; az elsőtől megkímélte addig sorsa, az utóbbit távol tartja kora, lehiggadt világnézete, elcsöndesült szenvedélyei. Mélység és nem hév jellemzi érzelmi életét, a mi költészetében a hanghullámozás kisebb intenzitását szüli. Hangscálája inkább színes, mint terjedelmes, hangjának csengése tiszta és telt, de nem változatos. Egy magasságban lebeg, nagyobb kilengések nélkül.

Mind ennek azonban Bárd Miklós költészetének hatásához édes-kevés köze van. Az a költészet, a mely az irodalmi élettől távol, annak minden zavaró hatásától menten, a maga valója szerint önkéntelenül árad a költő lelkéből, hatásának megmérésére és értékelésére nem követel természetével ellenkező eljárásokat. Úgy gondoljuk, nem tévesztettük el az utat, mikor Bárd Miklós költészetéhez érzelmeinek elemzése s kifejezésük módjának vizsgálata által akartunk eljutni s nem előre megállapított chablonokat alkalmaztunk reá: nem azt kutattuk, a mi nincs benne, hanem a mi van. És sok van benne. Újszerű, szokatlan tárgyak, nemes, őszinte, mély érzelmek, komoly erkölcsi fölfogás keresetlen, természetes, egyszerű s mégis művészi formában, kifejező, gazdag, képszerű nyelven tolmácsolva. A maga egészében teljesen magyar, sajátos, egyéni és jellemző, az utolsó negyedszázad lyrájának egyik legbecsesebb hajtása. Értékének van egy csalhatatlan bizonyossága, a melyet a maga finom érzékével Rákosi Jenő már a költő második gyűjteményének kiadásakor 1904-ben megállapított és

prægnans szavakba foglalt: «Minden újabb olvasás új erényeit revelálja költeményeinek s nem veszít fényéből, hanem inkább meggyarapszik benne. A vele való bővebb ismeretség bensőbb és szorosabb lelki barátsággá fejlődik. Mentül többet olvassa az ember, annál gazdagabbnak találja. Első tekintetre egyszerűnek látszik, ismételt olvasásra nem sejtett mélységekre akadunk benne». S az olvasó, letéve «ismételt olvasás» után Bárd Miklós versgyűjteményét, lehetetlen, hogy ne csatolja a maga fohászát a költőéhez, a ki negyven éves korát elérve így fordult Istenéhez:

Megénekelve negyven évem,
A kegyes éghez szólva kérem:
Hogy adna még néhány keresztet
A négyhez, a mit adni tetszett:
Szép hosszú öszt, mely fürtöt érlel,
Bő szüretet, mosolygó éggel,
Erőt, mely ellentáll a kornak,
S derüt az én késő dalomnak.¹

CSÁSZÁR ELEMÉR.

* Érdekes a költő óhajtásának — valószínűleg véletlen — találkozása Horatiuséval (Carminum l. I: 31, 17—20. s.):

Frui paratis et valido mihi
Latœ, dones ac, precor, integra
Cum mente, nec turpem senectam
Degere, nec cithara carentem.

OROSZORSZÁG ÁZSIAI TERÜLETÉN.

Második és utolsó közlemény.¹

V.

Mandsuriának hívják a határállomást, hol a vonatok Szibériát elérik. Itt van a vámvizsgálat és útlevél-revisio. Hogy orosz területen vagyunk, azt a gyalogjárón sorfalat álló kozákokon kívül az orresavaró bagariaszag is tudatja. Az a bizonyos jellemzetes halzsír, faggyú és bőr-aroma-kéverék, mely elkísér nyomról-nyomra, falun és városon, gunyhókban úgy, mint palotákban. Sajátos egy szag, mely mélyen beveszi magát minden tárgyba és behálózza még emlékezetünket is, úgy hogy a ki egyszer megérezte, annak emlékében önkéntelenül hívja elő az eszmetársítás útján mindazt, mi muszka.

A nemzetközi hálókocsi-vonat helyett, melynek csatlakozását elmulasztottam, az orosz gyorsvonaton folytatom utamat. Kényelmes és tágas folyosó-kocsiból áll ez is. A közönsége pedig sokkal érdekesebb, a mennyiben idegen turisták helyett csupa helybeli typutst találunk. Megannyi tiszt és hivatalnok foglalja el az első osztályokat. A másodikokon sok a kereskedő, vállalkozó és a polgárság különböző rétege egyaránt van képviselve. Legérdekesebb talán a harmadik osztály, hol a legteljesebb egyetértésben látjuk a legkülönbözőbb elemeket összekeverve. Barátságosan osztják meg a fülkéket, hol összes czókmókjukkál szinte bekvártélyozódnak.

Egy-egy ilyen ázsiai orosz vonat tulajdonképen mai napig karaván jellegű. A különbség mindössze az, hogy kerekeken forog és sineken halad. De a vándorok csak úgy magukkal viszik összes pereputtyokat, mint hajdan. Ágynemű, samovar,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 463. számában.

konyhakészlet, elemózsia semmi sem hiányzik, hogy a sokszor hetekig tartó utazás alatt otthonosan érezzék magukat; főznek, mosnak, lakmároznak, énekelnek csak úgy mint egyébkor.

Az első huszonnégy óra alatt persze mindenki megismerkedik és barátságot köt. Egymásról az egész vonaton tudják ki fia, ki leánya, hová tart és mi járatban van. Végre a hosszú, sötéten kigyózó vonat társasága valóságos respublicát, vagy mondjuk communitást képez. Megszűntnek látszik minden társadalmi előítélet, az osztálykülönbségek mintha maguktól enyésznének el. Dicséretére legyen mondva, a nép felette udvarias és a mi fő, alapjában véve jószívú. Legyen bárkinek szolgálatra szüksége, mindannyi a legszívesebben segít és a miye van, azt örömmel osztja meg társaival.

A nép az egész Oroszbirodalom legrokonszenvesebb eleme. Kedélye meleg, szíve jó. Mint a gyermek, oly fogékony külső benyomások iránt. Még kitöréseiben, vadságában is inkább rakonzátlan, mint elvetemedett. De hiszen épen a lakosság jóindulata teszi lehetségessé, hogy azt a hivatalos elem kényekedve szerint kiaknázza és letiporja.

Szibéria síkjain gyorsan mulik az idő. Nincsen semmi, a mi folyását jelezné. A napok egymásba olvadnak események híján, akárcsak a tengeren. A mióta először tettem meg az utat, azóta jobbra-balra a vonat mentén sok tanya képződött. A búja legelőkön mindenfelé tehéncsordák, ménesek, vagy juhnyájak legelnek. Az a vélekedés, hogy Szibéria kietlen hómező, régen alaptalan. Ma már sok idegen gyarmatos is telepszik le és kitűnő üzleteket köt. A szibériai vetemények és tejárúk világszerte a legjobb hírnek örvendenek.¹

Tájképi szempontból az Altai-hegység melléke, a nagy őserdők, a híres Taiga és elsősorban a Bajkál-tó környéke a legmegragadóbb. A széles hullámos víztükör csaknem tenger-jellegű. Első ízben erre járva, még hajón kellett átkelni, ma

¹ Sziberia mesés gazdagsága, kitűnő minőségű földje, kiaknázatlan hegyei a legnagyobb jövővel kecsegtetnek. Csupán aranyban az évi termelés 2900 pud-ot meghaladja. Az ezüst, ólom, réz, vas, grafit, szén nem kevésbé nagy mennyiségben található. Újabbban a mezőgazdaszat is gyorsan fejlődik, úgy, hogy a buza és egyéb vetemények és tejárúk kivitele évente 4.350,000 pud körül váltakozik.

azonban a vasutvonal kiépült a sziklás déli part körül, úgy hogy minden megszakítás nélkül folytathatni az utat kelet és nyugat felé.

Az őslakosság egyszerű mongol eredetű pásztornép. Tunguz, buriát, özgéb, külsőre nézve egymáshoz nagyon hasonló. Bőrük sárgás, arczsontjaik kiállanak. Rendesen megannyi türelmes, csendes pásztor, változatlanul folytatva, ősidőktől fogva archaicus életét. Hogy orosz vagy chinai zászló lobog a határon, reájok meglehetősen közömbös lehet. Hódítóik keveset törődtek a steppek ez egyszerű fiaival és mai napig háborítatlanul vándorolhatnak a végtelen pusztákon.

Ha az állomásokon az elmaradhatlan kozákokat nem látók, alig tudnók, hogy az Orosz-birodalomban vagyunk. Úgy látszik, a hatóságok alig törődnek a benszülöttekkel, azt remélve, hogy mindjobban elsatnyulnak, kipusztulnak, — mint az angol gyarmatokon kipusztultak teljesen a tasmanok, maorik, ausztráliaiak — s helyöket mindenféle szláv gyarmatosokkal pótolva, egész Középázsziát saját népükkel árasztják el.

Mongolia határain a szokottnál is nagyobb tevékenységet tapasztalok. Missovayától a főváros, Urga, közel esik. Az orosz keletázsiai hódító politikának ma ez a központja. A chinai köztársaság kihirdetése óta a pétervári kormány mindent elkövet, hogy a mongol hercegeket és magát a főlámát hálójába kerítse. Ma tényleg az orosz kormánybiztos parancsol, orosz katonaság szállja meg a helységeket, és az orosz rubelek csörögnek minden zsebben.

China mindezt tehetetlenül nézi. Legfeljebb néha-néha protestál, de mai megingott helyzetében többet nem képes tenni. Így a Dél-Mandsuria irányában megakadt előnyomulás most erre halad. Szinte érthetetlen a mindenáron való terjeszkedés, látva, hogy az egész Szibéria és a többi ázsiai orosz birtok mennyire kiaknázatlan és néptelen.

Több nagyobb városban megszállok, ámbár a legjelentékenyebbeket ösmerem, de kíváncsi vagyok rá, hogy egy évtized alatt mi haladás történt. Az igazat megvallva, nagyon kevés és felette szerény a fejlődés. Legfeljebb pár új épület emelkedett azóta, de az állapotok csak olyan primitívek. Irkutskban a fényes operaház még mindig a feneketlen sártenger-

ből emelkedik ki, Krasnojarsk szép fekvésén kívül ma sem nyújt más kárpótlást, Tomsk híres egyeteme csak olyan barbár viszonyok közepett tengődik.

Az élet sivársága az, mi legelszomorítóbb e helyeken. Hiszen Amerika prairie-városai is kezdetlegeseek, házai fából épültek, a viszonyok átmenetiek, de látjuk a folytonos fejlődést, sejtjük a virágzó jövőt míg itten minden mintha meg volna dermedve. A növekvés, a fejlődés legfeljebb materialis, a hely terjed, népessége szaporodik de szellemi, erkölcsi színvonala nem emelkedik.

Az orosz hódítás legelszomorítóbb vonása ebben rejlik. Bárhol telepedjenek meg, magokkal viszik alacsony műveltségi színvonalukat. Mert hangozzék bár ellentmondásnak: sokszor az egyén kivételesen képzett és nagytehetségű — a társadalom zömét mintha csak alacsonyabb ösztönei vezetnék. Így magyarázható csupán, hogy míg a magasabb körök felette finomultak, a köznép pedig nagyon jóindulatú, a kormányzat megmértelyezett és erőszakos.

De hiszen az oroszok magok itélik el legjobban ezeket a káros állapotokat. Saját nemzeti irodalmok leplezi le legkíméletlenebbül közéletök bűneit. A segítség eszközei mintha teljesen hiányzanának és bár mindenki sajnálkozik, sőt szenved e visszás állapotok alatt, azok megváltoztatására sem a kellő energiával, sem a szükséges organisáló képességgel nem látszanak rendelkezni.

Ha az orosz uralom mindenfelé olyan általános ellenszenvet és rettegést okoz, annak első sorban ezen körülményekben rejlik magyarázata. A törvények nemcsak hogy kénytelenek, de végrehajtások még kegyetlen is. Így ma már nincs ország, sem a művelt Európában, sem a vad Ázsiában, mely merő lelkiismereti kérdésekben hasonló vakságot tanusítana. A vallásos üldöztetés csak úgy tart, mint a legsötétebb közepkorban.

A дума vagyis parlament e tekintetben nemcsak hogy nem enyhítette, hanem még megszigorította a törvényt. Így, hangozzék bármi hihetetlenül, katolikus lelkészeknek Oroszország határát csak különös és időhöz kötött engedélylyel szabad átlépni. Zsidók mai napig mindössze túrt

egyének és csak számtalan kötelezettség mellett tartózkodhatnak a császárság területén. De vannak egyes tartományok, mint Transkaspia vagy Turkestán, hova idegeneknek egyáltalán nem szabad lábokat betenni.

Nagyon természetes, ha minduntalan kijátszák az ilyen idejüket mult parancsokat. Az emberek különös kedvvel csalják meg a hivatalnokokat. Ha pedig fondorságuk nem sikerül, akkor zsebükbe nyúlnak. De tényleg a hivatalos elemet a polgárság a helyett, hogy mint törvényeinek hivatott végrehajtóját és megvédőjét tisztelné, legkeservesebb zaklatójának, valóságos ellenségének tekinti.

A hivatalos hatalommal való visszaélés teszi a szomorú hírnevű szibériai börtönöket olyan rettenetessé. A helyiségek bármi nyomorúságosak volnának, azokat valahogy még eltűrnék a rabok, ha a bánásmód emberibb volna. Hogy milyen szívszakítók a viszonyok, azt csak egy olyan drámai erejű toll tudja teljes realizmusában visszaadni, mint a Dosztojevszkié.

Az állami és koronabányákat mai napig legnagyobb részt a rabok művelik. Útközben több tolonczvonattal találkozunk. A kocsik mint megannyi baromszállító, azzal a különbséggel, hogy az ablaknyílásokat erős vasrácsok védik. Mindannyi túl van zsúfolva elitéltekkel. Mint hallom, sok közöttök az ártatlan is, vagy olyanok, kiknek eszméi nem tetszetek a hatóságoknak.

Hadifoglyaink nagy része ma szibériai telepeken tengődnek. Az Altai tájékain felelre számosan dolgoznak. Barnaul az egyik fő központ. Ösmert bányaváros, és a szibériai vasúttal egy mellék ág köti össze. Omsk, Tsita, Habarorosk, Zlatust megannyi jelentékenyebb város, hol mindenféle ott vannak elszállásolva honfitársaink. Leveleikben ugyan nem panaszkodnak, de soraik között olvashatjuk a sanyarú helyzetet.

VI.

Az Ural lejtőin végre elérem Európa határát. A vidék halmos, berkes, de csaknem túlságosan szelíd. Éppen nem vadregényes, vagy megragadó. A csúcsok emelkedései szerények, míg végre teljesen ellapulnak és elenyésznek a nagy rónaságban. Hogy

Európába érkezem, csak a térképről tudom. Mert a puszták csak olyan kihalt és méla az Uralon innen, mint az Uralon túl. A mi pedig a falvakat illeti, azok még szerényebbek, még nyomorúságosabbak, valószínűleg mert öregebbek. Különben azt mondhatnók a népről is, hogy csak olyan szegény, csak olyan kezdetleges, mint Ázsiában.

A Volga partjához érek. A mióta utolszor jártam erre, Samarából Orenburgon át kiépült a turkestáni vasút, mely kényelmes összeköttetést létesített a chinai határig. Ma a gyorsvonatok Pétervárról egyenesen haladnak Taskent és Kokandon át Andijánig — honnét egészen Pekinkig szeretnék folytatni a vonalat. Így a körülményt felhasználva, megtekintem a nagy történelmi múltú tájékat.

Turkesztán nemcsak az emberiség bölcsőkorában játszott fontos szerepet, hanem későbbben mint a mohamedán cultura jelentékeny gócpontjai, Samarkad és Bochara nagy hírnévre tettek szert. Bagdad, Damaskus, vagy Cordova fényével, műveltségével vetekedtek a városok. Az iszlám építészetének meseszerű emlékei még romba dőlt, elhagyott állapotokban is csodálatot keltenek. Érthető, ha Timur kék fayence masoleuma, a hatalmas mecsetektől határolt Registan és elsősorban a káprázatos színhatások és csillogó világítás annyira megragadta egy-egy nagy coloristának, mint Verescaginnak figyelmét.

Első állomásom Orenburg. A város újabb eredetű és meglehetősen köznapi a jellege. Pár mecset tudatja mindössze, hogy a félhold hemispherája felé közeledünk. Mellettök orthodox templomokat építettek. A homoksivatag közepett aranyos kupolák fénylenek. Kevert, értelmetlen zűrzavaros hatások. Kelet és nyugat váratlan találkoznak. De szerencsére a nap-sugarak hevesek, káprázatosak és ez megmenti az általános hatást.

A steppén át haladunk tova. A kép mind eredetibb. Házak helyett gúnyhók, tehéncsordák helyett tevekaravánok tűnnek fel. A nép felette eredeti. Az élet patriarchalis méltósággal folyik. A nagy síkság közepett az Aral-tó sötétkék leplet vet. Mint a kobald, olyan intenzív a felülete, körül pedig sárga homok-dünák képezik a partot. Valódi gemma aranyban foglalva.

Meraral az új kikötő neve. Sok a vitorlás, de egy gőzhajót is látok. Később a sivatag elposványosodik. Helységeknek se híre, se hamva. A vasút mellett mindössze az őrházak emelkednek és itt-ott egy elhagyatott magányos állomás épült. A nagy róna kihaltságát csak a folyton változó színhatások élénkítik meg. Soha pompásabb napkeltekre, vagy alkonyokra sehol nem emlékszem.

Ennek a hatalmas síkságnak a metropolisa Taskent. Oázis a szó szoros értelmében, azzal a különbséggel, hogy pálmák helyett gyümölcsfák árnyékolják kertjeit. Valami hatvan kilométernyi lehet a mesterségesen öntözött termékeny határ. A ligetek között mindenféle nyári lakok, kioskok emelkednek, akárcsak Tripolis vagy Tetuan szomszédságában.

Maga a város elég sértetlenül őrizte meg arab jellegét. Az agyagból, sárból vert épületek szeszélyes csoportokban sorakoznak a szűk sikátorok hosszán. Közbe-közbe egy-egy mecset dinnyealakú kupolája, vagy karsú minaretje emelkedik a felhőtlen égbolt felé. Érdekesek a bazárok is, felhalmozott tarka-barka árúikkal, még érdekesebb a bazárok közönsége, melynek javarésze lóháton végzi bevásárlását.

A milyen elragadó a régi muszulmán Taskent, épen olyan visszatetsző az új, az orosz városrész. Túl széles homokos utcák, máris düledező modern épületek, toprongyos, szennyes népeség. Szinte azt kérdezzük, honnét kerültek e nyomorúságos alakok. A hivatalos elem, az előkelőség csak naplemente után mutatkozik. Csak a perzselő hőség csökkentével, — mely napközben árnyékban harminczöt és harminczhat Reaumur-fokig emelkedik, a napon pedig hatvan és hatvanötig — telnek meg a járdák. Mint minden orosz városban, a találkozó itten is a nyilvános sétatér, hol zeneszó mellett sétálnak hosszú sorokban fel s alá.

A férfiak majdnem kivétel nélkül egyenruhát viselnek. Turkesztán katona-kormányzat alatt áll. Dicséretökre legyen megemlítve, tiszték és legénység kitűnően vannak felszerelve. Magatartásuk jó, modorok udvarias. Mint beszélnek, magánéletök kevésbé példás. A kihágások, éjjeli tivornyák napirenden vannak. De ezt csaknem természetesnek találják. A sport úgyszólván ismeretlen, a testgyakorlatokat szinte kerülnek,

így összes időtöltésül és szórakozásul nem marad más hátra, mint az ital és dorbézolás.

Taskentet a stratégiai transkaspai vasútvonal köti össze a Kaspi-tengerrel. Építése annak idején nagy port vert fel. Kezdetől végig katonák munkája, és katonai administratio alatt áll mai napig. Lekerülve Bucharába, Afganisztan és a Perzsa határ mentén halad. Hadászati jelentősége nagyon fontos. Engem azonban jobban érdekel e táj archæologiai és ethnographicus oldala.

Kokand vidékén még mindig ernyedetlen szorgalommal folynak az ásatások. A Stein-féle és az utána érkező expedíciók fáradságait gazdag leletek jutalmazták. A mi elsősorban fontos, az, hogy a tudományos világ pontosabb adatokat nyert Ázsia ős culturépeinek egymáshoz való viszonyát illetőleg. A keletet a nyugattal összekötő egyik főútvonal épen erre haladt. Perzsák, indusok, chinaiak erre közlekedtek s cserélték ki emberemlékezet óta sajátos árúikat, eltérő eszméiket.¹

A karavánok mai napig a régi nyomokon vándorolnak. Bochara nagy karavánserailja elől egy épen Afganistan és Beludzszistan felé indul. Hiszen Kabul, sőt maga India ide már nagyon közel esik és a forgalom e nemzetek között élénk. Samarkand és Bochara bazárjai beillenének néprajzi múzeumoknak is. Ott látunk együtt hemzsegni turkomant, sardot, kirgizt, baskirt és ki tudná mindannyit elszámolni. De valamennyi eltérő tyпуст mutat, valahány, annyiféle a ruházata.

Samarkand- és elsősorban Bocharánál festőibb, színesebb, eredetibb városokat egész keleten nehezen találunk. Minden tarka és rikító. A pompás épületek polychrom mázos cserepekkel kirakott homlokzata és a népnek a szívárvány összes színárnyalataiban játszó kaftánjai: mindez káprázatos. Bibi khan

¹ Turkestan története a leghomályosabb multba enyészik el. Az ókor egyik fő cultürközpontja kétségkívül e sikon terület. Az ős turáni művelődésre a legújabb ásatások érdekes világot vetnek. Mind általánosabban fogadják el a tudósok azon feltevést, hogy az assirok és perzsák művelődése is innét ered. Nimrud és Mosul leletei is ezt látszanak bizonyítani. Turkestan ezenkívül mintegy kapocs volt a nyugat és kelet között. A seregek erre vették útjokat. Nagy Sándor vagy Timur-Lenk és annyi más hódító egyaránt szívesen táboroztak virányos oázisaiban.

nagy mecsetje lehet bár félig romban, de ha a nap megvilágítja éles sugaraival és az ünnepi díszet öltött hívek ottan borulnak imára a fényes porta előtt — a kép olyan pompás és vakító, hogy feledhetetlenül vésődik emlékezetünkbe.

Bocharának varázsa talán még teljesebb. Mai napig saját emirje kormányozza orosz fenhatóság alatt. A főváros így teljesen megőrizte hajdani jellegét. Az élet lassan, lustán, előkelően folyik boltíves bazárjai között. A regisran és a moshék előtt reggeltől estéig elhallgatják a mesemondók előadásait. Nincs teásbódé, mely előtt a kiterített szőnyegeken ne szívnák nargilehjöket az álmos csoportok. Ha pedig az emir kivonul palotájából, az ország nagyjaitól kísérvé, mindannyi pazar ruházatban, csillogó fegyverzettel, ágaskodó, prüszkölő paripákon, a jelenet méltó az ezeregy éj meséihez.

De ki tudná Bochara káprázatát, hangulatát pár sorban megértetni!? És ki tudja, meddig lesz képes a világ e félreeső része megőrizni eredetiségét? Hogy Turkesztán a mai nagy átalakulások közepett is ennyire elmaradt, csakis azon körülmény magyarázhatja meg, hogy az oroszok csak olyan szigorúan őrzik határait, és csak olyan hozzáférhetlenné teszik idegenek számára, mint akár a tibetiek titokzatos földjüket.

A karakumi sivatag megérdemli nevét. A homoktenger Lybiában sem kietlenebb. A vasút mentén, a merre csak tekintek, pusztaságot látok. Mindössze a heves szelektől felhalmozott dűnák nyujtanak némi változatot. Folyamoknak semmi nyoma, így az oázisok felette gyérek. De épen e kiégett, izzó, trópusi vonás adja meg e vidéknek a hajdani vándorok által sokszor emlegetett veszedelmes jellegét. A sivatagok rabló bandái mai napig a karavánok rémei.

A transkaspai vasút állomásai csaknem erődjellegűek. Mindenütt laktanyak emelkednek. Fegyveres katonaság áll őrt a perronokon. Az útleveleket minduntalan elveszik és megvizsgálják. Megtudakolják, honnét és hova utazunk. Mint hallom, idegen nagyon elvéteve téved ide. A hadügyminis-terium csak kivételes esetekben adja meg rá az engedélyt.

A Kaspi-tenger partját végre Krasnawodsknál érjük el. A végállomás a kikötő mentén emelkedik. Maga az újabb eredetű város a kopár sziklák lábánál terül el. Valóságos katlan

és benne most a kánikula derekán a szó szoros értelmében minden el van perzselve. Nagyobb hőségre még az egyenlítő alatt sem tapasztaltam. De ki Ázsiát saját eredetiségében, igazi színezetében akarja megismerni, annak a nyár folyamán kell felkeresni.

Szerencsére tartózkodásom Krasnowodskban rövid. A gőzös indulásra készen áll. A szemben fekvő Bakuig át mindössze másfél napos az út. De rendesen ennyi is elég a hullámos, szélszélyes áramlatú vizeken.

Bakuban forgószél fogad. Hogy pedig ez mit jelent, arról csak az alkothat fogalmat, ki a fekete várost ismeri. A dögleletes naphtagyárak kürtői százával és ezrével fújják, okádják éjjel-nappal a sötét, perzselő füstöt és gőzt. Az a nélkül is sivár, kopár parton petroleum-telepeknél egyebet sem látunk. A visszataszító, mocskos, bűzös utczákon a munkások a világ négy részéből verődtek össze, de mindannyi egyaránt kormos, egyaránt olajos. A légkör pedig tikkasztó, émelyítő a megfulladásig. Inferno Baku a szó szoros értelmében, de vigaszul büszkén hirdeti, hogy évente milyen sok millió rubelt jövedelmez. Milyen szomorú, de talán végzetszerű, hogy a legjövedelmezőbb pénzpiaczkok ilyen undorítók . . .

A Kaukazust több alkalommal beutaztam volt. Hegységei, az Elbrus és Kasbek hótakart csúcsai ellenére sem hatnak olyan meglepően, mint az Alpok, vagy a Dolomitok. Magának a sokszor leírt gruziai útnak, mely Wladikawkastól Tiflisig vezet, igazán vadjellegű csak egy rövid része. Vadászoknak azonban az őserdők ritka zsákmányokat nyújtanak. A turisták pedig a látogatott Mineralnia vodi előkelő fürdőhelyein keressenek szórakozást.

Felette érdekesek az egyes, hajdan szabad független országok. Georgia, Mingrelia, Imerentia, Dagestan, mindannyinak lakói mai napig világos nyomait hordják százados eredetőknek. A keresztyénség elterjedése óta az országoknak magas fejlődésük volt. Számos épület-maradvány, régi templom, hajdani kolostor világos tanuságát adja az egykori virágzásnak. A híres Tamara királyné uralkodásának dicsőségét maig emlegeti a nemzeti kegyelet.

De hiszen e népeket, mint tudnivaló, az oroszok sohase

hódították meg, magok helyezkedtek protectorátusuk alá, a hajdan veszélyes török előnyomulás elől keresve védelmet. Az orosz barátságot azóta drágán fizették meg és érthető, ha ma mindenáron szabadulni szeretnének a nehéz járom alól.

Dagestan népe mai napig tulajdonképen mind e törzsek között a legvadabb. A híres Samil zabolázhatlan honfitársai sokat megőriztek egykori harczias kedvökből. Országuk sziklás, nehezen hozzáférhető. Derbent, a főváros, megérdemli, hogy felkeressük. Az új orosz külváros sokat ront a festői hatáson, de a fellegvár a hegyesúcson ma is úgy hat, mint sziklák ormára rakott sásfészek.

Krim félszigetén más alkalmakkal hosszabban tartózkodtam. Ismerem régen a páratlan édent, mely szebb a Riviera partvidékénél is. Egyes pontok, mint Alupka vagy Livádia tája a világ legbájosabb tájképei mellé sorakozhatnak. A fellegeket verő sziklák lábánál cédrus és olajfaligetek ereszkednek a kék tenger színéig. Érthető, ha ez öröknyár ölen nyíló virágoskertek között szebbnél-szebb otthonok emelkednek. A legértékesebb birtokok a császári család tulajdonában vannak, melynek tagjai évenként hosszabban tartózkodnak a balzsamos tájon.

Az élet nem kevésbé festői. Sok a muszulmán, kik sokáig erős ellentállást fejtettek ki az orosz foglalás ellen. Szinte azt kérdezhetnők, tehát hol is vannak tulajdonképen magok az oroszok? A mióta hosszú utamra keltem, tulajdonképen mindig idegen népek között vándoroltam. Elindultam a keleti véghatáron a mandsuk földjén, folytattam tunguzok, buriatok, mongolok között. Aztán elértem a kirgisek és baskirek síkjait. Onnét ismét délre a kalmukok, turkomanok és sardok sivatagát hasítottam át. A Kaukázusban máig a grusinok, mingrelia fiai, cserkeszek és számos más néptörzs lakja egykori hazáját. Ukrajna, a Krim és Bessarabia virányos, termékeny földjein át robogva, egész a galicziai határig, alapjában véve folyton más és más népek között haladva fejeztem be hosszú utamat.

Ukrajna határtalan, rengő kalászos rónája a magyar Alföldet juttatja eszembe. A barátságos tanyák és falvak fehérre meszelt házai szerényen húzódnak meg az akáczfák árnyában, csak úgy mint a Tisza mentén. Még a lakosok,

is mutatnak szép nemzeti öltözetökben nem egy rokonvonalást a mi pusztáink fiaival. Magatartásuk délczeg és lényök öntudatos, szinte rajongásig szeretve szülőföldjüket.

Oroszt, az igazat megvallva, az egész óriási ázsiai birodalomban csak hivatalnokot, katonát és vállalkozót találtam. És így szinte önkénytelenül tesszük fel a kérdést, mi tartja össze e sok ellentétes elemet? Meddig fognak mindezen különböző népfajok az orosz zászló alatt maradni?

Hogy egy napon a heterogén elemből összetákolt császárság részeire fog oszlani, az senki előtt kétséget nem szenved, és magok az oroszok tárgyalják e kérdést leggyakrabban — csak azzal nincsenek ők sem tisztában, hogy belső forradalmak következtében fognak-e elszakadni idegen tartományai, avagy a túlsúlyban lévő mongol elemnek újranelébredése kényszerítendő-e a szlávokat eredeti hazájokra szorítkozni.

A jelen zsarnoki szigor és kérlelhetlen despotikus kormányzat mind általánosabb reactiót szül. Mert lehet az orosz birodalomnak sok ellensége határain kívül, még nagyobb azok száma saját határain belül.

GRÓF VAY PÉTER.

A BOSZORKÁNY-SZOMBAT.

— Első közlemény. —

I.

— A szegénylegények!... Jaj, jönnek a szegénylegények! — harsant fel a vészkiáltás a Czegléd-utcza felől.

A teletüdőből kiszabadult aczélos hang végigsüvített a széles utcza égig érő porán, megzörgette az üresen hagyott házacskák becsukott zsalút, aztán, mint a kilőtt nyíl, zizzelve rontott neki a debreczeni nagyvásárnak és épen eltalálta a vásár szívét, a cipót áruló kofák táborát.

A megsebzett asszonyhad jajgatva rebtent szét a szörnyű hírre. Mint megannyi élő harsona üvöltött a sok jótorukú néMBER s mire a miskolci csizmadiák, erdélyi fazekasok, gyolcsot áruló tótok és a lőcsei mézeskalácsosok állásait is fellármázták, olyan volt az egész vásár, mint egy megbolygatott óriási darázsfészek. Az átkozódó, esztétvesztett, siránkozó kalmárnép elkékült arczzal, remegő kézzel dugdosta pénzét az inge alá, a csizmaszárba, a kocsiderékba, kiki a hol a legbiztosabb helyet vélte, aztán prédára hagyva a tömérdek portékát, törte magát keresztül a többieken, hogy legalább az életét biztonságban tudja. A páni félelem ráült az emberek nyakára, úzte, sarkantyúzta őket minden vásáros rettegett ellensége, a szegénylegények elől, a kik felhúzott pisztolylyal oldatják le a nyakba kötött pénzes zacskót és ha nem adod, elveszik helyette az életedet. Száz ember közül is alig akadt egy, a ki elszántan kotorta elő tölcseryszájú puskáját és védekezni akart.

A menekülők legeleje a Péterfia-utcza felé zúdult egymást tipró, fejvesztett rohammal. Alig értek azonban az utcza végére, a böszörményi-kapu felől lelkendezve nyargalt feléjük egy nyakigláb csizmadialegény:

— Megölték a debreczeni bírót!...

A rohanó kalmárok földbegyökerezett lábbal torpantak meg az újabb vész hírtől.

— Ott fekszik annál a kapunál, — bökött hátra ujjával a staféta, — a haramiák golyóbisa akadt bele... Szegénylegény nincs, de bíró sincs.

A hírtozó keresztülfúrta magát a megállított sokaságon, hogy tovább vigye az ujságot. Az emberek egy pillanatig zavartan bámultak utána, de aztán kitört belőlük a keserűség:

— Jaj, hogy arra a latornépre nem küld az Úristen kénköves esőt!... Ki kormányozza most már ezt a szerencsétlen fészket és ki oltalmaz meg bennünket a tengernyi ellenségtől, ha a város eszét is elpusztították azok a gyehehátra való szegénylegények?

Nehéz idők jártak ekkortájt Debreczenre. Alig múlt el esztendő, hogy a haragvó Isten valami csapás alakjában látogatást ne tett volna. Egyszer a török izent rá, hogy száz szekér búzát, ötszáz marhát, ezer tallért adjon ki legott, mert másképen kő kövön nem marad benne; másszor a német küldött fenyegető levelet, hogy száz akó bort, kétezer tallért, ötven szekér kenyeret szállítson neki nyomban, mert majd megtudja, milyen keserves állapot az, ha a német vasasok bekvártélyozzák magukat a czivisekhez; azután az erősebb szabadesapatok és szegénylegény-hadak is gyakorta ott ólalkodtak a város árka körül, prédára leső éhes farkasok módjára, hátha sikerülne a nemes várost valamiképp megsarcolni; nem szólva a rettenetes szárazságokról, meg ikertestvéréről, a tűzvészről, a melyektől csak az Úr különös csodájára maradt meg Debreczen. Bizony az ilyen keserves világban nagy kincs volt az olyan fufangos ész, mint Cserjési Pál uramé, a bíróé. Mivé lett volna már a város, ha őkegyelme nem olyan nagy mester az alkudozásban, könyörgésben, ajándékkal való megvesztegetésben és a fényesebbnél-fényesebb orációkban? Hiszen még így is megesett, hogy a kegyetlen pogány, ha rossz kedvében találta, szóba sem állott vele, hanem prédára vetette a várost, hagyván maga után fenéig üres pénzesládákat, kifosztott kamrákat, felperzselt házakat, könnyes szemű anyákat és átkozódó ifjakat, minthogy a magyar gyerek páratlan

volt janicsárnak, a debreczeni szűzek pedig odalíszknak. Jaj, mi lesz hát ezután, ha csakugyan meghalt a bíró?

Az aggódo sokaság gondtelt arcczal fordult a böszörményi-kapu felé, a hol már ugyancsak nagy volt a sürgésforgás. A hajdúk egymást kergetve szaladtak Litteráti uramért, a tudós kirurgusért, a ki talán még segíthet a város fején.

— Még él! — ujságolták a közelben állóknak, a mint elrohantak mellettük.

— Még él! — szállt nyomban szájról-szájra a reménykedő bizonyosság.

Hát persze, hogy csak az első ijedtség látott rémet! Nem sujthatja az Isten olyan kegyetlenül Debreczent, hogy épen azt vegye ki az élők sorából, a ki legnagyobb erőssége volt. Ni, amott fekszik, szegény, a lóczán, az őrház mellett!... Milyen viaszos az arca, milyen vértelen a keze... Nagyon hálni járhat bele a lélek, annyi bizonyos.

De jön már vissza az egyik hajdú, még pedig Litteráti uram nélkül. Halljátok-e, emberek, azt izente, hogy épen most gyujtatott a tégelyei alá, várja meg a bíró, míg kihűlnek, mert sokkal nagyobb haszna lesz abból Debreczennek, ha felfedezi a «bölcsek kövét», mint ha még jobban meg találja nyomorítani Cserjési uramat... A pogány! Belefőzte az már a lelkét is azokba az ördögös tégelyekbe, hogy nincsen benne egy csepp könyörület sem. Ki segít most már azon a szerencsétlen emberen?

A csődület hátsó soraiban hullámvás támad.

— Helyet!... Helyet! — kiáltják a hátrább állók. — Ez az asszony azt mondja, hogy ő majd segít.

Az eleven embersövényen egy őszes hajú, jó szál asszony törtet át. Az arcán már barázdákat vágott az idő, de a járása még csodálatosan ringó és fiatalos. Fekete selyemkendőjét mélyen a szemére húzza és úgy siet előre, hogy fel se pillant. Pedig micsoda keménynézésűek a szemei! Szinte végigborzong az ember hátán a hideg, ha rápillant összenőtt szemöldökei alól, mert talán még a veséjén is átlát vele.

— A Szabóné!... A Jutka asszony! — sottogják többen, a mint felismerik. — Ki gondolta volna róla, hogy még a gyógyításhoz is tud?!

A feketekendős asszony bátran lép a tanácsbeliek közé, a kik szorongva állják körül a bírót.

— Le kell vetni a dolmányát, — szólal meg halkan, de határozott hangon.

A főemberek bizalmatlanul néznek rá. Vajon csakugyan el tudja-e riasztani a Halál őfelségét egy gyöngé asszonyi kéz? Vagy talán még jobban odaacsalogatja, ha minden tudomány nélkül belekontárkodik a kirurgusok mesterségébe? Nem halotta eddig senki Debreczenben, hogy a Szabó-hajdú felesége értene a kuruzsláshoz! . . .

— No, csak gyorsan, gyorsan. Nincs idő az álmélkodásra — kiált rájuk Jutka asszony a húzódozás láttára. — Láthatatlan ellenségre köpköd a macska, abból tudom, hogy a «Kaszás» már itt ólalkodik körülöttünk. Sicz, te gyalázatos! . . .

Az őrház tetejéről egy fekete kandúr ugrik le a lócza széleire, a bíró mellé és nagy ijedten surran át Márk János lábai között.

— Huh, beste férgé, — rázkódik meg a főember. — Nem is láttam, hogy ott ült a háztetőn . . . Vetköztessük hát a bírót!

A betegről most már egyszeriben lekerül a dolmány. Alatta csupa vér az inge. A lapoczká tájékaról még most is lassan szivárog az élet nedűje s a mint Jutka egy rántással lehasítja róla az inget, látszik, hogy a golyó hátul, a bal válla alatt érte. Az asszony melléje térdel és hosszan vizsgálja, nyomkodja a sebet.

— A csontban akadt meg a golyó, — mondja, mikor feláll. — Eleven rákot kellene reá törni, nyúlhájjal összekeverni és szorosan rákötözni. Magától kihullik attól minden golyó.

— Csináld meg hát, lelkem — szólalt meg szinte könnyörögve Kámfor András, az aranyszájú pap. — Hiszen tudod, hogy senki sincs, a ki rajtad kívül segíthetne szegényen.

— Az ám, csakhogy ez a kötés nem érvényes, ha nem olyan fődél alatt teszik rá, a melyikből két patkó egy patkón keresztül jut ki — mondja Jutka és elgondolkozva simogatja végig kendőjét hosszú, csontos ujjjaival.

A tanácsbeliek értelmetlenül bámulnak rá.

— Micsoda patkókról beszélsz, Szabóné?

— No iszen, nehéz azt kitalálni! . . . Olyan küszöbön kell

átvinni őkegyelmét, a melyikre *egy* patkót megfordítva szegezett a gazdája.

— Hát a másik kettő?

— A két patkó annak a csizmáján van, a ki a küszöbön által beviszi a földél alá és kijő onnan — hangzik a felelet.

— No persze, hogy persze — világosodik ki a főemberek agya. — De most már meg melyik küszöbön van az a *megfordított* patkó?

— Azt majd tudom én, — titkolózik Jutka — csak hozzák utánam mindenütt a bírót.

A hajdúk a város urainak parancsára óvatosan emelik fel a sebesültet és lassan megindulnak vele az asszony után. A tanácsbeliek követik. Utánuk csöndes morajlással csapódik össze a tömeg és kíváncsian törtet a nyomukba.

— Vajon kinek a küszöbén van az a megfordított patkó?

A sűrű emberáradat kígyózva vonul végig a városon. A nádastetejű, félszeg kis házakkal telerakott, girbe-gurba utczákból ijedten repül el a gunnyasztó csönd és helyébe ott a porba huppanó lábak dobogása. Minden ember ott van az utcán. A félholt, szélütött vén Péntekné is kinyitja zöldszalús ablakait és onnan bámulja a menetet.

— Asszony dirigálja a várost, veszedelem készül — sápítozza a tanácsurak felé.

— Átkozott banyája — sziszezi Mák János — még rontást tesz rajtunk. Nem jó vénasszonynyal találkozni, ha szerencsével akar járni az ember...

Inteni akar a hajdúknak, hogy csapják be a veszedelmes asszony ablakait, de ebben a pillanatban megszólal a seregvezető: itt vagyunk, nagyuraim!

— Hisz ez a Szabó-hajdú háza — csodálkozik Kákonyi Balázs, a város hadnagya.

Jutka mosolyogva rántja meg a madzagra járó fakilincset és belép a pitvarba. A főemberek utána tódulnak.

— Megálljanak, kegyelmetek! — emeli fel kezét tiltakozólag az asszony. — Két patkó juthat ki csak ezen az egyen!

A kisajtó küszöbén valóban ott fénylik az odaszegezett lópatkó, de kifelé lépő lábhoz illeszkedve.

— Ugyan miféle babona szegezte ezt oda megfordítva? —

motoszkál a tanácsurak fejében. — Sok patkó van szerte-szét a debreczeni küszöbökön, de valamennyi befelé lépő lábhoz áll...

Jutka nem hagy időt a tünődésre.

— Ki hozza be utánam a bírót? — kérdezi élesen, mintha valami különösen nehéz feladatról volna szó.

Kicsoda?... Hát ki vinné más, mint a sámsoni erejű Kákonyi Balázs. Már karjai közé is kapta lóczástul együtt és eltűnik vele a kisajtó mögött. Mire Mák János uram húszig olvas, már vissza is kerül.

— Mindjárt vissza kellett fordulni a két patkónak — dohogja magyarázatképen. — A Szabóné azt mondta, így van a regula.

A főemberek vállvonogatva, szótlanul hagyják helyben a parancsot, pedig a tömeg ugyancsak kíváncsi minden szavukra.

— Vajon mit csinálhat most odabenn Jutka asszony? — fúrja a titok minden ember fejét.

A ház belsejéből hangos mozsárszörgés hallatszik ki, utána siető lábak topogása, aztán egyszerre megint csend lesz. Jutka fúrge kézzel kavargatja a bűvös írt a szabad-konyhán, a mely tele van a száradó füvek átható illatával. Fehér homlokán aggódó ránczok jelennek meg a sietős munkában és nyugtalan szeme minduntalan félrebben a bíró felé, a ki halotti mozdatlanságban fekszik a tűzhely mellett.

— Most segíts, én patrónusom! — sóhajt fel halkan — mikor az elkészült gyógyszerrel a beteg mellé lép és vastagon rákeni a sebre.

A bíró testén valami gyöngé rángatózás fut végig és odakoppan a lóczához a csizmája sarka. Jutka feszülten figyeli az arcát, hogy azon is látszik-e az élet jele, aztán hófehér gyolcsesal keresztülkötözi a sebet, háromszor körüljárja a lóczát és átszellemült ábrázattal mormogja:

— Varázsolom ezt a gyógyírt az én, az Isten és Jézus parancsával, gyorsan és erősen. Varázsolom, hogy menjen bele a fájdalom s szabaduljon meg Cserjési Pál a golyó nehéz rontásától, mint a hogyan a tűz színétől pusztul a füst. Jöjjön tőle egészség és orvosság és menjen bele az egész testbe és a

csontokba, abban az órában, a melyben ráolvastam. Bébiál, Behemót, Belzebúb segítsetek!

Az asszonyvarázsló ajka háromszor ismétli a bűvös igéket, hogy foganatjuk teljes legyen, aztán a korsó után nyúl és három bögre vizet önt a megsebesült fejére.

A hideg víztől egyszerre feleszmél a bíró.

— Hol vagyok? — kérdezi bágyadt hangon.

— Bizony nem a szép Gálné ölében, bíró uram, — nevet fel Jutka — mert az nyilván nem így gyógyítaná kegyelmedet...

A bíró meglepetve bámul az asszonyra, aztán zavarodottan süti le a szemét, mint a tettenért bűnös.

— A ki tilosban járkál, bőrével fizethet, — folytatja az asszony. — Csók helyett golyót kaphat. Ugy-e, nagyuram... De hát a csók is olyan, mint a lopott gyümölcs, annál édesebb, mentül nehezebb elloponi.

— A szegénylegények, Szabóné, azok értek az erdőben, a hogy' vadásztam, — kapkod mentség után a bíró.

— Tudom, tudom. Hiszen özvegyember kegyelmed és nem sír otthon senki, ha másra is ráveti a szemét. Aztán a Gál Jánosné se utolsó asszony... Csak az a baj, hogy hiába töri magát utána kegyelmed... A más poharában hervadozik az már.

— Nem igaz! — jajdul fel a bíró olyan hangon, mint a kit szíven találtak.

— Már pedig én jobban kinyitom a szememet és többet látok, mint mások, — folytatja Jutka — bár sok mindent eltakar előlem a Suréna királyné köténye.

— Nem igaz! — ismétli makacsul a bíró, — nem hervadozik az senki poharában.

— Hát még nem látok tisztán, mert valaki szitával állott a világosság elébe... De majd, ha délebédre indul a Sánta-Kata nevezetű csillag... No, gyerünk, bíró uram! Keljen fel arról a lóczáról, majd kitámogatom. A kisajtón kívül már vihetik a hajdúk...

A bírónak száz kérdés is volt a nyelvén, de Jutka sietve toltta ki az ajtón maga előtt.

— Csoda történt! — nyíltak tágra cdakinn a bámuló

emberszemek, mikor megpillantották a város fejét. — Csodát tett az az áldottkezű asszony!...

II.

A Nagyerdő széléből kifehérlő útszéli csárdában mit se tudtak a szegénylegények garázdálkodásáról. A bitangban járó szabadesapat jónak látta elkerülni «a város szemét» (így nevezte Gál uram a maga birodalmát!), mert ott a csárdás a fák tetejébe ültetett sólyomszemű suhanczokkal kémleltette éjjel-nappal a láthatárt és a veszedelem közeledtére az istállóban mindig hámban álló lovakon vágatott be Debreczenbe — hírt adni. Az örök már tudták, hogy ha Gál János szalad, félre kell verni a harangot és becsukni a kapukat. A várost csak úgy lehetett meglopni, ha a prédára-vadászók messze elkerülték a százszemű csárdát, ezt a valóságos aranyat tojó tyúkot, a melynek hasznáért Gál uram nem hiába tette koczára az életét.

A szegénylegények a Nagyerdő alsó széle felől lopakodtak ki a sűrűségből és így játszották ki Gál uram őrszemeit, a kik pedig olyan éberem ülték fenn a fák hegyében, mint a matrózok az árboczkosárban. A rengeteg lombon nem ért keresztül a szem sugara, a bokrok se árulkodtak, az élesfülű komondorok elnyújtózva heverték a csárda árnyékában, Gál János pedig odabenn az ivóban bóbiskolva kergette a legyeket a botra erősített légyecsapóval.

Vajjon mit is csinálna az ember ilyen meleg nyári délutánon, mikor még a szél is lusta megrezzenteni a fák levelét s az erdőn a végtelen csend az úr? Jótett lélek nem mozdul ilyenkor, — csak Gálné asszonyom sulykolja gyoles ingvállait a kút mellett fáradhatatlanul. Szoknyája szélét a derekához tűzte, formás bokáit prédára hagyva az éhes szemeknek (a suhanczok is alighanem ezt kémlelik most a láthatár helyett!) és fürge kézzel, lihegve paskolta a ruháit, mintha csak hajtotta volna valaki.

Az idő előtt megöregedett, pénzsóvár Gál János nem is állta meg szó nélkül ezt a nagy sietést:

— Ugyan kinek akar tetszeni már megint ez az asszony? A hajdút várja-e ma is, avagy talán a debreczeni bíró vetett

reá szemet?... Ki tudja, ki lát bele az emberek lelkébe? S ki tudja megőrizni az asszonyt, ha tilosba törekszik!?... Már harmadszor járt itt a bíró s aligha a borért, mert hiszen nem italos... Haj, haj, nem öreg embernek való az ilyen menyecskefeleség!

A vén ember elkeseredetten csapott a legyek közé, de örökké vigyázó füle a bőrcsapó csattanása közben is meghallotta az őrszemek kiáltását:

— Lovasok jönnek az Akasztó alatt!

Gál uram hihetetlen fürgeséggel ugrott ki az ajtó elé és az istálló felé sandított.

— Mifélék? — tudakolta szorongva.

— Városi hajdúk — nyugtatták meg a suhanczok kisvártatva. — Elől a Szabó Gergely szürkéje.

— Farkast emlegettem, berekben jár! — dohogta a csárdás és kényszeredetten csoszogott le a pinczébe hordót töltögetni. Az asszonyra úgy sem lehet eléggé vigyázni, százszor is túljár az a férfi eszén, miért etesse hát méreggel magát az ember folyton-folyvást. Kip, köp, kis hordócskák, ti kezes jószágok, csak gyűjtsétek, hozzátok az aranyat szegény gazdátoknak s ne gondoljatok azzal, hogyan játssza el odafönn uratok becsületét az a csalfa asszony.

Gál uram gyöngéd szeretettel kopogtatta, törölgette dédelgetett kincseit és csak akkor neszelt fel kedvencz munkájából, mikor a hajdúk hangos csörtetéssel érkeztek meg a csárda elé.

— Már bizony azt hittük, — ütötte meg a fülét a Szabó Gergely hangja — hogy a szegénylegények itt nyomták kegyelmeteket a csárdában... Nem állhattuk meg hát, hogy erre ne tekintsünk.

— Nem járt erre belőlük egy fia se — csilingelt a Gálné asszonyom hangja. — Miféle szegénylegények voltak azok?

— Hát a kik a város árkáig merészkedtek s a kiket déltől mostanáig zavartunk. Debreczeni cipóra éheztek, asszonyka, oszt' a bíróba is belelőttek útközben.

(— Hazudsz, kutya! — dörmögte odalenn a pinczében Gál uram. — Magad találtad ki ezt a históriát, csakhogy ide jöhess...)

— Istenem, — sajnálkozott Gálné — hiába mondtam neki, hogy ne járjon erre egyedül . . . Hamar igyék, kegyelmed, aztán beszélje el, hogyan esett meg az a veszedelem.

A hajdú rosszkedvűen ingadozott egy pillanatig és erősen küzdött feltámadó féltékenységgel, de szomjas torka mégis békére ösztönözte. A legények is az itálnak estek már valamennyien s a csárda körül vígan kotyogtatták az újra megtöltött kulacsokat. Dél óta zavarták a szegénylegényeket, sokszor a sarkukban is voltak, de a szabadesapat jóvérű lovakon nyargalt előttük s a nyíri homok szélén már csak szemmel érték be. A szegénylegény a legjobb csikót köti el s ha kergetik, rogyásig hajtja (mert majd kerül másik holnap, ha ez kiadja a páráját!), nem csoda, ha nem ért velük az ellustult lovakon járó őrség. Jobb volt hát tüstént visszafordulni! A szegénylegények úgyis bevették magukat a buczkák közé, ott pedig rájuk nem akad senki, ítéletnapig sem. Csak az időt töltötte volna az ember, ha tovább is szimatolt volna utánuk, ezt pedig jobb eltölteni otthon, vagy másutt, a hol puha asszonykar, hűvös fészek és jó bor várja az elfáradt hajdút.

A fellocsolt ivóban Gergely nagy kortyokban nyelt le egy fél pint érmelléki bort, aztán szembefordult az asszonynyal.

— Te! — villámlott egyet a tekintete — ha megtudom, hogy más is kerülget . . . ha valaki rád meri vetni a szemét, akárki az, az utolsó órája ütött annak.

— Ha tudnád, — símult hozzá az asszony — hogy minden reggel fordítva veszem magamra a szoknyámat . . .

— És miért?

— Sohase hagyja el akkor az asszonyt a szeretője.

A hajdú elkapta a Gálné derekát és olyan indulatos erővel szorította magához, hogy annak hajkoronája széles sötét palástként omlott le a vállaira. A legszebb asszonyi haj messze földön, mondták azok, a kik valaha látták, de a hajdú most nem ezt nézte. Ölelte, csókolta az asszonyt, mintha a lelkét akarta volna kiszívni:

— Jobban már nem foghat meg engem semmiféle igézés . . .

Odakinn már a fák sudarát aranyozta a búcsúzó nap. Az árnyékok hosszúra nyúltak, az erdő dalosai halk csipogással szálltak fészükre s a lehulló harmattól feleszmélt füvek között

szorgos kis tücskök fújták az esti dalt. Ám egyszerre rikoltó, nyekegő hang bődült bele félénk szerenádjukba. A bortól szeles hajdúk iszákjából előkerült a duda és dünyögve, bögve hívta tánczba a legényeket.

— Nossza, hajdú, fürge varjú...

A legázolt gyepen dobogva, toporzékolva, földreguggolva, majd fel-felszökelve már hatan is járták a hajdútánczot, és fülehasogató rikoltásukra Gergely kiszólt az ivóból:

— Hé, legények! Elég volt. Későre jár az idő, induljunk!

Még egy megértő pillantásváltás az asszonynyal, aztán már vágat a ló az őrség élén Gergelylyel. Csak rövid ideig tart a vágatás, a paripák fáradtak s erősen húzzák lábukat a homokban. Utánuk zörögve száll a por a bokrok megperzselte levelére. Az erdőn ijesztő a csönd, a legények is szótlanul léptetnek a vezér után s a sötétnél talán csak Gálnénak az a három szál haja feketébb, a mely odacsavarodott az ölelés közben Gergely poros dolmányára.

— Sohase volt ilyen szeretőm, — gondolt az asszonyra a hajdú — ilyen patyolatvállú, csókos szájú... Lám, lám, a bíró is megkívánta... Vajon hogy lehetne mellőle elhessegetni?

Gergelynek eszébe jutott, hogy a felesége egyszer nadragulya-gyökeret tört otthon, a melyet meg kell etetni a legénynyel s a megrontott örök csúfságban marad a szeretője előtt. Azzal a nadragulya-gyökérrel meg lehetne rontani a bírót is... csakhogy miképen kell azt elkészíteni? A Jutka bizonyosan tudná a módját, de azt nem lehet beleavatni a titokba. Dehogy lehet, mikor most is folyvást azért átkozódik, jajgat otthon, hogy más asszony is van a világon s mindegyik inkább kell, mint ő... Pedig hát ki tehet arról, hogy mennél jobban szaladnak az évek, annál meguntabb lesz. A haja is deresedni kezd már, — huh, dehogy kell annak a vénasszonynak az ölelése, mikor minden szépasszony a férfiaknak virul. A gyönyös-pártájú leányok, a cifra-viganós gazda-asszonyok, a ködmenes zsellérnök, a más felesége, mind, mind... Csodálatos dolog, hogy a bíró is épen a Gálnéra vetett szemet, mikor annyi más szépasszony van a világon...

Gergely egyre növekvő féltékenységgel képzelte maga elé

a bíró csontos, szikár alakját és szinte már látta parancsra ránduló kemény kezét, a mint odaáll kettőjük közé és ellentmondást nem tűrő hangon mondja: félre innen, neked otthon a helyed a feleséged mellett! . . . Vajon akkor is úgy meghunyászkodik-e majd előtte, mint eddig? Akkor is úgy engedelmeskedik-e, mint mikor huszadmagával száz török martalócz ellen rúgtatott ki a kapun, hogy parancsára behozza a vezér fejét; avagy mikor a vasárnap templomozó fehérnépek közül kimutatta a Jutkát, hogy az legyen a felesége? . . . Nem, a ki lelke van, — asszonydologban nincs már foganatja a parancsának! . . . Ott a bíró is ellenség s meghal, ha magának akarja azt az asszonyt! . . .

Gergely nagyott húzott a lovára, pedig már bennjártak a város közepén. A szürke meglepetten vágott föl és sebesen vitte el a gazdáját a saját portája mellett.

— Hó, te bolond jószág, — fogta meg a gyepplőt, hirtelen feleszmélve — nem látod, hogy itthonn vagyunk?!

. . . Odafönn az égen épen ekkor indult el délebédre a Sánta-Kata nevű csillag.

VÁCZY JÓZSEF.

HAVASI PUSZTÁKON.¹

I.

Vállamra vetve tarsolyom,
Kezembe puska-tus;
Parázs kihamvadt, hamv kihült,
Az ajtón fűzfagúzs.
Szomszéd szobában agg szülém, —
Hozzá egy szóra még.
Egy kézfogás — bucsút veszek:
«Míg térülsz-fordulsz, itt leszek,
Addig hát áldjon ég».

Öböl partján a keskeny út
Sűrű fák közt viszen.
Mögöttem minden ködbe vész,
S hold rezg völgyön, vizen.
Már itt a szomszéd udvara,
A házra esönd borult;
De a sövény túloldalán
Valami villog ott, — ha, tán
A lomb gyolcshoz simult.

Ott állt — ruhája hófehér.
Szép jó estét köszönt.
Oly szép volt, mint a vadvirág
Zöldellő fű között.

¹ «Pa' vidderne»; a «vidde» eredetileg magas lejtős, kopár hegyoldal, melyet jégsúcsok és sziklák öveznek. Itt tanyázik a vad rénszarvas.

Kémlelve a fél szeme —
 A másik rám nevet.
 Egy pillantás se múlt talán
 S már ott termettem oldalán —
 Akkor már könnyezett.

Testét átfonta két karom.
 Sápadt s pirosra vált.
 Mondtam, hogy ő a hitvesem, —
 A keble felzihált.
 Esküdtem, éltem élte ő,
 Mindenem, értse meg!
 Mit nézett? a cipő hegyét?
 Zörgött a lomb — kebléhez ért
 S hallatszott, mint remeg.

Elengedém, mert kért nagyon
 S előlrül kezdtük el,
 De éreztem, hogy fojt a vágy
 S a homlokom tüzel.
 Én úgy kértem, — ő hallgatott
 S indultunk párosan,
 Dal kelt a zöld lankák tövén
 Mikéntha sellők és a rém
 Kaczagnak gúnyosan.

És fölfelé a keskeny út
 Sűrű fák közt viszen.
 Mögöttünk minden ködbe vész
 S hold rezg völgyön, vizen.
 Én égtem, ő bágyadtan ült.
 — Lábunk alatt a mély. —
 Hogy mint volt, én már nem tudom,
 De majd szétpattant homlokom,
 Oly forró volt az éj.

S ölemben szótlantul pihent,
 Átfogta két kezem,

S míg künn dalolt az éji rém,
 Enyém lett kedvesem.
 Most úgy hiszem, kaczagtak is
 Manók és szellemek,
 Mit bántam én a vinnyogást!
 Csak őt láttam most, semmi mást
 S éreztem, mint remeg.

II.

Már fönn hevertem, szirt-tetőn,
 Mikor feljött a nap.
 A völgyön ködfátyol terül,
 Jeges bércz lángra kap.
 Ott lenn a kis piros fődél —
 Anyámé — a miénk.
 Itt küzködött, munkált hiven,
 Szabad s szilárd itt lett szívem
 S tudj' Isten, hogy mi még.

Már, úgy hiszem, talpon lehet,
 Füst leng a háztetőn,
 S fehérlő vásznak közt nem ő
 Jár ott a zöld mezőn?
 Napod munkáját lásd csak el
 Tudom, megáld az ég!
 Én vad pusztán rént kergetek,
 Pompás bundát hozok neked
 S egy kettőt *néki* még!

S ő merre van? Játszik vele
 Futó álomcsapat?
 Mindazt, mi akkor volt, feledd,
 Álmodni, azt szabad;
 De éberem, mint én tevém;
 Mindent feledj el, el.
 Szép mátkám vagy, ne félj tehát,

Szőjj vásznat, varrd meg nászruhád,
A templom ott, közel.

Nehéz elválni tőlök így,
Kik oly drágák nekem.
De gyógyító fürdő a vágy
S egészséget terem.
Itt állok, vérem már lehült,
Lelkem friss, újra mer.
Az élet, mit nem teljes-épen,
De bűn s bánat közt, félig éltem,
Most lábamnál hever.

Minden sötétség szülte vágy-
S gyönyörnek vége van.
Erős vagyok s érzem, közel
Az Isten és magam.
Fenyők felett, fjordon, hegyen
Szemem még sorra jár.
S most föl, tovább! rént kergetek,
Anyám, nőm, Isten véletek!
Ott fönna a pusztá vár.

III.

Izzott a felhős alkonyég.
Bércz, fensík lángra gyúlt.
A völgy utolsó sávja is
Már ködsátorba bújt.
Szemem bágyadt, lelkem nehéz,
Gondtól fáradt szívem;
De tátongó mélység felett
Szélben érika reszketett
S izzott vér fényiben.

A kalpagom mellé tűzék
Egy szép szál érikát.
Szár az bozót alatt, rögön
Hevertem éjen át.
S egymásra gyűlt sok gondolat,
Mint ünnepen a nép.
Jön egynehány, meg szertenéz,
Törvényt lát, ítél s hogyha kész,
Szép csöndben áll odébb.

Virág te, kit leszakgaték,
Bár lennék nálad, ott!
Hevernék szoknyád szélihez,
Mint hű kutyád szokott.
Szemedben fürdenék, a míg
Lelkem tisztára vált,
S ki tegnap, kertetek tövén
M megbúvölt s csúffá tett, a rém
Most halna rút halált.

Felszöktem és forró imám
Szárnyalt az ég felé.
Hogy nap süssön, te szép ara,
Minden napod fölé.
Nem úgy! ennél különb vagyok,
Különb munkára kész!
A lelkem ifjú és kemény
Halld Isten! most ezt kérem én:
Utja legyen nehéz.

Előtte áradó folyó,
Palló sikos legyen.
Rögös, köves a szűk csapás
A zord, kopár hegyen.
Karomba' fönnen hordozom
Vad vízen, zord uton.

Ha keblem oltalmazza majd,
 Ki szerezhetne néki bajt?
 Én helyt állok, tudom!

IV.

Délvidékről, nagy vizekről
 Jött idáig. Homlokára
 Mint derengő északi fény,
 Ült a néma gondok árnya.

Mint a sírás, mosolygása,
 Szólni hallom néma száját.
 De mit mond? Érteni könnyebb
 Zöld berekben szél danáját.

Zord vadász. A szeme rémít.
 Épen úgy nem értem mélyét,
 Mint a jégár keble-szülte
 Tengerszem kék sötétségét.

Gondolatok madárhadként
 Szállnak tükrén hosszú sorban —
 Majd forgószél — fuss, ha futhatsz!
 Vitorlátat vond be nyomban.

Találkoztunk fönn a pusztán.
 Ő kutyástul jött ép szembe.
 Egyezségre léptünk, a mit
 Megszegnék, ha módom lenne.

Nála mért is tétovázom!
 Hányszor ott akartam hagyni!
 Most már késő — attól félek,
 Nincs erőm többé akarni!

V.

«Anyádhoz mért vágyol vissza
Alkonyatkor, kis szobádba?
Lágycabb volt a fejed alja,
Mint a pusztá rögcös ágya?»

,Anyám ott ült ágyam szélin,
Versenyt font s dudolt eziczánkka,
Míg az álmok apró népe
Eljött s játsztunk holt apámmal.‘

«Álom? Mért álmodni? Hidd el,
Jobb a nap munkája annál;
Jobb az élet kelyhe, mintha
Holt apáid közt szunyadnál.

Nyargal fönn a rén! Utána!
Ne bánjuk a szelet, záport.
Jobb az, mint a követ törni
S nyelni ott lenn a silány port!»

,Hallga! Hallom, lent a parton
Szól a templom kis harangja‘ —
«Csak hadd csengjen, csak hadd bongjon,
Vízésésnek szebb a hangja!»

,Kötényükben imakönyvük —
Ő s anyám ép ott haladnak‘ —
«Templomajtó koptatásnál
Különb munkát lelsz magadnak!»

,Templomunkban orgonáznak,
Minden oltár gyertyafényben‘ —

«Szebb az ormon szél danája,
Szebb a napfény itt a jégen!»

,Hullámszik a fehér puszta —
Jer, gyerünk hát! fagyba, szélbe!
Mehet bárki a templomba,
Én bizony nem tartok véle!‘

VI.

Ősz van. Az utolsó csorda
Kolompol már, indulóban.
Vége van a jó világnak,
Bent szorulnak, istállóban.

A tél ránczos függönyöket
Aggat majd a hegy falára.
Haza kéne készülődni,
Míg nincs minden ösvény zárva.

Haza? Hol a lelkem nem jár,
Otthonom-e még az nékem?
Megtanított ő feledni
S én megedztem magam régen.

Oly silány a nap munkája
Ahogy' ott lenn űzik, lustán.
Gondolatim itt edződtek,
Ez az élet, fönn a pusztán.

Itt a sívár kis kunyhóban,
Dús zsákmányom megszemlélem.
Itt a tűzhely gödre mellett¹
Föllélekzik lelkem mélyen.

¹ A kunyhókban gödör van a tűz számára.

Itt van sellótáncz az éjben.
Böles vadász kitér előle.
Kísérhetnek engem s győzők —
Varázkönyvet kaptam tőle.

Egy ilyen tél a vad pusztán
Érczet önt a gyöngeségbe.
A madárszó, a patakdal
Ép erőknek betegsége.

Mesék madárcsicsergését
Most talán már meg se értem.
Tavaszig még várok, addig
Még erősebb lesz a vértem.

Fölhozom a völgyből őket,
Hétköznapi bú-gond helyett
Itt a fényes sziklacsarnok —
Itt adok majd nékik helyet.

Mit én tudok, megtanulják,
Kikaczagjuk majd a régit,
S jégövezte pusztaságom
Otthonos lesz gyorsan nékik.

VII.

Hetek múltak s itt vagyok még,
Nem bírom már bús magányom.
Erőm fosztják emlékharczok,
Kedvesimhez visszavágyom.

Csak egy napra megyek vissza,
Néznek ott már halott-számba
S velem jőnek a hegyekbe,
És itt élünk mind a hárman.

El, csak el'. — Jaj késő minden,
 Zúg a szél künn, hófuvat van.
 Télvihar süvít a bérczen,
 Minden ösvény járhatatlan.

VIII.

És hosszú hetek küzdelme után
 Honvágyam hallgata mélyen
 Folyón, patakon már jégruha volt,
 Kerek arczczal nézte az ormot a hold
 S nőtt a csillag rezgve az éjben.

Be kietlen volt a puszta szoba,
 Mikor alkony szállt le a tájra.
 A merre a zuzmót legeli rén,
 Mentem a síkra és peremén
 Kiálltam a szikla fokára.

A távol ölen mint alszik a völgy!
 Harang szava száll a vidéken,
 Figyeltem ; oly gyöngéd, lágy ez a hang —
 Vajjon, mikor is szolt így a harang?
 Ismerem én azt régen.

Eljött a karácsony, azért hívogat
 Meghitten a régi szavával,
 Fény villan, — a szomszéd kert, a sövény;
 Anyám ablakát is elönti a fény
 És hí csalogatva magával.

Az otthoni élet, a szűk, a szegényes,
 Szép, mint egy képes mesekönyv már.
 Zordan terül itten a puszta magány,
 És engem a völgy fele kerget a vágy,
 A nőm meg anyám odalenn vár.

Mögöttem egy száraz, kurta kacaj,
 A vadász volt újra, az állt ott.
 Meghallá szótlan gondolatim.
 «Barátom, ön újra mereng valamin,
 Ah értem! az otthon, az áldott.»

S megint *úgy* álltam: aczél a karom,
 Uj erő duzzasztja a mellem',
 Vérem lehütötte a pusztai szél,
 Forró dobogásra már sohse kél,
 Bár ünnepi gyertya ragyog lenn.

Egyszerre anyám portája körül,
 Megvillan a ház, a palánkok.
 Előbb, mint télen a hajnali ég,
 Majd füst gomolyog hömpölygve, sötét,
 S fölcsapnak rőten a lángok.

Szikrázott, égett; kinomban én
 Istenhé' kiáltok az éjben.
 A vadász rám szólt: «Hagyd no, mi bánt?
 A kunyhó ég, meg a macska, ne bánd'
 S a karácsonyi sör, nos az ég benn».

Minden szava oly böles volt, oly okos,
 A hideg borzongata végig.
 Mutatta, mi szép a láng biborával,
 Hogy folyik össze a hold sugarával,
 És hogy mi hatásos az ég így.

Kezével árnyalta szemét, hogy emígy
 Jobban láthatna le, messze;
 Egyszerre sirám szava kél a légbe'.
 Anyám üzen, értem; bért a révbe, —
 Angyalsereg őt viszi zengve.

«Csöndesen róttad az élet-utat,
 Nem bánva, ha nyüzsg a tömeg.
 Csöndbe viszünk most, óvatosan,
 Föl, hol a béke s a fény hona van
 S karácsonyi szent örömek.»

Eltűnt a vadász. Felhőben a hold.
 Istenhe' kiáltok, az égben,
 Az ördög üldöz a sívatagon;
 Ah, hatásos volt, nem tagadom,
 E kettős fény a nagy égen.

IX.

Forró Szent-János-napi lég
 Reszket a zöld lankákon.
 Lakodalmi harang szava éri fülem,
 A néptől hemzseg az út odalenn
 S nyeregben a legtöbb, látom.

Szomszéd pitarában dörg a mozsár,
 Nyirbokor áll kertjében,
 Az udvaron tarka tömeg — hanem én
 Kaczagva hevertem a mély peremén,
 Míg könnyeim égtek a szélben.

És hallani véltem a duhaj nótát,
 S hogy gúnydal bög a zshivajban,
 Felém kavarog csufolva a zaj,
 Belémarkoltam a fűbe — sebaj!
 S véresre haraptam az ajkam.

Most léptet a szép ara át a kapún.
 Elomlik dús haja testén.
 Nyergébe mi karsú, büszke, nyugodt;
 Aranyhaja akkor is így ragyogott
 A völgyi varázslatos estén.

Lassan halad át a sekély patakon.
Mellette szorossan a párja.
Most semmise bánt, könnyű a szívem,
Még vívtam a harcztot hősi hiven
Eztán már nincs, a mi fájna.

Ott álltam a szirten, a lelken aczél,
A nyár meg az élet alattam.
Mint tarka szalag, vonul ott a menet
S hogy jól oda lássak, a kezemet
A szememhez emeltem lassan.

Kendők, lebegő vörös férfizekék,
Ragyogó vásznak meg az oltár,
A templom, az Úrnak égi bora
S ki enyém volt egykor, a boldog ara —
A boldogság, mely holt már —

Mindez alattam. Fönn a nagy ég.
A hol állok, a lét sivatagja.
A tájon felsőbb fény ömöl el,
De lám, ezt senkisémet érheti fel,
Ki a mélyben tesped a rajba.

És hallom a száraz, kurta kacajjt.
A vadász, a sötét idegen volt.
«Ha jól értettem most szavaid,
Több szükség nincs rám, úgy hiszem, itt,
Be lehet szíjjaznom a tarsolyt.»

Jó vélekedésed megköszönöm,
Meg is állok már a helyemben.
Nem habzik erem vágy-folyama már
S a megkövülés egy s más jele már
Meg is érzik a mellüregemben.

Kiürítve fenéig ez a pohár,
Nem fáj többé az emlék,
A porba borult már életem fája, —
Nézd csak, milyen szép, ha szoknyája
A fák közt átvillan még.

Nyargalva halad s eltűn a menet
A templomi kanyarulatról.
Legszebb emlékem, béke veled!
Föláldoztam legszebb érzéseimet,
Hogy így nézhessek le magasról.

Aczélos a lelkem. Hív a parancs,
Hogy fönny járjak a magasban.
Éltemnek a völgyben vége szakadt.
Itt fönny van az Isten, a puszta szabad.
A tömeg lenn ballag lassan.

IBSEN HENRIK után, *norvég eredetiből,*

GÖRÖGNÉ BEKE MARGIT.

SZEMLE.

A háború irodalma és a német közgazdászok.

Mint minden háború, a mai is hatalmas irodalmat termelt. Népies, mint az actualis irodalom általában, bár tartalma tudományos köntösben jelenik meg; bár statisztikai és történelmi adatokra hivatkozik, élmények, hangulatok hordozója és épen ezér értékes. Elkülönítő jellege azonban a régi háború irodalommal szemben a tudatosság és történelmi cultura ama sajátos összeszőződése, melyet leghelyesebben fejlődés-tudatosságnak nevezünk. Az első európai háború, a melyet nem hatalmi, állami erőnyilvánulással indokolnak, hanem a melyet egy culturnép fejlődéstudata alapján indít és vív meg. Jogosságát már nem jogi formákkal, hanem fejlődésbeli szükségszerűséggel indokolják.

Különösen a központi két nemzet-állam az, mely érzi a reánk szabott történelmi szükségszerűséget. Olyan e két nemzet, mint egy-egy tudatos, motivumait elemző harcros, ki mintha féltve őrizné culturában szentelt lelkét a háború borzalmi közt. S midőn harczról ír, csak jogos czélokról, méltó történelmi okokról ír.

A tudatos háború okainak és céljainak fejtegetői közül első helyen állanak a német közgazdászok. Az ő munkájuk volt már a háború előtt, hogy nemzetüket előkészítették a háborúra; a fennálló német-angol verseny oekonomiai eszközei már kimerítvék, s csak a harcz dönthet. Schulze-Gaevernitz már 1908-ban ugyanazon okokkal, melyeket ma is felsorol, említi az «angol kérdés» háborús kiéleződését (England und Deutschland). Ők tették általánossá azt a tudatot, hogy az angol közgazdaság nem tűri a német versenyt, azt, mely máris győzedelmes, mely a német találékonyságon, tudományosságon és a faj szervező erején alapul. Annak a nagy fejlődés-magyaráznak, mely szükséges volt a háború népies tudatának szervezéséhez, lényeges elemeit a közgazdák adták meg.

1887-ben a német kivitel még 50 %-a az angolnak, ma 90 %-a.

A világkereskedelemben Anglia azóta 113 %-kal, Németország 225 %-kal emelkedett. Ugyanez idő alatt Németország kívándorlóinak száma, mely évenként a 275,000-et is elérte, jelentéktelenné vált. Sokkal többet jelent azonban Stresemann hozzá-tétele, melyből azt tudjuk meg, hogy oly idegen területen, hol az angol és német ipar egyenlő feltételek alatt, a szabad verseny természeti erőlküzdelmében áll egymással szemben, az angol kivitel (1912) csak 7·3 milliárd kor., a németé 10·6 milliárd. A német nép évi szaporodása (8—900,000) szintén fölülmúlja az angolét (500,000), meg angol fajú gyarmatai szaporodását is hozzáadva is (660,000).

Hasonló szemléletes számok, melyek kétségtelen hatással voltak a német köztudatra, világosan bizonyították, hogy az angol törekvés: feltartóztatni a német gazdaságot világhatalommá való fejlődésében — nem lehet többé jogos. A német közgazdaságtan képviselői formulázták meg a jelszót: Anglia az ellenség! Természetes, hogy a közgazdaságtan képviselői között ma is a történeti iskola hívei a leghangosabb szavúak. Sering is Schmoller egyik követője, ki (*Die Ursachen und die weltgeschichtliche Bedeutung des Krieges*)¹ a leg-tágabb perspectivában ír. Higgadt fejtegetései mindenekelőtt Eliot amerikai tanár s a csekély történelmi tudáson épülő amerikai közvélemény felfogásával szállnak szembe, hogy a háború oka a német militarismus; Sering megfordítja: az ok, az angol imperialismus, mely megfelel valóban a történelmi fejlődés tendenciájának. Hogy minő történelmi alakulat az imperialismus, a modern idők eme nagy állami irányeszmeje, melynek fogalma színes, gazdag, meg nem fogható és — homályos, mint minden akaratactusé — arra Sering tipikus magyarázatot ad.

A világtörténelmi processus egyre táguló társadalomtesteket termel. Az ókori és középkori városállamokat felszívta az újkor monarchikus állami szervezete, a XIX. század nemzeti állama. Ez utóbbi fejlődési productum azonban már a múlté. Nagyobb, erősebb, egységesebb szervezet az imperialista állam, mely nem egyéb, mint egy-egy európai cultura alapján szervezett gazdasági világállam. A forgalom, a közlekedés fejlődésének vizsgálata adja kezünkbe a vezérfonalat, mely megérteti velünk, minő változás áll be, midőn a városállam szükséglet nélküli, szomszédos életét, localis kapeso-

¹ Deutsche Reden in schwerer Zeit 11.

latait, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és szellemi téren is, felváltja a tömeges termelés, a világszükségletek, világcikkek, világhírek és a nagy nemzetközi szellemi értékek kora. Ime az imperialismus történeti magyarázatában elég rugékony az a fejlődéselmélet, melyet Schmoller 1884-ben adott, Nagy Frigyesről szóló tanulmányában, a német közgazdászok kezére; az imperialista fejlődés arányai, de tartalma is a közlekedés bámulatos technikai fejlődésével magyarázható. Még Franciaország is nagyobb területet bir (10 millió km²-rel nagyobbat), mint Európa, Oroszország, Anglia pedig kétszer-háromszor nagyobbat kormányoz. A vasút, a világkábelek s a világtermelés az, mely kölcsönös viszonyt hozott létre az anyaállam élelem-, nyersanyag-, s tropusi termékfogyasztása, másrésről annak ipari termelőképessége között, nagy védelmi szervezetbe illesztette, hatalmas tengeri flottával óvta, európai intelligentiával szervezte az elszórt területeket. A mai háború «a földben gazdagok harcza a földben szegények ellen, imperiumok megsemmisítő hadjárata Középeurópa két nemzeti állama ellen». A törekvés: visszatartani a gazdaságilag erős Németországot a világhatalmi aspirációktól elzártan a pusztá «nemzeti állam» fejlődési fokán, míg a többiek megszervezik imperialista államaikat; Oroszországban hatalmas agrár áradat hömpölyög a keleti rónákra, egyhangú vidékekre, melyek uniformizálják az autokrata hatalom belső képét, s az eredmény egy belső cultura nélküli, önkénynek hódoló társadalom quantitativ fejlődése. Franciaországban egy nagy tőkés állam ingadozó fejlődését látjuk; egyik oldalon gyarmatot hódít, de a mely belső beruházást, bőséges benépesítést a francia nép belső energiájának megcsökkenése folytán hiába vár; a másik oldalon átadja magát a kényelmes, járadékalapító, phantasiában szegény kölcsönző speculációnak, mely a gazdag országban nem a szorgos munka ösztönét táplálja. Anglia, miután a continensen ipari monopoliuma megcsökkent, első sorban saját területén, saját imperialista államszerveződése által próbálja fentartani gazdasági túlsúlyát. Flottája védi, ipara, tőkéje behálózza minden gyarmatát. A kicsiny országok, mondá Chamberlain 1897, «arra vannak rendeltetve, hogy alsóbbrendű szerepre vonuljanak vissza». A kicsiny országok békés korában pedig Anglia harmincz év alatt képes volt (1881—1911) 8½ millió km² területet szerezni, többet, mint Európa lakott területe. Midőn pedig Németország a gyarmatosító államok közé lépett, zárt ajtókra talált, holott népessége oly nagy, mint a britt világbirodalom összes fehér lakossága. A háború világtörténelmi szükségesség, a fejlődés,

az erőviszonyok eltolódásának fájdalmas, de természetszerű következménye. A német nép nem magamagáért küzd, hanem a világfejlődés természetes, jogszerű elemeinek biztosításáért, a «nemzeti államok» fokán visszamaradt európai népek szabadságáért, az angol mercantilismus és orosz autokratismus ellen — hogy az európai népeggyéniségek szabadon projiciálhassák egyéniségüket a világfejlődésbe. Németország nem újabb világmonopoliumért küzd, hanem megmenteni törekszik a régi Európából, a nemzeti államok korából a nemzetek szabad culturalis versenyét, a nemzeti értékek tiszteletének jogát.

Schulze-Gaevernitz (*Freie Meere*), szintén a történelmi fejlődésből vonva következtetéseket, a világháború tenger-politikai oldalát rajzolja. Anglia világhatalommá mint a világtenger ura lett. Cromwell utóda ma is minden angol, a nagy puritáné, ki a szabad tenger nagy harcuzsát, Hugo Grotiust «a hadihajók hangosabb szavával» némitotta el. Az európai continens fölötti uralmat Anglia egyszerű diplomatai fogással: egy continentalis subventiós politikával tartotta fönn állandóan. Választ egy «continentalis hőst», ki érdekében zúzza össze mindenkori leghatalmasabb concurrensét; így először Franciaország a holland hatalmat. Majd a németeket használja fel a francziák ellen akkor, a midőn egyik jellegzetes kereskedelmi háborút a másik ellen indítva, 126 év közül (1689—1815) 64-et háborúban tölt. Ekkor szerző gyarmatait európai harcuzokkal. «Amerikát, mondotta Pitt, Németországban hódítottuk meg.» A mióta pedig a franczia forradalom belső harcuzai után Napoleon figyelme először fordult imperialistikus irányba — *cette vieille Europe m'ennuie!*, mondá — tőle tanultuk meg, hogy világhatalomhoz csak Anglia testén keresztül juthatni. A szabad tengerhez vezető út tehát Napoleon utódainak győzelme Cromwell utódain.

Ma «a német közgazdaság is a tenger felé fordul, mint az angol». Német felfogás szerint az emberiség hatalmas összekötő kapcsa, az oceán, csak közös lehet. Németország a cultura saz emberiség érdekei ellen valónak nyilvánítja azt az állapotot, melyben egyetlen hatalom tetszésére van bízva a világgazdaságot megbénítani Cromwell tételével: «Anglia nem tűrheti, hogy engedelmé nélkül más lobogó lengjen az oceánon, mint az övé». A régi gyarmati kereskedelem fényűzési cikkekét szállított; a mai az európai iparállamok nélkülözhetetlen termékeit; ma tehát mást jelent a tengerek és kábelek uralma. A német organisált, collectiv capitalismus, mely felülmúlta az angol egyéni, kispolgáriás versenyen alapuló capitalismust, a

tőzsde, ipar és hitelszervezet, mely megmutatta, hogy a continens magasabbat alkotott, mint voltak az angol intézmények, egy hatalmas novummal gyúri le majd az angol törekvést, hogy az angol monopolium helyén «a világ észszerű organisálását az önkéntesség talaján» kísérelhesse meg. Mindkét tanulmány egy-egy hatalmas accorddal végződik, azon tudattal, hogy az általános emberi culturáért küzdünk, a szabadság, a fejlődés lehetőségének új forrásáért. Ekkor pedig rendszerint új kor nyílik meg, melynek a történelemben ama tudatsymptomák csupán jelző oszlopai.

Sajátságos, hogy a legkülönbözőbb tanulmányok szorosan kiegészítik egymást s oly harmonia észlelhető, hogy a háború ama pillanatnyi psychographiai mozzanatai egy régóta egységessé tömörült köztudatból fakadnak. Szintén tipikus terméke az angol-német viszony megítélésének Stresemann fejtegetése (*Englands Wirtschaftskrieg gegen Deutschland*).¹ Anglia gazdasági viszonyát Európával a szabadkereskedelem jellemezte. Alig más ez, mint az angol szervezett ipar viszonya a szervezetlen Európával. A «világ boltja» csupán azt kívánta, hogy Európában engedelmes anyagszállítók s buzgó vevők legyenek. A liberalismus e két tételre egyszerűsítette a világtörténelmet. Az angol ipar qualitas-finomságait azonban új elvvel győzte le a német ipar, mely felismerte, hogy a modern kor a tömegek világa, s tömegezikkeivel a szükségletek sokféle variánsához kell hajlékonyan alkalmazkodnia, továbbá, hogy a termelésfolyamatban oly benső gazdaságosságot fedezhetünk fel, mely, hétköznapi szóval, a «drága» angol termelést fogja megszüntetni. Az angol iparpolitika nem volt képes kellő erélyvel ellenállni. A védvámok állami szervezettségének hatásait mindig egyoldalú mercantilis szempontból kedvezőtlenül bírálta. Végre 1887. a Made in Germany törvénnyel kísérelte meg az állami ellenállást, a mely nem annyira jogi szabályzó erőt, mint csupán társadalmi agitatót jelentett s hatástalan maradt, sőt kitüntetőjévé, nem pedig megbélyegzőjévé lett a német cikkeknek, mint vélik általában Németországban. Tovább kellett menni egészen az állami subventióig. Midőn a német hajózási vállalatok megkezdték, és pedig eredményesen, a versenyt, az angol állam, prestige-politikából, subventionálta az első hajóépítő vállalatot s ezzel elvben és gyakorlatban vége volt a szabadkereskedelemnek, az állam lemondott az erők szabad játékának

¹ *Der Deutsche Krieg.* 26.

elvéről. Az 1907. szabadalmi törvény végül — mely legerősebb fegyverként a német iparral szemben kimondotta, hogy oly szabadalmazott terméktől, melyről kimutatható, hogy javarésze külföldön készül, megvonható az állami védelem — szintén sikertelen, mert a német vállalatok a legnagyobb könnyedséggel fiókokat állítottak fel Angliában s a német tőkejevédelem és vezetés ismét német maradt. Artur Dix (*Der Weltwirtschaftskrieg*)¹ még újabb fejleményekkel foglalkozik. A gazdasági hadjárat már régóta folyik a német ipar ellen. A módszerek jobbra politikaiak. Kölesönt nyujtanak idegen államoknak s mint hitelezők gyakorolnak nyomást azokra; a német tervekről tudomást szereznek s azt többé-kevésbé jól másolva, megszerzik a concessiót. Visszaélnék a hírszolgálatral, hogy mennyire, napjainkban látjuk; kezükben a sajtó, kábel, sőt a kinematograf, a melyek alkalmas eszközök arra, hogy a német cultura fensőbbiségét hamis arányokra csökkentve mutassák be. Anglia mindjárt a háború kezdetén lefoglalta az 520,000 km-nyi világkábel csekély (36,000 km) német részét. Nem annyira az általános, elvi szempontok, mint inkább a részletek érdekesek Dixnek, az ismert kereskedelempolitikusnak művében. A feladatok részletein, minők Belgium megtartása s határvidékein németek telepítése, a belga-lotharingiai határvidékek egységes ipar- és kertvidékké szervezése, Középfrikában kaucuk-, érc- és gyapotterületek szerzése, stb., látszik a német kereskedelem tájékozottsága, s az erős, mohó vágy, minőt a jelen helyzet vált ki a józan kereskedő-psychéből. Jellemző tény, hogy a német kereskedő vár legtöbbit, bizonyára kielégíthetlent a háborútól. Ellenség csak egy: Anglia s legyőzésétől remélik a leghatalmasabb lendületet a német kereskedelemben, mely valaha érheti. Jellemző Sombart röpirata, mely a háború magasztalásában oly határokig ment, melyet magában Németországban is megsokalltak. Természetes, sőt a legtermészetesebb a német ipar és capitalismus tanulmányozójától a háború mercantil csodálata.

Érdekes constatálni száraz, tartalmi vázlatból is néhány jellegzetes röpiratban a történeti fejlődéstudat megváltozását, az értékelő accentus áthelyeződését. Napoleon, a porosz állam gyűlölt szétzúzója, most a legnagyobb hős, mert az ő gigászi küzdelmének jogosságát az angol hatalommal szemben érzi minden német. Sőt bizonyos jóakaró együttérzést látunk a francziákkal szemben, kik-

¹ *Zwischen Krieg und Frieden*. 3.

nek akkor nem sikerült ama világmonopolium megalakulását megakadályozni. Sajátságos vizsgálunk továbbá azt, a mit nem látnak meg a német fejlődésben, a mire pedig éppen a háború kitörése mutatott rá különös erővel.

A hadüzenettel és mozgósítással egyidejűleg a népgyűlölet sajátosan nyilvánult meg az idegen vagyron, az idegen kereskedelem ellen. Üzleteket, szállókat rombolnak le, virágzó vállalatokat, gyárat tesznek tönkre. De más is történt, a mi már nem a népgyűlöletre vezethető vissza. Az entente-hatalmak nem felelték el azonnal megszüntetni a külföldi szabadalmakat, a miben nem egy-egy fanatisált tömeg rombolását látjuk, mely a tömeglélektan, a lelki infectio törvényei alatt áll, hanem organisált idegengyűlöletet, reactiót az idegen iparral és kereskedelemmel szemben; ez már nem a népies, érzelmi motivumok, hanem a jól felfogott állami érdek logikus műve. Még a moszkvai vállalatrombolással is, mintha mulasztottat akartak volna pótolni, mire a mozgósításkor nem maradt elég idejük; nem más ez, mint elkésett utójelensége ama «gazdasági hadüzenetek» kevésbé diplomatiái közlésének.

A német közgazdászok fejlődésvizsgálata egyoldalú; vizsgálták a gazdasági erősödést tisztán mint belpolitikai tényesorozatot, de gazdaságuk külpolitikai viszonyát nem méltatták kellő figyelemre. Röviden ama viszony idegen nemzetgazdasági egészhez magángazdaságinak mondható, minden államilag s társadalmilag szervezett sympathia nélkül. Igaz, hogy gazdasági dolgokban az egyén mindig előbb jár, mint az állam; Németországban azonban feltűnő aránytalanságot látunk. Csak két sajátos jelenségre utalunk, mely ama gazdaságkülpolitikai viszonyra jellemző: a dumping és ama rendszerre, a melyet a német közgazdaság Kapitalanlage im Auslande néven foglal össze.

A dumping nem egyéb, mint magángazdasági alapon fennálló kartellezett termelővállalatok megsemmisítő árversenye a védvámrendszer alapján. A német ipar pl. otthon drágábban árusítja az aczélanyagot, hogy ezáltal képes legyen a védvám túl, Angliában, oly olcsón adni, hogy ott egyetlen termelővállalat se versenyezessen. Ezáltal gyökerében támadják meg az egész angol aczéltermelést. Lényegében azonban a dumping nem egyéb, mint a német társadalom súlyos és önkéntes önadóztatása.

A másik jellemző mozzanat, a külföldi vállalatalapítás, szintén magángazdasági tény. Miután azonban a külföld ép oly jól ismeri a List-féle elveket, melyek szerint egy nemzet gazdasági rendszere

kiépítésénél bizonyos egészséges arány van a tagok egymás mellé helyezésében, a népphantasia pedig közvetlenül érzi és mérlegeli ezen jelenség hatását, megindult a küzdelem az idegen vállalatok ellen. A külföldi vállalat idegen, szerves összefüggés nélküli rész a gazdasági testben, annak tőkejövedelme, tanítják sokan, jogosulatlan elvonás a nemzeti munkabérijövedelemből, s annak külföldre szivárgása — tisztán magángazdasági csatornákon — tűrhetetlen.

Németország erősen szervezett volt befelé és nem volt az kifelé. A magángazdasági elvre támaszkodott kifelé, az állami szabályozásra (munkástörvényhozás stb.) és centralisatióra (kartellek stb.) bent. A béke természetszerűnek látszott igazolni, hogy egy világ-export állami, külpolitikai erők nélkül, tisztán magángazdasági alapon, fennállhat, a háborús állapot első ténye volt e hiedelmet megczáfolni.

Az a kedvelt párhuzam továbbá, melyet már a háború előtt is gyakran hallottunk, mely szerint Anglia jogtalanul zárja el a vele hasonló nagyságra emelkedett német kivitelt, feledi, hogy az angol világmonopolium az akkori Európa ipari és politikai szervezetlenségére támaszkodott. A külpolitikai elsőbbség tehát megelőzte a gazdasági előnyomulást. A német gazdasági, belpolitikai fejlődés viszont, mondhatni, korán túlnőtt saját keretein akkor, a midőn nyomában még nem járt a külpolitikai befolyás-sphæra terjedése, nemhogy ez megelőzte volna amazt.

Ez a sajátságos jelenség azonban, úgy látszik, több, mint a német közgazdaság külpolitikai viszonya. Talán általánosabb jelenség, s összhangban áll a fejlődés tényeivel, ha azt mondjuk, Európa nemzetállamai most kezdték meg a külföldi ipartelepülés kérdésének felvetését. A nemzeti ipartelepülés viszont nem jelent mást, mint az európai «nemzeti» államok erősebb belső gazdasági differenciatióját akkor, a midőn az imperialismus korába lépnek át.

Végül a mai jelenségek alapján látható, mit jelentenek a közgazdaságra a politikai sympathiák. Bár egy Diehl ellenezte, az a terv, melyet most különös nyomatékkal Philippovich képvisel (*Ein Wirtschafts- und Zollverband zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn*), az az alakulat, melyről a közel jövőben a legtöbb szó fog esni.

A német közgazdaság az volt ma, a mi volt Angliáé a XVII. századig: gazdaságtársadalom állam nélkül. A fordulat már megtörtént. Az állam és külpolitika a közgazdaság szolgálatában megalapozzák a német világgazdasági irányt. Sajátságos igazolása egy csaknem

elfeledett rankeanus elvnek, mely ellentétben a materialista történelmi iskola elvével, mely szerint a technikai, a közgazdasági fejlődés alapja a fejlődésnek általában, — ma is azt tanítja, hogy a nemzeti és állami erők s így a gazdasági erő mértéke a külpolitikai érvényesülés. Végre is a külpolitika nem egyéb, mint a belpolitikai erők egységes összefoglalásának és amaz egységbe összeforrott erők egységes érvényesítésének kifejezése. Ebben az irányban a német külpolitika megtette a magáét.

Dékány István.

ÉRTESÍTŐ.

Újabb kutatások a Toldi-mondára vonatkozólag.

Moór Elemér: *A Toldi-monda és német kapcsolatai.* (Német Philologiai Dolgozatok. XIII. Pfeifer F. 1914. 84 l. Ára 3 K.)

Toldi-mondánk keletkezése még mindig rejtély és figyelemre számíthat minden komoly kísérlet, mely ezen rejtély megoldásának útját-módját keresi. Ilyent nyújtott legújabban Moór Elemér, a ki gazdag olvasottsággal, sok tekintetben ügyesen, éles megfigyeléssel analysálja a Toldi-monda reánk maradt roncsait s Ilosvai feldolgozását és a monda keletkezését új szempontokból igyekszik megvilágítani. A munkának ezen érdemei mellett van több szembeszökő fogyatkozása is.

A bevezető fejezetben a monda keletkezésének eddigi kutatóit — nem tudjuk, mily alapon — önállótlansággal vádolva, ismeretleni igyekszik az új felfogást, mely őt vezeti. Itt határozottságra, teljes világosságra kellett volna törekednie, de az egész fejezet kissé zavaros: egyre hősmondákról szól, holott Toldi-mondánkat történetinek kell tekintenünk, (minők pl. a délszláv népköltészetben a török ellen vívott harcok hőseiről keletkeztek), hiszen nem találunk benne oly vonásokat, melyek alapján keletkezését régibb culturviszonyok korába kellenehelyeznünk és noha a történeti kutatás Toldi Miklós egyéniségét teljesen határozott adatokkal még nem világíthatta meg, nem találunk alapot arra, hogy teljesen elvesszük azt, a mit Ilosvai róla mond, t. i., hogy Nagy Lajos korában élt. — Moór elveti a régi felfogást, mely szerint a hősmonda forrása a történet és a mythos, mely szerint a monda eredetibb a mesénél, mely a hősmonda keletkezését úgy képzeli, hogy bizonyos történeti esemény megtermékenyíti a nép phantasiáját s az így alakult monda anyagul szolgál a költészetnek; az új felfogáshoz alkalmazkodik, a melyet Wundtnál (*Völkerpsychologie* III. 2. 238. s köv. l.) és Panzernél (*Märchen, Sage u. Dichtung*) talált, mely szerint a mese eredetibb a mondánál és ezt nem a nép képzelete kezdi alkotni, hanem énekesek s ha ezek régi the-

máikat már agyonénekelték, újat igyekeznek az újra kíváncsi hallgatóságnak előadni; ezt az új anyagot pedig a mesékből veszik. — Mellőzve azt, hogy mestereinek felfogását homályosan és kritikátlanul jelzi (Panzernek pl. nem sikerül a mondáknak énekesektől való eredetét bebizonyítani), csak arra akarok rámutatni, hogy a Toldimonda keletkezésére analogiát keresve, nem is kellene ilyen, a hősmondák keletkezésére vonatkozó elméletekhez fordulnunk, hanem inkább azon délszláv vitézi énekekhez, melyek a török hódítás korának hőseiről keletkeztek, melyeknél az alakulás módja még szembe-tűnő s kialakulásuk még napjainkban is tart. Itt tisztán látható, hogy mennyiben igazolható a régi felfogás és mi helyes az újban. A monda alakulásának megindításában és kialakításában a nép munkáját ennyire kizárnunk nem lehet és nem szabad mindent csak az énekeseknek tulajdonítanunk. A népen természetesen nem érthetjük a nép összessége lelkének egyöntetű nyilatkozását, szabályos közös munkáját, hanem csupán azt, hogy tagjai közül sokan beszélnek egy-egy történeti hősről vagy eseményről, egyik-másik ügyesebben alakítja ki és ezzel hatással van mások elbeszélésére, mely most már kerekded alakot kezd nyerni; akad itt is, ott is olyan, a ki — noha nem hivatásos énekes — versbe is foglalja, érvényesítve a maga alakító képességét is és el is éneкли; hivatásos énekes, ki vándoréletet él, hallja a prózai vagy verses elbeszélést és még ügyesebben, még gazdagabban alakítja ki; ismerve sok más mondát is — néha mesét is — ezeknek motivumait fűzi a kedveltté vált hőshöz vagy eseményhez; vándorlásában elterjeszti s hatással van más vidék népére is, mely ezt átveszi prózában vagy énekekben s maga is új motivumokkal bővíti; így folytatódik a munka mindenfelé és mindaddig, míg csak a kulturviszonyoknak ezen költészetre kedvezőtlen változása a történeti monda ezen fejlődését meg nem zavarja. Ezt tapasztalták a gyűjtők a gyűjtés munkájának megindulásakor a török ellen vívott felszabadító küzdelmek feldolgozásánál és ily alakulás nyomai érezhetők a régi vitézi énekekre vonatkozólag is. Tehát valóban történeti hős vagy esemény szokta a nép és az énekesek phantasiáját megtermékenyíteni. Márk királyfi pl. történeti hős: Vukašin király fia; rendkívüli testi ereje feltűnt; keletkeztek róla mondák, a melyek ezen erő nyilvánulását példázzák; neve népszerűvé lesz, a testi erőhöz erkölcsi fűződik; mellette feledésbe merül sok más hős; a mit más történeti hősről beszélt a nép és előadott az énekes, az idővel Márkra ruházódik; őhozá fűződik az is, a mit a nép vagy az énekes idegen hősről hallott, így pl. a Vitéz Francisco

motivumai, melyek a délszláv népköltészetbe az újgörögből jutottak.¹ Hunyadi János szebeni diadala, téli hadjárata, várnai és főleg rigómezei csatája szolgálnak alapul a róla szóló mondáknak; Székely Jánosnak rigómezei hősiei küzdelme és dicső halála kegyeletes bámulatra ragadják a körülötte küzdő horvát vitézeket, a kik közül a kevéssé megmenekült hazavitte a csodás küzdelem híret, ezt a naiv, poikus lélek kialakítja és hálás anyagot szolgáltat az ügyes énekesnek.² Az, a mit Panzer feltételez és hirdet, t. i., hogy a mondának kerekded kialakítása és fennmaradása csakis az énekekben való feldolgozás útján gondolható, ezen történeti mondákkal nem igazolható. Vuk pl. eredménytelenül kereste az éneket, mely Hunyadi Jánosnak, mint Lazarević István természetes fiának születéséről szól, de hallotta a mondát prózai formában,³ régiebb és újabb verses feldolgozásai csak újabban váltak ismertekké és feltűnő, hogy a prózai elbeszélésben a kialakítás szebb, mint az énekekben.⁴ A miénkkel egykorú lesinai parasztlázadásról még most is hallhatók szépen kialakított, kerekded mondák prózában a nép ajkán.⁵ Az énekes újításai távolról sem oly merészek, mint a minőknek Moór gondolja, sőt óvatosak: hiszen az előadónak számolnia kell azzal, hogy hallgatói is tudnak egyet-mást a hősről vagy eseményről és igazat akarnak hallani; ezért mondai motivumokat még bátran ruházhat a hősré, a várnai csata eseményeit átteheti a Rigómezőre, de mesemotivumokhoz már óvatosan fordul: Márk királyfinak inkább csak paripájához fűz csodás motivumot,⁶ Hunyadi Jánoshoz csak álmofejtést és tündérekkel való bajlódást, a kik intik, ne vigye az ifjú Székelyt csatába;⁷ mesemotivumokat bátrabban fűzhet Székely Jánoshoz és ennek is megvan az oka: történeti szereplése ugyanis tüneményeszerű: első hősi küzdelmében dicső halállal múlik ki; csodás jelenségnek tekintik és ifjúságáról megemlékezve, sárkányokkal és tündérekkel hozzák összeköttetésbe.⁸

¹ L. *Irodalomtört.* Közl. XXII. 407—412. 1.

² L. *Ethnographia.* XXIII. k. 1. s. köv. 11.

³ L. *Rječnik*-jében *Sibinjanin Janko* alatt.

⁴ L. Bogišić: *Nas. pj.* 8. sz. é.

⁵ L. Vodnik: *Povijest hrv. kujiž* I. 115. 1.

⁶ L. pl. *Mat. Hrv. Nar. pj.* I. 2. 44. sz. é.

⁷ *Mat. Hrv. Nar. pj.* I. 1. 78. é.

⁸ *Ethnographia.* XXIII. k. 11. s. köv. 1.

Ily analógia arra az eredményre vezetett volna, hogy egy történeti Toldi Miklósról, kinek bizonyára csak testi ereje tűnt fel és vált emlékezetessé, mondák keletkeztek és ezekben kialakulásuk folyamán sok motívum, melyet a nép és a hegedősök egykor más mondai hősöz fűztek, Toldira ruházódott. Ezek a mondai hősök lehetnek magyarok, lehetnek idegenek is. Ily elbeszéléseket és énekeket hallhatott jó Ilosvaink és «szép renddel» versekbe szedett mindent, a mit innen is, onnan is hallott. És tekintve, hogy a «spielmann», az «igrec» vagy «pjevač» és a «hegedős» nem azonosíthatók és mindegyiknek más és más a hallgatósága is, ismerve főleg az alföldi magyarság gondolkodását, az az aggodalmunk is támad, hogy a «hegedős» még óvatosabb lesz mesemotívumoknak történeti monda hősére való ruházásában, mint a délszláv énekes.

De ha Moór más úton indult és a mese- s költőelméletet alkalmazta Toldi-mondánkra, vizsgáljuk, hogyan járt el ebben a tekintetben!

A mondatát szerinte «létrehozzák . . . az énekesek»; «egyes hősi dalok alkalomadtán a nép közé is eljutnak». Ezen elvből kifolyólag egész fejezetet szán a hegedősöknek; első sorban a legélesebb kritika tárgyává teszi Sebestyén Gyula *A magyar honfoglalás mondái* című könyvének az énekesekről szóló fejezetét. Sebestyénnek minden gondolatában csak szörnyű eltévelyedést lát és Birkás Gézának figyelemreméltó értekezését, mely a Toldi-mondát a francia Guil-lanne-monda Rainouartjával veti egybe,¹ elutasító kézmozdulattal intézi el, utalva arra, hogy ennek értékére vonatkozólag függetlenül ugyanarra az eredményre jutott, mint Karl Lajos.² Elvetve mindent, a mit Sebestyén mond, Moór negatív eredményt állapít meg: középkori mulattatóink nem lehettek a pogánykori népénekesek utódai; ezeknek helyét a szláv mulattatók és a német spielmannok foglalták el. A negatív eredmény ily határozott megállapítását aligha előzte meg a töprengés ily kérdéseken: A keresztény vallásnak az udvarban való meghonosodásával elveszhet-e teljesen a pogánykori énekmondóknak minden nyoma? Nem tehető-e fel, hogy ily mulattatókban van alkalmazkodó képesség is? Vagy, ha már az udvar őket, mint a pogányság emlékét, kizárja, nem tehető-e fel bennük annyi szívósság, megszokott foglalkozásukhoz oly ragaszkodás, más foglalkozáshoz oly kedvetlenség, hogy most már más közönsé-

¹ *Ethnographia*. 1912.

² *Irodalomtörténet*. 1914. 94. l.

get keressenek, mely a hatóság figyelmének elkerülésével is meghallgatja és istápolja őket.

A szláv eredetű igriczeket úgyszólván csak megemlítve, behatóan foglalkozik a spielmannjárással Magyarországon. Ezen egy ívnyi ismertetés abszolút érték tekintetében a dolgozat legbecesebb része: adatai határozottak, szorgos utánjárással, ügyes körültekintéssel vannak egybeállítva; a kép gazdag és bevégzettséget éreztet; csupán arról feledkezett meg Moór, hogy Sebestyén Gyulának, a ki ezen képnek már megadta vázlatát, érdemét elismerje. Hogy a «spielmann»-ok nemcsak Magyarországot árasztották el, hanem még Dalmáciát is, mely pedig szinte prædestinálva volt arra, hogy ott az olasz kultúra hasson át mindent, arra értékes adataink vannak: az egyházi dráma legrégebb horvát maradványai nem olasz, hanem német mintát éreztetnek és a reánk maradt legrégebb horvát műköltészeti lyrai darabok költői «frava»-jukhoz esengenek és sűrűn emlegetik a «rožanec»-ez (Rosenkranz).¹

Igen értékes a dolgozat következő fejezete is, mely a Toldi-monda anyagával foglalkozik: egybeállítja a Toldiról szóló megemlékezéseket, szájhagyományt és kimutatja, hogy volt Ilosvaitól független Toldi-mondánk és «valószínű» (a bevezetésben jelzett alapelvekből kifolyólag azt kellene mondania: «bizonyos»), hogy voltak róla szóló énekek is. Ezen szempontból most valóban ügyes és mélyreható analysis tárgyává teszi Ilosvai munkáját és az ifju Toldiról szóló részben 6 egységes, magában befejezett egészet alkotó, egymással szerves kapcsolat nélkül csak biographikus rendbe fűzött (ebben a tekintetben a délszláv Márk királyfi-cyclusra emlekeztet) kalandot különböztet meg; ezek: 1. Otthoni élmények (33—66. s.), 2. Budán (—118. s.), 3. a párviadal a cseh vitézzel (—160. s.), 4. a csehországi kaland (213—304. s.), 5. az összeütközés a királylyal (341—391. s.) és 6. a kibékülés (305—340. s.). Valószínűnek tartja, hogy ezen kalandok mindegyike eredetileg önálló hősi ének volt. Hogy énekek lehettek, azt igazolja Balassi B. XX. és XXX. sz. éneke is, melyeket a költő «az Toldi Miklós-éneke mintájára» és a «Toldy Miklós-nótára» szerzett és ezen hivatkozásban aligha célzott Ilosvai «Toldi»-jára. Hogy énekek szolgálhattak Ilosvainak forrásul, azt valószínűvé teszi a szép alliteratio is, mely a Prágában összegyűlt királyok és császár megfenyegetésében (294—295. s.), a Lajos királyt apródjainak ne-

¹ L. Vodnik i. m. 60. és 85. l.

veletlensége miatt korholó kifakadásban (341—348. s.) és az ősz szakállhoz intézett monológban (349—350. s.) jelentkezik. Itt erővel teljesebb Ilosvai előadása, mint az elbeszélés többi részeiben, hol a feldolgozónak saját *stylusa* érvényesül. Külön foglalkozik Moór az újhelyi viadallal, melyet a hagyomány Mátyás király korába helyez; Ilosvai ezt is felvéve, Nagy Lajos korába tette.

Azt a határozottságot, mely ezen két fejezetben oly szépen érvényesült, már nem találjuk meg a következő kettőben. Ezek közül az első a Toldihoz fűzött motívumokat az Erős Jancsi és az Aranyhajú mesemotívumaira igyekszik visszavezetni, melyeket hegedőseink a *spielmannok* hatása alatt ismerhettek meg. Az egybevetés ott-ott erőltetett és akárhány motívum inkább délszláv történeti mondák hőseihez fűzöttekre emlékeztet. Vegyük ezeket sorra!

Az Erős Jancsi-mesékben a hős születése csodálatos — és «Toldinak is tulajdonkép csak az anyjáról van szó; az atyját megemlíti Ilosvai, de a haláláról nem értesülünk». — Toldival való hasonlóságot keresve ebben a tekintetben, jóval többet találunk Márk királyfiiban; a délszláv hősi énekek említik ugyan atyját, de hozzá való viszonyát mellőzve, mindig csak édesanyjával való összekötésével foglalkoznak. Csodás egyikük születésében sincs; nem csodás, de legalább rendkívüli Hunyadi János születése, ki a délszláv néphagyomány szerint Lazarevió Istvánnak és egy szebeni, illetőleg más változatokban egy budai leánynak természetes fia, Janka ikertestvére.

Jancsi roppant erős gyermek — «Erős, vastag gyermek Toldi kicsiny korában» Ilosvainál. — Hunyadi János is erős, vaskos gyermek és játékban legyőzi társait.¹

«Jankó evési és ivási képessége óriási». Ezzel párhuzamba állítja Moór azt, hogy «Miklósnak akkoron sok máj adatott vala (Ilosvai, 30. s.) és «Vétek az lőn benne, hogy részeges vala». Sokat eszik Márk királyfi, de bírja viszont az éhezést is; még többet iszik; bírja a bort, de sokszor le is részegszik és bajba jut.

Találó összehasonlítás, hogy Jankó is, Miklós is otthon és a mezőn dolgozik, hogy mindkettőt fékezhetetlen ereje bajba, gyilkosságba sodorja, miért azután bujdosniok kell.

Erős Jankó otromba fegyverrel (vasbot, buzogány) megy viálgá. Toldi fegyvere a héttolú buzogány, a göcseji monda szerint hárommázsás vasbot, melyet két ujjával pöndörget. Márk királyfi

¹ Vuk: *Rječnik*.

is szereti az otromba fegyvert, legjobban a hattollú buzogányt, melylyel könnyedén játszik.

Jankó szolgálatba lép; rendszerint furcsa bért köt ki magának; Toldi is «csak étjéért szolgál». A szultán szolgálatába lép Márk is, Hunyadi János is, Székely is; Jaksié Demeter Hunyadi János szolgálatába, bért nem kérve, de számítva arra, hogy elcsábítja és feleségül nyeri a vajda leányát.

Találó Jankó és Miklós bikaviadalának egybevetése; a királyi konyhán teljesített szolgálat néhány vonásában emlékeztet Jankónak és a dán Havelocnak ily szolgálatára. Nincs meg Toldiban Haveloc azon vonása, hogy szájából láng csap ki, a miből nagy jövőt jósolnak; ily vonást emelnek ki a délszláv vitézi énekek Vuk despota rajzában.

Helyes Toldinak és az Aranyhajúnak egybevetése az alacsonyrendű szolgálat, a nemességpróba, a száműzetés és az ismeretlen campeador tekintetében.

A tárgyalás negyedik fejezetében a szerző az öreg hőssel foglalkozik.

Míg Toldi történetének első részét két meséből vezeti le és irodalmi függési viszonyt nem akar megállapítani, addig a hős öregkori tetteit a német népies moniageból származottaknak tekinti. Ezen moniagenak eredetét, a francia epikából való származását, a német hősmondákban való elterjedését szépen ismerteti. Itt a harczias barátok közül a legismertebb és legsűrűbben emlegetett: Ilsan barát (Alpharts Tod), a kinek sok baja támad szakállával; különösen a szembeszökő hasonlóság Toldinak az olaszszal vívott és Ilsannak párviadala között: mindkét történetben megvan s a király haragja valamilyen gyilkosság miatt (ezt a gyilkosságot Szilády csak feltételezte), a király szorongatott helyzete, a barátruhában — a királytól fel nem ismerve — folytatott harcz, a kérdezősködés a hős iránt és a megkegyelmezés. A hasonlóság mindenestre szembeszökő, de talán még feltűnőbb a Toldi-monda ezen része és azon boszniai vitézi ének között, mely Filip Magjarin (Ozorai Fülöp) és az óriás Halil küzdelméről szól.¹ Az óriás Halil a mohamedán délszlávok vitézi énekeiben sokszor lép a keresztyén délszlávok énekeinek Márkja helyébe.

Moór itt a moniage-történetek nagy apparatusával dolgozik, holott a Toldi-monda ily történetről nem tud. Ilosvai csak barát-

¹ L. *Ethnographia*. 1914.

ruhát emleget, melyet Toldi csak egy alkalomra vesz fel: «Klastromban gárgyántól barátruhát vöve» (318. s.) és «Nyakában csuklyája lógdogál vala»; a barátruhát úgy látszik csak azért öltötte, hogy meg ne ismerjék, vagyis teljesen úgy tesz, mint Márk királyfi, mikor Koszturai Minja ellen indul viadalra.¹ Abból, hogy Dugonics ország-szerte ismert közmondás gyanánt feljegyezte ezt: «Úgy él, mint Toldi Miklós lova a szeméten», még nem következtethetünk Toldihoz fűzött moniagera; erre Moórt bizonyára Arany J. feldolgozása készítette. Toldi Miklós lovának sorsára jut sok délszláv hősnek lova is, mikor gazdája török fogságba kerül.

A prágai kalandnak egybevetése a «Rosengarten» vormsi kalandjaival erőltetett és az egybevető maga is kénytelen beismerni, hogy «mellékességekben majdnem teljes az egyezés, csak ép a földolog, a párviadatok hiányoznak Toldi történetében.» (77. l.)

Az összehasonlítással Moór feltétlenül érdemes munkát végzett, de a rejtélyt nem oldotta meg teljesen, azonban új utakra-módokra irányította a figyelmet; ezzel pedig új rejtélyt vetett fel, hiszen a lényegesen kiemelt motívumok nagy része megtalálható Toldi Miklós kortársairól vagy vele egy nagyobb korba eső hősökrol szóló délszláv vitézi énekekben is. Hogy pedig éppen a XVI. században vannak ezek nagy hatással a magyar költőkre és a népköltészetre, arra a *Kőműves Kelemenné*, a *Szilágyi és Hajmási mondája*, a *Vitéz Francisco* és a *Béla király és Bankó leánya* délszláv rokonai vallanak.²

Szegedy Rezső.

A «Nyugat» új regénye.

Szini Gyula : *Profán szerelem*. Regény. Nyugat irodalmi és részvény társaság, 1914. 8-r. 184 l. Ára 4 K.

Vannak olyan könyvek — és sajnos, újabb szépirodalmunkban nagy számmal — melyek már az első lapon fölbosszantják az olvasót; a mint tovább halad bennük az ember, bosszankodása egyre nő, majd fölháborodássá fokozódik, végül, mikor a könyv végére ért, teljes csömör vesz rajta erőt. Ezeknek a könyveknek sorába tartozik, mint

¹ Bogošić, 20. é.

² L. *Ethnographia*. XXI. 9. l., *Irodalomtört. Közl* 1915. 26. l., *Budapesti Szemle*, CLIII. 404. l.

fajának egyik legriasztóbb példája, Szini Gyula új regénye. Alapjában véve minden szóért kár, a melyet rá vesztegetünk, s még óvni is felesleges tőle a jóízlésű közönséget: a ki kezébe veszi a könyvet, visszaborzad a czimlapján éktelenkedő ízléstelen, torz rajztól s az első lapok után — ha nem kritikus, a kinek végig kell olvasnia — rögtön félredobja. De föl kell emelni tiltakozó szavunkat, nehogy az utókor hallgatásunkat bűnpalástolásra magyarázza.

A regény hőse egy kétes existentia. Így kell neveznem Szodoma Pált — *nomen est omen!* — mert állítólag gyakorló orvos, de mi csak azt látjuk, hogy rendes foglalkozása nincs, pénze pedig csak akkor van, ha egy éltesebb hölgy kisegíti. A sors négy nőt vet útjába. Az egyik az említett idősebb nő, egy vidékről Budapestre került mozi-tulajdonosnő; ez kitartja. A másik az asszonyság barátnője, egy vidéki tanár felesége, a ki Pesten a klinikán fekszik; ennek halálos ágyán képtelen bókokat súg a fülébe és szerelemre csábítja, azzal az okoskodással, hogy a haldokló asszonynak — de inkább átadom a szót a szerzőnek: «már nincs sok ideje rá, hogy számoljon az emberek erkölcsi előítéletével. A ki úgy szeretne, a hogy az érzelmei kívánják, mert nem volna más érdeke, mint hogy az alatt a rövid idő alatt, a mi a számára még hátra van, fenéig kiürítse a szerelem poharát. Csak egy haldokló asszony tud igazán szeretni, a többi számító.» A harmadik az első asszony leánya. Ártatlan, tizenhét éves leány; tudja, hogy Szodoma urat az anyja kitartja, de azért halálosan szerelmes bele. Anyja nem is tiltakozik ellene, de előbb férjhez akarja adni, hogy aztán a leány tetszése szerint szerethesse közös gavallérjukat. A leány azonban egy ízben már-már Szodomáé lesz, de szerencséjére leeseik az arany karperecze, s az éhes gavallér inkább az után nyúl s elrohan vele a zálogházba. Másodszor azonban nincs már a leánynak karperecze, hogy megmentse. Szodoma el is jegyzi, de ekkor megismeri az orfeumok gyönyörű csillagát, Soledad kisasszonyt, a kinek spanyol neve alatt egy akácfa-utczai zsidóleány rejtőzik. Soledad szép és hideg, és a mint már az ilyenfajta regényekben szokás, teljesen ártatlan, férfit nem szeretett. Itt már nehezebb Don Juanunknak a dolga, a raffinált, szenvedélytelen tánczosnő nem borul a lába elé, annál kevésbbé, mert egy fiatal gróf kéri nőül. Szodoma úr még sem esik kétségbe; bármí áron gazdaggá akar lenni, mert a pénz minden zárhoz kulcs. A tánczosnő azonban egyszerre, miért, miért nem, megszereti az «egyetlen, igaz szerelemmel», s miután a férfinak sikerült egy halálos ágyon fekvő ügyfele zsebéből 50,000 K-t kilopnia, pár hetet töltenek a

Rivierán. A mint a pénzük elfogy, Szodoma elhagyja a leányt, Soledad szíve pedig mérhetetlen fájdalommal telik meg és — elfogadja egy orosz herczeg hódolatát. Ez az egyetlen igaz mozzanat a regényben.

Ez a részletesen bemutatott cselekvény fölment a regény beható elemzése alól. Hogy az egész mese köznapri képzeletnek terméke, mely a képtelenségek halmozásában keresi a nagyszerűt; hogy személyei nem emberek, csak lélek nélküli bábok, a kiket az író mindig úgy használ, a mint szüksége van rájuk, s így jellemzésről a regényben szó sem lehet: azt nem kell bizonyítanom. Egy alakját azonban ki kell emelnem. Ebbe a környezetbe, mely nyilvánvalóan a fővárosi élet hű photographiájaként kíván szerepelni, beállít egy öreg főurat. Ez a főúr maga mellé veszi orvos-titkárul Szodoma urat, s pár hónap múlva — miért, miért nem, de ép úgy, mint Soledad — annyira megszereti, hogy fiává akarja fogadni s reá akarja hagyni czímét és vagyonát, azzal a föltétellel, hogy Soledad — a kit az öreg gróf, mellékesen megjegyvezve, csak egy ízben látott, — kikeresztelkedik s nőül megy Szodomához. Ha pedig vonakodnék, Szodoma elveszti az örökséget. Divat az öregebb Dumasnak s a régi romantikusoknak képzeletét megróni szertelenségükért — de meg vagyok győződve, hogy ők elfordultak volna ilyen képtelen indítéktól, s restelltek volna ilyen üres deus ex machinákkal dolgozni. El lehet gondolni, milyen æsthetikai értéke van az ily fogásokkal megalkotott regénynek.

Hátra volna még, hogy a regény másik végzetes fogyatkozásáról szóljak, arról a teljes erkölcsi nihilismusról, mely az egész cselekvényt élteti s minden részletében kiütöközik — annál könnyebben, mert az író egyáltalán nem iparkodik leplezni. Hogy milyen erkölcsi fölfogásból született meg a regény, azt a tartalom-vázlat eléggé mutatja. A részletekre kitérni, ízeire bontani e fölfogást, egyenként megvilágítani az erkölcsi érzésünket fölkorbácsoló mozzanatokot, nincs terünk. Úgy véljük, két idézet minden súlyos bírálatnál többet mond. Az egyikben a főhős cynikus iróniával tisztázza az erkölcs és erkölcstelenség fogalmát: «Az erkölcs . . . egy korlátolság, egy szegénység, egy lemondás . . . Mindaz, a mi szép, a mi rendkívüli, a mi meghaladja az emberi erőnket, a mi kiválik a sok közül . . . erkölcstelen. A szerelem, a művészet, a lázadás a megszokottság ellen, az újítás, a lángész mind egytől-egyig ‚immorális‘.» — A másik ép oly cynismussal, de már irónia nélkül adja a szerelem és házasság fogalmainak meghatározását: «A szegény embernek himnie kell az egyetlen

igaz, örök szerelemben, a melyet a gazdagok minden kincse sem tud megszerezni, megtántorítani. Hinnie kell a szent házasságban is, a melylyel olykor a szegény ember is szert tehet ép oly üde, finom, érintetlen nőre, mint a leggazdagabb ember.»

Ezek után nem lehet kétséges, hogy ez az úgynevezett regény alapjában véve nem más, mint a nyers, vad, érzéki váagnak és a pénzsomjnak dicsőítése, s az irodalom körébe csak akkor tartozik, ha minden nyomtatásban megjelent művet oda számítunk.

r. r.

HUMANISMUS ÉS VILÁGHÁBORÚ.¹

Mindenek előtt mélyen érzett köszönetemet fejezem ki «A humanista gymnasium barátai bécsi egyesületé»-nek a szíves meghívásért s a kitüntető fogadtatásért. Köszönettel tartozom azon üdvözlő szavakért is, melyekkel a császári tudományos Akadémia elnöke megtisztelni szíves volt. Teljes mértékben méltánylom azt a körülményt, hogy az első vagyok honfitársaim közül, ki ily meghívásban részesül. A nehéz idők közelebb hoztak bennünket egymáshoz; physikai értelemben ugyan mindig közel voltunk, most azonban egymás kölcsönös megértése is kezd terjedni. A csatateren vállalva védelmezzük fönmaradásunk közös érdekeit; közös érdekeket védünk itt is, oly téren, hol voltaképen már jó ideje munkálkodunk együtt, s újabban hasonló szervezeteket is létesítettünk. De most az erők egyesítése a jelszó, mert a ,humanistikus műveltség eszménye‘ — melynek ápolására alakult ez egylet, — soha sem homályosult el annyira — s épen ezt törekszem kimutatni — mint most, e minden idők legszörnyűbb és legáldatlanabb háborúja idején, az ebből eredő világ-helyzetben, ez áramlatok s ellentétek közt, melyek a harcot felidézték s melyek, sajnos, aligha fognak egyhamar elcsöndesülni.

Már maga a civilisált világban támadt szakadás, a nemzetek kölcsönös elfordulása egymástól, a mi a világháborúval jár, oly válaszfalakat létesít, melyek meggátolják a szabad szellemi érintkezést; s ezek a válaszfalak még csak erősödnek a példátlan politikai, nemzetiségi gyűlölet által, mely az össze-

¹ A bécsi *Verein der Freunde des humanistischen Gymnasiums* évi nagygyűlésén folyó évi június hó 6-án a császári Akadémia termében tartott német nyelvű előadás nyomán.

ütközést okozta s mind szélesebb körökre terjedt. Ez a szakadás első sorban azon tanulmányokat s szellemi irányokat fenyegeti, melyek eredetök, céljaik s eredményeik szerint kiváltképen nemzetközi jellegűek; tehát mindenek előtt épen nevelésünk humanistikus irányát.

Mivel nekem, egyes szomorú jelenségek miatt el nem csüggedve, rendíthetetlen meggyőződésem, — a mint azt hazám nyilvánossága előtt is kifejeztem, — hogy épen a tudományra vár azon nemes hivatás, hogy a világháború végével a cultur-népek békés és munkás közeledésének útját egyengesse: azt a kérdést kívánom — szíves engedelmeükkel — néhány megjegyzéssel megvilágítani: minő vonatkozások állanak fenn egyrésztől a mi humanistikus nevelési rendszerünk és az ó-kor tanulmánya, másfelől a mai világháború mozgó erői, céljai s veszélyei közt? minő feladatok hárulnak ránk e vonatkozásokból azon szellemi érdekekre nézve, melyek bennünket összefűznek?

Nem szükség e körben szót vesztegetnem a humanista-tanulmányok védelmére, melyek — Jacob Burckhardt szerint — 'életfogytig tartó eszközei a művelődésnek s az élvezetnek', vagy mint Henri Poincaré néhány évvel ezelőtt ugyane gyűlekezetben mondotta: «pour la saine nourriture des lettres classiques».

A humanitarius oktatás alapjául szolgáló ó-kori tudománynak napjainkban való helyzetét illetőleg, azt hiszem, megállapíthatom, hogy e disciplinák, a kutatásnak ezen ágai az értékek átértékelésének mai nyugtalan napjaiban, némely támadás ellenére, semmit sem vesztek érdekükből, fontosságukból, becsükből, feladataik sokoldalúságából. E mellett tanuskodnak a kutatás csodálatraméltó eredményei, a melyek, mondhatni valamennyi cultur-nép legkimagaslóbb szellemeinek közreműködésével, az utolsó félszázadban egészen átalakították az ó-korra vonatkozó ismereteinket, mind terjedelem, mind tartalom tekintetében. Méltán mutatott rá ugyane helyen Willamowitz-Möllendorf, hogy itt az igazság eltolódása annak elmélyülésével egyértelmű, s hogy most az utánképzettből a valóhoz hatoltunk át. Mindenesetre gyökeresen megváltozott a classikai ideal felől való felfogásunk, nem csupán a Winkelmann-Lessing korszakáéhoz, hanem a renaissance-éhez képest

is; talán éppen ezért esappant meg némi részben a naiv ábrándozás, melyet a hiányos és téves ismeret táplált; de vajon ez a fordulat nem a legjobb bizonyíték-e éppen azon elitélő tammal szemben, mely az ó-korra vonatkozó tudományokat, különösen a classica philológiát, mint „egy önmagában feloszló, czéltalan, az élettől s minden kihatástól távol eső analytikus munka tárgyát” kívánta feltüntetni?

Még az értelmiség tágabb köreinek érdeklődése is az ó-kor megismerése iránt s az érzék annak szellemi kincsei iránt napjainkban inkább növekvőben van, mint hanyatlóban. Látjuk, hogy a színpadi technika és a színművészet legmodernebb törekvései arra irányulnak, hogy az antik tragœdiát lehetőleg hamisítatlan alakjában élvezhetővé tegyék a modern ember számára. Szemlélője voltam tavaly a kísérletnek, mely Aischylos *Agamemnon*-ját a syrakusai antik színpadon mutatta be, s nem rég hallottuk, hogy California őserdeiben, San-Francisco közelében görög drámákat görög nyelven s görög mintára készült színpadon adtak elő. Ha ily eseteknél a tudományos alaposság sokszor kénytelen is jelentékeny engedményeket tenni, mind e jelenségek együttvéve nem bizonyosságai-e a görög költészet iránt való eleven érzéknek, s annak a törekvésnek, hogy ismerete oly társadalmi osztályokba is behatoljon, melyek humanitarius nevelésben nem részesültek?

Látjuk, hogy az archæologiai érdeklődés is növekvőben és terjedőben van. Erre vall a népek nemes versenye, mely ásatások útján az ó-kor művészi és archæologiai hagyatékának kincseit szaporítani törekszik. Látjuk, hogy minden új papyrus-vagy palimpsest-lelet hangos örömet kelt a tudós-világban s az antik emlékek magyarázata és feldolgozása a muzeumi tevékenységben s az irodalomban soha nem sejtett módon föllendült.

Mindebből önkényt kiviláglik, hogy korunk — a háború kitörése előtti időket értve — akármely más, régibb kornál inkább érzi szükségét az ó-kor tanulmányozásának, érzi, hogy az ó-kor, kivált a hellen cultura legnemesebb megtestesülése napjainkban is ható, nevelő erő maradt, és hogy éppen nemzedékünk hiányai és hibái teszik szükségessé, hogy „ha római közvetítéssel is, a hellén szellem örök-ifjú forrásából életerőt, élet-

kedvet és életbölcseiséget merítsünk. Kétségtelen, hogy «a hellenség és annak tanulmányozása által valami közösség, közös hit érzése terjed el a föld színén . . . és hogy az összes culturák fölött kell lenni bizonyos egyetemességnek, a mihez a görögség nyújtja az alapot.» A mi különösen a görögök szépség-eszményét illeti s ennek érvényét a művészetben, arra nézve kétségbevonhatlan jogcímük volt azon a réven, mert ők, minden más népnél inkább, az emberi test formáinak, fejlettségének, erejének, összhangjának tökélyét valódi, nemes és — legalább az ő erkölcsi felfogásuk szerint — tiszta cultus tárgyává tették. Egész nevelési rendszerök, nyilvános és magánéletök rendje, vallási és társadalmi fölfogásuk arra a hitre volt alapítva, hogy az emberi test szépsége és ereje ép oly megnyilatkozása az istenekhez való hasonlatosságunknak, mint szellemi erőnk működése, miért is azt ép úgy kell művelni, fejleszteni, megbecsülni és érvényesíteni, mint emezeket. A mezítelenség náluk sem a szemérem megtagadását, sem az érzeki inger kihívását nem jelentette: az az emberi test istenadta és istenszerű szépségének, erejének, hajlékonyságának teljes és közvetlen megnyilatkozása volt csupán, s a kik azt ilyenül tekintették és fogták fel, azok jogosult törvényhozói voltak minden korok szépségfogalmának.

Ámde hálával tartozunk az iskolának azért is, a mit a római világ ismeretéből nyújt. A rómaiak ugyan szellemileg nem egészen egyenrangúak a görögökkel, különösen művészetök jóformán csak visszénye volt a hellennek, de erkölcsileg, a míg teljesen meg nem romlottak, határozottan fölébük emelkedtek tanítóiknak. Utóvégre is a legférfiasabb nemzet voltak, melyet a világ látott; komoly önérzetükből és jellemzilárdságukból nem tanulhatunk eleget ma is, sőt ma többet mint bármikor, szemben az üres fejű és üres szívű henczegés és ágaszkodás ama példáival, melyek a legtöbb európai nép közeletében fölburjánzanak.

Legfőként tehát egy kipróbált nemes ideál fentartásának a szüksége indít bennünket arra, hogy szót emeljünk az iskola terén a humanismus, az ó-kor vezető népei életének és szellemi kincseinek tanulmánya mellett; s minél inkább eltűnik a gyakorlati életből az ideális vonás, helyet adva a kétszínű hypokrisisnek s a szemérmetlen cynismusnak, mennél inkább

igyekszik a «banauson» az iskolába is benyomulni: annál szilárdabban kell ragaszkodnunk a classikusokhoz és az ő idealismusukhoz; mennél inkább megkurtítja az élet fiatal-korunkat, s betegíti annak virágkorát sivár józanságával, skepsise- és anyagiságával: annál inkább szükség van arra, hogy a lélek fiatalos lendületét és idealismusát, ifjúi tisztaságát az iskola útján megvédelmezzük.

Mielőtt a humanista tanulmányokat védelmünkbe vennénk a világháborúból sarjadó veszélyekkel szemben, egy futó pillantást kell vetnünk az eddig kiállott harcra, nevezetesen arra a harcra, melyet a modern reform-törekvések kényszerítettek ránk.

A XIX. század első felében történt, hogy a francia romantikus iskola irodalmi és művészeti téren kiadta a jelszót: «Qui nous délivrera des Grécs et des Romains?» Egészen természetes volt, hogy e fölszabadulásnak igyekeztek az oktatás terére is utat nyitni; nem hangzik-e ez hasonlón az újabb idők sokat ismételt intő szavához: ne fiatal görögöket és rómaiakat neveljünk az iskolában, hanem fiatal németeket. Nos, azt hiszem, a mostani háború sok minden egyéb közt azt is bebizonyította, hogy a német gymnasiumok a görög és latin tanulmányok felkarolása mellett is ugyancsak derék és áldozatkész «fiatal németeket» neveltek!

Módszeresen akkor indult meg Franciaországban a harc, mikor az 'Enseignement moderne' kialakulása a vele járó irodalmi jelenségeket is meghozta. Jól emlékezünk Raoul Frary-nak nálunk is sokat vitatott könyvére: *La question du Latin*, mely a nyolczvanas években a classikus nyelvek kiküszöbölését követelte, s helyöket földrajzi, s modern nyelvi és irodalmi oktatással kívánta betölteni. Frary, az École Normale Supérieure volt tanítványa, temperamentumos ellenfelére akadt az ugyanazon iskolából kikerült Vessiot-ban, — meg is jegyezték, 'Normalien contre Normalien', — az utóbbi, ugyancsak *La question du Latin* című könyvének homlokára e metsző jelíget ígtatta: «Ipsique penates evertere suos . . .» A harc — a francziáknál — nem is szűnt meg, míg egy gyökeres reform 1902-ben az Enseignement Secondaire-nek oly alakot nem adott, mely mesterséges szervezés által igyekezett minden kívánsággal

és hajlammal, kivált pedig az úgynevezett gyakorlati követelményekkel számot vetni, voltaképp azonban a fürdővízzel a gyereket is kiöntötte, midőn a classikai nyelvek oktatását teljesen fölládozta a modern nyelvi s valami igen felületes természettani oktatásnak. S mi volt az eredmény? Az, hogy nem csak a 'latej-nerek', hanem első sorban a gyakorlati hivatások képviselői s velők együtt egész Franciaország előkelősége, fölháborodva keltek ki a siralmas eredmények ellen, melyeket e rendszer fölmutatott, annyira, hogy e mozgalom az ifjúságra is átterjedt s nagy arányú szövetség jött létre a régi oktatási rendszer visszaállítása czéljából.

Németországban természetesen nem fejlődött odáig a dolog. Ott is tettek engedményeket a nem humanistikus vagy legalább nem tisztán humanistikus felsőbb iskolák érettségi jogosítványa dolgában, mi által a humanitarius gymnasiumnak erős versenytársa támadt, messze menő kísérletezést is eltűrtek különböző fajú reform-gymnasiumokkal, de a valódi gymnasium maga a különböző jelszavak alatt küzdő pártok támadásai közepett érintetlen maradt s a legkülönbözőbb szellemi irányok és hivatások kiváló férfait számítja parthívei közé.

Fejtegetéseim tulajdonképeni czélja nem engedi, hogy e visszapillantást a reform-mozgalmak rajzává szélesítsem, melyeket a most dúló világháború ügyis elnémitott. Csak azt említem föl, mint különösen jellemzőt, hogy imitt-amott oly reform-törekvések mutatkoznak, melyek igen is kétes joggal élnek a gymnasium nevével. Nekünk, a gymnasium barátainak, csak elégtételül szolgálhat az a bálvány-imádás, melyet iskolánk nevével úznak. Ma már nem csak különböző reform- és leány-gymnasiumok vannak, hanem munkás-gymnasiumok is, melyeknek semmi közük a gymnasium valódi lényegéhez. Annak a jele ez, hogy mindenki igyekszik gymnasium-végzett ember lenni, a nélkül természetesen, hogy valóságos gymnasiumi tanulmányokat folytatott volna. Szívesen feláldozzák a gyakorlati szükségnek a lényegét, de gondosan megtartják az egyedül üdvözítő — elnevezést!

Mint látjuk, a humanitarius gymnasium ellen irányuló áramlatok két forrásból fakadnak. Egyik az élet gyakorlati követelményeiből ered. Ez az a tér, hol a reformáló buzga-

lom leghamarabb van készen tanácsaival, a hol minden laikus végtelenül könnyűnek és egyszerűnek látja a baj orvoslását: hiszen nem kell hozzá egyéb, mint a gyakorlati élet tapasztalata alapján a tantervhez hol itt, hol ott hozzátoldani valamit, vagy elcsipni belőle, rendeleti úton most erre, majd arra rámutatni, népszerű követeléseknek formailag érvényt szerezni s közben könnyű dicséretet is aratni, a nélkül, hogy az ember bármely irányban is jó és komoly eredményt ért volna el.

A fő tévedés, mely az iskolai kérdésekben szinte általános, épen az a hiedelem, mintha a középiskola arra való volna, hogy aprópénzzel lásson el az élet útjaira; holott nem szolgálhat s ne is szolgáljon másra, mint hogy általa bizonyos szellemi tőkét szerezzünk, a mely, ha folyvást gyarapítjuk, elegendő lesz arra, hogy kamataiból szellemi háztartásunkat fedezzük.

Ha ez a szempont vezérel, akkor a gyakorlati követelmények érvényesítésénél a középiskola reformjában soha sem fogjuk eltéveszteni sem a kellő elővigyázatot, sem a kellő mértéket.

A másik, erősebb és veszélyesebb forrás, melyből a gymnasiummellenes áramlat ered, a *nemzeti nyelv és nemzeti cultura követelménye*. S ezzel elérkeztünk azon ponthoz, a hol a humanista oktatás problémája a mai világháborúval érintkezik.

A humaniorákat a nemzeti szaktárgyak s a természettudományi ismeretek gátjául feltüntetni — helytelen. Mindig jól összefértek mind a kettővel s ha nem sajnálunk visszafelé nyomozni, látni fogjuk, hogy a humanista-tanulmányok, a szabad természet-kutatás és a nemzeti irodalom fejlődése eredetüket egy és ugyanazon történelmi korszaknak köszönik, az olasz renaissance korszakának.

Ámde nem szabad nagyon is szűken értelmeznünk a humanisztikus vagy classikai műveltséget, nem szabad azt lezártnak, halottnak tekintenünk, oly valaminek, a mi változatlanul szállt át reánk s a mit szintén változatlanul kell tovább adnunk, a mi e szerint soha sem lehetne élő sajátja egy jelen nemzedéknek. A bécsi egyetem kitűnő tanára, Lorenz von Stein, *Közigazgatás-tan*-ában azzal a merész, de lényegében találó szóval élt, hogy a classikai műveltség megértetője és birtoklója szellemi téren a multnak, mint jelenvalónak. S Macaulay, a ki bizonyára

egyik legnemesebb képviselője annak a megbecsülésnek, melyben a szín-angol cultura részesíti a classikai tanulmányokat, Baconról szóló tanulmányában azt mondja: «Nem hiszszük, hogy adósak maradnánk megbecsülés dolgában azon nagy nemzetekkel (a görögök- és rómaikkal) szemben, melyeknek az emberi nem a művészetet, tudományt, izlést, a polgári és szellemi szabadságot köszöni, — ha mindamellett kimondjuk, hogy a tőlük örökölt szellemi kincsét oly gondosan gyarapítottuk, hogy a fölhalmozódott kamatok ma már meghaladják a tőkét».

Nem, a humanista műveltség irodalmi kincsét nem zárhatjuk le a görögök s rómaiakkal, még kevésbbé azzal a posthumus görögséggel és latinsággal, a mit az ó-korhoz az egyházatyák és a renaissance humanistái kapcsolnak, ez utóbbiak nagyrészt abban a téves hitben élve, mintha az értelmi súly, a szellemi előkelőség és csin kizárólag a classikus nyelvekhez volna kötve; nem, a humanista művelődés eszménye magában foglal minden szellemi alkotást, melynek értelme és becase az egész művelt emberiségre nézve közérthető, áthatja szellemét s ez által az emberiség közkincsévé lesz.

Bizonyosságul föll kell idéznünk a humanista ideál eredeti kialakulását a renaissance korszakában.

Igaz, hogy annak, a mi az olasz renaissanceban az antik és keresztyén világ összeolvadása útján mint világnézet és művelődési ideál létrejött, történeti előzményei vannak a középkorban, igaz, hogy már a scholasticismus kapcsolatban volt a görög philosophiával, hogy már az egyházatyák igyekeztek ezt a philosophiát a keresztyénség szelleméhez alkalmazni, sőt nálunk már a nemzeti irodalom első csirái is kimutathatók. De nem kevésbbé bizonyos, hogy a humanistikus művelődés eszménye a renaissance terméke és hogy — a mint azt már az olasz renaissance vonatkozó tanulmányaimban fejtegettem — a humanismus a keresztyénség s az antik világ ellentétes eszmekörének egymásra hatásából állt elő.

A kik a humanismusban nem látnak egyebet, mint az ábrándos honvágy egy nemét, mely egy rég letűnt korszak fényalakjai felé vonz s a melytől megragadva nem ismerünk nemesebb gyönyörűséget és méltóbb igyekezetet, mint azoknak a régieknek a nyelvén szólalni meg, az ő dalaikat és szónoklataikat

visszhangoztatni, az ő eszményeikért lelkesedni, az ő életüket és tevékenységüket nem csak tanulmányozni, de utánozni is: az mosolyoghat az emberiség ily eltévedésén, az emberi szellem ily bohó kedvtelésén, mely lehetett fölkapott divata egy szélszélyes kornak, de nem új hajnala az emberi haladásnak. A humanizmusnak azonban, ha azt keletkezése korának szükségletei s az emberiség szellemi fejlődésére gyakorolt befolyása szempontjából vizsgáljuk, mélyebb, nagyobb, messzehatóbb értelme van, oly értelme, a mely a szó etymologiai jelentőségének teljesebben felel meg, mint a bölcseleti fogalmak conventionalis elnevezései rendesen megfelelni szoktak.

A humanizmus tulajdonképen az emberiség szeretete; csodálat és szeretet az ember, az ő szinte határtalan képességei, az ő bámulatos alkotásai iránt, egybekötve a szeretettel mindaz iránt, a mi az embert földi életében valóban s a szó nemesebb értelmében boldoggá teheti. A keresztyénség, a mely először tanította meg az embert felebarátai nemes és tevékeny szeretetére s az emberiség közösségének érzésére, a középkor folyamában a mennyei tökély után való folytonos vágyódás miatt egészen elfordult az élet javaitól s ezzel a felebaráti szeretetet is annyira eszményivé és transcendentalissá változtatta, hogy az se melegíteni, se boldogítani nem tudott többé. Szükség volt tehát a meghalt ó-kor újra föltámasztott szellemének ölelésére, hogy ez a szeretet ismét érezni és éreztetni kezdje az élet melegét, s «emberi» szeretetté váljék, azaz — humanizmus!

A humanizmus azonban ily módon egyúttal az emberi művelődés egységébe vetett hittel is egyértelművé vált, mert átérzése volt a közös és örök emberinek. Annak, a mi a romok alól kiásott ó-kor szoboralakjaiból sugároz felénk, a mi a középkori szerzetesek czelláiban megőrzött és lemásolt görög és latin remekírók soraiból beszél hozzánk, a mit a lovagkor ábrándos szerelmei, még ábrándosabb hadi kalandjai és rajongó valóságosságától táplált emberi szellem ép úgy megértett, mint megért a modern kor embere; a mi egyaránt visszhangra talált a renaissance hatalmas pápáinak udvarában és az átkukkal sujtott eretnekektől alapított egyetemek tanszékein; a mi összekötő kapocs-ként szolgált a legkülönbözőbb népek és országok tudó-

sainak és művészeinek munkája között. A humanizmus az a megdönthetetlen hit volt, hogy az emberi természet és emberi rendeltetés örök, nagy törvényei és az emberi szellem legmagasabb alkotásai minden évszázadot túlélnek s minden nemzedékkel újra születnek; ha eltemetnek, kitörnek sírjokból, ha leromboltnak, omladékaik beszélnek hozzánk; megértésök nincs nemzethez és országhoz kötve, hatalmokat, várszukat, értékeket se háborúk el nem pusztíthatják, se politikai változások meg nem másíthatják.

De a mikor az olaszországi renaissance, mint a humanizmus szülőanyja, az emberi lény testi és szellemi természetének jelentőségét és értékét annyi szeretettel és csodálattal vizsgálta s azt a vallási dogmától független szempont alá helyezvén, ezzel az ész a maga felsőbbségének tudatára ébresztette, mikor szakítva a középkorral, azt a tételt állította föl, hogy — Aeneas Sylvius szavai szerint, — nincs semmi a világon, mi az emberre nézve oly becses volna, mint az értelem: támaszt kellett keresnie egyúttal az ész számára egy oly tekintélyben, a mely az egyházzal szembeállítható volt. Ez a tekintély pedig csak az ó-kor classikai culturája lehetett. Ott egy irodalom kínálkozott, a melyet csak a természet és az igazság sugalmazott, s a mely menten minden tekintély uralmától, minden mystikus homálytól, egyedül az ész uralma alatt állott; a művészetben mindazt nyújthatta az ó-kor, a mit a középkor nélkülözött; az emberi formák tanulmányát és utólérhetetlen szépségű utánzatát; az ó-kor politikai viszonyai is épen a középkor hibáinak ellenkezőjét tárták fel: az állami érzés erejét, s az egyén alárendelését a köznek. Így lett szükségszerűvé az ó-kor mind behatóbb tanulmánya, sőt követése a humanizmus jelszava alatt megifjodott emberi szellemre nézve s az olaszországi renaissance eredményei és a classikai ó-kor amaz időbeli cultusa a fejlődés törvényei által egymásra utalva annyira összeforradnak, hogy mindkettőt hol oknak, hol okozatnak vagyunk hajlandók tekinteni.

Kétségkívül volt sok túlzás és némi nyegleség is abban a lázas igyekezetben, mely akkor az ó-kornak nemcsak megismerésére és fölhasználására, de minden ízében való utánzására is irányult és a mely, mint anconai Ciriacus meg is mondta, végczélját csak akkor érte volna el, ha az ezer év előtt meg-

holtakat föltámasztania sikerült volna. Szinte nevetségeseknek tünnek föl azok a kis zsarnokok, a kik mikor kis zsoldos-hadaiknak néha majdnem vértelen, színpadias mérközéseit vezérelték, magokat Scipióval és Hanniballal hasonlították össze. Szellemes játéknál alig tekinthetjük egyébnek azokat az összejöveleket, a melyeknek részesei az antik irodalom fénykorában szerepelteknek neveit vették föl s egymásnak azok munkáit szavalgatták. Érthetetlennek tünik föl előttünk a Lorenzo Valla fölfogása, ki magát rómainak vallva, Italia földjén a római uralmat akarta visszaállítani, tudomást sem véve az olaszság nemzeti mivoltáról, s kétes értékűnek kell tartanunk a Pomponius Lætus mezőgazdasági rendszerét, melyet a XV. században Varro és Columella római írók útmutatása szerint rendezett be. De az bizonyos, hogy ha az olasz renaissance korában a latinok utódaiban föl nem lángol az a mindent magával ragadó lelkesedés, az emberiség visszahozhatatlan tavszkora, «dúsabb hajtású ifjúsága», a classikai ó-kor iránt, ha ez a rajongás oly mélyen nem gyökerezett volna akkor a kedélyekben, mint a Mantegnában, a kinek szíve szakadt meg, a mikor egy birtokában levő antik szobortól, a körülményektől kényszerítve, meg kellett válnia: akkor az emberi művelődés új-kori kifejlődése soha azt az irányt nem vette volna, a melynek mai tudásunkat, mai ízlésünket, mai szellemi látásunk körét legnagyobb részében köszönhetjük. Mert mély igazság rejlik Savonarola és Machiavelli életírójának szép hasonlatában, hogy úgy mint Columbus azért indult ki, hogy Kelet-Indiába találjon tengeri utat s egy új világrészt fedezett föl: a XV. század humanistái is az ó-világ megújítására irányzott buzgó munkájokkal az új-kori műveltség tulajdonképeni megalapítóivá lettek.

A humanismus szelleme volt az, mely oly universalis tehetségeket fejlesztett ki, minők Pico della Mirandola, Leone Battista Alberti, Leonardo da Vinci és Michel-Angelo Buonarroti, mintegy az ember szellemi ereje kifejlődési képességének példái gyanánt; a humanismus szelleme volt az, mi Agricola Rudolf, Melanchton és Sturm révén a német pædagogia rendszerét is áthatotta; a renaissance humanista korszaka ránk nézve ép oly közvetítője az ó-kori műveltségnek, mint volt annak idején a görög műveltség tekintetében a római világ.

A humanizmusnak ez a renaissanceban gyökerező szelleme teremtette meg a közös, az általános emberi eszményre irányuló nevelési rendszert, a mely körülbelül a mult század közepéig általános érvényű előiskolája volt valamennyi civilisált nép művelt osztályainak. Időközben, igaz, az élő nemzeti nyelvek léptek a latinnak, mint a tudomány, közigazgatás és oktatás nyelvének helyébe; mindamellert az ó-kor és a classikusok megőrizték helyüket az oktatás rendszerében s épen e rendszer uralma idején virágoztak föl oly pompázan a nemzeti nyelvek és irodalmak. Még soha senki be nem bizonyította, hogy azon középiskolák végzett növendékei, melyekben a latin ki van küszöbölve, jobban fejlesztették volna a nemzeti nyelveket s irodalmakat, mint a reformot megelőző nemzedékek, vagy a humanista gymnasiumokból kikerült egykorú növendékek. Hogy a humanista oktatásnak újabb keletű háttérbe szorítása, kivált az úgynevezett latin népeknél, az általános műveltség emelésével s az erkölcsök nemesülésével járt volna, az a most folyó háború tapasztalatai után legalább is igen kétséges!

Kivált a Napoleon világhuralmi törekvésével szemben vált a nemzetiségi elv, a mult század közepe táján, Európa politikai életének mozgató rugójává.

Nagy honfitársam, a tőlünk — fájdalom! — korán elragadott államférfi, tudós és költő, báró Eötvös József, a XIX. század uralkodó eszméinek az államra való befolyását fejtegető, a német irodalomban is jól ismert alapvető művében a mult század derekán rámutatott arra, minő veszélyekkel járna valamennyi külön nemzetiségi törekvés megvalósítása az európai emberiségre, különösen pedig az európai államéletre nézve, s az emberiség feltartóztathatatlan haladására irányuló nemes és szilárd hite mellett is megállott azon meggyőződés mellett, hogy ez elv keresztülvitele lehetetlen, s hogy a nemzetiségi separatismus az előzményekből magyarázható, múlt jelenség, melynek ereje hanyatlóban van.

Sajnos, a dolgok másképp alakultak. A nagyszerű eredmények, melyek a hatvanas és hetvenes években a német és az olasz nemzet egységi törekvéseit koronázták, sokkal kisebb nemzeteknek is fejükbe szálltak, s mind általánosabb lett az a fölfogás, hogy az államalkotásnak egyedüli alapja csakis a

nemzetiségi összetartozás lehet, s hogy a nemzeti öntudat már magában viseli a hivatást államalakításra; oly elvek ezek, melyekre minden egyes nemzetiség igényt tartott a maga számára, míg a kisebb nemzetiségektől azt elvitatta; oly elvek, melyek tényleges megvalósulása csaknem valamennyi európai állam-alakulat szétomlását vonná maga után.

Épen nem szándékom a humanista emberi ideál magaslatáról általában elvitatni a nemzeti törekvések jogosultságát. Hiszen magam is oly nemzet fia vagyok, mely évszázadokon át lankadatlanul küzdött és vérezett nemzeti önállóságáért, nemzeti sajátosságainak megőrzéséért és fejlesztéséért, s magam is el vagyok telve csodálattal és szeretettel mindama nagy szellemi alkotás iránt, a melylyel épen a különböző népek nemzeti geniusa gazdagította az emberiséget. De nincs-e előttünk elég bizonyosság a történetben arra nézve, hogy a legjobb, legtisztább s legnemesebb elvek mértéktelenségük és túlzásaik által, az ellentéteknek egyszer fölszabadított, beláthatatlan harcza által akárhányszor épen az ellenkezőjéhez vezettek annak, a mit biztosítani kívántak? A hit bizonyára legszentebb kincsünk, s nem zúdította-e földrészünkre az elmúlt századokban a levéresebb s legádázabb háborúkat a vallási türelmetlenség? Az emberi nem legnemesebb képviselői áldozták fel magukat a szabadság fenséges ideáljáért, s nem vezettek-e a XVIII. század végének s a XIX. derekának nagy szabadságharczai a legsivárabb absolutizmusra, a legtöbb continentalis országban? Így van ez a nemzetiségi elvvel is. Bizonyára sohasem fogunk elidegenülni nemzeti ideáljainktól, soha sem válunk a kosmopolitizmus szószólóivá, de nem akarunk beleesni abba a hóbotba sem, mely a nemzetiségi elv jelszava alatt folytatja napjainkban üzelveit s mely e szörnyű világháborút ránk szabadította.

Mert nagyon felületesen ítélnék meg a mostani háború indító okait s előzményeit, ha azt nem tekintenénk másnak, csak az elhunyt angol VII. Edward elszigetelési politikája, Franciaország revanche-gondolata, a szerb hódítási vágy, a sarajevói gyalázatos merénylet, Nagy Péter czár fictiv panslavistikus végrendelete, vagy épen — mint ellenfeleink teszik — Szerbiához intézett kihívó ultimatumunk következményének. Ez a háború végre kikerülhetetlenné vált fellobbanása a tűznek,

melyet a mértéktelenségig csigázott nemzeti önhittség s az ebből származó nemzeti gyűlölet sok európai országban évtizedek óta folytonosan szít.

Az ember politikai és társadalmi viszonylataiban, ép úgy mint a jogiakban, nincs elv, melynek érvénye korlátlan, föltétlen lenne, a melynek korlátlan uralma ne járna végzetes eredményekkel, melynek következményei túlesigázva ne idéznének fel a czélbavettel homlokegyenest ellenkező hatást. Így van ez a nemzetiségi elvvel is.

Megértük már, hogy egyes népek más fajokkal szemben uralmi vágyuk kedvéért tűzzel-vassal fogtak hozzá a fennálló néprajzi viszonyok corrigálásához. Kinek nem jut itt eszébe Grillparzer mérges megjegyzése az útról, mely a humanitástól a nemzetiségi eszmén át a bestialitáshoz vezet? Megértük már, hogy a szent nemzeti egoismus nevében az elnyomott testvérek felszabadításának ismert jelszava alatt oly országrészekre emeltek igényt, melyekben a hódítani vágyók nemzetisége törpe kisebbség a más nyelvűekkel szemben. S meg kellett érünk azt is, hogy egyes nemzetek a panslavismussal karöltve, a latin cultura uralma kedvéért szállnak szembe a «német barbárság»-gal, s az orosz zsarnoksággal szövetkezve nem átallják a civilisatio védelmét hangoztatni.

Ilyen tévutakra téved az emberi szellem, ha elszakadva az emberi közösségtől, kivetkőzve minden emberségből, megvetve az államalakulatok történelmi alapjait, megfelelően a népek közös céljairól és érdekeiről, vakon a faji gyűlölködés, a nemzeti chauvinismus karjaiba veti magát.

Nekünk, a kik ragaszkodunk a humanistikus művelődési ideálhoz s erejében és érvényében hinni meg nem szűntünk, nekünk meggyőződésünk, hogy a nemzeti művelődés ép oly jól összefér a humanismussal, mint a hogy a nemzeti fejlődés és hatalmi érvényesülés lehetséges a nemzetek békés érintkezése közben, kulturai versenyök s politikai barátságuk mellett. Csak az elvakult túlzás és a mértéktelenség képzei, hogy egyiket föl kell áldozni a másiknak. Az még nem kosmopolitismus, ha más nemzetiséghez tartozó embertársunkat velünk egyenrangúnak tekintjük s nem tartjuk barbárnak, ha vele szemben nem csupán gyűlölséget, irigységet és megvetést érzünk. Az még nem

nemzetköziség, ha a saját nemzeti ideálunkhoz való hűség és odaadás mellett nyitott szemmel nézzük idegen nemzeti szellemek nemes alkotásait s megőrizzük elfogulatlanságunkat az emberi cultura egyetemes forrásainak változhatatlan értékei iránt.

S épen itt van a mélyen gyökerező érintkezési pont a mai világháború és a humanismus kérdése közt, a közös érdek, a melyért s a közös veszedelem, a mely ellen sorompóba kell lépünk. A humanista műveltség egyetemes emberi ideálja még nem mondta ki az utolsó szót, szerepét, szerencsére, minden ellene irányuló ostrom ellenére, még nem játszotta el, még rá vár a közvetítő hivatása, hogy mint rég bevált szellemi közkinés áthidalja a tátongó szakadékokat, s a most ellenségeskedő népek közt a kölcsönös megértés, együttműködés útját egyenesse.

Méltán hangoztatta Eötvös József, hogy a nagy, a világot átalakító eszmék minden népnél ugyanazok voltak. S ép ilyen bizonyos, hogy az emberiségnek valóban termékeny, nem csakis romboló korszakai azok, a melyekben az egységes emberi művelésben való hit volt uralkodó.

És így, miközben hű ragaszkodással s a jövőjébe vetett szilárd hittel hirdetjük a humanismust a mostani nehéz napokban is, szemeinket ne csak az ó-korra szegezzük, hanem újjaszületésének ragyogó korszakára is. Nehéz ez ma, az Apennin-félszigeten most élő nemzedékkel szemben, mely, úgy látszik, semmit sem őrzött meg a renaissance magas szárnyalásából, Machiavelli hirhedt tanain kívül. De hiszen német ember volt, Reuchlin, a ki azt mondotta, hogy gyönyörűség volt amaz időkben élni. És önök nem fogják rossz néven venni e visszavisszatérő vezérmotivumot tőlem, a ki történelmi tanulmányaim java részét e korszaknak szenteltem s a kinek hazája úgyszólván elsőnek ültette át e cultura virágát a Duna partjaira, Corvin Mátyás és neje, Beatrix nápolyi hercegnő korában, sajnos, csak rövid időre.

Lehet, hogy csak az ellentétek vonzása, a vágýódlás az után, a minek hiját érezzük, tünteti fel szemeinkben azt a kort oly szépnek, sőt nemesak szépnek, de minden ellentmondásai és szörnyűségei ellenére is bensőleg holdognak és ezért irigylendő-

nek. Ez a benső boldogság sugárzik felénk nagyszerű művészetéből is, a mely épen azért birt oly magasra emelkedni, mert a tudomány humanista eszméivel szoros kapcsolatban, áhitatos lelkesedéssel tökéletes embereket igyekezett teremteni.

A keserű csalódások közepett, melyek az emberi civilizatio feltartóztatlan haladásába s ezáltal az erkölcsök nemesülésébe vetett hitünket, merész szellemi törekvések terén a cultur-népek feloldhatatlan közössége a nemzeti sajátosságoknak közös célra törő versenye felől táplált meggyőződésünket érték, jól esik a renaissancenak fiatalos önbizalomtól s reménytől áthatott korszakára gondolni, melynek hősei — mint William Morris mondja — a mögöttük fekvő ezredévet tett nélküli úrnak, az előttük álló jövőt pedig folytonos diadalmenetnek tekintették. Napjainkból, melyek csak a nemzeti chauvinismus kicsapongásait ismerik, vágyó csodálkozással tekintünk vissza azokra az időkre, a melyek mondhatni «emberi chauvinismussal» láttak hozzá a szellem egész világában a merész újjáalkotáshoz; a mikor az ember még érintetlen vérmérséklettel, természeti hajlamainak egész őserejével, akadályt és lankadást nem ismerő lendülettel indult ki, hogy szellemileg birtokába vegye a világot, — mintha istenséget érzett volna dagadó keblében; a mikor a kor jelszava és ösztöne volt az, a mit Leone Battista Alberti nemcsak kimondott, de bebizonyítani is megkísérelt, hogy «az ember önmagából és önmaga által mindenre képes, — csak akarnia kell».

BERZEVICZY ALBERT.

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA ÉS A GAZDASÁGI KÖZELEDÉS NÉMETORSZÁGHOZ.

A nélkül, hogy annak a jogi alakulatnak vizsgálatába bocsátkoznánk, melynek keretében Magyarország és Ausztria, másrészt a Német-birodalom gazdasági közeledése megvalósítandó lenne, feladatunk közelebbről megvilágítani, milyen hatása volna a magyar mezőgazdaságra, ha vámmentesen vagy kedvezményesen bonyolították le a mezőgazdasági termékek forgalma Magyarország és Németország között.

Ha a magyar szent korona országai, az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok és a Német-birodalom egységes gazdasági terület gyanánt fognak jelentkezni, ebben az esetben a magyar mezőgazdaságnak a mai 625,416·18 q km helyett, 1.166,273·78 q km, tehát tágabb belső gazdasági terület és a mai 49.458,421 lakós helyett, 114.384,414 lakósból álló belső fogyasztó népesség állana rendelkezésére.¹

Vizsgáljuk meg, milyen jelentősége volna a magyar mezőgazdaságra nézve — annak mai állása mellett — ha termékei számára egy nagyobb, biztos piac nyílnék meg, a mely azoknak nagyobb, vámmentes vagy kedvezményezett kelendőséget biztosítana.

A termés mennyisége és értéke (kenyértermények, egyéb

¹ Ugyanis a Magyar birodalom területe 325,411 q km, Ausztriáé 300,005·18 q km, míg a Német-birodalomé 540,857·6 q km. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint pedig a népesség száma a Magyar-birodalomban 20,886,487, Ausztriában 28,571,934, míg a Német-birodalomban 64.925,993 (L. az adatokra nézve *Magyar Statisztikai Évkönyv 1913.* — Budapest 1915. — 11. lap; *Österreichisches Statistisches Handbuch. 1913.* — Wien 1914. — 1. és 3. lap; *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1914.* — Berlin 1914. — 1. lap.)

gabonaneműek, hüvelyesek, kapásnövények, kereskedelmi növények, takarmánymagvak, szálás takarmány, szalma- és zöldségfélékben) volt:

1911-ben	717.359,867 mm	5.141,269,000 K értékben.
1912-ben	860.296,046 «	5.307,404,000 « «
1913-ben	558.882,231 «	4.115,229,000 « «
Átlag 1911—1913	712.179,381 mm	4.854,634,000 K értékben.

A főbb kenyértermények (búza, rozs) gabonaneműek (árpa, zab) és kapásnövények (tengeri, burgonya) termelési, belfogyasztási, illetve szükségleti és külkereskedelmi viszonyainak átlagos alakulása 1910/1911—1912/1913. gazdasági években a következő adatokból látható:¹

¹ Az adatokra nézve lásd: *Magyar Statisztikai Évkönyv 1913.* — Bpest 1915 (234. s köv. lapok) továbbá: *A világ gabona- és egyéb főbb terményeinek termése az 1913. évben.* Kiadja a m. kir. földművelésügyi minister. Budapest, 1914. — (235. s köv. lapok.) A túloladali táblázat magyarázatául szolgáljanak a következők. Az adatok augusztus 1-től július 31-ig terjedő gazdasági évek átlagait tüntetik fel. Az előző évről fennmaradt készletek csak a gazdák kezén, a nyilvános árúraktárakban és szövetkezeti gabonaraktárakban mindenkor az aratás idején (július elején) talált készleteket tüntetik fel, még pedig a gazdák kezén lévő készleteket a földművelésügyi ministerium becslése alapján, a nyilvános árúraktárakban és szövetkezeti raktárakban felhalmozott készleteket a m. kir. központi statisztikai hivatal kimutatása szerint. A tényleges készletek a fent kimutatott mennyiséget túlhaladják, mert abban nem foglaltatnak a másodkézben (tehát malmokban, kereskedőknél stb.) maradt jelentékeny készletek. Kívánatos volna tehát, ha Magyarországon és Ausztriában is készülne hivatalos felvétel az aratáskor még meglévő előző évi összes gabonakészletekről, mint azt az 1914. évi május 20. németbirodalmi törvény (R. G. Bl. Seite 129.) elrendeli. (L. e kérdésről bővebben G. Däschlein: *Getreidevorratsstatistik.* Allgemeines Statistisches Archiv. 1914.—2. Vierteljahrsheft. S. 343.) A vetőmagszükségletet a m. kir. központi statisztikai hivatal szintén csak becslés útján állapítja meg, még pedig a búzánál, rozsnál az illető gazdasági évben bevetett terület alapján kataszteri holdanként 1 mm.-val, az árpánál 0·90 mm.-val, a tengerinél 0·15, a zabnál 0·80 és a burgonyánál 8 mm.-val. — A lisztnek átszámításánál 0·75 mm. liszt és 0·75 mm. dara 1 mm. búzának illetve rozsnak vétetett, míg a malátának és árpagyöngynek átszámításánál 1 mm. maláta 1·33 mm. árpának és 0·60 mm. árpagyöngy 1 mm. árpának vétetett.

A termés neve	Mennyiség métermázsokban		
	Termés	Készlet előző évről	Vetőmag-szükséglet
Buza és buzaliszt	50.426,643	1.819,368	6.557,688
Rozs és rozsliszt	13.149,975	380,188	1.988,701
Árpa és maláta	14.811,704	248,239	1.859,755
Tengeri és tengeri liszt	48.743,511	1.739,137	942,528
Zab	12.107,135	371,123	1.680,590
Burgonya	55.374,840	—	9.901,099
Főbb gabona és kapásnövények együtt	194.613,808	4.558,055	22.930,361

A termés neve	Mennyiség métermázsokban			
	Bchozatal	Kivitel	Kiviteli többlet	Belfogyasztásra maradt
Buza és buzaliszt	401,820	14.567,657	14.165,837	31.522,486
Rozs és rozsliszt	29,745	3.566,817	3.537,071	8.004,390
Árpa és maláta	145,364	2.908,485	2.763,122	10.437,066
Tengeri és tengeri liszt	1.503,324	3.546,738	2.043,414	47.496,706
Zab	278,169	1.776,005	1.493,836	9.303,832
Burgonya	124,212	876,164	751,952	44.721,790
Főbb gabona és kapásnövények együtt	2.482,634	27.241,866	24.755,232	151.486,270

Három gazdasági év átlaga alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar szent korona országai nemcsak saját szükségleteiket fedezik, hanem a termés-többletet kiviszik, tehát Magyarország a kiviteli országok közé tartozik. A fontosabb gabonaneműekben (búza, rozs, árpa, zab, tengeri) és burgonyában saját szükségletére, fogyasztásra, vetőmagra és ipari célokra a termés és előző évről fennmaradt készlet 87·57%-a, tehát kivitelre marad 12·43%. — Ha csak a fontosabb gabonaneműeket tekintjük, úgy kivitelre marad 16·69%. — Az egyes gabonaneműeknél a termésnek és előző évről fennmaradt készletnek mennyiségéből kivitelre kerül:

a búza	27·11%-a
a rozs	26·14%-a
az árpa	18·35%-a
a zab	11·97%-a
a tengeri	4·05%-a.

Míg a burgonyából csak 1·35% kerül kivitelre.

Magyarország fogyasztása kenyérmagvakban és burgonyában a Németbirodalom fogyasztása mögött marad, nemcsak absolute véve, hanem viszonylag is.

Volt ugyanis Magyarországon a fogyasztás 1910/1911—1912/1913. években átlag fejenként búzában 141·10 kg., rozsban 36·06 kg., tehát kenyérmagvakban fejenként összesen 177·16 kg.¹ Míg a Német-birodalomban búzában 89·60 kg., rozsban 141·53 kg., tehát fejenként és évenként átlag összesen 231·13 kg.² Noha a népesség Magyarországon fejenként átlag több búzát fogyaszt mint Németországban, kenyérmagvakban mégis sokkal nagyobb a fejenkénti átlag-fogyasztás a németeknél, mert viszont a német fejenként mintegy négyszer több rozsot fogyaszt a magyarnál. A gazdaságilag sokkal gyengébb Magyarországon a főtáplálék a drága búza, a gazdag Németbirodalomban az olcsóbb rozs. Burgonyában a fejenkénti átlagos évi fogyasztás Magyarországon 214·12 kg., a Németbirodalomban 553·56 kg. Ha Magyarországon a fejenkénti átlagos belfogyasztás megfelelne a nagyobb német belfogyasztásnak, akkor a kenyérmagvakban Magyarország kiviteli feleslege mintegy felényire csökkenne.

A jólét elterjedésével a belfogyasztás emelkedik. A kereslet a finomabb kenyérmagvak iránt fokozódik. Igazolják ezt a következő adatok is. A Magyar-birodalom évi átlagos búzafogyasztása fejenként az 1900/901—1904/905. években 117·02 kg. volt, a mely az 1905/906—1909/910. években 122·97 kg.-ra és mint fentebb láttuk — az 1910/911—1912/913. években 141·10 kg.-ra emelkedett. Míg az évi átlagos rozsfogyasztás ugyan-ezen időszakokban 37·58 kg.-ról 36·71 kg.-ra, majd 36·06 kg.-ra csökkent.³ A jólét emelkedése nemcsak abban mutatkozik, hogy a fejenkénti átlagos fogyasztás mennyiségileg nagyobbodott, hanem abban is, hogy az minőségileg javult.

A népesség szaporodásával és a népjólét gyarapodásával emelkedő belfogyasztás következtében a mezőgazdasági termé-

¹ L. az adatokra nézve *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913.* (234. lap.)

² *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1914.* (311. lap.)

³ *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913.* — (234. lap.)

kok kiviteli feleslege egyre csökkenne, ha a termelés fokozásáról nem gondoskodnánk. A termelést emelni azonban nemcsak a természetes népszaporodással járó folyton növekedő szükséglet kielégítése érdekében kell, hanem a kivitel fokozásának biztosítása végett is.

A magyar szent korona országaiból az 1911—1913. években évenként átlag az összes gabonaneműekből és gabonalisztból volt¹

az összkivitel.....	23.031,494 mm ebből
Ausztriába ment.....	21.553,330 «
a Németbirodalomba.....	383,578 «
egyéb országokba	1.094,596 «

Vagyis az összes kivitelre került gabonából és gabonalisztból 93·58 %, azaz csaknem az egész Ausztriában, tehát vámmentesen nyert elhelyezést, a Német-birodalomban csak 1·66 % talált piacot, míg egyéb országokban 4·76 %. Az utóbbi contingens főképen Bosznia-Hercegovinára, tehát szintén vámmentes területre esett.

Az egyes főbb gabona- és lisztneműeket és a burgonyát külön vizsgálva, a következő eredményre jutunk.

Termék	átlagos évi összes kivitel az 1911/13. években mm.	az átlagos évi összes kivitelből ment		
		Ausztriába	Német- birodalomba	egyéb országokba ² métermázsákban
buza	4.805,045	4.777,309	193	27,543
buzaliszt	7.255,965	6.674,620	32,062	549,283
rozs.....	2.921,626	2.895,544	67	26,015
rozsliszt	514,386	499,763	1·6	14,621·4
sörárpa.....	2.522,804	1.994,350	349,338	179,116
takarmányárpa...	143,483	137,074	236	6,173
árpaliszt.....	45,340	45,063	—	277
tengeri.....	2.959,068	2.742,751	1,113	215,204
tengeri liszt.....	37,609	25,486	—	12,123
zab.....	1.791,524	1.730,554	475	60,495
burgonya.....	950,701	771,875	87,538	91,288

¹ Az adatokra nézve lásd: *A magyar szent korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma*. Budapest, 1915. — (123. és 129. lap). — U. ott előző évfolyamokban, Budapest, 1913. — (123—129. lap). — Budapest, 1912. — (123—130. lap.)

² Az »egyéb országokba« kivitt gabona és liszt túlnyomó részben a Bosznia-Hercegovinába vitt mennyiséget tünteti fel, tehát szintén vám-

Ha nem az összes kivitelre került gabona és gabonaliszt átlagos elhelyezkedését nézzük, hanem külön követjük a kivitelre került egyes főbb gabonaneműek és az azokból készült liszt útját, úgy megállapíthatjuk, hogy a Német-birodalomba jelentősebb kivitel csak a sörárpában van, a mennyiben a Magyarországból kivitt sörárpának 13·85 %-a német piacra került; de a magyar sörárpának is Ausztria a főpiacza, a mennyiben erre esik a kivitel 79·05 %-a. A kivitt búzalisztból is csak 0·44 % kerül Németországba, 91·98 % Ausztriába. Még a burgonyából visz ki Magyarország 9·20 %-ot Németországba, de ennek a kapásnövénynek is főpiacza Ausztria, a hol a kivitt mennyiség 81·19 %-a talál piacot.

A magyar sörárpa-kivitel a németországi viszonylatba közelebbi megvilágítást igényel. A kivitel sörárpából átlag évenként 6.683,714 korona értéket képvisel, a takarmányárpából pedig csak 4366 korona az átlagos évi kiviteli érték. Ugyanezen időszakban (1911—1913.) Oroszország átlag évenként 2.803,660 márka értékű sörárpát és 349.526,333 márka egyéb árpat, tehát takarmányárpat vitt ki Németországba.¹ Míg 1913-ban az osztrák és magyar monarchiából együtt összesen csak 26.953,400 korona értékű árpat vittek Németországba.² Hogy milyen érzékeny a magyar árpaexport térvesztése Németországban, az kitűnik abból, hogy egyedül Magyarország 1905-ben még 25.813,202 korona értékű árpat vitt ki Németországba.³ Magyar agrárius körökben az árpakivitel nagy hanyatlásának és elmaradásának okát a Németországba irányuló orosz árpa-kivittel szemben Németországnak Magyarország ellen érvénye-

mentes piacot jelent. — Az eltérés az első táblázatban kimutatott kiviteli mennyiségtől abban találja magyarázatát, hogy ott a liszt búzára, illetve rozsrá átszámítva van feltüntetve és ott gazdasági évek, itt naptári évek alapján van az átlag számítva.

¹ Az adatokra nézve lásd: *Auswärtiger Handel im Jahre 1913*. Heft 5. — Seite 9. — (Statistik des Deutschen Reichs, Band 271. Berlin 1914.)

² *Statistik des auswärtigen Handels des Vertragszollgebietes der beiden Staaten der österr.-ungar. Monarchie im Jahre 1913*. — Band I. — Wien 1914. (430 Seite.)

³ *A magyar korona országainak 1905. évi külkereskedelmi forgalma*. — Budapest, 1906. (75. lap.)

sülő helytelen vámpolitikájában látják.¹ A sörárpa, illetve malátaárpa vámja 4 márka, a takarmányárpáé 1·30 márka. E 2·70 márka vámkülönbözlet és az ezzel kapcsolatos vámkezelés következtében a német piacon jóformán teljesen megszűnt a magyar árpa versenyképessége. Magyarország ugyanis csaknem kizárólag sörárpát visz ki Németországba, holott Oroszország és Románia túlnyomó részben sokkal kisebb vámtétel alá eső takarmányárpát; de takarmányárpa czímén sörárpát is szállítanak, a mit az Oroszországgal szemben gyakorolt vámhivatali enyhe ellenőrzés lehetővé tesz, míg a magyar származású árpa minőségének megállapításánál a német vámhivatalok szigorúan járnak el. A takarmányárpaként kedvezményesen kezelt orosz sörárpa a magas vámtétellel sújtott magyar sörárpát a német piacon versenyképtelenné teszi. A német vámhivatalok sérelmes eljárását az a körülmény magyarázza, hogy az Oroszországból beözönlő árpánál nehézségbe ütközik a vámtarifa által előírt megkülönböztetést keresztülvinni a nagy tömegre való tekintettel. E sérelem megfelelő orvoslását gyökeresen biztosítaná az árpavám megszűnése Magyarországgal szemben, a mi annyival is inkább kívánatos, mert Magyarország árpa-termelését lényegesen fokozhatná és az idegen versenytársat a német piacról fokozatosan kiszoríthatná. Hogy az árpa-termelés Magyarországon mennyire emelhető, kitűnik abból, hogy míg egy hektáron átlag évenként (1911—1913) Magyarországon csak 14·33 mm. árpa termeltetett, addig Ausztriában 15·60 mm. és Németországban 21·33 mm.

A hüvelyesekből kivitelre kerülő mennyiség, már nem túlnyomó, hanem csak jó részben Ausztriában talál elhelyezést és abból Németország is, noha jelentéktelen mennyiséget, de viszonylag többet vesz át mint a gabonából, a mennyiben az 1911—1913. években átlag évenként kivitt 539,991 mm. hüvelyesből 147,677 mm. (27·35 %) került Ausztriába és 97,935 mm. (18·12 %) a Németbirodalomba.

A gyümölcsből ugyanezen periodusban átlag évenként

¹ Rubinek Gyula: *A német kereskedelmi szerződés megújításának szüksége és feltételei.* Budapest, 1914. — (34. lap.) Rubinek a magyar mezőgazdasági vámpolitikai központ főelőadója.

477,229 mm. került kivitelre és ebből Ausztriába 351,379 mm. (73·63%), a Németbirodalomba 118,453 mm. (24·82%) volt a kivitel.

Czukorrépat és takarmányrépat csak Ausztriába és Bosznia-Hercegovinába visz ki Magyarország.

A kivitt 183,305 mm. malátából 72,283 mm. (39·44%) kerül Ausztriába és 22,145 mm. (12·08%) Németországba. A magyar malátakivitel ép úgy tért vesztett Németországban, mint a sörárpa. — Magyarország 1905-ben még 90,266 mm. malátát helyezett el Németországban.¹ A német piacon a magyar malátakivitel megnehezítése arra a vámkülönbözetre vezethető vissza, a mely a malátaárpnak mint nyersterménynek 4 márkás vámja és a malátának mint félgvártmánynak 5·75 márkás vámja között fennáll. Ha egy métermázsza malátára 1·33 mm. árpát számítunk, úgy malátaárpa helyett malátának a kivitele csak akkor rentabilis, ha a maláta vámja az árpa vámjánál legfeljebb 33%-kal magasabb; mivel azonban a maláta vámja 44%-kal nagyobb, mint a malátaárpa vámja, e vámkülönbözet a félgvártmány bevitelét Németországba megnehezíti. A magyar agrárius körök a maláta-kivitel megnehezítését is sérelmesnek tekintik.² Mi lenne a hatása a malátavám megszüntetésének? Noha a német malátavám 5·75 márka, tehát magasabb, mint az osztrák és magyar malátavám, a mely csak 5·40 korona: a malátaipar mégis erősebben van megvédve Magyarországon, mert a malátaárpavám viszont itt 2·80 korona, szemben a német 4 márkás vámmal. Ha Magyarországra behoznak 1 mm. malátát készítéséhez szükséges 1·33 mm. malátaárpat, úgy ez után a vám 3 korona 73 fillér. A malátagyártásra tehát tulajdonképen (5·40—3·73) 1·67 kor. védvám jut, míg Németországban csak 0·42 márka. A malátavám megszűnése a malátaárpavám megszűnésével együtt járna, ez pedig az erős német malátaiparnak kedvezne.

A magyar mezőgazdasági termelés másik főágának, az állattenyésztésnek kivitelre kerülő termékei is főképen Ausztriá-

¹ *A magyar korona országainak 1905. évi külkereskedelmi forgalma.* — Budapest, 1906. (78. lap.)

² Rubinek id. h. 35. és 42. lap.

ban találunk piacot. Így az 1911—1913. években átlag évenként kivitt 315,014 darab szarvasmarhából 295,809 darabot (93·90 %) Ausztriába és 15,652 darabot (4·96%) Németországba vittek. A friss húsnak is csaknem kizárólag Ausztria a piaca. A magyar szarvasmarhakivitel Németországba erősen hanyatlott. 1905-ben 36,081 darab volt még a kivitel, a mely emelkedés helyett több mint felével csökkent.¹ Az élőállat és friss húskivitel hanyatlását a németországi viszonylatban, a német vámhivatalok nehézkes, a kivittelt korlátozó kezelési eljárására, a húsvizsgálat által teremtett mesterséges akadályokra és a német vasútnál tapasztalt céltudatos szállítási nehézségekre vezetik vissza. A gyors szállítás és sima lebonyolítás hiányában a kivitel lehetőségének fontos biztosítékai nincsenek meg. Élő állatoknál a gyorsaság és pontosság az olcsóságnál is fontosabb, mert a hízott szarvasmarha súlyvesztése a szállítási késedelemmel nagyon növekszik.

Az átlag évenként kivitelre kerülő 580,904 darab sertés kizárólagos piaca Ausztria. A sertéskivitel Németországba az állategészségügy terén Magyarországgal szemben támasztott nehézségek miatt szűnt meg. Ha Németország mesterségesen nem gátolná a sertéskivittelt Magyarországból, úgy tekintettel a sertésitenyésztés gyors fokozásának lehetőségére és arra, hogy a Balkánállamokból a sertésbehozatal emelkedésével számolni kell, jövőben a Németország felé irányuló sertéskivitel fellendülésére kilátás volna. De az 1905. január 25-én kötött állategészségügyi egyezményben (1908: XXV. t. cz.) foglalt korlátozások, mely szerint Ausztriából és Magyarországból összesen évenként legfeljebb 80,000 drb. sertést és csak a kijelölt vágóhidakra szabad kivinni, hatályon kívül helyezendők. (Oroszország contingense kedvezőbb, mert évenként 130,000 darabot vihet Németországba.)

Az eleven szárnyasból és tojásból már jelentékenyebb mennyiséget visz ki Magyarország Németországba, de e termékeknek is főpiaca Ausztria. Így az 1911/1913. években kivitt 6.547,710 darab eleven szárnyasból 3.977,980 darab (60·75%)

¹ *A magyar szent korona országainak 1905. évi külkereskedelmi forgalma* Budapest 1906. (78. lap.)

Ausztriába és 2.468,034 darab (37·69%) Németországba került, míg a kivitt 334,270 mm. tojásból 156,555 mm. (45·91%) tojást Ausztriába és 130,780 mm. (38·35 %) tojást Németországba vittek.

Végül jelentékeny kivitele van Magyarországnak Németországba épület- és haszonfából, a mennyiben 1911/1913. években átlag évenként kivitt 8.543,035 mm. összmenyiségből 1.174,571 mm. (13·75%) Németországban talált piacot; de ebből a mezőgazdasági termékből is Ausztriában nagyobb mennyiséget helyez el Magyarország, a hová 3.006,615 mm. (35·19 %) volt a kivitel. A németországi fakivitel jelentősége lényegesen csökken, ha tekintetbe vesszük, hogy a kivitt fa mennyiség túlnyomó részben nyers és nem feldolgozott állapotban kerül a német piacra. A kivitt 8·5 millió métermázsából 2.358,604 mm. nyers épület- és műfa, ennek 28·05%-a (661,559 mm.) ment Németországba; míg a kivitt 1.134,669 mm. ácsolt épület- és műfából csak 8·72% (98,904 mm.), a kivitt fűrészelt 5.049,761 mm. épület- és műfából csak 8·20% (414,107 mm.). A fakivitel Ausztriába ebből a szempontból is kedvezőbb Magyarországra nézve, mert a 2·35 millió mm. nyers épület- és műfának 45·06%-át (1.062,900 mm.) vitték ugyan Ausztriába, de az ácsolt épület- és műfából 25·53%-ot (289,846 mm.), a fűrészelt épület- és műfából 32·75%-ot (1.653,868 mm.).

A fának nyers állapotban való kivitele nem jelent az országra nézve annyi hasznot, mint ha az fűrészelve vagy ácsolva, tehát félig feldolgozva kerül idegen piacra, mert utóbbi esetben a belföldi fűrész- és ácsipar keresetét is a külföld fizeti meg. Németország fűrésziparát vámmal védi. Míg az épület- és műfára, sem nyers, sem feldolgozott állapotban Magyarországon vám fenn nem áll, addig Németország a fűrészelt fa métermázsája után 0·72 márka, a nyers fa után 0·12 márka szerződéses vámt szed. A nyers és fűrészelt fa vámja közötti 0·60 márka különbözettel Németország védi a belföldi feldolgozást, mert megnehezíti a feldolgozott állapotban való behozatalt. De védi a német fűrészipart az is, hogy a fának nyers alakban való kivitele lényegesen könnyebb, mert a gömbfa tutajokban juthat el Németországba, míg a fűrészelt fa vasúton vagy dereglyékben, tehát lényegesen magasabb szállítási költséget kénytelen viselni,

a melyet a be- és kirakás nem csekély mérvben drágít meg. A fűrészelt fára kivett 0.72 márka vámnak megszünése előmozdíthatná — ha nem általánosítaná is — azt, hogy a fűrész- és ácsmunka magyar és osztrák területen, tehát a nyersfa származásának helyén végeztetnék.

— — —

Összefoglalva az előadottakat, megállapíthatjuk, hogy Magyarország mezőgazdasági termelésének kivitelre kerülő feleslege csaknem kizárólag Ausztriában talál elhelyezést. Mint-hogy Magyarország és Ausztria közös, illetve szerződéses vámterületet alkotnak, a melyet harmadik államokkal szemben közös vámhatár vesz körül, ennél fogva Magyarország, kiviteli feleslegének Ausztriában elhelyezett, tehát túlnyomó részét vámmentesen hozza piacra.

A Németország felé irányuló kivitel képe nem mutat lényegesebb változást akkor sem, ha az osztrák és magyar monarchia mezőgazdasági termékeinek kivitelét összesen vesszük figyelembe, mert a mezőgazdaság termelése sem Ausztriában, sem Magyarországon nem oly nagy, hogy a vámkülföldre vihető számbajövő feleslege maradna. Sőt a monarchia némely kedvezőtlenebb esztendőben még behozatalra is szorul.¹

Ha a Németországgal való szorosabb gazdasági kapcsolat esetén egy nagyobb, biztos piac nyílnék meg a magyar mezőgazdasági termékek számára, akkor Magyarország mezőgazdaságának mai állása mellett, ennek közvetlenül és azonnal érvényesülő előnye nem volna a magyar mezőgazdaságra nézve, mert — a mint fentebb részletesen kimutattuk — a magyar mezőgazdasági termékek túlnyomó részét az osztrák és magyar szerződéses, illetve közös vámterület fogyasztja el. A Németországban feltáruló nagyobb, biztos piac előnyeit — legalább egyelőre — Magyarország nem tudná kihasználni, mert a mit saját szükségletén felül termel, azt ma is csaknem kizárólag gazdasági szempontból belföldön, tehát vámmentesen helyezi el, a midőn azt

¹ L. e. kérdésről: Dr. Eugen von Philippovich: *Ein Wirtschafts- und Zollverband zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn*. Leipzig 1915. (46. lap.)

Ausztriába viszi ki és csak jelentéktelenebb mennyiséggel kénytelen vámkülföldi piacot felkeresni.

A Németországgal való szorosabb gazdasági kapcsolatnak jelentőségét és kedvező hatását a magyar mezőgazdaság jövőbeli fejlődése szempontjából kell mérlegelni.

Magyarország gazdasági megerősödésének legtermészetesebb útja mezőgazdasági termelésének emelése. Ha Magyarország mezőgazdasága többet termelne, az által kiviteli feleslege fokozódnék, azaz, a monarchia szükségletének fedezésén felül, a mainál nagyobb kiviteli többlettel rendelkeznek. Nagyobb kiviteli többlet zavartalan elhelyezése szempontjából volna gyakorlati jelentősége a német piac vámmentes vagy kedvezményes megnyílásának.

Magyarország csak akkor fogja a mezőgazdasági többletermeléssel járó áldozatokat meghozni, ha termelt feleslegének elhelyezésénél biztos piacra számíthat. Ha Magyarország Németországban tartós kelendőséget biztosíthat mezőgazdasági termékeinek, úgy serkentve lesz a termelés fokozására.

A magyar mezőgazdasági termelés emelése a Németországba irányuló kivitel gyarapítása érdekében két előfeltételtől függ. Az egyik az, vajon lényegesen fokozható-e Magyarországon a mezőgazdasági termelés a másik, vajon számíthat-e Magyarország arra, hogy a német piacon tartósan elhelyezheti-e feleslegét.

Magyarország mezőgazdasági termelése belterjesség tekintetében mind az osztrák, mind különösen a német termelésnek mögötte marad.

A magyar szent korona országaiban, Ausztriában és a Németbirodalomban az 1911/1913. években átlag évenként és hektáronként a termés mennyisége volt:¹

¹ Az adatokra nézve l. *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913.* — (89. lap); *Österreichisches Statistisches Handbuch 1913.* — (78., 79., 85., 86. lapok); u. az 1912. — (73., 74., 75. lapok); *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1913.* — (44., 46., 101. lapok.)

	Magyarország	Ausztria métermázsra	Németország
buza	13·40	13·87	22·27
rozs	11·87	13·83	18·43
árpa	14·33	15·60	21·33
zab	11·50	13·07	19·70
tengeri	16·80	11·57	—
burgonya	78·90	94·15	137·40
czukorrépa	250·46	247·87	271·33
dohány	12·83	16·17	20·17
takarmányrépa	295·90	217·20	—

Ez átlagos terméseredmények világosan igazolják, hogy Magyarországon, az igen kedvező talajviszonyok ellenére, az egy négyzetegység területre eső termésátlag a gabonaneműekben és burgonyában lényegesen kisebb, mint Németországban. De Ausztria termésátlaga is meghaladja a magyar termésátlagot. Következik tehát ebből, hogy a gabonaneműek és kapásnövények termelése Magyarországon még jelentékenyen fokozható, azaz a művelési módok javításával magasabb hozadékok érhetők el. A magyar mezőgazdasági termelés lényegesen intenzívebbé tehető. Egyébiránt mind Magyarországon, mind Ausztriában a hozamfokozás a gabonatermelésnél egyre eredményesebb, de oly mérvet még távolról sem ért el, mint Németország, magasan fejlett gazdasági rendszerével. Magyarország tehát — Ausztriával egyetemben — abban a helyzetben van, hogy saját belső szükségletüket meghaladó jelentékeny mennyiségű kenyérgabonát és kapásnövényt állíthatnak elő, a mely kivitelre rendelkezésre állhatna.

Lássuk a mezőgazdasági termelés másik főágának, az állattenyésztésnek eddigi eredményeit. Magyarország állatállománya és ennek viszonylagos jelentősége szemben Németország és Ausztria állatállományával a következő táblázatból látható:¹

¹ Az adatokra nézve l. *A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint*. Bpest, 1913. (13. lap.); *Die Ergebnisse der Viehzählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern*. Wien 1912. (Österreichische Statistik, Neue Folge 5. Band 1. Heft. Seite 19); *Statistisches Jahrbuch f. das Deutsche Reich*. 1914. — (51. lap.)

Állomány	Magyarország		Ausztria		Németország	
	darab 1911-ben	1,000 lélekre esett	darab 1910-ben	1,000 lélekre esett	darab 1912-ben	1,000 lélekre esett
szarvasmarha	7.319,121	350·4	9.160,009	321	20.182,021	310·8
ló	2.351,481	112·6	1.802,848	63	4.523,059	69·7
számár és ösz- vér	21,953	1·1	73,408	3	13,147	0·2
sertés	7.580,446	362·9	6.432,080	225	21.923,707	337·7
juh	8.548,204	409·3	2.428,101	85	5.803,445	89·4
kecske	426,981	20·4	1.256,778	44	3.410,396	52·5

Magyarország állattenyésztése fejlettebb, mint Ausztriáé és Németorszáé, mert viszonylag nagyobb állatállománya van. A világháború kitörésével megindult depecoratio azonban a közeli években lehetetlenné teszi a jelentékenyebb kivített szarvasmarhában és lovakban, a gyorsabban gyarapodó sertésállomány kivételére pedig azért nem lehet számítani, mert magában Németországban a sertésenyésztés nagy fellendülésre képes, a mi kiviláglik a sertésszaporulat mérvéből. Az 1912. december 2. állatszámáláskor talált 21.923,707 daraból álló sertésállomány az 1913. december 1-én megejtett újabb állatszámálásnál már 25.591,794 darabra szaporodott.¹

A mezőgazdasági termelés fokozásának másik előfeltételül a német piac tartós befogadó képességét jelöltük meg, azaz vajon Magyarország a kivitelre szoruló felesleg tekintetében biztosan számíthat-e a német piacon állandó elhelyezésre?

A Német-birodalom lakosságának további gyarapodása élelmiszerekben emelkedő szükségletet jelent, a melyet a bel-földi mezőgazdaság egymaga nem lesz képes fedezni. A német mezőgazdasági üzem mai magas állását, szemben az osztrák, de főleg a magyarral, a fentebb kimutatott átlagos hozam-eredmények mutatják. Lényegesebben emelni a termelést a német mezőgazdaságban már alig lehet. Ennélfogva Németország — úgy mint ma — a jövőben is kenyérmag-szükségletének egy részével idegen gabonára lesz utalva. Németország részbeni gabonahiányának fedezése a jövőben legtermészetesebb módon Magyarország útján biztosítható, a melynek mező-

¹ *Statistisches Jahrbuch f. das Deutsche Reich. 1914.* — (53. lap.)

gazdasága még nagy mértékben fejleszthető, ha több tőke és munka befektetésével azt belterjesebben fogják űzni.

Szorosabb gazdasági kapcsolat megteremtése Magyarországra és a Német-birodalom között a magyar mezőgazdaságra haladéktalanul érvényesülő, jelentősebb kedvező hatással nem volna, mert a magyar mezőgazdaság mai állása és fejlettségi foka mellett nem használhatná ki a nagy német piac vámentes vagy kedvezményes megnyitásának előnyét. De e szorosabb gazdasági kapcsolat biztosítaná a még nagy mérvben fejlődésképes magyar mezőgazdasági termelés emelését, a mely annál gyorsabban menne végbe, minél nagyobb és biztosabb kelendősege volna a magyar mezőgazdasági termékek kiviteli feleslegének.

Annak megvizsgálása, hogy ez az előnyös hatás felér-e azzal a kétségtelen hátránnyal, a melylyel a kedvezőbb viszonyok között és olcsóbban termelő hatalmas német iparnak jóformán korlátlan versenye a fejlődésre képes és már az egyre fokozódó közterhek elviselhetése szempontjából is fejlesztendő magyar iparra járna, már nem feladatunk.

FELLNER FRIGYES.

BAKSAY SÁNDOR.

(1832—1915.)

Egypár kötet elbeszélés, egy terjedelmesebb «történeti körkép» s az Iliásnak legalább is annyira kifogásolt, mint a mennyire magasztalt fordítása: mindössze ennyi az, a mi a magyar olvasóközönség előtt Baksay Sándor irodalmi hagyatékául ismeretes.¹ Nem mondható gazdag örökségnek, még akkor sem, ha hozzáveszszük azt a néhány elbeszélést, rajzot, tréfát és néprajzi dolgot, melyek kötetekben nem jelentek meg s csak egy-egy folyóirat vagy ujság szűkebb közönsége előtt voltak ismeretesek megjelenésük idején. Keveset írt s tárgyai megválasztásában sem igen kereste a közönség szélesebb rétegeinek kedvét; meglehetősen szűkkörű az a világ, melyet különös kedvvel rajzolt, az a kör is, a melyhez elsősorban szólt. Irodalmi köztudatunkban úgy él, mint a kálvinista magyarságnak minden felekezeties vonástól ment, de művészetének minden jellemző vonásával mégis e felekezethez kapcsolódó írója. E szűkkörűsége s munkásságának esekély terjedelme ellenére is írói kedvének ellanyhulása kétségtelenül érzékeny vesztesége volt irodalmunknak s élete napjának leáldoztával benne a magyar népnek egyik legélesebb szemű

¹ Kötetei: *Gyalogösvény.* (Elbeszélések.) I—II. k. (2. és 3. kiadásban 3 k.) Bpest, 1887. *Szederindák.* (Elbeszélések.) Bpest, 1891. *Dáma.* (Történeti körkép.) Bpest, 1899. Fordításai: *Marcus A. Lucanus Pharsaliája.* (A m. tud. Akadémiától 132 arannyal jutalmazott pályamunka.) Pest, 1869. *Az Iliász hat első éneke.* Bpest, 1897. *Homérosz Iliásza.* Bpest, 1901. Apróbb, gyűjteményeiben meg nem jelent dolgozatainak, melyeket nagyrésztükben Ákháb, Esquiros, Isprávi, Jó ismerős, Peior Peius Pessimus, A. B., i. r., yr. álnevek és jegyek alatt bocsátott közre, száma körülbelül 60. A fontosabbak megjelenési helye a tárgyalás folyamán meg van jelölve,

megfigyelője s biztos kezű rajzolója, elsőrangú elbeszélő tehetőség s minden ízében eredeti és rokonszenves írói egyéniség szállott sírba.

Baksay írói munkássága a legnemesebb értelemben vett «Heimatkunst.» Az otthon költészete, annak a világnak színes, meleg rajza, mely legszűkebb környezetéül körülvette az írot s legközelebb volt szívéhez és megfigyeléséhez. Az előadás tárgyias formája mellett is nemcsak vonzó és eredeti egyéniségét érezzük folyton munkáiban, hanem életének s emlékeinek nyomai is folyton fel-feltünedeznek elbeszélésének medrében. Szülőházaja, gyermek és ifjú éveinek boldog földje: az alsó-baranyai Ormánság, szép halmaival és ligeteivel, sajtáságos, ősi vonásokat őrző népével, élményei s papi pályája nemcsak ihletői költészetének, hanem sajtatosan egyéni szint és zamatot is adnak neki.

1832-ben született Nagypeterden. Családja több mint 200 esztendeig szolgálta szakadatlan sorban Istent. Mintegy 25 papot és tanítót adott egyházának, kik «elmenvén tanították a népet» Beregtől Gömörig s Zempléntől Baranyáig. Ezek az ároni tradíciók igen élénken éltek az író atyjában, Baksay Lászlóban is, ki Nagypeterden tanítóskodott, s épúgy lenyűgöztek a gyermek Baksay föllengő ábrándjait, mint a szegény kis Borzasházy Ruharéz Pálnak a debreczeni kántorságról szövögetett álmait. «A böles gondviselés — írja ő maga — a kathedrát jelölte ki nekem végeczélul; e végből már hat éves koromban tudtam minden nagy-, déd- és szépapám nevét, kik kétszáz esztendő óta valamennyien az Istent szolgálták. Másfelől a nyakam kitekerése is kilátásba helyeztetett, ha valamikor csak egy hajszálnyira is félrelépek attól az úttól, mely a kathedrába vezet.» De nemcsak a kathedrához ragaszkodott ily hűségesen a család, hanem magyar volta is minden idegen hatástól érintetlenül élt benne századokon át. Ősei sorából 400 esztendő alatt, ellenére a kálvinista papoknál annyira szokásos külföldi iskolázásnak, kettő kivételével egy sem volt Magyarország határain kívül — ő sem —, egyik sem beszélt anyanyelvén kívül más élő nyelvet — ő sem —, ellenben deákul mindegyik kitünően tudott — miként ő is.

Atyja tanította írni-olvasni s ennek emlékeül írásaiban

is folyton vissza-visszatér a fiát tanítgató atya képe. Deák iskolába Csurgóra került s itt egypár tanára elhatározó befolyással volt rá. Hálásan emlegeti sorukból a szigorú, de áldott-kezü Kacsóh Lajost, főként azonban az alsoki papra, Sarkadi Károlyra emlékszik nagy szeretettel. Legszebben s legnagyobb vonzalommal rajzolt papi alakjaiban az ő képe tér folyton vissza: házában példás rend, agyában tömérdek ismeret, szívében nagy szeretet és életbölcseiség, ajkán csodálatos közlőtehetség, a legkőszább elmét lebilincselő nyugalmas előadás és fáradhatatlanság a tanításban. Egyaránt nagy érdeklődést tudott Baksayban kelteni a botanika s a classikusok iránt. A botanika szeretete meg is látszik tanítványán mindvégig. Alakjai «a fűvész-ember poesisével» élvezik a természetet s kezükben Diószegivel barangolnak. Classikai műveléséhez később még Bódis István, luzsoki pap járult hozzá, kinek nagy könyvtára volt s mint a deákban igen tudós ember, sokszor idézgette talpraesetten a deák költőket Baksay előtt.

Be sem végezhetette iskoláit, kitört a szabadságharcz. Nemcsak fiatalsága akadályozta meg, hogy résztvegyen benne, hanem az atyai szigor is, melynek arra a fogas kérdésére, hogy ha ellövik a lábát, hogy' megy fel a kathedrába, sehogy sem tudott megnyugtató feleletet adni. Így egész vitézi pályája abban merült ki, hogy harmadmagával s egy szál vaspuskával a betört granicsárokra lesett. De mikor a nehéz század elléptetett rejtekhelyük előtt, megreszkettek a térdei, s a hősködésből kushadás lett.

Míg dörögtek az ágyúk, odahaza szorgalmasan művelte magát, főként sok történeti és encyklopædikus munkát tanult át, a minek nyomai sűrűn felbukkannak írásaiban. A szabadságharcz után tovább tanult. E szomorú évek egész nemzedékének igen bensőséges és nagy irodalmi culturája volt. Valósággal egész irodalmunkat könyv nélkül tudták, bár még tankönyvük sem volt. Ezt a culturát, melynek emlékei folyton felvillannak rengeteg számú idézetében s komoly költői helyek tréfás felhasználásaiban, szerencsésen egészíti ki Baksaynál bibliás nevelése és classikai iskolázottsága. E két tényező nemesítve, művelően hat a lélekre, anélkül, hogy nemzeti sajtáságaiban megtámadná, mint az élő nyelvek irodalmának hatása. Összes

költőink közül Arany és Baksay mutatják a biblia és a klasszikusok legmélyebb hatását s tömérdek ismeretükkel, elméjük és szívük nemes és finom műveltségével a legtisztább és leghamisíthatlanabb magyarság párosul.

Baksay erős magyarsága szülőföldjében gyökerezik, melynek nagyrészben még az articularis világból maradt szalmafedeles fatemplomait végigpredikálta a szabadságharc után. «Nem feledem el — írja maga — soha azokat a szép tiszta templomokat, melyeknek fehérbe öltözött sokasága megkettőzteti a kívülről áramló világosságot s éneke mintha összecsapna a mennyei karok zengésével. Beszédük dallamos, nyugodt, természetes, salonba való; modoruk tisztos, keresetlen; tekintetük nyájas, bizalmas, vidám, élénk. Az idősebbje még szebb, mint a fiatalja . . . Szép ligetes Ormánság, patakos mezők, bársonyos hegyek, sugárzó ormok ott a Dráva mentén! Annak a sovány kévécskének, melyet ez az esetlen kéz összetartózott, minden kalásza a ti méhetekből sarjadzott ki. Az én nyelvem a ti nyelveitek . . . Egy egész külön faj, mely Csurgó—Berzencze—Zákánytól le Eszékig a Dráva balpartján minden idegen néppel való érintkezéstől s elegyüléstől magát szigorúan megoltalmazva él; melynek Árpádkori szójárásán és szokásain legfeljebb ha a reformatio változtatott valamit: tizennyolcz esztendeig nem ismertem idegen szót, még magyart sem, csak a tiedet, más életet, csak a tiedet, más traditiókat, csak a tiedet. Némának kellene lennem, ha a te nyelvedet nem beszélném.»

Kedves ormánsági magyarjai közül, a mint a pályakezdéshez jutott, végképen kiragadta sorsa; de az ihlet perceiben képzelete szárnyán vissza-visszajár közéjük s költői világának levegőjét mindvégig a baranyai rétek mezői töltik be friss illattal. Halasra kerül; itt 7 évig (1857—1862) tanárkodik s itt írja első műveit: két költői beszélyt.¹ Egyik Sztárai Mihályról, Baranya kedves énekszerző hittérítőjéről szól, a másik halasi monda, az erőszakos templomfoglalások korából. Ebbe a korba tér majd vissza legszebb elbeszélésének anyagáért is. Halasról kezd irogatni a *Házi Kincstárba* is, hol mihd-

¹ *Mihály Pap*. Vers. Protestáns Képes Naptár 1858-ra. *Modok Péter*. Költői beszély. Protestáns Képes Naptár 1861-re.

járt első kis elbeszélésével¹ magára vonja Aranynak a figyelmét is.

Irodalmi munkásságát megakasztja esanádi lelkészkedése, honnan négy év múlva Kunszentmiklós hívja el papjául. Itt élte le boldog nyugalomban egész életét. Nehezen szokta meg a derék kún várost, de később nagyon megszerette. Originalitásokban gyönyörködő szellemét nagyon megnyerte a szelid, bibliás ormánsági néptől sokban erősen elütő paripás kún nép lelke. Elbeszéléseit is itt kezdi írogatni s mindjárt elsejükkal, a *Keresztyén Család* 1872-iki évfolyamában megjelent *Patak banyával* jelentékeny sikert arat. A kedvező fogadtatás, majd irodalmi társaságaink meleg elismerése sem sarkalta mohó folytatásra s csak nagyritkán jelent meg egy-egy új elbeszélése. Egyháza vezetésében is egyre magasabb polczra emelkedik s ez egyre határozottabban elvonja az irodalomtól, úgy hogy másfél évtizede már nem is jelent meg tőle semmi jelentékenyebb szépirodalmi tárgyú dolgozat. Műzsája már akkor lefordította fáklóját s meggyászolta benne a kitünő elbeszélőt.

Életének nemcsak eseményei, hanem emlékei is nyomot hagytak elbeszéléseiben. A *csudálatos történet* Ákháb Endrénéjében, a *Nagymama karácsonyjának* Nádszál papnéjában Kacsóh Lajosnak, első kedves tanárának, később belső-somogyi esperesnek özvegyét, Nyikos Katalint rajzolja, kiről ezt a pár meleg sort írja egyik emlékezésében: «Jó öreg asszony! még most is érzem kis kezéd nyomását. Olyan kicsiny, olyan fehér volt és én mégis úgy tudtam tőle a leczkém, mihelyt meg-simogatta azt az én buksi fejemet!» A *Pusztai találkozás* templomépítésében a luzsoki templom építésének emlékei csillannak föl, melyben ő is káplánkodott s melyet a 300 luzsoki hívő egészen a maga emberségéből, erejéből és kezemunkájával épített föl. Különben magának az egész elbeszélésnek concep-tiója, hőse sorsának alakítása Baksaynak egy megható baráti viszonyához fűződik. A tragikusan elhalt Dömötör Jánosról kellett volna emlékbeszédet mondania a Kisfaludy-Társaságban. Kilencz évig küzködött feladatával. Dömötör pályája különösen két okból vett tragikus fordulatot. Egyik egy gyer-

¹ Egy kopott naplóból. Házi Kincstár, 1861. 349—352. 366—372. 1.

mekkori barátnője iránt érzett szerelme. A lánynak kérése jelentkezett s ő Dömötörtől kért tanácsot. Ez nem akarta a szegény árva sorsát a maga bizonytalan jövőjéhez fűzni s azt ajánlotta neki, hogy menjen férjhez. A lány csakugyan így tett, de nem tudták feledni egymást. A menyecske fiatalon elhalt s Dömötör pályája itt mutatja az első fordulót a kétségbeesés felé. A másik ok az volt, hogy nem juthatott ahhoz az álláshoz, melyre szíve vonta. Előbb theologiai tanárság után vágyódott, melyre tanultsága s lelke egyaránt méltóvá tette; de visszautasították s így lett tanfelügyelővé. Később meg egy nyugalmas lelkészlakba vágyódott, szinte beteges epekedéssel, szintén hiába. A mint szerencsétlen sorsát barátja átgondolja, átéli: megindultan elképzeli, minő boldog fordulatot vehetett volna élete, ha jobb angyala nyújtott volna feléje segítő kezét. Midőn az örvénybe akar szédülni, képzelete megragadja s az emberek közül a pusztába viszi, hogy feledje ott a szegény kis Jundát. Elnevezi őt Dombay Máténak, más sorsot készít neki, mint a minőre a Heine szenvedő alakja hívja, csalogatja; más jövőt, más nyugalmat, mint a minőt álmai mutogatnak; megvalósítja jobb természetének ábrándjait abban a csendes hajlékban, melynek félhomályát az Ámbár Dína mosolya sugárral szövöi át. «Így született meg a *Pusztai találkozás*. És e rónákon ödöngő elbeszélésnek egymást keresztező ösvényein széltől befújt nyomok. Az ő nyomai. (A hogy az ő boldogságra vágyó és méltó szíve szeretne volna járni az életet, ha az élet nem ő rá lett volna bízva.)» Általában a legtöbb elbeszélése oly nagy melegséggel és közvetetlenséggel van elmondva, hogy ez világosan útal személyes emlékekből fakadt voltukra.

Baksay lelkét az egyszerű élet szépségei foglalkoztatják legmélyebben, az élet idylli jelenségei vonzzák leginkább. Muzsája nem szereti a vasutat és a civilisatio csalóka mázát s kerüli az országutat. A gyalogösvényen szeret járni, mely a búzavetések vagy az erdő csalitja közt bujkál, mint egy kis tündér, ki szeret játszani, de senkit meg nem csal. Tiszta, egyenes, sem por, sem sár rajta. Mezők friss levegője s szerény, de gonddal ápolt falusi papi kertek virágillata gyönyörködteti leginkább.

Főként három körből választja tárgyait: a magyar kálvi-

nista papság, a diákélet s a népélet köréből. A magyar irodalmat a kálvinista parochiák életének rajzával gazdagította elsősorban, mint új tárgykorrel, de legtöbb művészi értékük kétségtelenül népi alakjainak van. Szívéhez legközelebb a nép áll s a papot is első sorban mint a nép példaadóját s tanítóját szereti.

Az egyházi élet köréből egész sereg eredeti alakot vezet elénk. Az öreg pap atyja és pásztora híveinek, ki néha biz a jó barkóczából való pásztorbottal is súlyosítja böles igéit. Szinte korlátlan úr a lelkek fölött a «főtisztelendő atyámuram». Szobája, a *murium*, nagy könyves thékáival s rézszerű almáriumával, mely tele van firkálva a nt. úr emlékeztető krétázásaival, félelmes hely a ludasnak, megnyugvásé a vigaszt keresőnek. Az öreg tiszteletes tud mindenki nyelvén; szelid életbölcességével, találékonyságával győztes marad a legszilajabb paraszttal szemben is. Vannak köztük karakán magyarok is, mint tiszteletes Kerék Jákób úr, megalapítója a Daru-fecske-körnek. Nem valami államfelforgató társulás ez, névadó keresztapja Jeremiás propheta, ki a daruról és fecskéről azt mondja, hogy tudják, mikor kell elmenni. A kör szelleméhez híven Kerék Jákób úr sem szereti az üres fecsegéssel idejét lopó embert. Félóráig szívesen elbeszélget, de aztán csak egy-egy száraz hm-t ümmögget, majd megleckézteti az illetlen látogatót s egymásután szedi elő megadóztatására a különböző gyűjtőíveket.¹ A fűzvári egyházmegyei gyűlésen (*Pusztai találkozás*) az eredeti alakok egész sorát vonultatja el előttünk: palástban, mándliban kálvinista kanonokok (világi urak), papok, mesterek, szívükben a «magyar református kálvinista protestáns» önérzet, szájukban a kötőszavaknak irgalmatlanul hosszú láncolatával súlyosbított igék. Leleplezi gyöngéiket is, feltárja prædicatoriák mesterfogásait: a *nasalis eloquentiát*, a szöpögtetésre majd ebből felharsanó ríkatásra irányuló törekvéseiket s flosculusaikat, melyekre még a templom falai is harmatoznak.² Általán azonban rokonszenves színben mutatja be papjait, azokat a derék prædicatorokat, kiknek méheseik a tudomány, múzeumuk a

¹ *A daru és a fecske*. Vasárnapi Ujság, 1891. II. 753. 1.

² *Egy jedél alatt két otthon*. Vasárnapi Ujság, 1890. II. 778—80. 791-95.

buzgóság, nagyszobájuk a vendéglátás, háznépük az erkölcs, udvaruk a rend és tisztaság tüköre, kiknek szép simára borotvált piros arcuk világosan útal arra a szívjóságra, melylyel egész környezetüket boldogítják.

Főhőse a fiatal pap, hősnője a tiszteletes asszony, képzeletének legkedvesebb pihenőtanyája az akáczfák s a gyümölcsös árnyából kikandikáló paplak s elbeszélése is akkor legmelegebb és legközvetlenebb, ha egy-egy papi család sorsát rajzolja. Mindazt a szeretetet, melylyel ez osztály iránt van, két alakjába vitte be. Egyik Dombay Máté (*Pusztai találkozás*), a másik Ákháb Endre (*A csodálatos történet*). Dombaynak, a nemeskondori pusztai lévitának rajzán megérezik, hogy a baráti szeretet sugallta. Egész élettörténete e két szó körül forog: tanulás és tanítás. Tanul sokat s tanítja környezetét anélkül, hogy maga akarná vagy a környezet észrevenné. Tanít a katedrán, egyszerű, mesterkéletlen előadással, melynek minden szavát meleg szeretet és mély meggyőződés hatja át. Tanít áldott jószívével, mely együttérez mindazokkal, kik az életnek egy vagy más keresztjét hordozzák. Benne a papot igazán azon az «alázatos magaslaton» mutatja be, honnét taníthatja és szeretheti a lelkeket. Ákháb Endrében inkább a nagy családjának élő, az élet súlya alatt panasz nélkül, de időnek előtte megtört falusi papot rajzolja; azoknak egyikét, kiknek kétannyi a sohajtásuk, mint a garasuk, kik nagy nyomorúságban, de zúgolódás nélkül nevelik gyermekeiket eledellel s Isten és az emberek előtt való sok könyörgésükkel.

Nem kisebb rokonszenvvel rajzolja a papnékat, kiknek asztalán a biblia s Tompa költeményei állnak főhelyen. E körben legeredetibb s Baksayra legjellemzőbb alakok a lemondás keresztyén erényét panasz nélkül gyakorló, töretlen hitű, családjuk ároni traditióit büszkén őrző, kenetteljes hangon beszélő özvegy papnék, kiknek csak a szívük munkásabb, mint a kezük s jelszavuk: Megelégedés, kegyesség: ez az igaz nyereség. Legtöbbjük szegénységre marad s valamelyik collegiumi városban települ meg, hol kosztosok mellett maga is élhet s unokáit is nevelheti. Az istenfélelemnek és kötelesség-hűségnek gyönyörű rajzát kapjuk Ákháb Endrének alázatos és kegyes alakjában, kinek egész élete: könyörgött, hitt, bízott, szeretett s boldog

volt, bár sem egy talpalatnyi földet, sem egy sárkunyhót nem mondhatott magáénak soha. A megelégedett szegénységnek gyönyörű apológiáját adja szájára Baksay: «Annyi millió ember van a világon, a ki szegény és becsületes. Hát már most az Isten azzal büntessen egy gonoszt, hogy ezekkel egy sorba helyezze? A szegénység nem büntetés, édes fiam . . . Az a sorsom, a mi volt atyáimé. Nyugodalom a lélekben, megelégedés azzal, a mit Isten a földi jóból ad. Nem áldás ez? Ha kevély akarnék lenni, azt is mondhatnám, meg vagyok áldva mások felett. Annyi gonddal megtisztelt, annyit bízott rám; adott erőt is, hogy megfelelhessenek; adott jutalmat is. Gyermekeimet felnevelhettem, nem tudom hogyan, nem tudom miből. Isten segített benne. Mind hív és istenfélő. Szívem nyugodt és vidám».

Meleg és bensőséges élet az, mely a paplak lakóit egymáshoz, a hajlékhoz s a kert fáihoz és virágaihoz fűzi. Mily öröm, ha a lányt az apa utóda veszi el; az a nagy körtefa, melynek árnyékában nőnek fel a tiszteletes asszony gyermekei, hinti be illatos szirmokkal unokáinak bölcséjét is; megengedi az Isten, hogy a lány folytathassa az anya boldog munkáját s a kis családdal az asztalfőn ott ülhet a «nagyfőtisztelendő asszony» is, kinek még a szolgabíró is kezet szokott csókolni. Talán az efajta ártatlan örömök rajzában válik legbensőségesebbé Baksay hangja.

Kiegészíti a kört a káplán, a «kis atya», kit rendszerint humoros színben mutat be. Komikus helyzetekbe kerül, mikor philanthrop túlbuzgással mindazt a sok szép elméletet értékesíteni akarja a világ boldogítására, a mit csak magába szítt iskoláiban. Az idősebb, tapasztalt pap bajusza alá mosolyog e buzgóság láttára s már csak a maga bölcsesége szerint, kurtábban intézi el az ügyet, mikor a fiatal serénykedése csődöt mond.

Sajátságos alakjai a kálvinista hitéletnek a curatorok. A közjóért való buzgóságnak valóban nagy mértéke kell ahhoz, hogy előkelő, gazdag urak vagy szegény függetlenségükre büszke férfiak feláldozzák nyugalmaikat s curatorságot vállalnak, hol minden kő őket őrli s jutalmuk mindössze az, hogy az «atyafiak» tiszteletes atyám-urannak hívják őket. Baksaynak is egyik legkedveltebb alakja az erélyes «kálvinista kanonok», kit a keze-ügyébe eső emberek közről ismernek s messziről tisztelnek.

Bemutatja a kálvinista egyház többi «méltóságait, hivatalosait, előjáróit és szolgálóit» is. Közöttük legkisebb becsülete a mesternek van. Az ormánsági nép nem nézi sokra az iskolát, csak az éneklés az, a miért él-hal. «Asszony beszédére, gyermek játékára, mester hivatalára okos embernek nem sok gondja van», — mondogatják parasztjai, s szeretik is a mestert, a «kigyelmit» becsapni. Tanítói sorában is bemutat egypár eredeti alakot. Ott van a derék Botos Ruben, ki vezetéknevében hordja pædagogiai elveit; ott van egy másik, ki ló híján tanítványaival szokta elnyomtatni búzáját.

Másik kedvelt tárgyköre a diákélet rajza. Nála Debreczen a világ középpontja s öreg collegiuma minden szellemi jó forrása. Milyen melegséggel, mennyi szeretettel szól róla, mint a szegények táplálójáról, Ákhábné: «Óh édes fiam! Valahányszor arra a szent városra gondolok, mindig kicsordul a könnyem. Hány elvettett árvának lett az édes anyjává! Hány durva kőből faragott ékes oszlopot! Hányat nevelt fel a maga tején! Azt mondják, szegényesen: annál nagyobb az érdeme. A fának elég, ha jó földbe van ültetve, a többi az Isten gondja».

A collegiumi nemes ifjúság életét, sok eredeti vonásával együtt, színesen rajzolja *A csudálatos történetben s az Ispéróban*, míg a *Tifagómen, Tipiómen*,¹ a legsikerültebb, legbájosabb magyar diáktörténet, a híres-nevezetes pataki collegium XVIII. századeleji diákéletének kedves humorú, élénk rajza. Érdekesen mutatja be az akkor kialakult diáktársadalmat és sajátos vándoréletüket, tétova hullározásukat: «A tiszahátiak — mint-hogy ezek legtöbben voltak és uralkodtak még a Nyírség harczias fiai is — *patriotáknak* nevezték egymást; jöttek pedig zörgő szekereken és három hónapra való elemózsia kíséretében a Minerva zászlai alá és a *katonasoron* lakoztak; az alföld szálás fiai, kik kerek sajtokból természetes pajzsokat viseltek a hátukon függő daliás tarisznyában, *filiszteusoknak* mondtak és a *czigánysoron* telepedtenek le. *Samaritánusoknak* hivattak és a *pokolra* szorítkoztak az erdélyi fiúk, minthogy ők az elvált ország sarjadékai. *Galileusoknak* tiszteltettek a dunántúli vidékek magzatjai, minthogy ők az apostolokként gyalog érkeztek

¹ *Tifagómen, Tipiómen*. Protestáns Képes Naptár 1863-ra. 59. l.

és sem két zsólyát, sem két köntöst nem viseltek ugyanazon egy esztendőben. Ezek a *hutában* fészkeltenek. Volt még kihagyva két lyuk — mely *purgatorium*nak mondatott — a más-honnan kicapott diákok számára, kiknek neve *plebs* volt. Ezeken kívül egyéb tartományok reménységeit, — tisztcseseheket, a becsületes morvákat, emberséges tótokat és a nemes lengyel conföderált statusok sarjadékait csak egyszerűen *haggoim*nak tolerálták, és el voltak oszlatva a cigány- és katonasor alsóbb rangú osztályaiban. Nem akartak nekik külön osztályt mutatni, nehogy separatistikus vágyak ébredjenek bennök, és követeljék, hogy nekik lappus nyelven *prælegáljon* a professor».

Harmadik tárgyköre a népelet, még pedig, egyenesen regionális irányzattal, a magyar nép egy szűkebb körének, az Ormánság népének élete, melyhez oly meleg szeretet fűzi. Legszívesebben ennek a hajlékaiba vezetget be. Kitünően ismeri a népet a hallgató Tiszától a zengő-bongó somogyi erdőig. Igen erős érzéke van a néprajzi érdekességek iránt s már csak ezért is jobban szereti a Dunántúl népét, mint az Alföldét. A különbséget a kettő közt így festi: «A mily egyhangú odaát (az Alföldön) minden, olyan változatos emitt; még a nép is. Amott szűkszavú, komoly, rátartó; emitt előzékeny, nyájas, beszédes. Amott kevés eltéréssel barnát, sötétet kedvelő, egyforma szabású népviselet: emitt vidékenként, fajonként változó, színekben úszó, alakzataiban művészien leleményes. Amott mindig rövid a nap: emitt a legszorgosabb munkaidőben is kész szívvel szóba állnak veled. Amott lepedőbe kötött nehéz butyrát a hátán czipeli az asszony, de csak a szegénye: emitt szegény és jómódú fejére emeli a nagy ebédes kosarat vagy vizes dézsát, és megy hegynek föl, völgynek le, egyenesen, délczegen és gyorsan, két kezét lóbázva vagy egyenesen leeresztve. . . Amott ember és természet egyszerűbb és nyersebb: emitt mesterkéltabb és nyájasabb».¹ Több ízben gyönyörködve írja le az ő szépséges Baranyájának alsó részét, melynek sajátosságos életéből sokat megmentett költészetünk számára, mielőtt még a beférkőző cultura megfakította volna színeit.

¹ *A Mecsek környéke.* Az osztrák-magyar Monarchia írásban és képbén. Magyarország IV. kötete 263-4. l.

Abba a drávamenti szép «tartomány»-ba, azokra a szederindás erdőkre, iszalagos patakpartokra, vadvirágos lankákra, ligetekben rejtőzködő falvakra még a tavasz is korábban veti sugarát, mint Nagymagyarország többi részére. Népe sajátos ősalakokból áll, ótestamentomi nevekkel, egészen sajátos étellel, kik fölött mintha megállott volna a nap a reformatio századában. Egy-egy falu «csupa Ádám, Seth és Énos, Kénán, Mahal el. Aztán meg Czippora, Naomi, Dína. Csak a ki nem akarja nagyon czifrázni, az olyan elégszik meg a Mózes, Áron, Gedeon, Éva, Sára névvel. . . . Eszükbe sem jutott, hogy az mind zsidó név; csak abban nyugodtak meg, hogy szebb az, a mit az örökkévaló ad az embernek, mint a mit a módi plántált idegen országból».

A *Pusztai találkozásban* nagy ügyességgel sétáltatja el előttünk kitünően jellemzett alakokban az egész nemes-kondori pusztai lakosságot. Egy ősmagyar sziget ez, mely a maga sajátos képére formál mindent. Egészen a nép életét éli a középosztály is, melynek sarjai egyideig ott gázolják a sarat a városi iskolák körül, míg meg nem tanulják a franczia négyest s azt, hogy van nekik miből megélni hivatal nélkül is. Akkor hazamennek, levetik a Zrínyit és dolmányt öltenek. Sikerülten rajzolt alakokban vonulnak el előttünk a «familia» tagjai, eredeti magyar arczkép mindannyi. Maradiak mindnyájan, körömszakadtig védik a régit, őrzik függetlenségüket. Büszkén vagy gúnyolódva tekintenek az idegenre s nem fogadják be. Alakjaiban általán mindig van jókora adag maradiság. A régi jó világ dicsérői s derűs szemlélői az újító kedv bicsaklásainak. Egy másik elbeszélésében a vaiszlói magyaroknak nem *kée* a pap, folyton kihordják a határra, mert meg akarja nyíretni őket, mint a «rossz személyt» szokták. Kálvinisták mindnyájan: példás kegyességűek, minden bölcsesség nyitját könnyen megtalálók, természetes és nyílt lelkek. Roppantul otthon vannak a bibliában, «böles Salamonnál jártak iskolába». Eredeti alakjai közt ott van Csont Ábel, kinek csak egy ábrándja van: királyt választani a Duna jegén. Hadilábon áll a környékbeli papokkal, nem is keresztelteti velük gyermekeit, hanem összevár hármát-négyet s felviteti őket Gümörbe. Ott vannak a magyar örökös ellenzékiiség különböző fokozatainak képviselőit a *Mámög*, a

daczbeszédés *Mineka* s *Kikőhúznyi* családok tagjai, kik nyers felharsanásaikkal minden tanácskozáshoz fáradhatatlan chorust szolgáltattak. Vonzóbbak nőik: Ámbár Dína, a hajadonna serdült lány, mosolygó hajnalarczával, mélytüzi kőkény-szemével, kedélyének ártatlan frissességében; a derék jó nagy-asszonyok, szép, kegyes tekintetű matrónák, mindnyájan egyszerű, szeretetreméltó, nyájas teremtések.

Magának az ormánsági népnek legköltőibb s leggazdagabb rajzát *Jáhel*ben s *Patak banyában* nyújtja. Komoly és bibliás, mézes beszédű s az egész országban legénekesebb kedvű nép ez, önérzetes és büszke, mely még templomépítésre sem koldul senkitől. Maguk szegényei, a másé nem. Templomaikra igazán ráírhatják: «Épült helyben.»

Kitűnő arcképeket rajzol e népről a Jóra-család tagjaiban (*Jáhel*). Jóra Bálintban a komoly, önérzetes magyar parasztgazdát látjuk, ki nem akarja panaszát kivinni a házból, nem szeret a világ előtt «útálkodni». Megvan benne a módos paraszt büszkesége s hite abban, hogy az ő élete a legúrabb. Mikor rá akarják beszélni, hogy taníttassa fiát, azzal tér ki a biztatás elől, hogy nem szorult az ő fia arra, megél az anélkül is. Ezt a maga életkörében való elfogultságot egy másik módos parasztjában, Csósz Bálintban¹ is bemutatja Baksay. Van két tekintetes asszony leánya s egy nagvságos úr fia, kiket ezen társadalmi helyzetük miatt véghetetlen megvetéssel szokott címezni szemben úgy, mint hátmögött. Jóra Péterben viszont a fiatal legényt mutatja be, a mint fölserdül s fölnyílván a szeme, duhajkodni, garázdálkodni kezd, míg katonáéknál ránczba nem szedik s meg nem komolyodik. Mostohájában, Vajda Rákhelben az okos, leleményes paraszt asszonyt látjuk, kinek mindig helyén az esze. Beszédében az önérzetnek s fölényes, játszi kötődésnek vegyülete, mindenre vissza tud tromfolni s terveit esudálatos előrelátással tudja jövésre juttatni. Lánya, Jáhel, a legszebben rajzolt parasztlány irodalmunkban. Szűzi, sudár, szép termete, mint egy lábon járó virág, tekintetében az erkölcs kevélysége, viselkedése mindenkit elbájolóan kedves. Úri dáma nem találhatja úgy fel magát, mint ő. Dolgos és igény-

¹ *A hajmagágó.* Protestáns Árvaházi Képes Naptár 1874-re. 48. l.

telen, enyelgő kedvű és büszke lelkű, odaadó és hűséges, kevély és szerény, rátartó és megalázkodó egyszerre.

Méltó párja rajzának a Patak-menyecskéé, Baksay legnagyobb bensőséggel rajzolt alakjáé. Szépségét áradozó szavakkal festi az író s lelke is telve jósággal és okossággal. E tisztalelkű parasztasszony szép, boldog családi életének feldúlását, szelid arcának elborulását, áldott lelkének gyöttrődését mély megindultsággal mondja el, a mint minden megalázáson és keserítésen keresztülhajszolják: elzárják férjét, elveszik telküket, kibecsültetik hajlékukból s elragadják gyermekeiket. Kétségtelenül van az eszményítésnek valamelyes finom zománca rajzán, a mi a magyar irodalomnak egyik legvonzóbb női alakjává teszi, de e mellett is élettél és valóságossággal teljes. Mindvégig egyszerű parasztasszony marad s a léleknek borzasztó megpróbáltatásai közt sincs egyetlen szava, egyetlen mozdulata, mely ne volna természetes és igaz.

Általában alig lehetne Aranyon kívül más írónkat említeni, ki annyira ismerné a magyar parasztot s annyira nem fölszínes, hanem a néppsyché mélyén szántó vonásokkal igyekeznék bemutatni, mint Baksay. Kétségtelenül igen jó véleménynyel van róla, szereti; de nem rajzolja egyoldalú idealizálással, gyarlóságait sem hallgatja el. Rajzolja tunyaságát, melyből csak ritkán ragadja ki a versengés, s a kezdeményezésben való lassúságát, melynek ősi jelszava: holnap is nap lesz. Nem hallgatja el akadékoskodását, kicsinyeskedését még a szóhasználat pontosságában is. A butrágyi deputatio a papjukká kiszemelt káplánnal mindenben meg van elégedve, csak egyet kifogásol: «Ha közibünk rendelj kigyelmedet a fölséges szent akarat, ne szólítson minket «kedves atyámfiaiinak», mert a magyarországi ember a lovát hívja kedvesnek». Cságrány Mihály bizony alaposan helybenhagyja a feleségét, «mert egy rossz órában azt mondta, hogy «ű». Mivé lesz a világ, ha az asszony még csak meg sem keedezi már a férfit!» Általában nem igen szeretnek magyarjai sokat teketóriázni. A falusi bíró nem nagyon törvénykezik a panaszos asszonynyal: «Az asszonynak otthon a helye; ha otthon nem, hát a jankliban (dutyi). Csak e kettő közt lehet a választás» — hangzik ajkáról a föllebbezhetetlen ítélet. Rajzolja a magyar paraszt csúfolódó és hecz-

czelődő természetét is. Az ő falujában is megvan mindenkinek a maga gúnyneve. A csúfságba csávázott ember nem tud annyira gorombáskodni, hogy a vihogók túl ne harsogják. Minden faluban van egy-egy rigmusgyártó, kinek a nyelve kajla és éles. Jaj annak, a kiből ez kifigurázhatót sajdít! Rajzolja a paraszt irígységét, kapzsiságát is Nyaviga szomszédban, kinek különösen az fáj, hogy a féllábát Königgrätznél vesztett Vasvégű koma «egy kis biczcentésért» minden napra öt új krajczárt kap a királytól. Milyen ostoba volt ő, mikor bujkált, cselédkedett a katonaság előtt. Most meglehet, egy lába se volna, a mi éppen 36 frt 60 kr. biztos évi jövedelmet jelentene.

Baksay általában kitűnő megfigyelő s erős érzéke és vonzalma van a genre-szerű iránt. Nemcsak a nép alakjait mutatja be, hanem lépten-nyomon jellemzetes képeket fest a népelet egyes jeleneteiről is. Hogy ezekbe a genre-jelenetekbe sokszor mennyi költőiséget, színt és hangulatot tud belevinni, annak mesteri példája a tatárszállási kun verbunkos leírása a szabadságharcz idejéből (*Jobb kezem*).

Vannak elbeszélései, melyekben elhagyja képzelete a nyugalmas, idylli boldogsággal teljes paplakokat, az öreg collegiumokat s az Ormánság gyalogösvényeit és más körökben keres tárgyat. Három elbeszélésében (*Tömpöri Balázs*¹, *Jobb kezem*, *Babett*) élénk s a mi számunkra már szinte történeti érdekességű képet kapunk az elnyomatás korából, azokból a «ködös esztendő»-ből, mikor nagy lakodalmakkal demonstráltak s a nagygazda ragyogó szemmel adta leányát olyan vőhöz, kinek legalább egyik kezét ellőtték a forradalomban. Az elsőben van egy költői jelenet, mikor egy peesovics érzelmű curator okvetetlenkedésére examenen kitör a diákokból a babiloni ének szavain a hazafiúi keserűség. «Sírt, búgott, harsogott a fájdalmas melódia a sok ép, érczes hangú ember ajkain. A babiloni foglyok éneke... Hiszen mi vagyunk azok a babiloni foglyok. Hát nem voltunk-e mi is ott valamennyien, ki Ác-nál, ki Piskinél? Nem úgy szöktünk-e haza ki Világostól, ki Komáromból? Nem rejtegetjük-e a vörös sipkát, a montlízszakot, a

¹ *Tömpöri Balázs végzett theologus estvéje otthon*. Keresztyén Család, 1872. 243. 251. 260. 267. l.

honvédattilát, a fehér köpönyeget a láda fenekén? Nem vetettek-e gátot legatióba mehetésünknek az útlevél megtagadása által? Nem hajhásztak-e bennünket, hogy besorozzanak? Nem disputálták-e fejünkre az útálatos köcsöggalapot? Nem csapaták-e ki a szegény Csuha Miklóst azért az egy szóért, mikor azt mondta, hogy ő különben megülte ám a lovat, mint az a *nímet*? Ezért az egy szóért, hogy «nímet!» A tiltott s leple alól lángot vető emlékezésnek rajzában melegség tekintetében e kis elbeszéléshez csak Kozma Andor verse (*A karthágói harangok*) állítható.

A másodiknak hőse a sátorvölgyi ref. leányiskola béna tanítója, ki csendes humorral figurázza ki a systema erőlködéseit a nemzetnek a pædagogia útján eljövendő boldogítására. Az elbeszélés egyszersmind a magyar középneemes családok tragédiájára is vet egy meleg humorú sugarat a Tamás-Dánok s Barabás-Dánok sorsában. A harmadik elbeszélés *Az új földesúr* történetének egy kedves változata Kostolenszky Barbara morva kisasszonyról, ki érzésben egészen magyarrá lesz s ennek egyre határozottabban felvillanó bizonyságain elmésen és kedvesen humorizál. Sajátságos élenkséggel és ötletességgel két kis dalnak szeszélyes kergetőzése kíséri nyomon ez átalakulást, ezeknek szálaira van felfűzve az egész bájos történet, mint valami kláris-sor. Úgy válik egyre magyarabbá a kisasszony, a mint a Babettdal németes melodiját kiszorítja szívéből egy egyszerű kis magyar nóta.

A múltba is vissza-visszaszállt Baksay képzelete. Történeti elbeszélései munkásságának kevésbé sikerült felét teszik. Van érzéke ezekben is a jellemzetes iránt, de a legtöbbször elhumorizálja a korrajzot. *A király futása*¹ című hosszabb elbeszélése kalandor Zsigmond király korából való s eleven humorral rajzolja az örökös torzsalkodásoknak, az elvakult birtokvágnak e felfordult világát. Az egész korrajz fölött vidító színeivel a végtelenül könnyelmű, cigány természetű, semmi gondtól-bajtól meg nem zavarható Zsigmond király lelki derűje leng.

¹ *A király futása*. Vasárnapi Ujság, 1892. II. 679. l. Csekély s jelentéktelen változtatásokkal átdolgozása köv. című, régebbi elbeszéléseinek: *Szentkirályi Kata*. (Baranyai népmonda). Házi Kincstár, 1863, 23. l.

Történétünk legszomorúbb korszakába visz legterjedelmesebb munkája, *Dáma* című «történeti körkép»-e. A mohácsi vész korabeli magyarság vígasztalan, sötét, kietlen körképe ez, melynek «hátterében, a szélvésztől fölvert porban két madárka hányódik, két gyenge gyermek. Ez az egész körkép e két kis élet kedvéért készült». Az egész azonban inkább csak korfestő czélzattal szolgál: a mohácsi vész s a kezdődő magyar reformatio milieujét igyekszik elénk tárni. Az életnek minden körében bemutatja az akkori magyart: látjuk a léha, kapzsi zászlósurakat, a gyanakvó, botorúl követelőző köznemeseket, a fegyverkerülő, szökdöső jobbágyokat; látjuk a régi hit elvilágiasodását s babonába hanyatlását és az új vallás türelmetlen buzgóságát; az ifjúságnak egyfelől léhaságát, másrésről önfeláldozását s látjuk a bűnök végső eredményeül a nagy nemzeti katastrophát s az erényekéül a nemzet további fennmaradását. A kor sülyedtségét rendkívül hatásosan érezteti az apródok színjátéka a bátai kolostor refectoriumában. Míg a nemzet egén a felhők gyors iramban tornyosulnak, Balassa Menyhért s más jeles ifjak és szájtátók parodiát játszanak, kifigurázzák a király pipogyaságát és szegénységét s a főurak szemérmetlen önzését, fegyelmezetlenségét és fejtelenségét. Annak a szörnyű kornak valósággal mintegy haláltáncz-drámája ez, melyben előttünk léhaskodik annak az időnek minden bűne, s a mulatók mögött mi már látjuk a halált, a mint kinyujtja rájuk csontkarját, hogy sírjuk felé ragadja a kaczagókat. Ép ily vígasztalanul sivár a hadi tanácskozás is, melyen csak a sanda gyanakvás, botor követelőzés, rövidlátó értetlenség nyer hangot. Bús perspectivát vet az ifjak játéka a jövő Magyarországra is. Az apródok közt, mint húszéves ifjú, ott kevélykedik nyers erejével Balassa Menyhért s ott léhaskodik a Magyarország jövőjére várományos egész generatio: garázda és durva úrfiak, aranyifjúsága e szomorú éveknek. Ellenképeül fellobban előttünk a 300 pécsi diáknak rajongó lelkesedése s felhangzik vidám mulatozása az üszögi erdőben, a körtvélyesi vadaskertben, majd elkövetkezik Baranya e gyönyörű csillagainak kilobbanása. Meleg bensőséggel érezteti Baksay e szörnyű vihar hevét, mely sodrába kap mindenkit s rohanvást ragadja sírja felé. A deáki ifjúság, a tudós benedictinusok, alázatos franciscánusok, szikár karmeliták mind-mind

érezik tikkasztó s idegeket korbácsoló forróságát. Még az új hit fanatikusa is, ki feje koczkáztatásával véd, czáfol hit-czikkelyeket, míg lenn a harczágytól égő csapat zaja zúg — ráeszmél a veszedelemre: «Összerezzen. A kinek országa imént még nem e világból való volt, egyszerre visszatért ebbe a világba. Érezte, hogy most ez a világ az első, ezt kell megvédelmezni, lám még a gyermekek is fejök vesztével védelmezik. Ezért halni meg: most erre van szükség.»

Ez a bensőséges hit, a kálvinizmus zordon ótestamenti szelleme hatja át Baksay legjobb elbeszélését, a *Patak banyát*. Az ormánsági nép lelki gazdagságának s komolyságának tudata vitte arra a merész gondolatra, hogy történeti novellát írjon, máig is az egyetlen, melynek hőse a nép sorából való. Erős conflictust helyez egy parasztasszony egyszerű lelkébe hitéhez ragaszkodó hűsége és anyai érzése között. Ez az összekötkezés csak nyer jellemzetességben és erőben azáltal, hogy egy egyszerű lélekben megy végbe s valóságosságban a kálvinizmus bűntudata által, mely Pataknéban oly mélységes komolysággal szólal meg, a mint egymásután zúdulnak hívó és megadó lelkére a csapások. E novella valóban «szegény emberek tragédiája», kiknek boldogságát irgalmatlanul összegázolja az úri önkény. Érzelmes félhomályba burkolt rajza az articuláris világnak, mikor annyira üldözték «Kálvinus trombitásait», mikor napirenden voltak ellenük a templomvizsgálatok erőszakosságai és mesterkedései, háborgatások és rombolások. Rajza a robot- és déznavilágnak, mikor a szegény jobbagytól nemcsak munkáját kívánták el. A korfestő vonások mellett a magyar népléleknek is igaz és valóságos vonásokban gazdag rajza tárul elénk belőle.

Sok érdekes vonást tárnak fel előttünk a múlt század-eleji dunántúli köznemesség világából *Horváth Ádám életéből* írt kis történetei.¹ A szelidlelkű, daltíás, *Rudolfiásán* buzgón dolgozó poéta a hőse, körülvéve a sok éjszakalopó nemes úrtól, szél- és agárkergető ifiuraktól. Mikor kiderül Ádámról, hogy

¹ *Horváth Ádám viszontagságai*. Házi Kinestár, 1862. *Horváth Ádám életéből*. U. o. *Te is kurátor, én is kurátor*. U. o. *A vízsla*. U. o. *Horváth Ádám önéletrajza*. U. o. 1863.

verseket ír, rögtön megnyergelik a tekintélyét, mivel esavargó jött-mentekről formálják meg a költő képét. Hívják névnapokra meg dísznótorokra s ott kényszerítik, hogy rigmusozzék; az instructorok meg a pajtabírák társphárral tisztelik meg, örökbetartott kisasszonyok szerelmes tekinteteket vetnek rá. Ennek a derűs világnak különben még csak a kantismus a legnagyobb baja s az a legborzasztóbb sértés valaki ellen, ha azt állítják róla, hogy Pápán tanult, a kantismus fészkeiben. Az elbeszélés igen jóízű leírásban érdekes képeket mutat be egy canonica visitatio során a régi magyar kálvinista hitéletből is.

Elbeszélésein kívül fordításai, néprajzi és papi dolgozatai egészítik ki Baksay írói munkásságát. Még pályája elejére esik koszorúzott Lucanus-fordítása, mely után már deres fővel az *Ilias*ét adta. A rímes alexandrinusokban készült fordítás, mely Arany epikai nyelvének és stíljének utánzásával igyekszik bennünket visszavarázsolni a hősi múltba, philologus-körök részéről határozottan visszautasító fogadtatásban részesült s egyáltalán nem találta meg azt a méltánylatot, melyet megérdemelt volna. Ez azonban nem szegte kedvét Baksaynak, belekezdett az *Odysseia* fordításába is, de ebből mindössze csak egypár részlet bocsáthatott közre. A fordításnak legerősebben kifogásolt vonása sujtásos, zsinóros magyarsága, mely megváltoztatta a költemény hangnemét, színezetét, itt-ott megvaskosította képeit, a homéri plastikai szépség helyére a népies genre-szerűséget játszotta át s mégsem tudta elérni az eredeti naivitását, hanem ennek tudatos keresésével modorossá vált. Ennek hatását még fokozza a rímes alexandrin egyhangú csengése-bongása, mely az egyenletesen tovahömpölygő hexameter méltóságát játszi, sokszor mesterkélt könnyedséggé fokozza le. E kifogások legnagyobb része a dolog természetében rejlik s ellenükre is e fordítás határozott nyeresége irodalmunknak. Egységes alaphangú, egységes színű, érdekes, eleven. Tulajdonképen már nem is fordítás, hanem utánköltés; a fordító maga is költő s végzett munkájában lépten-nyomon bizonyosságaira lelünk finom átérésének.

Néprajzi kisebb dolgozatai a *Vasárnapi Ujságban*, a nagyobbak *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* című vállala-

latban jelentek meg.¹ A magyar nép viseletét és szokásait, a Jász-Kunság s a Mecsek környékének népét ismertetik e dolgozatok, melyekben nagy encyklopædikus ismerettel pontos megfigyelés, páratlanul jóízű, eleven, fordultatos és színes előadás s a magyar nép bensőséges szeretete társul.

Kevésszámú papi dolgozatai közül az a három oratiója válik ki, melyekben országos nagy gyászna ad hangot: Erzsébet királyné, Rudolf királyfi s Kossuth Lajos temetésekor mondotta mindhármát kunszentmiklósi hívei előtt. A böles és hívő lélek komolysága, az író előadásbeli gondja s a hatás olcsó eszközeitől való tartózkodás jellemzi mindet.

Baksay világfelfogásának tengelye derűs, boldog optimismusa, az életnek nemes és szép felfogása. Szereti az embereket s tud kétség nélkül gyönyörködni az életben. Alakjai is nagyon jól egyensúlyozott lelkű, különösségük mellett is kedves és jó emberek s különösen vonzókká teszi őket az a nyugodt bizalom, melylyel az életnek jó és rossz fordulatait fogadják. Nála nincs kétségeskedő, csüggedt kedvű, lemondó ember. Az ő költői világa fölött meleg mosolylyal ragyog a nap s csak ritkán fedik el gyorsan átsuhanó báránnyelők.

Nagyon szereti a gyermekeket; nincs elbeszélése, melyben ne szerepeltetné őket. Papi udvarain is mindig játszogat egypár nagyfejű fiú s pófitos leányka. De nem a szépen kimosdatott, anyás gyermekek az ő kedveltjei. Az övéi tele vannak élénkséggel, csapdatni való virgocz ficzkók, a fölöttük való «lány pásztorkodáshoz» legalább is két jobbkez kell. Bár buczkós kerek fejükről a nagyramenendőség sugárzik, mégis iskola-kerülő, karmolt orrú, csapzott hajú gézengúzok, a ruhaszárító kötél kíséri őket iskolába elégszer, keresztapjuk-uruk a kötőfék, játékaik rendszeren ormosással végződnek s fejükön gyakran vannak érfőfében levő diók. Diákjainak tűz az eszük, de nagy kópék. Esznek, mint a Bél papjai s isznak, mint a templarius. Mikor Tifagómen és Tipiómen, a két eleség- és itókapusztító sáska, a sok vármegyére szóló híres gyuha és

¹ Magyarország I. k-e: *A magyar népviselet*. II. k. *Magyar népszokások*. *A Jász-Kunság*. IV. k. *A Mecsek környéke*. (Tolna-, Somogy-, Baranyamegye).

gége megjelennek Patakon, szem-száj eláll vitézkedésükön. «Megeeszem én, öcsém, a gólyafiakat is, meg a tüskés borzot. Elfogom a süldő nyúlat is» — dicsekszik Tipiómen. «Megeszik ezek az olajat mécsünkéből és megiszszák a strucztollat alólunk» — sopánkodnak a többiek.

De igen sok kedvességet és komolyságot is tud lelkükbe vinni. Meleg humorral rajzolja a kis Zsellér Palkót vagy családiasabb nevén Borzasházy Ruharéz Pált, az élelmes, ügyes kis ezermestert merész álmaival a debreczeni kántorságról. Vagy Ispéro komát, a nehézkes, keményfejű öregdiákot, ki mégis minden dolgát elvégzi s szíve mélyéig becsületes, hűséges, jó barát.

Felnőttjei is majd kicsattannak az egészségtől, telve vannak életkedvvel és kedélyességgel. Barátságosak, nyíltszívűek és közlékenyek. Ha összetalálkoznak: eltréfálkoznak, adomáznak s hamarosan atyafiságot kötnek, minthogy lehetetlen, hogy az egyik ne járt volna abban a városban, ne tanult volna azon professor alatt, ne ismerte volna azt az embert, a kit a másik emleget, — ez pedig náluk elég ok az atyafisággötésre. Könnyedén vissza tudnak vágni akármilyen, más emberfiát zavarba hozó kérdésre s válságos helyzetekben is feltalálják azt, a mi életkedvüket fenntartja. Józan gondolkozásúak és egyeneslelkűek; igazán álnok emberei nincsenek, bár a legtöbbszörben van egy kis ártatlan ravaszság. A fortélyosabbak belelátanak egymás kártyájába s igyekeznek egyik a másikat lefőzni abban, hogy mennyire tisztán látja a másíknak szíveszándékát (Ihárosi és Pátróiné, Ihárosi és Talpárdi). Jólelkűek; még a gorombábbnak is csak a szakálla bozontos, de a szíve nem. A zordon külső mögött is gyakran rejtőzik embereiben arany szív. A vén Csósz Péter, a tüskés szemöldökű bátyura, folyton morgolódik, goromba szemöldökei mögöl vasvillák ágaskodnak, de csupa jóság. A vén obsitos Kikina, a félkegyelmű Ferhécz Ferkó s a vén lókötő Csepű Marczy kérges szívének fagya felolvad előttünk egy-egy emberbaráti cselekedet végrehajtására a szegények közt egymás javára munkáló szent solidaritás ösztönzéséből.

Férfiainál kevésbbé vérmes temperamentumúak, kevésbbé élénkek és vidámlelkűek asszonyai. Egyikük-másikuk homlokán gond borong, de szívük hittel és szeretettel teljes. Vezérigjük:

az igaz szeretet áldozni is tud, túrni is tud. Gyakran mutatja be őket egy-egy csöndes, szomorú, de áldott otthon angyalául, hol terhesebb a gond, tehát mélyebbnek kell lenni a szeretetnek.

Optimismusa Jókaihoz kapcsolja s egypár hőse is az ő hatását mutatja. Ihárosi Dávid bizonyos lefokozással, a nemeskondori kuriák közé helyezve Jókai boszorkányos hősei közül való: furfangos, eszélyes, leleményes és csupa idealismus. Minden ajtóhoz megtalálja a kulcsot, mindenkit ujjára csavar s úgy adóztatja meg iskolája javára. Bán Balázs (*A király futása*) is egészen Jókai-szerű hős: roppant eszes, találékony, agyafúrt, minden cselvetésen túljár s minden hunczutságot nagyobb tromfol le már jóelőre.

Abban is hasonlóságot mutat Jókaiával, hogy elbeszélésébe sokat belevisz alanyiségéből, nagyon is kimutatja szeretetét vagy haragját alakjai iránt. A mily bensőséggel állítja elének kedves hőseit s a mily szerető aggódással kíséri sorsukat, olyan nyers haraggal, szinte indulatos kifejezésekkel támad a gonoszokra. Mélységes megvetéssel szól a *Patak banya* fiscusáról s *Dámában* Báthori nádorról. Nem a lélekbúvár érdeklődésével, inkább a rokon vonzalmával nézi alakjait. Ezért csak azokat tudja rajzolni, a kiket szeret; a gonosz rajzát eltorzítja ellen-szenve. Az ilyenek a legkevésbé sikerült alakjai, valósággal élettelen torzképek. A mily nyersen támad rájuk egy-egy subjectiv megjegyzésben, amnyira megkínóztatja, borzasztó torturákon vezeti át őket. Talált Áron mily kínosan fut vesszőt a nagy nyilvánosság előtt s mennyire meggyötri Tázlári gróf sötétlaki öreg kastélyában! A *Patak banya* fiscusát s *Dáma* Emericus magisterét szinte rémregénybe való végre juttatja, melyet valóságos kedvteléssel színez és részletez.

Alakjait kétségtelenül idealizálja, de a részletek realitása folytán mégis valószerűekké tudja tenni. Maga mondja eljárásáról: «Fűvész vagyok; virágot szedegetek. A bürköt, a rutát, a maszlagot, az átkozott mályvát nem látom meg, nem is tudnék gyökerükig ásni. Csak a mi nyílik, ragyog, illatoz.» A mint a lélek elemzését nem találjuk nála, úgy lelki fejlődést is hiába keresnénk alakjaiban. Miként az elhatározások boszorkányos gyorsasággal érlelődnek nála, úgy történnek a jellembe vágó átalakulások is. Ihárosi Dávid valóságos bűvész-mesterként

ugratja ki csudavesszejével a tervére kedvező elhatározásokat az ellenző szívekből; Dombay egy óra alatt érlelődik ábrándozó, lágy kedélyű fiúból határozott czélokra törő, aczélos akaratú férfivá.

Jelessége elsősorban nem is a jellemzésben, hanem előadásában van. Ez annyira sajátosan egyéni s gyökeresen magyar, hogy különös bája inkább csak lépten-nyomon kiérezhető, mint körülírható. Kétségtelenül két tényező nyomja rá leghatározottabban bélyegét: papi pályája s lelkének egy adománya: kitünő adomázó tehetsége. Egymással folyton változó két hangneme van: egyik a humoros felé hajló, részletező, anekdotázó előadásmód, a másik papos színű, de mesterkelt-ség nélkül való, közvetlen, tanító hang.

Elbeszélése során folyton érezzük, hogy pap beszél hozzánk, anélkül, hogy paposkodnék. Igen sok nála a tanító czélzatú részlet, sok az egyszerű, józan életbölcsestre oktató történet. Legszívesebben egy-egy meghasonlás felé indult családi életnek, egymástól elidegenedni kezdő házaspárnak sorsát példázza, melyet jóra fordít egy okos szó, egy kis kéznélfekvő bölcsesség. Emberei is tanítani szeretnek legjobban, még pedig nem elvont oktatással, hanem egy olyan cselekedetet végeztetve, melyből nyilvánvalóvá lesz a példázandó igazság, vagy egy-egy történet elbeszélésével. De leghatározottabban útal a papra kenetes, bibliás stílusa. Nemesak ő beszél így, hanem emberei is, kik könnyen belezökkennek a «kanaáni stílusba». Bibliás nép az övé, melynek sorában mindenki biblikus szólamokat fűz szavai közé, a cynikus gróf Tázlári épúgy, mint a savanyú kedvű Bús Péter vagy Csepű Marcsi, a vén lóköető. De nemesak beszédmódjuk bibliás, hanem egész képzetkörük egyházas színű. Már első elbeszélésében így szól egy kis diák: «Anyám olyan fehér, mint amaz oszlop, mely templomunk bolthajtását tartja». Még udvarlásukba is beletéved egy-egy bibliai szólam. Dán Elek huszárcapitány Esztike hajára ezt mondja: «Arany. Kétszáz siklus nehézségű, mint Absoloné volt».

Előadásának másik feltűnő sajátosságát kitünő anekdotamondó képessége adja meg. Nyomot hagy ez elbeszélései conceptióján is; legtöbbjük egy-egy ötletből sarjad ki, egy-egy adomából szélesedik elbeszéléssé s egyiknél-másiknál a belső

valószerűség is az ötletnek esik áldozatául. A *Pusztai találkozás* azon a sajtóságos ötleten épül fel, hogy egy leleményes nemes úr, kinek se kicsinye, se nagyja, eszébe veszi, hogy iskolát állíttat fel s ezért még legnagyobb ellenségeivel is kibékül. *Jáhel* története annak az ötletnek köszöni létét, hogy egy ritka ótestamentomi nevű lányt a pap fiúnak anyakönyvvel s a mostoha bátyja, hogy megmentse a sorozás szégyenétől, leszolgálja helyette a katonaságot. *A király futása* azon fordul meg, hogy Zsigmond királyhoz annyira hasonlít egy vitéze, hogy még ennek a menyasszonya sem tudja megkülönböztetni őket egymástól.

Ebből az anekdotát kedvelő hajlamából következik a mulatságosnak sokszor a kelleténél erősebben hangsúlyozott kiemelése. A hatás kedvéért egy-egy mozzanatot annyira kiaknáz, egy jelenetet annyira kiszínez, egy-egy szólásmódot annyira elcsépel, hogy veszedelmes közelségbe jut a bohózatoshoz. Ezen a területen jár s egészen valószínűtlen a *Pusztai találkozás* végén Ihárosi Dávid és Ámbár Lőrincz ádázkodása; keresett és erőltetett a vén Kikina latinizálása vagy Jóra Peti szónoklata tisztelt polgártársaihoz. Timotheus Belvardinusnak, a praedicatornak szerepe is igen közel jár a bohózatoshoz. Mindenütt ott van, a hol mosdathatja a rakoncátlan vitézi rendet, egyre-másra halmozván ellene a kegyetlennél kegyetlenebb applicatiókat a 'soltárokból. Folyton lábatlankodik, minden lében kanál s örökös «Cseeend!» kurjantásával és biblikus harsogásaival a végén már a circusi pojáczára emlékeztet, ki minden productióba beleokvetetlenkedik.

Kitűnő anekdotázó tehetségével kapcsolatos előadásának frissesége, fordulatossága és élénksége. Alig van elbeszélése, melyet elbeszélő hangon kezdene. Mindjárt az első mondatában zsörtölődni kezdenek alakjai egymással vagy velünk. Párbeszédei tele vannak elevenséggel, sőt monologjaiból vagy az író elbeszéléséből is sűrűn kicseng egy-egy disputáló közbevetés. E mellett előadása a legteljesebb mértékben közvetlen. A mit elmond, azt át is élte, úgy hogy tárgyához a művészi érdeken kívül belsőbb érzelmi kapocs is fűzi. Ezzel előadásának bizonyos családias, patriarchális színe jár; úgy beszél hozzánk, mintha rokon beszélne rokonoknak közös ismerősökről s elbeszélése

úgy hat ránk, mintha egy elmés, kedves, jó ismerősünk élőszavát hallanók. Előadása e familiáris vonásának nyilvánulásai a tréfás szörnyűködés, ártatlan rémítgetés, kedves kötődés, sokszor egyenesen zsörtölődés, főként a gyermekekkel szemben, különösen a nekik legfájdalmasabb kérdésnek, a tisztaságnak kegyetlen feszegetésével. Ha más író beszelné el reggelijét a trónörökösnel, bizonyára nagy léleketet venne hozzá, míg Baksay kedves familiaritással egy kis keresztlányához írt levélben mondja el a nagy eseményt s így kezdi:¹

«Ezt a kevés apróságot pedig küldje el nevében a keresztleányának!» — szolt a fenség, egy papircsomagot nyujtva át.

«Melyiknek parancsolja fenséged? — mert én sokkal dicsekedhetem».

«No hát annak a kis czédának, a ki adventtől böjttig a jégen lakik.»

«A ki tizenkét fej kendert font fel a farsangban?»

«Igen, és öt pár cipőt szaggatott el ugyanezen idő alatt.»

«És a ki olyan szép kenyereket süt?»

«Igen; a ki úgy kerüli a zongora-iskolát.»

«És a kinek az a szép fekete kabátja van?»

«Igen; de a melyet csak akkor ölt fel, ha nagy szél fú, hogy a piros atlasz-béllés néha fellebbenjen . . . Gondolom, Ilonka a neve.»

«Alázatos kis szolgálója Fenségednek, nekem pedig évről-évre nagyobb aggodalmam, mert semmi háziszserrel nem lehet engedelmességre bírni a nagy bodri haját.»

«Mondja meg neki, hogy az engedelmesség a leányi hajnak legfőbb ékessége . . .»

Tehát legfelsőbb parancsra küldöm neked ezeket a czukrocskákat.

Mivel pedig olyan kíváncsi vagy, hogy azt is szeretnéd tudni, mit beszélt velem ő fensége, tehát olvasd át a fentebbieket. Ebből láthatod, hogy a te koresolyás és tánczos mivoltod rossz híre — minden ellenkező informatióim mellett is, — felszállt egész a királyi udvarig és ott úgy beszélnek róla, mint a hadikészülődésekről.

¹ *Levél a trónörökös reggelijéről. Vasárnapi Ujság. 1888. 8. sz.*

Hiába rázod a borzast, mert ő fensége szórul-szóra ezeket mondotta volna, ha egyáltalában lett volna tudomása akármi-féle kis Ilonkákról és azoknak piros bállésű kabátkáikról . . .»

Előadása az előszó közvetlenségével hat ránk, esiszolásnak, keresésnek semmi nyoma rajta. Elmond mindent, a mi mondanivalója van; fesztelenül, bőven beszél, szabadjára terjeng, kedvére részletez. Gyakoriak nála a hosszú zárójeles közbevetések, minő például: «Az én fiam, — (néha *Szilvási grófnak* is hívják, mivel hol orrán, hol a szeme alatt gyakran megterem egy-egy kék szilva, — hívják *Kukoricza Jánosnak* is, mivel az iskolában gyakori foglalkozása neki kukoriczán térdepelni, — nevezik *Henricus Auicepsnek*, azaz Madarász Henriknek is, könnyű kitalálni miért; — azután *Bogár Jakabnak*, mivel a kabát gallérja tele van tűzdözve cserebülylyel és hét pöttű bödével, hős czinczérrel és galacsárral és skolopendumokkal Hanák szerint, mert ő gazda akar lenni, a gazdának pedig főként a bogártudományra van szüksége, no meg a német nyelvre, ez utóbbit az édes anyja diktálta a fejébe; legáltalánosabban elfogadott neve azonban *Kun Kocsárd*, minthogy ő róla van megírva:

Jön utcáról karmolt képpel,
Iskolából titkolt kéekkel —

tehát ez az én kunkocsárd fiam a mai napra is elvégezte kötelességét, tudniillik kilőtte Bébi szomszéd ablakát. Csújzlival.»¹

Ő maga is «szédelő múzsájáró» szól, mely «szerte-széjjel csapong»; gyakran apostrophálja a jámbor és türelmes olvasót; «ődöngőnek» nevezi előadását, mely valóban oly nyugalmas és kellemesen egyenletes, mint a rónán végigsuhanó szellő.

A mennyire növeli közvetlenségét ez a keresetlensége, ép oly ártalmára van szerkezeteinek. Ebben a tekintetben még gondosabban írt elbeszélései is erős kifogás alá eshetnek. A *Patak banya* hosszú értekezéssel kezdődik a szüle és banya mivoltáról s közben még ennek során is ki-kitér Jánoska és Sárika felkészítésére az iskolába s osztozkodására a szülétől

¹ *Ökröt szarvánál, embert szavánál.* Protestáns Árvaházi Képes Naptár 1876-ra. 54. l.

tarisznájukba készített mogyorókon. Ezután a templom-építésre szükséges pénz felhajszolásának különböző módjairól tárgyal. A *Dámában* terjedelmes helyrajzi értekezéseket nyerünk a mohácsi csata színteréről. Ehhez már igazán kevés köze a költészetnek. Maga is sűrűn megjegyzi: «Ez csak úgy eszembe jutott és a dologra nem tartozik.» Formaérzéke fogyatékos; a sok apró jellemző és humorizáló részlet közt elveszti az egészet; a fontos részeket elnagyolja, a lényegteleneket elnyújtja. Szerkezeteiben ép ezért sok a pongyolaság és egyenetlenség, formáiban sok a szeszélyesség és különködés. Jelessége sohasem az elbeszélés egészében, inkább a részletekben és a háttér élénk megrajzolásában van s általában, épúgy mint Jókainál, epizódalakjai hasonlíthatatlanul sikerültebbek és étellel teljesebbek, mint főhősei.

Meleg, derűs humora is inkább ezeken csillog. Ez a humor mélyebben is száll, ha egy-egy, a maga nyomorúságán szelid öniróniával tréfálkozó papot mutat be; ha egy-egy tüskés külső mögött aranyszívet szólaltat meg; egy-egy, szegénységében lelki kincseivel s az élet szerény ajándékaival vígasztalódó özvegy papnét vagy egy-egy kis deákot rajzol, kinek egész világa az ajtó melletti ládácska, a mi kétségtelenül igen szűk Macedonia a debreczeni kántorságról szőtt merész álmokhoz. A magyar természetnek megfelelően ment minden sentimentalismustól s mégis vannak igen szép, meleg részletei, melyeket mély elegikus és pathetikus érzés áraszt el. Kevésbé mély humora, ha egy-egy mindenkihez igazkodni akaró, pártkérdésekben a pártszempontok fölött állót játszó ember tragikomédiáját mutatja be vagy az elmélet csetlését-botlását a gyakorlati megvalósulás akadályai között.

Ha humora nem is mindig mély, előadása mindig páratlanul jóízű s tréfás fordulatokban gazdag, melyekből lépten-nyomon egy meleg kedély friss ötletessége csillan ki. Nehéz lenne még csak nagy általánosságban is összefoglalni ez előadás sajátosságait, annyi egyéni szín és ötletesség van benne. Egyik, Baksaynál nagyon sűrű módja a komikus hatás keltésének: komoly költői helyek, idézetek és szólamok tréfás használata; ilyenek továbbá: tréfás kifejezések és nevek játszai alkotása, parodikus föllengés, tréfás nagyítások, fontoskodások és szörnyű-

ködések, szembeállítások és zárójeles kiigazítások, actualitásokra való vonatkozások s tréfás anachronistikus megjegyzések. Ilyen az ironizálás, a komolykodás, a játszi áthidalások és meglepő kapcsolatok s talán a leggyakrabban visszatérő: nyelvészi csipkelődése az orthologusok ellen.

Nyelve a legtisztább, legtösgyökeresebb s legegényibb színű költői nyelvek közé tartozik. Egyaránt hatalmában van a népnyelv, minden keresettség nélkül s az archaizálás, minden erőltetés nélkül. Ebben a tekintetben ő közelíti meg leginkább Aranyt. Az az ódon, bibliás zamatú nyelv, mely Károli bibliájából s a zoltárokból szivárgott át a magyar nép nyelvébe, leghatásosabb irodalmi avatást őbenne nyert.

Egészében a magyar léleknek egyik legépebb s legrokon-szenvesebb kifejezője, kit semmiféle divatos áramlat nem csábított le a maga gyalogösvényeiről. Egész világa magyar, idegent nem is tud rajzolni. Nála Bali bég, a félelmetes Jaj basa is jóindulatú magyar földesúr módjára viselkedik és kedélyeskedik a prædicátorral. Előadása páratlan kedvességgel egyesíti a magyar bölcselkedést és mesemondást s ennek ellenére is mindvégig csak dilettáns írónak tartotta magát. A mi keveset írt, azt egészen lelke indítására írta s valóban mindegyikben benne van az ő szeretetreméltó és szeretetrekész egyénisége.

Baksay, ki egyike volt a legszerényebb s legkevésbé hiú embereknek, egyszer mégis eldicsekedett: maga számolt be a *Vasárnapi Ujság*ban huszonöt éves papi jubilæumáról.¹ A beszámolóinak humorosan vissza-visszatérő refrainje annak az éneknek két sora, melyet egyik régi elődjének, Szőnyi Virágh Mihálynak jubilæumán énekeltek a diákok:

Az ily öregek ekkor megpihennek.

Hálá Istennek !

A megpihenés csak a következő «huszonöt» küszöbén jött el. Hálá Istennek, hogy adta nekünk azt a nagy generatiót, melynek egyik utolsó tagja tért pihenőre Baksayval ily késő öregségében. Ő az utolsó magyar elbeszélő, ki még szívében hordotta e nagy nemzedék boldog, derűs optimismusát, mely

¹ *Az én jubileumom.* Vasárnapi Ujság, 1891. II. 441. l.

nyugodt, szerető mosolylyal tudta nézni a magyarnak még gyarlóságait is. Az ő falvainak szélén a szélmalmok forgó vitorlái még a nagy magyar költőktől megénekelte pusztá áldozó napjának sugaraiba kapaszkodnak. Magyarjai nyugodt, kétségektől, bajoktól nem dúlt életű emberek. Egész láthatáruk a róna, melyet ölébe vesz a tündér délibáb s lágyan ringatja tanyáit, bokorerdeit, míg a mennyboltozat magas kékje a nyugalom boldog mosolyával borul az áldott földre.

KÉKI LAJOS.

AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN.

Harmadik és utolsó közlemény.¹

Eljutottam már most odáig, hogy reátérhetek az embertan állására hazánkban és nemzeti feladatainkra az anthropologia terén. Eddigi fejtegetéseimmel is leginkább azt czéloztam, hogy a modern embertan körének, mibenlétének megvilágításánál bevezetőt adjak a most mondandókhoz s kiemelve az ember-tani kérdések sokaságából egy pár különösen actualisat, ezeknek a vázolásával reámutassak arra, hogy micsoda fősze-mpontokat kell ma minden embertani vizsgálatnak, s így a magyar-nak is, szemmel tartania.

Ha a magyar faj anthropológiájának első gyökérszárait kutatjuk, nagyon különös adatokra bukkanunk. Egy a maga idején ismert nevű hollandi anatomus, Van der Hoeven, a múlt század 50-es éveinek végén híres, magyar születésű bécsi collegájának, Hyrtlnek útján egy magyar honvéd koponyájára tett szert s erről az egy koponyáról 1861-ben külön értekezést² írt, a melyben a koponya kraniologiai tulajdonságai alapján a magyar fajnak a finnel való rokonságát bizonyítgatja. Pruner-Bey³ 1865-ben hasonlóan járt el: egyetlen egy «magyar» koponya állott rendelkezésére, de erről se tud közelebbi adatokat közölni; ez az egy koponya az alapja *Sur les origines hongroises* című dolgozatának, melyben a magyart, «cette noble et brave nation», a finn-ugor fajhoz, a turáni népesalád nyugati ágához sorozza.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 463. és 464. számában.

² Von der Hoeven: *Description d'un crâne hongrois et esthonien. Mém. de l'Acad. roy. des Pays—Bas.* 1861. pag. 83. Pruner-Bey után idézve.

³ Pruner-Bey: *Sur les origines hongroises. Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris.* T. 2. 1865. pag. 205.

Virchow Rudolf¹ 1875-ben már 10 magyar koponyával rendelkezik; véletlenül olyan koponyák voltak ezek, a melyek egyikén-másikán a halántéktájéknak bizonyos, alacsonyrendű népfajkon aránylag gyakran, de a magyarokon ritkán előforduló rendellenességei voltak jelen: mintha csak összeválogatta volna őket valami ellenségünk ebből a szempontból. Virchow, a ki, a milyen nagy lángész és úttörő volt a kórtan terén, épen olyan szerencsétlen kezű volt anthropologus-minőségében, hűségesen leírja az inferioritásnak ezeket a bélyegeit s megjegyzi, hogy gyakoriságuk ezen a 10 (!) koponyán nem lehet a véletlen szeszélye.

A magyar anthropologia valójában ott kezdődik, hogy atyám, Lenhossék József, 1875-ben az Akadémia ünnepi ülésén *Az emberi koponyaisme* czímen előadást tartott, mely később nyomtatásban is megjelent.² Ebben nemcsak rövid áttekintését adta a kraniologia akkori állásának, hanem be is számolhatott már hazai koponyákon és élő magyar emberek fején végzett méréseiről. Úttörője volt ő ezzel a magyar embertani búvárkodásnak. Később még egy pár jeles anthropologiai dolgozata látott napvilágot: Deák Ferencz koponyájáról (1876), a mesterséges koponya-eltorzításáról (1878), egy pár népvándorlásokorbeli koponyáról (1882) s még több más.

1876-ban Budapesten ülésezett, alkalmasint Pulszky Ferencz meghívására, a VIII. nemzetközi embertani és ősrégészeti congressus, melyen részt vettek ama kor legkiválóbb anthropologusai és præhistorikusai: Broca, Virchow, Kollmann, Montelius, Worsæ és mások. Említésreméltó mozzanat volt ez a hazai anthropologiai törekvések történetében, mert reáterelte a közérdeklődést és az illetékes körök figyelmét az emberről szóló tudománynak e fiatal, jelentős hajtására. Talán ez alkalommal fogott tüzet az anthropologia iránt a kolozsvári egyetem fiatal anatomusa, Török Aurél is, bár nevét a résztvevő tagok lajstromában nem olvassuk.

A további mozzanatok már Török Aurél nevéhez fűződnek.

¹ R. Virchow: *Ueber einige Merkmale niederer Menschenrassen am Schädel*. Berlin 1875. pag. 25.

² Lenhossék József: *Az emberi koponyaisme. Cranioskopia*. Budapest, 1875.

1878-ban Török a párizsi világkiállítás meglátogatása alkalmával felkeresi a nagynevű francia anthropologust, Broca Pált s mint maga mondja el,¹ az ő biztatására szilárdul benne elhatározássá az a gondolat, hogy az anthropológiát fogja ezentúl főképen művelni. A háttérben az a reménye is lappanghatott, hogy ezen a réven felkerülhet Kolozsvárról a fővárosba egy szervezendő embertani tanszékre. Bizonyára meg is tette csakhamar az erre irányuló lépéseket. Nálunk az ilyen ügyekben sokszor szerepe van a személyes mozzanatoknak, az összekötetéseknek, befolyásos jóakarók közbenjárásának; az ügy személyes oldala szokott a *primum movens* s a legfontosabb hajtóerő lenni, bár az elintézés formaiságaiban, a tárgyalások különböző fokozatain rendszerint az elvi oldalt tolják előtérbe s állítják be egyedüli mozgató erő gyanánt. De ez a mi viszonyaink közt bizonyos fokig természetes is, mert hisz csak olyan tárgyra állíthatunk fel tanszékot, a melyre van alkalmas emberünk; a baj csak az, hogy néha olyan ember is kijárja magának az új kathedrát, a kinek tanszékbe ültetése sem a hazai tudománynak, sem a főiskolai tanításnak nem nyeresége.

De Török Aurél esetében az új tanszék felállítása, akár tárgyi, akár személyi oldalát nézzük, valóban nyeresége volt a magyar tudománynak. Az ügy 1881-ben jutott dülőre, a tanszék megvalósult s a fiatal tanár elfoglallhatta a budapesti egyetemen szervezett embertani tanszékot.

Az új budapesti egyetemi tanár örömét csak az az egy körülmény esorbíthatta, hogy tanszékét a philosophiai karhoz csatolták. Neki az volt a meggyőződése, hogy az embertani kathedrának az orvosi karon van a helye. Ezt bőven kifejti egyik német könyvében.² Az anthropologiai tanszéknek — úgy mond — a bölesészeti karon való rendszeresítése merőben elhibázott dolog; az ilyen tanszék csak arra jó, hogy a dilettantismust terjessze. Az anthropologus tanulmányainak tárgya az egész ember, mindenestül, ehhez az anyaghoz pedig csak az orvosi karon juthat hozzá. Másfelől meg világos, hogy nemcsak

¹ Török Aurél: *Van-e magyar típus?* Magyar Hirlap, 1893 április 28.

² A. v. Török: *Grund-üge einer systematischen Kranimetrie.* Stuttgart, 1890, pag. 24.

az anthropologia tanárának kell rendszeres orvosi készütséggel rendelkeznie, hanem az embertani előadásokat hallgatóknak is: csak így érthetik meg a tárgyat. Ebben Török azonban véleményem szerint kissé elvetette a súlykot. Az embertan a philosophiai karban is hozzájuthat a vizsgálataihoz szükséges anyaghoz; ehhez csak az szükséges, hogy, Zürich példájára, szorosabb kapcsolatba kerüljön az anatómiai intézettel. A hölcészhallgatók hiányzó anatómiai ismeretein pedig azzal lehet segíteni, hogy azt tanácsoljuk nekik, vagy megköveteljük tőlük, hogy előbb anatómiát hallgassanak, legzélszerűbben külön az ő számukra előadott collegiumban. Embertan anatómiai ismeretek nélkül az én nézetem szerint is csak merő diletantismus, felületes kapkodás.

Magyarország az új tanszékekkel megelőzte Németországot, Schweitzot s még több nyugateurópai culturnemzetet. Olyan időben, a mikor még alig volt egy pár tanszéke e tudománynak a haladott és gazdag külföld egyetemlein, jól felszerelt hajlékot, rendes tanszékot, múzeumot, intézetet állított neki.

Odakünn, legalább a közép európai államokban, még ma is — 34 év múlva — csak kevés ilyen tanszék s különösen kevés ilyen önálló intézet áll fenn. Németországnak a néha felhangzó sürgető hangok ellenére is¹ voltaképen csak egy, a budapestihez egészen hasonló tanszéke van: a müncheni, melyet 1887-ben, 6 évvel a mienk után, alapítottak; vezetője a német anthropologusok nestora, a már csaknem 80 éves nagyérdemű Ranke tanár. Maga Ranke az orvosi pályáról tért át az anthropologia területére: régebben physiologus volt, de tanszéke a hölcészettudományi karhoz tartozik s az anatómiai intézettel semmi kapcsolata nincs. Berlinben Dr. med. F. v. Luschan tanár 1900 óta rendkívüli s 1909 óta rendes tanára ugyan az embertannak és ethnológiának, de az ő állása csak ad personam szervezett tanszék: se intézete, se személyzete nincs, előadásait a Museum für Völkercundé-ban tartja, melynek egyik osztály-

¹ W. Waldeyer: *Universitäten u. anthropologischer Unterricht. Correspondenzbl. f. Anthr., Ethnol. u. Urgeschichte.* Jahrg. 30., 1899. pag. 70. — G. Buschan: *Die Notwendigkeit von Lehrstühlen für eine «Lehre vom Menschen» auf den Hochschulen.* Centrallbl. f. Anthropol., Ethnol. u. Urgeschichte. Jahrg. 5., 1900. pag. 65.

igazgatója. De azért ne higyjük talán, hogy Németországban parlagon hever vagy hajlék nélkül szűkölködik az embertan; sőt inkább a legpezsgőbb tudományos élet folyik ott e téren. Az anthropológiát náluk leginkább maguk a hivatásos anatómusok művelik, mint Schwalbe, Froriep, Bonnet, H. Virchow, stb., vagy legalább is az anatómiai intézet keretében van külön osztálykép szervezve az embertani laboratórium, külön rendkívüli tanár vezetésével, a ki azonban egyúttal tagja az anatómiai intézet személyzetének s részt is vesz az anatómia gyakorlati oktatásában. Ilyen állásban működik a fiatal német anthropologus-nemzedéknek egy pár kiválósága: Klaatsch Boroszlóban, E. Fischer Freiburgban, Bluntschli az új frankfurti egyetemen. Az anthropologiai tanszaknak ilyenmű ellátása nyilván abból a meggyőződésből fakad, hogy az olyan anthropologia, mely az anatómiától s annak anyagától függetlenül elszigetelt életet folytat a bölcsészeti karban, bizonyos egyoldalúságra van kárhozthatva: az egész emberi szervezetből az élő emberen is tanulmányozható külső viszonyokon kívül csak a csontváz állván rendelkezésére, könnyen szem elől tévesztheti azt a feladatát, hogy az egész embert felölelő tudomány legyen; könnyen megesik vele, hogy a sok csont között maga is osteológiává csontosodik. — A bécsi egyetemen már másképp van megoldva a kérdés: Dr. med. et phil. R. Pöch rendkívüli tanár adja elő az anthropológiát, de a néprajzzal együtt, a philosophiai karban; közös intézete is van a két tárgy számára, egy fedél alatt M. Hoernes tanárnak, a bécsi egyetem egyik kiválóságának prähistoriai intézetével. A prágai cseh egyetemen is a bécsi típust követték: az embertan független az anatómiától s a bölcsészeti karon rendszeresítve, a demographiával kapcsolatos; mindkettőnek a tanára dr. med. H. Matiegka. Külön intézete és tanársegéde van. Ausztria többi egyetemén az anthropologia nincs képviselve és nem is szerepel a tanrendben. Zürichben 1899 óta a mienkhez és a münchenihez hasonló, a bölcsészeti karhoz csatolt önálló rendkívüli tanszéke van az embertannak; még röviddel ezelőtt a jeles R. Martin volt a tanára, most O. Schlaginhaufen. Külön kiemelendőnek tartom, hogy ez az intézet az anatómiai intézet épületében van elhelyezve; a tanszék vezetője az egész anatómiát is előadja a bölcsészet-

tudományi kar hallgatóinak, épúgy mint Matiegka tanár Prágában.

Párisnak három embertani intézete van: az egyik az *École et laboratoire d'Anthropologie*, Broca híres alkotása (1875), melyen — az anthropologia fogalmának legtágabb conceptiójával — nemcsak a somatikus embertant művelik és tanítják, hanem a prähistoriát, ethnológiát, ethnographiát, anthropogeographiát és összehasonlító nyelvészetet is. Az intézeten 10 tanár működik; közöttük a physikai anthropológiát ketten képviselik: R. Anthony és L. Manouvrier. A másik a Sorbonnehoz csatolt *Laboratoire d'Anthropologie* (à la Faculté de Médecine); vezetője L. Manouvrier. A harmadik, a legrégebbi, a *Muséum d'Histoire naturelle* embertani tanszéke, melynek a jeles R. Verneau a tanára s a szintén ismert nevű Rivet a tanársegéde. Angliában tudtommal nincs külön anthropologiai tanszék, Amerikában három van: New-Yorkban (Fr. Boas), Cambridgeben (R. B. Dixon) és Chicago-ban (Fr. Starr és A. Dorsey).

Nem habozom kijelenteni, hogy az én érzésem és tapasztalataim szerint, melyeket mint az intézet helyettes vezetőjének volt alkalmam szerezni, a budapesti embertani tanszék jelen alakjában nem felel meg egészen a céljának. A tanszékre még nagy feladatok várnak; azt megszüntetni, a nagy esontgyűjteményt szétosztani vétek volna. Olyan nagy egyetemen, mint a budapestin, az anthropologia nem maradhat előadó és gyűjtemény nélkül; a hallgatóság elvárhatja, hogy külön előadásokban nyújtson neki tájékoztatást az egyetem azokról az emberi nemet illető nagy általános kérdésekről, a melyekkel e tudomány foglalkozik s a melyeknek ismerete szinte kelléke az általános műveltségnek. Szükségünk van ez intézetre úgy is, mint a hazai anthropologiai törekvések központjára s mint arra a szakembertől vezetett gyűjteményre, a hova beküldhetők s a hol összegyűjthetők a magyarság múltjára s e haza ősi lakóira vonatkozó esont- és koponyaleletek. De valamiképen át kellene alakítani a tanszéket, hogy életet öntsünk bele s a mostaninál gyümölcsözőbbé tegyük a múltban és jelenben reá fordított állami javakat. A mi az átformálást illeti — csak röviden érintem ezt az egyetemi ügyet, — erre nézve a megoldásnak két módja kínálkozik.

Az egyik az, hogy oda kell kapcsolni az anthropológiát az anatómiai intézethez, Freiburg, Boroszló s bizonyos fokig Zürich mintájára, de külön rendkívüli tanár vezetésével, a kit azonban okvetlenül foglalkoztatni kell az anatómia gyakorlati oktatásában is, nehogy szem elől tévessze az egész embert. Előadhatná ez a tanár az anatómiát s talán röviden az élettant és pathológiát is a bölcsészethallgatóknak, a kiknek előbb-utóbb szükség lesz arra, hogy egy kézből kapják, a maguk igényeihez mérten, az ember physikumára vonatkozó főbb ismeretek összeségét. De ennek a tanszéknek véleményem szerint az anatómiai intézettel való kapcsolata mellett is a bölcsészettudományi kar kebelében kellene maradnia, nehogy elidegenedjenek tőle a leendő középiskolai tanárok. Talán valamikép össze lehetne kötni a megoldásnak ezt az útját annak a pár év előtt felvetődött igen megszívlelendő tervnek a megvalósításával, hogy a drezdai kiállítás «Mensch»-pavillonjának mintájára mi is alapítsunk egy nagy ismeretterjesztő múzeumot, a melyben a nagyközönség együtt láthatná tanulságos, oktató felállásban az ember szervezetére és életére vonatkozó főbb demonstratív anyagot. Sajnos, mindez a jövő zenéje, mert ez a megoldási mód mindkét alakjában csak építkezésekkel, költséges beruházásokkal valósítható meg, erre pedig most jó ideig nem számíthatunk. A megoldás második módja a bécsi és prágai példa után indulna: a néprajz tanításával kapcsolná egybe az anthropológiát. Hogy néprajzi tanszékre szükségünk van, az kétségtelen; sőt azt hiszem, hogy e tanszék nem is késhet soká; az «anthropogeographia» ezt nem helyettesítheti. Ez a tanszék igazi hazai szükséglet. Úgy látszik, Török Aurél szeme előtt is ilyen megoldás lebegett az ő örökének a sorsát illetőleg; legalább erre vall, hogy élete vége felé az anthropologiai gyűjteménynek a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályához való oda-csatolását szorgalmazta. Nem tartanám eszményi megoldásnak, különösen azért nem, mert az embertannak a népfajok anthropológiáján kívül sok egyéb olyan kérdése is van, a mely távol áll az ethnographus illetékességétől. De kétségtelen, hogy a mi viszonyaink között számba veendő és mindenekfelett, a mennyiben nem akarunk a mostani állapot mellett megmaradni, a

legkönnyebben megvalósítható megoldás volna ez; ebben teljesen egyetértek Sebestyén Gyulával.¹

A magyar embertani tanszék első birtoklója, Török Aurél, a budapesti egyetemen töltött 31 éves tanári működése során maradandó betűkkel véste be nevét a nemzetközi tudomány lapjaira. Szakirodalmi tevékenységével, melynek szolgálatában a szorgalomnak szinte túlhajtásával éjjelt is nappallá tett, becsületet szerzett odakünn nemcsak a maga nevének, hanem a magyar névnek is. Kimagasló képességeit bőven gyümölcsöztette; igaz, hogy tehetsége nem annyira a vérbeli természet-tudósnak üde, practikus megfigyelő talentuma, mint inkább a philosophusnak elemző, a dolgokat — a fontosakat és kevésbé fontosakat egyaránt — a szavak rengeteg apparatusával végső szálaira szétbontó tehetsége volt, párosulva az írói készségnek, a stylusnak és dictionának, a polémiának és elmésségnek pompás, szinte tüneményszerű adományával, különösen a német nyelvben, melynek a régi Pozsony szülötte s a német könyvek világában élő tudós még nagyobb fokban volt a mestere, mint anyanyelvének. A kraniológiának s különösen a koponyamérések módszertanának egyes kérdéseit olyan behatóan, a végletekig menő részletezésnek olyan cultusával alig tárgyalta valaki, mint ő. A külföldön is méltányolt ernyedetlen tevékenységével, a tudományos munkának szentelt életével rászolgált soha el nem múló hálánkra. Reákszolgált erre azzal is, hogy megteremtette, óriási fáradtsággal, az embertani intézet nagy esont- és koponyagyűjteményét, mely darabszám tekintetében külföldön is ritkítja párját. Hogy e gyűjtemény belértéke távolról sem arányos tárgyainak a tömegével, arról a most már nyugalomra tért buzgó gyűjtő mit sem tehet.

De kétségtelen, hogy hálánk még nagyobb volna, ha tehetségét, erélyét és pihenést nem ismerő szorgalmát vagy legalább annak egy részét egy actualisabb, elhanyagoltabb s e mellett a mi lelkünkhöz sokkal közelebb férköző feladatnak, a magyar tudomány egy mostoha gyermekének: a magyarság anthropológiájának szentelte volna s nekem szent a hitem,

¹ Sebestyén Gyula: *Anthropologia és Ethnographia*. Ethnographia, 1912, pag. 12.

hogy ezzel odakünn is még nagyobb elismerést aratott volna, mint működésének sajátlagos, sok tekintetben meddő irányával.

Ezt nem gáncképen mondom. Elvégre is meg kell adnunk tudósainknak azt a szabadságot, hogy tudományukból azt a fejezetet válaszzák ki búvárkodó munkájukhoz, a melyhez érdeklődésük, sajátos szellemi organisatiójuk leginkább vonzza őket. A tudósokra is áll az, a mit nagy Frigyes az újságokra mondott: «Die Gazetten dürfen nicht geniert werden.» Hasznunk is van abból, ha hagyjuk a tudóst haladni a maga útján, mert csak így várhatunk tőle igazán jeles alkotásokat, tudva, hogy az ember csak abba tudja belefektetni képességeinek a teljességét, a mit kedvvel, lelkesedéssel űz. Megkövetelni a tudomány férfiától, hogy szakmájának egy meghatározott részét művelje, hogy pl. a magyar állat- vagy növénytudós csak a magyar faunát vagy florát kutassa, nem lehet. Örvendjünk, ha tudósaink jeleset, maradandó becsűt alkotnak tudományuk bármely fejezetében. Kötelességünk is, hogy kivegyük a magunk részét abból a nemzeti szín nélküli egyetemes munkából, melyet az emberiség a megismerés általános emberi javaiért folytat. De viszont természetes az is, hogy különös hálánk övezi a magyar tudóst, ha szeretettel karolja fel és ápolja tudományának azokat a kérdéseit, a melyek erre a földre, erre a népre, erre a mi kis magyar világunkra vonatkoznak. Összekapcsolhatja a kettőt egymással: dolgozhat az általánosságnak és a haza speciális érdekeinek is.

Nem minden tudománynak vannak ilyen kérdései; a matematikának pl., vagy a legtöbb orvosi tudománynak nincsenek ilyen hazai feladatai. De az anthropológiának igenis vannak. Ki vizsgálja, ki állapítsa meg, ha nem a magyar tudós, e haza népességének, első helyen pedig a magyarságnak, anthropologiai viszonyait? Első helyen a magyarságéit, már csak azért is, mert a németiség, szlávosság embertani tulajdonságait megvizsgálhatják s meg is vizsgálták már bőven azoknak az országoknak a tudósai, a hol ezek a nemzetiségek a lakosság zömét teszik, de a magyarság viszonyait csak mi tanulmányozhatjuk és ismertethetjük, mert csak itt vannak magyarok. Ezt a munkát csak mi végezhetjük el, ezt csak tőlünk várják.

Pedig ez a feladat sürgős, a kivándorlások, a fajkeveredés,

az össze-vissza való eltelepülések, a panmixia rohamos folyamata a névmagyarosításoknak mindinkább terjedő zavaró körülménye miatt. Nincs veszteni való időnk, ép oly kevésé, mint a néprajzi adatok összegyűjtése és feldolgozása tekintetében.

Török Aurél igen szép, bár egyik-másik részében kissé delibábos programot adott a magyar anthropologia e feladatáról 1882-ben, röviddel tanszéke átvétele után.¹ Fejtegetései megérdemlik, hogy egész terjedelmükben közöljük őket. «Egy másik, a tudományra nézve nem kevésbé fontos — a közélet szempontjából pedig kétségtelenül sokkal fontosabb — feladata a hazai anthropologiai buvárlatnak az léssen, hogy hazánk lakossága a geographiai és politikai vidékek szerint anthropométriai, ethnographiai és demographiai szempontból tervszerűen és rendszeresen vizsgálat alá vétessék, a mely irányban eddigelé mi sem történt még. E vizsgálatból ki fog derülni, hogy hazánk lakossága mennyi önállóbb és mennyi kevert anthropológiai typusból van összetéve; hogy mely typusok vannak elenyésző és mely typusok vannak elterjedő félben; hogy mily külső természeti és mily belső természeti, azaz rasszbeli tényezők játszanak szerepet hazánk egyes vidékeinek localis jellemű társadalmi életére, névszerint pedig culturai és nemzetgazdasági szempontból. E vizsgálatból foghat csak kiderülni a többi között az: hogy mi az igazi magyar faj középtypusa, miként alakult az át a többi, vele együtt és vele szomszédságban élő néptörzsekkel, népségekkel, nemzetiségekkel való sokszoros vérkeverődés következtében; és tegyük még hozzá, hogy csak az ez irányú vizsgálatból foghat kiderülni az, valjon a magyar typus eme sokszoros vérkeverődés következtében physikai irányban is előrehalad-e, a mint annak értelmi előrehaladása kétségkívül a lehető legörvendetesebb jelekben mutatkozik. E kérdés rendkívül fontos, nemesak tudományos, hanem egyenesen állami szempontból is. Már pedig eddigelé mindezekről még semmiféle tudomásunk nincsen».

Fejtegetéseit Török Aurél a következő lelkes szavakkal végzi: «Mikor Révai a magyar nyelv tudományos kutatásához fogott, felkiáltott: «Uraim, nem tudunk magyarul!» ép ily

¹ Török Aurél: *Anthropologiai füzetek. I.* Budapest, 1882, pag. 307.

joggal kiálthat fel mainap az anthropolog: «Uraim, nem ismerjük a magyart!». Nyolcz évvel később, 1890-ben¹ Török Aurél ismét hangoztatja: «A hazánk leírására vonatkozó tudományos munkálatok között hazánk embertani leírása az, a mely, nagy fontossága ellenére, leginkább el van hanyagolva.»

Azóta három évtized telt el s a magyar tudomány még mindig csak vajmi keveset törlesztett ebből a tartozásából. Adósa ebben nemcsak önmagának, hanem a nemzetközi tudománynak is.

Európa népeinek anthropológiájáról a legtökéletesebb összefoglaló munka egy kiváló amerikai tudósnek, W. Z. Ripleynek 1900-ban megjelent testes könyve: *The races of Europe*.² Vajjon mit mond a magyarokról? A 433. lapon a következőket olvassuk: «A magyarok physikai jellegeit eddig még kevésbé vizsgálták meg tudományosan. Kevesebbet tudunk róluk, mint bármelyikéről a többi nagy európai népeknek.» Ripley ennek kapcsán azt a reményét fejezi ki, hogy az anthropológiának ez a nagyon érdekes mezeje most már nem soká fog megoldozatlanul maradni — «it is to be hoped that this most interesting field of investigation may not long remained unworked».

Közbevetve megjegyzem, hogy Ripleynek nagyon jó véleménye van rólunk. Az én érzésem szerint azt a «nagy» (great) jelzőt is nem számbeli, hanem erkölesi értelemben, epitheton ornans gyanánt alkalmazza, a mint hogy egész mi reánk vonatkozó tárgyalásából valami különös jóleső rokonérzés sugárzik felénk. A magyart Topinard-ral³ a legszebb európai, még pedig nyugateurópai typushoz számítja,⁴ feltűnően szép és jól fej-

¹ Török Aurél: *A mai emberbúvárlatról*. Budapesti Szemle 61. k., 1890., 228. lap.

² W. Z. Ripley: *The races of Europe*. A sociological study. London, Kegan, Paul, Trench, Trübner et Co. 1900.

³ P. Topinard: *L'Anthropologie*. Paris, 1870. pag. 482. «Aujourd'hui dans les classes supérieures les Magyars forment un des plus beaux types de l'Europe.»

⁴ «The Magyars, among the finest representatives of a west European type». (pag. 359.) Vajjon nem tollhiba vagy sajtóhiba ez a «west», «east» helyett?

lődött népnek («a strikingly fine-looking and well-developed people») mondja s hangoztatja, hogy a magyar nemcsak számbeli fölényénél, hanem értelmi felsőbbségénél fogva is méltó arra, hogy hazájában a hegemoniát gyakorolja. De Ripleynek az a nézete, hogy tulajdonképeni «magyar faj» nincs is. A mai magyarság anthropologiai tekintetben egészen azonos az őseurópai alpesi rasszal, melybe nyomtalanul olvadhatott bele a népvándorlás idején a Volga mellől idetelepedett csekély finn-ugor népség. Az ő becslése szerint talán egy nyolczada lehetett az eredeti keveréknek a finn-ugor elem, a többi autochthon európai alkotórész, de a csekély finn-ugorság is teljesen hatástalannak bizonyult a fajvegyülésben s annak ma már, az örökül itthagytott nyelven s bizonyos kulturális hagyományon kívül semmi kimutatható nyoma nincs. A mai magyar ember típusában hiába keressük az ázsiai vagy mongoloid vonást; egészen európai jellegű az s alig különbözik az ausztriai németétől. A történettudósok, ethnographusok óriási módon túlbecsülték a finn elem bevándorlásának jelentőségét s ennek megfelelően nagyon is kevés figyelemre méltatták Magyarországnak a magyarok bejövetelkor már itt volt lakosságát. A nyelvre a fajokat kutató anthropológiának nem szabad túlságosan nagy súlyt vetnie. Ezt Ripley épen a finn-ugor nyelvet beszélő népek példáján bizonyítja; műve 359. oldalán reámutat arra, hogy ezek közül a finn sudár növésű, szőke vagy vöröshajú ember, a lapp majdnem törpének nevezhető, durva, esontos, mongoloid ábrázatú fajta, a magyar pedig középeurópai típusú ember. Ezeknek fajbéli tekintetben egymással nyilván semmi közösségük nincs. A magyarhoz a lapp épen olyan közel áll, mint akár a busmanhoz. Ehhez hozzátehetem, hogy a mi legközelebbi nyelvrokaink, a vogulok és osztjások is egészen más típusúak, mint a magyar ember; erről különben még később lesz szó.

Ripley különben valamennyi külföldi szerző közül tudtommal legbővebben foglalkozik a magyar faj anthropológiájával. Művének több mint öt oldalát szenteli nekünk; eléggé tájékozott a magyarság eredésének vitás kérdéséről. Ösmeri és idézi Pruner-Bey-t, Simonyt, Hunfalvyt, Vámbéryt, Auerbach-ot, az anthropológiát illetőleg pedig Weisbach-ot, Myr-

dacz-ot, Körösyt, Lenhossék Józsefet, Jankót; a magyarságra vonatkozó statisztikai adatokat Jekelfalusynak a millenniumi kiállítás alkalmával kiadott művéből veszi. A 496. oldalon részletesen foglalkozik a magyarországi bronzkorral, Hampel nyomán. Egész kis tanulmány az, a mit rólunk mond, melynek minden idézete pontos s mely következtetést enged arra, hogy milyen gonddal készült az egész 608 oldalas munka.

Az újabb külföldi irodalomban még egy, a Ripleynek rólunk való felfogásához hasonló nyilatkozatot olvastam. E. Fischer is azt mondja: «Von den Ungarn als einem Stück mongolischen Rasse zu sprechen, weil sie eine Sprache aus dem mongolischen Sprachkreis sprechen, ist Unsinn; sie sind rassenmässig dasselbe, wie ihre Nachbarn.»¹

A mi kötelességünk, hogy ezt és a hasonló kérdéseket széleskörű, szabatos vizsgálatokkal tisztázzuk s a külföldnek a szükséges adatokat kezére adjuk. Hogy Ripley és Fischer állítása a magyarság anthropológiájának mai állása szerint legalább is még korai következtetés, azt alig kell mondanom.

Deniker, a nagyhírű francia néprajzbűvár, 1899-ben² Európa térképébe belerajzolta különböző színekkel a dolichocephalia, mesocephalia és brachycephalia eloszlását földrészünkön. Ezt a rajzot átvette Ranke is közkezen forgó *Der Mensch* című népszerű munkájának 1912-ben közreadott 3. kiadásába³ s hasonlóképen Birkner nemrég megjelent *Die Rassen und Völker der Erde* című, a nagyközönségnek szánt, de nagy tudományos készültséggel megírt összefoglaló munkájába.⁴ Magyarország ezen a kartographiai ábrán egy kis hányadának, nevezetesen északi és északnyugati szláv részének s az erdélyi román-ság területének leszámításával üresen hagyott fehér folt, a mi azt teszi: az itt lakó emberekről erre nézve még nem tudunk

¹ E. Fischer: *Rassen und Rassenbildung*. Handwörterbuch d. Naturwissenschaften. Bd. 8. Jena, 1913, pag. 93.

² J. Deniker: *Les races de l'Europe. I. L'indice céphalique. Compte rendu, Ass. franç. pour l'avancem. des sciences*. 27. Session, 1899. Martin Anthropológiája nyomán idézve.

³ J. Ranke: *Der Mensch*. 3. Aufl. II. Bd., Leipzig 1912, pag. 254.

⁴ F. Birkner: *Die Rassen und Völker der Menschheit. Der Mensch aller Zeiten* cz. munka II. kötete, Berlin 1913. pag. 377.

semmit. Hogy Németország északi része, Schweitz és csaknem egész Svédország is kitöltetlenül maradt ezen a rajzon, abban kevés vigasztalót találhatunk, annál kevesebbet, mert ezeknek az országoknak, különösen Schweitznak és Svédországnak az anthropológiájáról azóta nagyszabású művek jelentek meg, a melyek e hézagokat hiánytalanul kitöltik.

Az a fehér folt a magyarság helyén tulajdonképen sötét foltja volna a magyar tudománynak, ha egészen jogosultnak lehetne mondani.

Egészen igazságosnak Magyarországnak ezt a tabula rasa-szerű beállítását a rassz-anthropologia eredményeit feltüntető térképbe még se mondhatjuk. Vannak már adataink, de még elégtelenek: nem ölelik fel rendszeresen s vidékek szerint elkülönítve az ország egész területét s e mellett híján vannak az ilyen statisztikai vizsgálatok legfőbb kellékének: annak a feltevésnek, hogy lehetőleg nagy anyagon alapuljanak. Törpe anyagból veszedelmes általános következtetéseket vonni; az ilyen adatokat el kell raktározni, míg a felhasználhatóságig sokasodnak. Hogy a külföld bár gyér, de mégis már meglevő adatainkról eddig még alig vett tudomást, annak mi magunk vagyunk az okai: nem gondoskodtunk eléggé arról, hogy beleszereljünk a külföldi irodalomba.

Tekintsünk röviden végig azon a kevésen, a mit eddig tudunk a magyarság anthropologiai sajátosságairól. Az eddigi vizsgálatok leginkább két dologra voltak figyelemmel: a termetre és a koponya idomára. Vannak adataink a bőr, a hajzat, a szem színéről is, de még nagyon kevés. A magyar nép physiognomiájával is foglalkoztak tudósaink, de ebbeli megfigyeléseiket és benyomásaikat alighanem maguk sem azzal az igénnyel tették közzé, hogy azok helyet foglalhatnak a szigorúan tudományos anthropologia eredményei között.

Legtöbb adatunk a magyarság termetéről van. Az adatokat Bernstein (1865), Lenhossék József (1875), Scheiber (1876), Weisbach (1878), Kőrösy (1880), Jankó (1893 és 1900) Lázár (1896), Semayer (1901), Kovács János (1901) és Bartucz (1911) fáradozásainak köszönjük. Itt már elég széles alapon mozognak a vizsgálatok s megbízható tényként állíthatunk annyit, hogy a mai magyarság túlnyomó része középtermetű.

Scheiber¹ három évfolyam ujonczozási és sorozási lajstromaiból igyekezett megállapítani Magyarország férfilakosságának átlagos magasságát. Az 1865., 1867. és 1868. évek ujonczozási lajstromaiban 77.579 adat állt rendelkezésére, a melyből megállapította, hogy, Erdélyt leszámítva, a magyarországi 20—22 éves besorozott ifjak átlagos magassága 164·6 cm. Ennél a vizsgálati sorozatnál nagyobb súlyt vet azonban ő maga is arra a 16,107 hús éves egyénre, a kiknek a termetét az 1866., 1867. és 1868. évi sorozási jegyzőkönyvekből jegyezte ki. Van abban valami, hogy az ujonczok már kiválogatott, «elite»-egyének, s hogy egy bizonyos terület lakossága fiatal férfainak a magasságáról hívebb képet adnak az összeírási lajstromok, a melyekbe válogatás nélkül belekerül minden katonaköteles korban levő ifjú.² E 16,107 egyén közt 8884 volt a fajmagyar, Pest-, Fehér-, Tolna-, Veszprém- és Győr megyék területéről. Ezeknek a termetátlaga már sokkal alacsonyabb a fenti számmal: 161·9 cm; kisebbek a magyarok a zsidóknál (163·3), németeknél és szlávoknál (164·6). De ezekhez a számokhoz hozzá kell még adnunk valamit, a még várható növekedés fejében. A legtöbb ember nő még egy keveset a 20. éven túl, egészen a 25. évig. De mennyit? Scheiber megemlíti, hogy Quetelet szerint ez a növekedés csak 1·2 cm-t tesz ki, de «újabb adatok szerint» 3 cm-re rúg s ennél fogva ő ennyivel toldja meg a számait. Az azóta nagy arányokban végzett vizsgálatok (Lange, Weissenberg, Friedenthal stb.) nyomán most már határozottan mondhatjuk, hogy ez a 3 cm nagyon is sok s hogy Quetelet-nek volt igaza: a 20—25 évek közti növekedés legfőlebb 1 cm. Ha ennyivel növeljük Scheiber számát, a pestmegyei, győrmegyei és dunántúli magyarság termetének középértékéül 162·9, vagy mondjuk kerek számban

¹ S. H. Scheiber: *Recherches sur la taille moyenne des hommes en Hongrie. Compte rendu du VIII. Congrès intern. d'anthrop. et d'archéol. préhistor.* Budapest, 1877. Vol. I. pag. 601. U. a.: *Untersuchungen über den mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn.* Archiv f. Anthrop., Bd. 13, 1881, pag. 233.

² Deniker újabban ennek fejében a besorozott újonczok termetadatából 1 cm-t levon, a mit — legalább a mi viszonyainkra nézve — nem tartanék helyesnek. J. Deniker: *Les races de l'Europe. II. La taille en Europe. Assoc. franç. pour l'avancem. des sciences.* Paris 1909.

163 cm-t kapunk. Ez a szám, Martin¹ felosztását véve alapul, a középmagasság alacsonyabb fokozatára, a «kis középtermet», felső felére esik. De közelebről vizsgálva a Scheiber-féle sorozatot (német dolgozatának 259. oldalán) azt látom, hogy az általa kiszámított középszám nem hű tükre a tényállásnak. A 23 tagból álló sorozat közepén négy csoport áll, mely hirtelen felszökő és hirtelen leeső számaival magasan túlszárnyalja a fölötte és alatta levő csoportokat; ez a négy csoport 60%-át foglalja magában a megvizsgált egyéneknek. Az egész sorozat középértékénél sokkal realisabb számnak tartom e négy csoport arithmetikai középértékét. Ez a szám — 1 cm hozzáadásával — 164·21 cm. Véleményem szerint ez a középérték szűrődik le Scheiber vizsgálataiból az említett megyék magyar férfainak igazi, jellemző nagysága gyanánt; ez pedig már a valóságos «középtermet» körébe esik.

Scheiber különben dolgozatában egy pár specialis körülményre is figyelemmel van: összehasonlítja a városi és falusi, a hegyvidékről és lapályról való származásnak a hatását a termetre, de tekintet nélkül a megmérték nemzetiségére. Az előbbi tekintetben azt találta, hogy a városiak valamivel magasabbak a falusi születésűeknél, az utóbbi tekintetben különbséget nem tudott megállapítani. Scheiber végül vizsgálataiból a magyarság eredetére is következtetést von: alacsonyabb termete miatt a magyart a finn-ugor ághoz sorozza; de maga is megjegyzi, hogy merészség egyetlen jelleg alapján ehhez a kérdéshez hozzászólni, a miben teljesen igaza van.

Kőrösy József vizsgálati anyagát a Scheibertől kifogásolt ujjonczozási lajstromokból merítette; 20,667 katona természetét jegyezte ki. Hogy mennyi ebből a magyar, azt nem olvashatjuk ki abból a pár sornyi ismertetésből, mely a *Régészeti és Embertani Társulathban* 1879 decz. 30-án elmondott előadásának kivonataképen az *Orrosi Hetilap* 1880. évfolyamának 17. lapján jelent meg. Úgy látszik, vizsgálatainak részletesebb

¹ P. Martin: *Lehrb. d. Anthropologie*, pag. 208. E felosztás a férfiakra nézve a következő: törpe = 129·9 cm alatt, igen alacsony = 130·0—149·9, alacsony = 150·0—159·9, kis közepes 160·0—163·9, közép magas 164—166·9, nagy közepes 167·0—169·9, magas = 170·0—179·9, igen magas = 180·0—199·9, óriás = 200 és több.

közlése elmaradt; legalább sehol se tudtam ennek nyomára jutni, bár a nyomozásban elhúnyt nagyérdemű statisztikusunk fia, Kőrösy Kornél dr. egyetemi magántanár úr is szíves volt támogatni. Scheiberrel szemben azt a haladást látjuk nála, hogy külön csoportosítja a «magyar»-okat, jászokat és kúnokat. A magyarok magassága (1 cm-t hozzáadva) 163·4 cm, a jászoké 164·5, a kúnoké 162·5; legmagasabbak tehát a jászok, legalacsonyabbak a kúnok, közepén állanak a magyarok a kik a kisebb közep-termet és valóságos közep-termet határának közelébe jutnak. Merész dolog ugyan egy kissé e három középszámot összeolvasztani, mert nem tudjuk, hogy mennyi egyénből számított ki egyikük és másikuk, de minthogy a mai jászok és kúnok is csak magyarok, nem mellőzhetem ezt az összeadást; de az eredmény így is csak 163·4. Kőrösy szerint a magyarországi ujoncok közül csak a ruthének kisebbek a magyaroknál (161·8+1), a többi mind nagyobb.¹

Bartucz Lajosnak² az érdeme, hogy legtűzetesebben foglalkozott eddig a magyarság természetének kérdésével; saját vizsgálatain kívül összeállította és feldolgozta az eddig összegyűlt anyagot is. Ő maga eddiglen csak 184 magyar férfit és 61 magyar nőt mért meg, de felhasználta az 1886—88. évben született aradmegyei katonák sorozási jegyzőkönyveit is s ezekből 1536 magyar egyén természetét jegyezte ki. Említi továbbá, hogy összegyűjtötte 25,000 katona természetadatát is; vizsgálatainak ez a sokat ígérő része azonban még közlésre vár. Az aradmegyei

¹ Kőrösi még egy helyen tett közlést a magyarországi népfajok magasságára és mellkerületére vonatkozó vizsgálatairól: a párisi embertani társulatnak 1878 július 8-iki ülésén (*Sur l'anthropologie des races de Hongrie*. Bulletin de la Soc. d'Anthrop. de Paris T. I., 1878, pg. 308). Ez se sokkal részletesebb az *Orrovi Hetülapban* közölt ismertetésnél s a mellett, megelőzve a magyar közlést, még csak félakkora anyagra terjed ki, mint az s ennek folytán kissé más eredményre is jut: a magyarországi németeket alacsonyabbaknak (162·42 cm) jelzi a magyaroknál (162·58 cm). Előterjesztésének a végén Kőrösy kijelenti, hogy még csak a székelyekre és erdélyi szászokra vonatkozó adatokat várja, hogy minden irányban részletesen feldolgozhassa majd az anyagát; ez a feldolgozás azonban, úgy látszik, elmaradt.

² Bartucz Lajos: *A mai magyarság természetéről*. Néprajzi Értesítő, 1911. U. a. *Aradmegye népének anthropologiai vázlat*a. Különnyomat Aradmegye Monographiája IV. kötetéből, Arad. (Évszám nélkül.)

magyar katonák termetének középértékül jóval magasabb számot kapott, mint Scheiber és Kőrösy: 165·21 cm-t. Ehhez pedig még, tekintve, hogy átlag 22 éves egyénekre vonatkozik, növekedési pótlék fejében bátran hozzátehetünk legalább annyit, hogy 166 cm-re kerekítjük. Ez a szám még a közepes közép-magasság körébe esik ugyan, de már megközelíti a nagy közép-magasságot s csaknem 2 cm-rel haladja meg a Scheiber által megállapított középértéket s majdnem 3-mal Kőrösy középszámát. Ebből azt kellene következtetnünk, hogy az aradmegyei magyarság magasabb termetű a pest-, győr-, fehér-, veszprém- és tolnamegyeinél. A mi Bartucznak Magyarország egyéb vidékeire vonatkozó adatait illeti, nem veheti Bartucz rossz néven, ha azokra nagyobb súlyt nem vethetünk, tekintettel a megvizsgált egyének csekély számára. Ő maga is elismeri, hogy pl. 31 csongrádmegyei férfi és 5 nő kevés ahhoz, hogy ebből a csongrádmegyei magyarság átlagos termetét meg lehessen állapítani; még a más szerzők vizsgálataiból hozzácsatolt adatok se emelik az ő számait a felhasználhatóság színvonalára. Ezért csak mint nagyon is megkérdőjelezendő, ideiglenes eredményt közlöm azt a conclusióját, hogy »dekkisebb a termet a matyóknál és kúnoknál, nagyobb az alföldi magyaroknál, jászoknál és a Balaton mellékén, még inkább növekszik az Alföld déli, főleg pedig keleti részein s tetőpontját éri el az erdélyi magyarságnál (székelységnél), hol az arithmetikai középérték egészen a magas termetig felmegy». 579 magyar férfi termetadatából Bartucz 168·08 cm-t számított ki arithmetikai középértéknek; ez a szám mind a Martin-féle scála, mind a Bartuczról követett Topinard-féle beosztás szerint a nagy közepes termetcsoportra, még pedig annak körülbelül a közepére esik s jóval meghaladja nemcsak Scheiber- és Kőrösynek, hanem magának Bartucznak az aradmegyei katonákon nyert számát is. Az egyének túlnyomó része (54·50%) közép-termetű; a közép-termeten belül ismét a nagy közepes termetcsoport az uralkodó 31·77%-kal. Átlagban véve tehát a mai magyarságnak körülbelül $\frac{1}{3}$ -a alacsony és kis közepes termetű, $\frac{1}{3}$ -a nagy közepes termetű, $\frac{1}{3}$ -a pedig magas és igen magas termetű; a legjellemzőbb azonban a nagy közepes termet.

Az elmondottakból kivilágó eltérés a három szerző eredményei közt újabb, még nagyobb körű rendszeres vizsgálato-

kat tesz kívánatossá. Scheiber vizsgálatai — a melyek eredménye szerint a magyarság 164·21 cm-nyi termetével a közép-magasságnak épen a középfokára jutna — mindenesetre igen figyelemre méltóak, már a felhasznált statisztikai anyag bőségénél fogva is (8884 magyar férfi!), hiányuk azonban, hogy Magyarországnak csak pár dunántúli megyéjére s Pest megyére terjednek ki s nem foglalják magukba hazánkban épen a színmagyarság lakta területeit. Kőrösy adatait a részletes közlés híján nem tudjuk megbírálni és kellően felhasználni.

Bartucz adatai, a mennyiben nagyobb anyagot ölelnek fel, csak Aradmegyére vonatkoznak; többi adatai aránylag csekély anyagon épülnek fel. E szerint még a jövőtől kell várnunk a magyarság termetére vonatkozó végleges és kimerítő eredményeket. Az anthropologia e téren számot tart a statisztikusok közreműködésére is, sőt talán tőlük várhatjuk a munka orosz-lánrészét; a munkafelosztás ökonomiája követeli, hogy úgyis csekély számú anthropologusaink ne töltsék el idejüket olyan sok időt lefoglaló írásztali munkálatokkal, a melyeket más is elvégezhet, sőt jobban, nagyobb gyakorlattal végezhet el náluk. Ennek a munkának nemcsak extensívnek, hanem intenzívnek is kell lenni: az anyagot vidékek s más szempontok szerint kell csoportosítani s a részletekbe menően feldolgozni, minden irányban kiaknázni. Meg kell még vizsgálnunk a termet viszonyát a korhoz, a társadalmi álláshoz, a foglalkozás minőségéhez, a lak-helyhez (város, falu, hegyvidék, lapály). Az emberi termethez annyi mindenféle kérdés fűződik, a melyek náluk eddiglen még figyelmen kívül maradtak, hogy e téren hazánkban még tág tere nyílik a statisztikai kutatásoknak. Hiánya az eddigi vizsgálatoknak az is, hogy leginkább csak férfiakra vonatkoznak; a magyar nők termetéről még igen kevés adatunk van: csak Bartucz 61 megmért matyó, csongrádmegyei és aradmegyei nője szerepel az irodalomban, 153·8 cm magassággal, a mi a női termetfokozatok Martin-féle scálája szerint a közép-magasság alsó felének felel meg. Meg kell állapítanunk a magyarén kívül a többi magyarországi népfaj termetét is, vidékek szerint csoportosítva. Hozzá kell csatolnunk mindehhez a testsúly vizsgálatát is. A magyarság termetének arányai is a jövő program-jához tartoznak s ide tartozik mindenek előtt a magyarság növekedési viszonyainak, a termet fejlődésének a kutatása is.

Már sokkal kevesebb adattal rendelkezünk a mai magyarság fejdómáról, de a meglevő adatok jóval egybevágóbbak s ezért itt egységesebb az eredmény. A jeles osztrák katonatorvos-anthropologus, A. Weisbach kezdte mérgetni a magyar koponyákat 1873-ban,¹ a mikor 40 magyar csontkoponyát mért meg; később² még 14 erdélyi magyar és 6 székely katona fején végzett méréseket. Következik azután 1874-ben egy segesvári szász gymnasiumi tanárnak, Steinburgnak³ 123 magyar katona fejdómára vonatkozó közlése. A tüzetesebb kutatást e téren az atyám, Lenhossék József⁴ indította meg 1875-ben, úgy élő egyének fején, mint az anatómiai intézet gyűjteményében levő koponyákon megejtett méréseivel. 132 egyénnek, leginkább a hazai szellemi élet akkori vezető férfainak a fejét vizsgálta meg, de sajnos, a faji szempont figyelmen kívül hagyásával; a 132 megvizsgált egyén közül az én becslésem szerint (a név s a születéshely nyomán indulva, de mellőzve a tudomásom szerint magyarosított nevéket) csak körülbelül a fele: 64 vehető némi valószínűséggel vérbeli magyarnak. Atyám akkori tanársegédei, Horváth és Pohl dr.-ok folytatták ezeket a vizsgálatokat 50 élő emberen; de ezek közül is, a nevük után ítélve, csak 27 látszik fajmagyarnak. További adatokkal járultak a kérdés tisztázásához fiatalon elhunyt jeles ethnographusunk Jankó János (1893. és 1900; 131 egyén), Lázár István (1896; 44 egyén), Semayer Vilibald (1901; 28 egyén), Davida Jenő (1911; 86 magyar koponya) és különösen Bartucz Lajos (1912; 424 élő egyén, Magyarország különböző vidékei szerint megvizsgálva). Hozzácsatolhatom ehhez még azokat a méréseket, a melyeket magam végeztem legutóbb 71 magyar származású koponyán.

¹ A Weisbach: *Die Schädelform der Türken*. Mitteil. d. Wiener Anthrop. Ges. 1873.

² A Weisbach: *Körpermessungen verschiedener Menschenrassen*. Berlin, 1878, pag. 226.

³ M. v. Steinburg: *Ein Schädeljund von Székely-Udvarhely u. Mitteilun-gen üb. einige andere Schädel*. Programm d. Evang. Gymnasiums in Schässburg. Hermannstadt, 1875.

⁴ Lenhossék József: *Az emberi koponyaisme. Cranioscopia*. Budapest, 1875.

E szerint tehát 861 élő egyén fejének és 204 koponyának, vagyis össze-vissza 1065 magyar fejnek az alakjáról van eddig tudomásunk,¹ erről is persze leginkább csak egy irányban: csak a hosszúság és szélesség viszonyát kifejező fejjelző, a «cephalindex» tekintetében. Ez még mindig nem elegendő szám a végleges eredmény formulázásához; ehhez még sok ezer méretre van szükségünk, különböző vidékek szerint felvéve.

Az élő egyéneken végrehajtott vizsgálatok eredményeképp a mai magyarság fejjelzője gyanánt a 85·19-es számot jelölhetjük meg.² E szerint tehát a magyarság határozottan rövidfejű: brachykephal, ha nem is olyan fokban, mint pl. a szlávok vagy a románok. A fenti szám már közel áll a hyperbrachykephaliához: csak 0·31 választja el tőle. Bartucz Lajos jeles összefoglaló dolgozatában³ a magyar fejet subbrachykephálnak, vagyis alig brachykephálnak jellemzi. Ez az eltérés csak egy külsőségen alapszik: épen csak az a magyarázata, hogy Bartucz a különböző fejalakok elhatárolásában Denikert követve Broca-Lopinard régebbi index-beosztását veszi zsinórmértékül, melyben a brachykephalia csak 85·34-nél kezdődik: még 85·33 subbrachykephal, holott én azt az újabb elhatárolást alkalmazom, mely pl. Martin *Anthropológiájának* a 177. lapján olvasható (dolichocephalia x—75·9, mesocephalia 76·0—80·9, brachycephalia 81·0—85·4, hyperbrachycephalia 85·5—x). Ez a példa is mutatja, hogy mennyire fontos az anthropometriában a módszer-

¹ A Lenhossék Józseftől megmért 12 koponya közül csak 7-et vettem fel e sorozatba, mert közülük 5 szerepel az én 71 koponyám közt is. Konrád Jenő dolgozatát (*A Magyarországon élő népfajok koponyaalkati viszonyai, tekintettel az elmekórtani jelentőségre.* Magyar Orvosi Archivum 1905.) ismerem; adatai, sajnos, nem voltak értékesíthetők, mert mérésceiben nem az anthropologusok, hanem a pszichiaterok módszerei szerint járt el s így azok nem illeszthetők be a fenti sorozatba.

² Ez a szám arithmetikai középértéke a következő számoknak: Steinburg 81·45 és 87·8, Weisbach 84·6, Lenhossék 82·26, Horváth és Pohl 83·18, Bartucz 83·12, 84·89, 85·50, 86·31, 86·71, 86·88, 87·08, Lázár 84·23, Jankó 84·80, 85·03, Semayer 88·98. — Bartucz Lajos valamivel kisebb középértéket kapott: 84·99-et, illetőleg a nőkre nézve 84·93-at, a mi úgy látszik onnan ered, hogy Lenhossék József és Pohl József adataiból többet vett fel, mint én.

³ Bartucz Lajos: *A mai magyarság cephal-indexéről.* Néprajzi Értesítő, 1912.

tani egyöntetűség; hallottuk, hogy a mérési módokban már megvan a megegyezés, de sajnos az indexek határértékeiben és a terminológiában még nincs meg.

A mi a vidékek szerinti különbségeket illeti, az eddigi adatok még nem tekinthetők véglegeseknek, mert nagyon is csekély számokon alapulnak. Ilyen kis számoknál a véletlen igen befolyásolhatja a statisztikát. Különben is csak egy pár vidékre vonatkoznak. Mégis megemlítem, habár fenntartással, Bartucznak azt az adatát, hogy a brachykephalia legerősebb a Nagykúnságban, Arad megyében és Bánffy-Hunyadon, míg Erdélyben és a Balaton mellékén a rövidfejűség már valamivel ritkább és kisebb fokú, mint a Nagy-Alföldön.

Az eddig megvizsgált magyar fejeknek körülbelül 80%-a brachykephal; a fennmaradó 20% is úgy oszlik el, hogy a zöme mesokephal s csak kis része dolichocephal, vagyis határozottan hosszú.

A mi a csont-koponyákon megejtett méréseket illeti, Weisbach 40 mérése nyitja meg a sort. 82·3 indexet állapított meg, a mi épen a brachykrania¹ (80·0—84·9) közepére esik. A Lenhossék Józseftől megvizsgált 12 koponyának több mint a fele: 7, brachykran, 3 hyperbrachykran, 2 mesokran; dolichokran egy sincs köztük. Az indexük középértéke csaknem megegyező a Weisbach-féle számmal: 82·9. Davida Jenő² szorgalmas dolgozatában, mely a kolozsvári anatómiai intézetben készült, 88 magyar koponyának a méréséről számol be. Köztük 39,77% brachykran, 32·95% hyperbrachykran, 20·45% mesokran s csak 3·41% dolichokran; a kisebb-nagyobb fokban brachykranok tehát a koponyák 72·72%-át teszik. Kiszámítva az ő méreteiből a hosszúság-szélességi jelző középértékét, 83·00-at kapunk — megint ott járunk Weisbach és Lenhossék József száma közelében.

Az én anyagom 71 magyar koponya (57 férfi és 14 nőé):

¹ Újabban, ha jól tudom, Martin kezdeményezésére, a csontos koponyáról szólva, kephalia helyett kraniát mondunk s a kephaliát csak az egész fejre alkalmazzuk.

² Davida Jenő dr.: *Kraniometriai vizsgálatok magyarországi lakosok koponyáin*. Különlenyomat az Erd. Muz.-Egyes. orvostud. szakosztálya 1911. évi XXXIII. köt. 2. füzetéből. Kolozsvár, 1911.

gondosan kiválasztott példányok a vezetésemre bízott anatómiai intézet (52 koponya) és embertani múzeum (19 koponya) gyűjteményéből. Csak ismert nevű, vallású és születéshelyű egyének koponyáit vettem fel. Jól tudom, hogy a faji hovátartozásnak a név, születéshely és vallás szerint való megállapítása csak valószínűségi diagnózis: anyai ágról más vér keringhetett az egyén ereiben s a régebbi vagy újabb névváltoztatás lehetőségével is számolnunk kell. De a szegényebb néposztályban, kivált a falusiban, ezek a zavaró körülmények nem szerepelnek annyira, mint a jobbmodú és a városi lakosság körében; itt nagyjában mégis csak alapul vehetjük a fentemlített három kriteriumot. Az anatómiai intézetek anyaga pedig leginkább a vidékről a fővárosba vetődött szegény emberekből kerül ki.

Eredményeim röviden a következők (a részletesebb ismertetést máshol fogom közölni). A 71 koponya közt aránylag legtöbb: 47·89% brachykran, azután a hyperbrachykranok következnek 26·76%-kal; van köztük 4·22% ultrabrachykran is (90-nél nagyobb jelzővel); a különböző fokú rövid koponyák tehát egybefoglalva 78·87%-ra rúgnak. Mesokran koponya 18·31% van köztük, dolichokran csak 2·82%. Az arithmetikai középérték: 82·79. Elkülönítve a férfiakat, a következő arányszámokat kapjuk: brachykran 47·38%, hyperbrachykran 22·80%, ultrabrachykran 5·27%, mesokran 21·05%, dolichokran 3·5%, középérték: 82·51. A nők valamivel rövidebbfejűek, aránylag több köztük a hyperbrachykran; átlagos fejindexük magasabb a férfiakénál: 83·77; nagy súlyt azonban erre az eredményre nem helyezhetünk, tekintve a megvizsgált női koponyák csekély számát (14).

Mint hogy Davida anyaga s az enyém egészen egyenlő s az alkalmazott mérési módok is azonosak, összekapcsolhatjuk a két vizsgálatot. Kapunk akkor 158 megbízható magyar koponyát, a melyek között a különböző alakok aránya a következő: brachykran 69=43·40%, hyperbrachykran 48=30·19%, ultrabrachykran 6=3·77%, (brachykránok együttesen 123=77·36%), mesokran 31=19·50%, dolichokran 5=3·14%, a fejjelző arithmetikai középértéke: 82·91, teljesen ugyanaz, mint a Lenhossék József száma s egy pár tizeddel több, mint a Weisbaché. De nem különbözik ez a szám lényegesen az élő fejeken meg-

állapított index középértékétől sem. A lágyrészes fejnek s a csontos koponyának nemcsak a méretei különbözők, hanem a lágyrészek helyenként való eltérő vastagsága miatt a fejjelzői is másképp alakulnak; ezért más a kephalometriai indexbeosztás, mint a kranimetriai. Tapasztalatilag igyekeztek megállapítani, hogy milyen kulcs szerint kell eljárunk az indexeknek a koponyáról az előre és megfordítva való átszámításánál. A kulcs minden egyes indexfajtaára kissé más. Sajnos, az eddigi eredmények még nagyon híján vannak az egyöntetűségnek; a fejindexre vonatkozólag pl. Retzius és Fürst 2 egységet adnak hozzá a csontkoponyán megállapított indexhez, hogy megkapják az egész fej cephalindexét, Czekanowski¹ csak 0.5-et, Martin² 1-et. Csatlakozzunk a legújabb szerzőhöz: Martinhoz. E szerint a fenti index-középértéket 1 cm-rel kell megtoldanunk: ezzel 83.91-et kapunk, a mely szám már nem áll olyan távol az élő magyar embereken megállapított fejjelzőtől, a 85.19-től. Mindkettő a brachykephalia szánközéneke (81.0—85.4) a felső felére esik; s így teljesen beválik az, a mit Lenhossék József, bár még csekély anyagra támaszkodva, már 1875-ben kijelenthetett (i. m., pag. 60), hogy «mi magyarok erős brachykephálok vagyunk s pedig jelentékenyen a hyperbrachykephalia felé hajolva.» Jóllehet tudom, hogy ezzel a valóságot csak megközelítő eredményt kapok, mégis levonom a két fenti számból (83.91 és 85.19) a középértéket: ez 84.55 cephalindex, a lágyrészes magyar fejre kiszámítva. Csodálatos módon ugyanaz a szám ez, a melyet Deniker ad a magyarságra általában.³

A fejnek egy másik igen jellemző s már felületes megtekintésre is szembeötlő tulajdonsága a különböző magassága. Egyik ember fejeteteje domborúan emelkedik fel, a másiké laposabb. Ezt a különbséget a hosszúság-magassági és szélesség-magassági jelzővel fejezzük ki. A magyar koponya a közép magas, «orthocephal» koponyák közt foglal helyet, a mit elsőnek szintén

¹ J. Czekanowski: *Unters. üb. d. Verhältnis d. Kopfmasse zu den Schädelmassen.* Arch. f. Anthrop. N. F. Bd. VI, 1907, pag. 42.

² R. Martin. *Lehrbuch d. Anthropologie in systematischer Darstellung.* Jena 1914, pag. 177.

³ Lásd Birknernél (i. m., pag. 379).

Lenhossék József állapított meg; az általa talált index: 74·7, az orthocephalia (70·0—74·9) felső határához közel áll, már nincs messze a hypsikephaliától, vagyis a magasfejűségtől. Davida Jenő ugyanazt a számot: 74·74-et hozta ki, de különvéve a férfi és női koponyákat, az eredmény más: az előbbieket 75·32 index-szel már a hypsikrania alsó fokára kerülnek, míg a nők (73·37) még a határon innen maradnak, a min nem csodálkozhatunk, tudva, hogy a női koponyára általában a laposabb fejtető jellemző. Az én eredményeim a következők: a férfikoponyák 12·2%-a alacsony (chamæcran), a többi egyenlően oszlik meg (43·9%: 43·9%) az orthokrania és hypsikrania közt; az arithmetikai középérték az atyám számával egyező: 74·30. A 14 női koponyán feltűnő módon hypsikraniát találtam, a mit, tekintve a koponyák csekély számát, a véletlennek vagyok hajlandó betudni. A magyar férfi-koponya magassághosszúsági jelzője gyanánt egyelőre egy a Davida száma és az enyém közé eső középértéket vehetünk fel: 74·81-et, a mely szám csaknem eléri az orthokraniának felső, a hypsikrania felé eső határát.

Az arcz különböző magassága szerint Kollmann nyomán kerek, közép magas és hosszúkás: euryprosop vagy euryen, orthoprosop vagy mesen és leptoprosop vagy lepten arczot különböztet meg az anthropologia. E tekintetben az én 57 magyar férfi-koponyámon a következőket találtam (a fogak hiányossága miatt csak a felső arczjelzőt határozhattam meg): 44%-uk mesen, 39%-uk euryen és 17%-uk lepten, vagyis az arczoknak majdnem a fele közepes idomú, a másik felük közül $\frac{2}{3}$ alacsony s csak $\frac{1}{3}$ keskeny, hosszúkás. A felső arczindex arithmetikai középértéke 50·87; ez a szám a mesoprosopia (50·0—54·9) legalsó fokán áll. Nem messze esik e számtól a Davida 47 férfikoponyáján kiszámított középérték: 51·13. A magyar nőkre nézve mindketten azt találtuk, hogy a felső arczuk valamivel keskenyebb és hosszúkásabb, mint a férfiaké; ezt azonban bőven ellensúlyozza az állkapcsuk s az álluk gyengébb fejlődése, minélfogva az egész arczot tekintve, a homlok kezdetétől az állig, a magyar nők se mások, mint a nők általában: kerekébb, kevésbé szögletes arczuak, mint a férfiak.

A magyar faj az ő rövidfejűségével szervesen illeszkedik

alhoz a széles brachykephal övhez, a mely Közép-Franciaországból kiindulva Schweitz-on, Dél-Németországon, Ausztrián át egész földrészünkön végig húzódik kelet felé, közbeékelődve Északkeurópának és a Földközi-tenger mellékének dolichocephal népsége közé. Dél-Németországban a brachykephalia foka és számaránya csak kevéssé különbözik a nálunk talált értékektől. Elzászban a fejindex átlaga Fréderic szerint 82·9 (nálunk, mint hallottuk, 84·5). Badenben és Württembergben Ammon és Hæcker szerint 83·6. Dél-Bajorországban a rövidfejűség már erősödik; a jelző középértéke Ranke és Ried szerint 85·9 s még nagyobb Wacker szerint Tirolban: 86·0 és Wettstein szerint Schweitz keleti részében (Disentis): 86·4. A fejalakok számaránya együtt halad az index fokával: Észak-Schwitzban Schwerzszerint a brachykephalok aránya 81·2% (mesokephal 16·8%, dolichocephal 2·3), Dél-Bajorországban 83% (mesokephal 16%, dolichocephal 1%), de keleti Schweitzban már 93·6% és Tirolban, az európai brachykephalok egyik góczpontjában, 98·6. Kelet felé a rövidfejűség már mérséklődik: Stájerországban az index 82·1 (Zuckerkanndl), Felső-Ausztriában 82·7 és Alsó-Ausztriában 82·2. Nálunk, a mint hallottuk, a magyar faj körében megint emelkedik a brachykephalia foka, sőt közel jut a hyperbrachykephaliához, a nélkül azonban, hogy elérné a tirolai értéket; számaránya azonban kissé a délnémet százalék alatt marad, a mi nyilván a faji kevertségnek tudható be. A minket környező fajokat tekintve azt látjuk, hogy észak felé nincs lényeges különbség a mi viszonyainkhoz képest: a galicziai lengyelek fejjelzője Kopernicki szerint 84·4, a ruthéneké 83·4, a kis-oroszoké Diebold szerint 84·5. De kelet és dél felé már igen erősen hyperbrachykephal népek környeznek: a románok indexe 86·2, a bosnyákoké 85·7 és a dalmátoké 87·0 Weisbach szerint.

Hallottuk, hogy Van der Høeven és Pruner-Bey a magyar koponya alakjával akarták bizonyítani a magyarnak a finnugor népesaládhoz való odatartozását. Ebből a szempontból nem lesz érdektelen a mi legközelebbi nyelvrokainknak: a voguloknak, osztjákoknak és finneknak kranilogiai viszonyait kissé szemügyre venni. Csak röviden térek ki e tárgyra. A két első helyen említett népfajról az olasz Sommier dolgozatát

birjuk 1887-ből s egy újabb bővebb munkálatot egy orosz szerző, J. P. Szilincies tollából.¹ A vogulok kis, kihalófélben levő² érdekes, mongol típusú népfaj, mely ma az Ural-hegység északi részének keleti lejtőin, a Szoszva és Loszva folyók mellékén lakozik; dél felé és kelet felé a hozzájuk minden tekintetben igen hasonló osztjakkokkal, nyugat felé a permjakkokkal és zürjénekkal határosak. Kraniologiai tekintetben a vogulok dolichocephálok: 59%-uk hosszúfejű, 17%-uk mesokephal, 24%-uk rövidfejű. Még nagyobb fokú és számarányú dolichocephaliát állapított meg Sommier az osztjakkoknál: ezeknek 97%-a hosszúfejű, a fennmaradó 3% mesokephal; — brachykephal nem akadt köztük. Az ugor népek általában dolichocephalok: a csuvasok közt 50%, a merjének közt 60%, a cseremiszek közt 60% ilyen fejidomú. Jellemző reájuk e mellett a laposfejűség is. Ezekhez hozzátehetem még, hogy Deniker összeállítása szerint³ a vogul és osztják, de a többi szibériai ugor nép is alacsony termetű: a vogul 159 cm, az osztják 158 cm, a votják 160 cm magas; valamennyi tetemesen a magyar alatt marad. Minthogy mind e népek arcának határozott mongoloid typusa van, széles ábrázata, kiálló pofacsontjai: Szilincies hypothesis-képen keverék-fajoknak gyanítja őket, kereszteződés eredményének a brachykephal mongol fajta s egy ősrégi kihalt, ismeretlen dolichocephal faj közt, melynek egykori létezését a Fatjanow-kurgánokból napfényre került csontleletekből lehet

¹ J. P. Szilincies: *A vogulokról. Kraniologiai vázlat.* Orosz nyelven, a Moszkvában megjelenő «*Orosz Anthropologiai Journal*» V. évfolyamában, 1905. pag. 94. Részletesen ismertette az Arch. f. Anthrop. 6. kötetében, 1907. pag. 233.

² Vogul a század elején végzett népszámlálás szerint csak 7600 van, osztják 20,000. A finn-ugor népcsalád többi tagjai mind sokkal nagyobb számúak: mordvin 1 millió, cseremisz 375,000, zürjén 153,000, permják 103,000, votják 421,000, eszt 1 millió van. (N. Troinitsky, *Relevé général pour tout l'empire des résultats du dépouillement des données du premier recensement de la population.* 2 Vol. St. Pétersbourg, 1905. Referatumaát lásd: *Jahresber. üb. d. Fortschr. d. Anat. u. Physiol.*, 1905, Abt. II, pag. 992.)

³ I. Deniker, *La taille en Europe.* 2.ème suppl.: *Les Turco-Tatares et les Caucasiens.* Bull. et mém. de la Soc. d'Anthr. de Paris. 5.ème Sér., T. X., 1909, pag. 66. — A turk-tatár népek is alacsonyabb termetűek: a csuvasok 162, a baskiok 164, a mecserjások 160 s a volgai tatárok 162·8 cm. magasak. Ugyanaz áll a kaukaszusi, az iráni és iranoid népekre is.

megállapítani. Az ugor típusnak biztos ismertetőjelei vannak: alacsony, hosszú koponya, széles arcz kiugró pofacsontokkal s a mongolismus egyéb jeleivel. Sziliniés szerint egészen hibás dolog, anthropologiai tekintetben az ugor népeket a finnekkel összekeverni; ezek egészen más típusúak s más típusúak a magyarok is, «Attila seregeinek utódjai.»

A finnekről eddig megjelent anthropologiai vizsgálatok (Kopernicki 1869, Hjelt 1872, G. Retzius 1876 és 1878, Sommier 1886, Elisyeef 1887, Malief 1887, Kolmogorow 1905) Finnország mai lakosságának igen kevert jellegére engednek következtetni. Mai hazájukba a finnek a magyarsághoz hasonlóan csak a VII. század végén vagy a VIII. elején vándoroltak be, de nyomait már a IV. században ki lehet mutatni Keleteurópában, a honnan a terjeszkedő szlávok szorították őket mostani területükre. De a mai Finnország az ő bevándorlásukkor nem volt lakatlan; volt már őslakossága, melyről csak annyit tudunk, hogy se lapp, se szláv nem volt. Ezzel az őslakossággal nyilván összekeveredett a bevándorolt szuomi népség s talán ebből magyarázható, a későbbi szláv és svéd beszűrődéseken kívül, a mai lakosságnak igen egyvelegszerű anthropologiai arculata. Finnország mai népességét rendszeren tavasztokra és karélokra osztják, amazok az ország nyugati, ezek a keleti részét lakják. Bár ez a két népcsoport nem egészen egyforma típusú: a karélok rövidebb fejűek és valami kevéssel alacsonyabbak (168 cm), mint a tavasztok (168·2 cm.), mégis a mai finnséget Kolmogorow¹ kutatásai szerint anthropologiai tekintetben helyesebben nem e szerint csoportosítjuk, hanem négy típusba osztályozzuk; e típusok egyenlőtlen eloszlása szabja meg a keleti és nyugati finnek közti különbséget is. 1. Az elsőbe az igazi ősfinnnek tartoznak: magas termetű, világos hajú, kékszemű, kis fokban brachykephal, de e mellett inkább hosszúkás arcú emberek. 2. A második típusra a sötétebb haj- és szemszín, a csak közép magas termet s az itt is jelenlevő kiskökű brachykephalia mellett inkább a széles arcz és orr jellemző;

¹ A. J. Kolmogorow: *Finnország finneiről*. Orosz Anthropologiai Journal. Moszkva, V. évfolyam. 1914, pag. 12. — Ismertetését lásd: Arch. f. Anthrop. N. F. 6., 1907, pag. 228.

Kolmogorow ezt a typust a szláv elem faji behatásával hozza kapcsolatba. 3. A harmadik typus alacsony termetű, sötétebb hajú, dolichocephal; ez volna az orosz szerző szerint a rejtélyes őslakosság maradványa. 4. A negyedik typus alacsony, vörös hajú, brachycephal, széles arcú és orrú embereket foglal magában. Kolmogorow ennek az eredetéről nem nyilatkozik. Finnország mai lakosságában, tekintet nélkül e különböző típusokra, a fejalakok aránya a következő (csak a férfiakat véve számba): brachycephal 54%, mesocephal 25%, dolichocephal 21%; a fejindex középértéke 80·42. E szám a mesocephalia és brachycephalia határára esik. A finnek rövidfejűsége tehát jóval elmarad a magyarságé mögött; Deniker mesocephaloknak mondja őket Retzius vizsgálatai nyomán, mások subbrachycephaloknak.

De folytassuk a magyarság anthropologiai sajátosságainak a jellemzését. Mit tudunk a magyar faj bőr-, haj- és szemszínéről? Külön statisztikai kutatások nélkül is látjuk, hogy a magyar ember arcszínje nem igen különbözik a többi középeurópai népekétől: ha nincs épen lesülve, világos bőrű ő is; tapasztaljuk továbbá azt is, hogy a legtöbb magyar ember barna hajzatú, a barna szín különböző árnyalataiban s hogy szinte kivétel a hirtelen szőke, a koromfekete-, s még inkább a vöröshajú törzsökös magyar ember. Közbevetve megjegyzem, hogy a finnek közt feltűnő gyakori a rutilismus, vagyis a vöröshajúság; Kolmogorow szerint a férfiak 5%-a róthajú. A bőr, hajzat és szem színe tekintetében még kiterjedt, rendszeres statisztikai vizsgálatokra van szükségünk, még pedig okvetetlenül felnőtt egyéneknek végzett vizsgálatokra. Ellhibázott dolognak tartanám, ha iskolásgyermeken indítanók meg erre vonatkozólag a szélesebb körű kutatást. Az ember haja a fejlődés során változtatja a színét s végleges árnyalatát csak a növekedés befejeztével, sőt néha csak a 30-as vagy plane (Pfitzner szerint) a 40-es években éri el; színe sokszor az őszülés kezdetéig változik, nemcsak a mondaine hölgyeké, hanem a nép fiaié is. Ez a változás rendszerint sötétülés, de előfordul az ellenkezője is. Poroszországban az iskolásgyermek közt 72% a szőke, az ujonczok közt már csak 60%, Dániában a 6 éves fiúk közt 52·1%, már a 14 évesek közt csak 33%. Sokkal hamarabb

állapodik meg a szem színe, mely Pfitzner szerint a gyermekkoron túl már nem igen változik.

Persze azért ugyancsak elvetné a sulykot, a ki azt állítaná, hogy az iskolásgyermeken végrehajtott hajszín-kutatások értéktelenek: felhasználhatók a vidékek szerint való összehasonlításra s a más népekkel való egybevetésre, de mindig csak azzal a kikötéssel, hogy csak egyforma korú gyermekek hajszínét szabad összehasonlítani. A gyermekeken talált arányszámokat abszolút becsünek, egy népfaj hajszínére jellemzőnek tekintenünk nem szabad. Ebben a fogatkozásban leledzenek azok a nagykiterjedésű vizsgálatok, a melyeket Ecker és különösen Virchow Rudolf¹ ösztönzésére a 80-as években hajtottak végre Németország iskolásgyermekain a haj- és szemszín tekintetében (6½ milliónál több gyermeket vizsgáltak meg) s a melyeknek példáját követték azután Helvetiában, Belgiumban és Ausztriában is.

De mindenesetre sokkal értékesebbek a haj színárnyalata tekintetében azok az adatok, a melyek legalább is a 20-as években levő egyénekre vonatkoznak. Ilyen vizsgálatoknak a csiráit nálunk is megtaláljuk Jankó és Bartucz kutatásai alakjában. Jankó János² a székelyek közt 83, illetőleg (a szem színére vonatkozólag) 222 esetet vizsgálva meg, 54·2% gesztenyebarna, 3·2% világosbarna, 15·6% fekete, 25·3% szőke és 1·7% róthajú egyént talált; a szemeknek 50%-a barna, 44·1%-a kék volt, a többi világosbarna, szürke, sárgászöld. Egy másik vizsgálati sorozatában³ 48 balatonmelléki férfi között 40-nek (83·3%) találta a haját gesztenyebarnának, 4-ét sötétbarnának, 4-ét szőkének; a kék és barna szem egyforma arányban volt köztük képviselve. Bartucznál⁴ a következő adatokat olvassuk: 104 göcseji férfi közt erősen dominált a gesztenyebarna hajszín

¹ R. Virchow: *Gesamtbericht üb. die von d. deutsch. anthrop. Gesellsch. veranlassten Erhebungen über die Farbe d. Haut, d. Haare u. d. Augen d. Schulkinder.* Arch. f. Anthrop. Bd. XVI., 1886.

² Jankó János: *Torda, Arányosszék, Toroczko magyar (székely) népe.* Budapest, 1893.

³ Jankó János, *Magyar typusok.* Budapest, 1900.

⁴ Bartucz Lajos: *Göcsej és Hetés népének anthropológiájáról.* Ethnographia, 1913.

62·5%-kal; sötétbarna 6·73% volt, fekete 10·57%, szőke 19·23%, vörös 0·96%. A szem színe tekintetében körülbelül 50%-uk kék irisű volt, a többi nagyjában egyformán oszlott meg a szem színének egyéb árnyalatai közt. Arad megyében Bartucz¹ 84 magyar férfira és 26 magyar nőre vonatkozólag jegyezte fel a hajzat és szem színét, azonfelül az ő felkérésére csaknem 7000 iskolásgyermeken, fiúkon és leányokon is megállapították ezeket a viszonyokat. A férfiakon és nőkön egyaránt a gesztenyebarna hajszín volt az uralkodó, 50%, illetőleg 52%-kal; a többi leginkább sötétebb hajú volt; szőke kétszer annyi volt a nők közt, mint a férfiak közt: 16%, szemben 8·33%-kal. A gyermekek haja általában sokkal világosabb a felnőttekénél: körülbelül a felük szőke: 41·75% a fiúk közt, 51·67% a leányok közt, a mihez még hozzácsatolhatjuk a 20·02%, illetőleg 17·94% világosbarna hajút; a felnőttekre jellemző gesztenyebarna szín itt csak 28·27%-ban, illetőleg 25·14%-ban fordul elő, a feketehajúak arányszáma 9·02, illetőleg 4·18%, a vörshajúaké 0·91, illetőleg 1·06%. E vizsgálatok is tanúsítják tehát, hogy milyen kevéssé nyújt megbízható tájékoztatást a gyermekek hajszín-aránya a felnőttekéről. Másképp áll a dolog a szem színe tekintetében: itt az eredmény majdnem egyforma a gyermekeken és a felnőtteken. A 84 férfi közül 48·8% világosabb szemű (33·33% kékszemű, 15·47% szürke szemű), 21·43%-nak a szeme zöldes átmeneti színt mutat s csak 20·23%-uk barna irisű. A nők arányai körülbelül ugyanilyenek, csak valamivel több (30·77) köztük a barna szemű. Az iskolásgyermekek arányszámai nem térnek el lényegesen e számoktól: kék és szürke szem 50·32 : 50·40%, zöldes 8·62 : 6·18%, barna 41·06 : 43·42%. A gyermekek szemének színéből tehát már bátran következtetést vonhatunk a felnőttekére.

Az ismertetett adatokból tehát azt kell egyelőre következtetnünk, hogy a magyar fajra, a férfira és nőre egyaránt, a gesztenyebarna haj s a kék szem a jellemző. E szerint nem bizonyult helyesnek az a szállóige, hogy «se nem szőke, se nem barna az igazi magyar fajta»; igenis, hogy barna. De az eddigi vizsgálatok, a mint láttuk, csak igen törpe anyagot ölelnek fel; nagyon is

¹ Bartucz Lajos: *Aradmegye népének anthropologiai vázlata*. Arad.

lehetséges, hogy szélesebb körű vizsgálatok valamit változtatnak még ha talán nem is az említett végeredményen, de az eddig megállapított arányszámokon, különösen egyes vidékek szerint. Mondhatjuk: még csak a kezdet kezdetén vagyunk a kutatásnak ezen a terén.

A physiognomia kérdése egyike az anthropologia legkényesebb feladatainak. Ha közlebről vizsgáljuk azt, a mit physiognomiának neveznek, észre vesszük, hogy ez voltaképen két különböző dologból áll: egy kis része mimika, eleven vagy megörögződött arcjáték, az arcizmok működtetésének és tartásának lelki tényezőkön alapuló egyéni sajátossága, legnagyobb része az arc csontvázához és lágyszövetéhez kötött szilárd anatómiai alkotás. Az anthropologus a maga szabatos módszereivel az első részhez egyáltalában nem s a másik részhez is csak kis hányadában tud hozzáférközni. Pedig az egymáshoz közel álló népeknél a megkülönböztető faji jegyek jóformán egyedül a physiognomiában fejeződnek ki, de ennek leginkább olyan subtilitásaiban, a melyek egyenként szinte meg se foghatók, észre se vehetők s külön-külön nem is jellemzők, hanem csak egymással kombinálódva keltik az arcvonások faji típusának hatását. Vegyük pl. a semita typust, mely a köztünk élő zsidóságnak legalább 80%-án felismerhető. Miben áll ez, az arc melyik részéhez fűződik ez leginkább? Még senki se tudott erre kielégítő, meggyőző módon reámutatni. Sem a görbült, a 6-os számra emlékeztető orr, durvább, szélesebb askenazim- vagy finomabb, keskenyebb szefardim-alakjában, sem a széles, duzzadt, és — a mit különösen Henke¹ hangsúlyoz — a szájjúgok felé csak kevésbé keskenyedő ajkak, sem a telt szemhéjak (Ripley) nem feltételei e típusnak: az orr gyengéd és egyenes lehet, sőt Fishberg² statisztikai vizsgálatai szerint ilyen az európai származású newyorki zsidóság többségének, 57·3%-nak (férfiak), illetőleg 59·4%-nak (nők) az orra s csak 22·1%-uk, illetőleg 13·9-uk görbült orrú, az ajkak metszése finom és «árja»-típusú

¹ W. Henke: *Der Typus d. germanischen Menschen u. seine Verbreitung im deutschen Volke*. Tübingen, 1895.

² M. Fishberg: *The Jews; a study of Race and Environment*. London, 1911. Németül: *Die Rassenmerkmale der Juden. Eine Einführung in ihre Anthropologie*. München, 1913.

lehet, a szemhéjak rendes szabásúak lehetnek: s mégis ott van, ott bújkál a jelleg valahol a szájszegletek és orrszárnyak tájékán s a szemek körül; de megragadni, szavakkal kifejezhetően kihámozni s még kevésbbé megmérni nem tudjuk.

De van-e ilyen értelemben magyar physiognomia? A tapasztalás a mellett látszik szólni, hogy nincs, mert a magyar embert, nem tekintve a külsőségeket, a diagnosis ilyen biztosságával nem lehet megkülönböztetni a nem-magyartól. A 90-es évek elején érdekes hirlapi vita folyt erről a legelmésebb ujságírók egyike, Tóth Béla és Török Aurél tanár közt. Tóth Béla azt az állítást kockáztatta meg cikkében,¹ hogy a magyar a magyart külföldön is megismeri az arcán, még ha pl. turbánt visel is a fején, vagy más nemzetiségű katonának van is öltözve; megismeri olyan helyen is, a hol ilyen találkozást nem is lehetne remélni. Török Aurél,² a ki Tóth Bélának egy reá vonatkozó csípős megjegyzése miatt ragadott tollat, hosszasabb válaszában a magyar typus kérdését igen nehéznek és szövevényesnek jelenti ki; fejtegetéseinek az a veleje, hogy addig hozzá se nyúlhatunk a mai magyar ember typusának a kérdéséhez, a míg össze nem gyűjtöttünk annyi régi magyarországi koponyát, hogy belőlük tisztázhassuk a magyarság fajbeli múltjának a kérdését. Már előbb hozzászólt ehhez a kérdéshez Pulszky Ferencz is egyik országgyűlési beszédében, Tóth Béla idézete szerint azt a véleményét nyilvánítva, hogy «az utolsó magyarszabású ember régesrég, évszázadok előtt eltűnt a föld színéről, annyira keveredett, párosult, változott, nivellálódott az a keletről ide vándorolt kis nép, mely a mai magyarság törzsöke». Pulszky ezzel voltaképen a fentebb ismertetett Ripley-Fischer-féle nézet első kimondójaként mutatkozik be. De többé-kévesbbé ilyenforma véleményt táplált a magyar typusról Herman Ottó is, a ki pedig ugyanesak ismerte a magyar népet. Bájos kis könyvében,³ melynek minden sorából az ő meleg fajszeretetét érezzük ki, végre is arra az eredményre jut, hogy «a magyar arcznak nincsenek kirívó faji jegyei, a minők a tót arcz kiálló pofacsontjai,

¹ Tóth Béla: *Van-e magyar typus?* Magyar Hirlap, 1893 április 22.

² Török Aurél: *Van-e magyar typus?* Magyar Hirlap 1893, április 28.

³ Herman Ottó: *A magyar nép arcza és jelleme.* Budapest, 1902, pag. 140.

ázsiai fajoknál a ferdemetszésű szem, az ellapuló orr, stb. Egyáltalában a magyar közrend férfainak arca nagy átlagban megfelel a férfiszépség európai fogalmának». A magyar jegyet csak a szem kifejezésében leli meg, de nem értve ezen a szemnek és a szem környékének anatómiai alakulását, hanem a mimikának azt a lélekből fakadó játékát, a melyben a szem útján kifejezését leli a nemzeti jellem, a magyar ember psychikai egyénisége. Hogy így értette ő ezt s nem máskép, az kiviláglik abból a kijelentéséből is, hogy «ez a jegy azoknál is kifejeződik, a kik, idegenül beszármazva, ráhelyezkednek a nemzetnek a köztudatban élő történelmi alapjára». Dobsának az ő kritikájában¹ annyiban igaza volt, hogy ez nem tudományos anthropologiai jellemzés, mert a tudomány az ilyen adattal nem sokra megy, de annyiban nem volt igaza, hogy ezt Herman nem is ilyen gyanánt közölte. Igaz, hogy a dolog még a Herman Ottó értelmében is kétséges s nekem is úgy látszik, hogy az a bizonyos közös sugár, a mit a mi nagy megfigyelőnk a magyar ember szeméből fogott fel, csak az ő magyar lelkéből kiáradó fényességnek a visszasugárzása volt.

A magyar nép physiognomiáját volnának hivatva jellemző típusokban az olvasó elé állítani azok az arczképcsoportok, a melyeket Jankó János, Herman Ottó és Bartucz Lajos közölt. Jankó kezdte a felvételeket 1892-ben a székelyek között; de anyagi fedezet híján nem tehetette közzé képeit. Hanem egy párat közülök megküldött New-Yorkba Ripleynek, a ki idézett munkájának 432. oldalán le is nyomatta azokat: két férfit és egy nőt, egytől egyig szép típusokat, a melyek nem szolgálhatnak bizonyítékul Scheiber² azon állításának, hogy Magyarország lakosai közt a székelyek őrizték meg leginkább az eredeti, az ázsiai őshazára visszautaló mongol typust: a kiálló pofacsontokat s az apró, ferdemetszésű szemet. Jankónak³ másik, a Balaton mellékéről vett sorozata már nem nevezhető sikerültnek: itt a jeles fiatal tudósnek a photographus kiválasztásában nem volt

¹ Dobsa László: *Észrevételek a magyar arcz kérdéséhez*. Budapesti Szemle, 1903, pag. 301.

² Scheiber: i. m., pag. 267.

³ Jankó János, *Magyar típusok*. Első sorozat: *a Balaton mellékéről*. Budapest, 1900.

szerencsés keze. A fényképész úgy állította gépe elé a derék somogyi és zalai földműves embereket, hogy a nap épen a szemükbe sütött. Ennek folytán legtöbbjük olyan összeránczolt, feldúlt ábrázattal jelenik meg a képen, hogy a gyűjtemény, mely pedig a külföldnek volt szánva, Herman Ottó éles, de nem jogosulatlan bírálata szerint inkább gonosztevők albumához lesz hasonlóvá, mint magyar típusok sorozatához. A Herman Ottó arczképesoportját (*A magyar nép arcza és jellemé*-ben) ez a gáncs nem érheti; van köztük egy pár valódi férfiszépség is. Hanem a mi a szem kifejezését illeti, ezek a képek nagyon megczáfolják Herman elméletét; mindegyikük kissé máshogy néz s nagyobb különbséget már alig lehet képzelni, mint a minő pl. a szegedi felsővárosi öreg Dobó és a szegedi alsóvárosi öreg Rácz tekintete közt van. A legbővebb sorozatot Bartucz közölte *Aradmegye népének anthropologiai vázlatá*-ban; egytől-egyig sikerült s jól kiválasztott képek ezek s látszik, hogy Bartucz elkerülte azt a kísértést, hogy csupa díszpéldányt gyűjtsön össze arczképesoportja számára.

De végig szemlélve mindezeket az arczokat, csak az lehet a benyomásunk, hogy valami határozott típus nem bontakozik ki belőlük, mindegyikük más egy kissé, nem találunk bennük közös vonást s úgy szólva valamennyiük beillenék más európai nemzetek, jelesen a velünk nyugat felé határos népek fiának is. Így pl. a Herman képei között kettő: Betyár György és Zerényi István az én érzésem szerint nem áll messze a bécsi udvari «Leibjäger» típusától s a Bartucz képei közt kettőt találtam, a 8. és 12. számot (Tódor Jánost és ifj. Boros Ferenczet), a melyik bennem — lehet, hogy ez csak subjectiv érzés — a délnémet ember hatását kelti. Pedig kérdezősködéssel megállapítottam ismerőseim között, hogy csaknem valamennyiünknek a lelkében él egy «magyar típus» képe; de ha az ember azután közelebről tapogatózik erre a típusra vonatkozólag, kiderül, hogy az minden ember lelkében kissé máshogy formálódott ki; ilyen vagy amolyan alakban való kiformalódása nyilván véletlen benyomásoknak a szeszélyes következménye. Az én lelkemben élő fogalomhoz pl. legközelebb áll a Herman könyvének VIII. tábláján ábrázolt két Pati-Nagy testvérnek, Pálnak és különösen Sándornak az ábrázata, de hogy miért érzem én épen

ezt a legmagyarosabb typusnak, azt mivel sem tudom igazolni. Ezek csak nagyon bizonytalan egyéni benyomások, a melyek nagyon messze járhatnak a valóságtól; de mégis remélhető, hogy idővel a tudományos embertan is hozzáférkőzhet valamelyest ehhez a kérdéshez. Több mint valószínű, hogy idővel a physiognomiára vonatkozólag is eltérő helyi typusokat lehet majd kimutatni a magyarság különböző területei és zugai szerint. De eleve tudatában kell annak lennünk, hogy az ilyen eltérések nem függnék össze okvetetlenül a származás különbözőségével, hanem az endogamia hatásából is magyarázhatók. Megvannak minden nép, még az egyöntetű eredésűek körében is.

Visszatérve megint a magyarság koponyaalakjára, arra az érdekes körülményre akarok reámutatni, hogy az a kevés honfoglaláskori koponya, a mely eddig Magyarország területéről tüzetesebb vizsgálat és ismertetés tárgya volt, csaknem valamennyi mesokran és dolichokran, eltérően a mostani magyarság brachykephaliájától. Igaz, hogy eddig csak 35 ilyen korbelti magyarországi koponya kraniológiai ismertetését bírjuk, 10-et az atyám ¹ és 25-öt Bartucz Lajos részéről ² s ezekről se látszik kétségtelennek, hogy csakugyan ősmagyarok koponyái-e. Az embertani intézet gyűjteményében egy nagyobb sorozata van a Keszthelyen kiásott, a felirat szerint a IV—V. századból származó koponyáknak, a melyek már felületes megtekintésre is ugyanezt a tényt állítják elénk: legnagyobb részük hosszúkás idomú és hazánk mai lakosságának fejalakjától egészen eltérő typusú. Feldolgozásukra még nem került sor, de nagy reményeket a feldolgozáshoz nem igen fűzhetünk, mert az említett feliraton kívül e koponyák leletviszonyaira vonatkozólag olyan feljegyzéseket, a melyek korbelti authenticitásukat bizonyíthatnák, nem találtam, a mint hogy az embertani intézet egész

¹ Lenhossék József: *Az emberi koponyaisme. Cranioskopia.* Budapest, 1875. pag. 138. U. a.: *A szeged-öthalmi ásatásokról.* Budapest, 1882, pag. 40.

² Bartucz Lajos: *A jászdósai honfoglaláskori koponyákról.* Néprajzi Értesítő, 1913. évfolyam. — U. a.: *A honfoglaló magyarok embertani tekintetben.* Természettud. Közöny, 1909. — A 25 koponya közül 56·00% (14) mesokran, 28·00% (7) dolichokran és 16·00% (4) brachykran, de az utóbbiak is 80-as jelzőjükkel a brachykranianak épen csak a kezdetén állanak. Hosszúság-szélességi jelzőjük középértéke 77·53.

koponya- és csontgyűjteményéről sajnos, nem készült leltár, de még feljegyzések se kerültek elő a gyűjtemény tárgyaira vonatkozólag. Magyarországon vasútépítések s más földmunkálatok alkalmával, továbbá a régészeti ásatások során nagyon sok csontváz és koponya kerül napfényre, mint arról a napilapok híradásaiból s az ásatások leírásaiból értesülünk; köztük bizonyára akadnak népvándorláskoriak is. Hová lesznek ezek az értékes leletek? Nagy részüket visszahányják a gödörbe, más részük pedig zavartalanul folytatja békés álmát a vidéki és fővárosi múzeumok szekrényeiben és elraktározott ládáiban. Miért nem küldik fel e becses leleteket a tudományos megvizsgálásukra illetékes fórumok egyikének: az embertani vagy anatómiai intézetnek? Megkárosítják ezzel a magyar tudományt s különösen a magyar faj eredetét kutató bűvárkodást.

Hogy mennyire elmaradtunk a külföldhöz képest a saját fajunk anthropológiája dolgában, az leginkább akkor tűnik szembe, ha összehasonlítjuk a mi dióhéjban elférő adatainkat azzal a rengeteg munkával, a mit a külföld nemzeti végeztek, kiki a maga fajtájáról. Az óriási irodalomból csak egy pár újabb példát óhajtanék kiragadni. Ott van egy olasz katonáorvosnak, Ridolfo Livinek az egész olasz népet felölelő kétkötetes nagy műve ¹ melyben közel 300,000 olasz katonának a termetére, súlyára, mellkerületére, bőre, szeme és haja színére, továbbá koponyaidomára, homlok-, orr-, száj- és állformájára vonatkozó adatok vannak feldolgozva. Csak avval lett ez a nagy feladat megvalósíthatóvá, hogy 1881-ben az olasz hadügyminister rendeletben meghagyta a katonáorvosoknak, hogy minden egyes katona foglio sanitario-ján az említett adatokat is feljegyezzék. Ott van Svédországra vonatkozólag Retziusnak és Fürstnek ² 1902-ben közzétett *Anthropologia suecica* című hatalmas kötete; a két tudós 1897-ben és 1898-ban 13 társa közreműködésével 45,688 svéd katonát (legalább 157 cm. magas 21 éves fiatalembereket) vizsgált meg pontosan. Ott van Ammonnak nagy munkája, ³ mely csaknem 30,000 badeni katonaköteles

¹ R. Livi: *Antropometria militare. Risultati ottenuti dal spoglio dei fogli sanitari dei militari delle classi 1859—1863.* Parte I. 1896, parte II. 1905. Roma.

² G. Retzius u. C. M. Fürst: *Anthropologia suecica.* Stockholm, 1902.

³ O. Ammon. *Zur Anthropologie der Badener.* Jena, 1899.

egyén és középiskolai tanuló anthropologiai vizsgálatát és e vizsgálat eredményeinek rendkívül beható, minden körülményre kiterjedő összehasonlító feldolgozását nyújtja. Bajorországban Ranke végzett már régebben hasonló széleskörű vizsgálatokat. Franciaországra nézve R. Collignon és C. V. de Lapouge statisztikai-embertani kutatásaira, Norvégiára nézve C. O. E. Arbo nagyszabású vizsgálataira, Spanyolországra nézve F. Olóriz y Aguilera dolgozataira utalhatok. Nincs állama Európának, talán csak a balkáni országokat véve ki, a melyből olyan kevés anthropologiai adatot tartalmazna a nemzetközi irodalom, mint hazánkból. Portugália, Schweitz, Oroszország, mind jól átvizsgált terület. Aránylag legkevesebbet tudunk — Magyarországon és a balkáni országokon kívül — Nagybritannia, Dánia, Hollandia, Belgium és — feltűnő módon — Észak- és Közép-Németország lakosságának anthropologiai viszonyairól, de még mindig sokkal többet, mint a magyarságéiról. Még Japán anthropologiajáról is, Bælz tevékenysége folytán, bővebb adatok találhatóak az embertani irodalomban, mint hazánkéról.

Az Egyesült-Államokban 1877 óta külön ethnologiai központ áll fenn, melynek kötelessége többek közt az Unió lakosságának rendszeres anthropologiai felvétele.

Valóban itt az ideje, hogy nálunk is meginduljon a széleskörű, rendszeres munka ez irányban. Igaz, hogy nálunk az ilyen vizsgálatok sokkal körülményesebbek és sokkal nagyobb nehézségekkel járnak, mint az ethnikailag többé-kevésbé egyöntetű népek közt. Nekünk minden egyes adatnál gondosan meg kell vizsgálhunk és mérlegelnünk, hogy csakugyan magyar emberre, s nem szlávra, románra, szerbre, germánra, zsidóra vonatkozik-e, mert ezeknek az adatoknak az összekeverése és belőlük netalán egy középtypus levonása egészen hibás eredményt adna. Ez okból az egyes vidékeken, falvakban, kerületekben, megyékben csak akkor adhatnak a vizsgálatok egészen megbízható eredményt, ha előbb nagyjában meg vannak állapítva az illető környék települési viszonyai. Szerencsére hazánkban már nagyon sok területéről rendelkezésre állanak ezek a nélkülözhetetlen előmunkálatok, a minő pl. Dr. Gyórfy Istvánnak nemrég megjelent műve: *A feketekőrösvölgyi magyarság települése* (Budapest, 1914). A megyei monographiák sorozatában, különböző tudomá-

nyos folyóiratainkban, továbbá a kisebb területeket tárgyaló helyi-történelmi és néprajzi értekezésekben sok idevágó értékes adatot találunk, de még sok vidékre nézve a jövő feladata ezeknek a viszonyoknak a tisztázása.

Csak ne várjunk ezektől az embertani vizsgálatoktól azonnal sensatiós eredményeket, ne ringassuk magunkat abban a hitben, hogy az anthropologus az ő koponyaméréseivel egykettőre meg fogja tudni állapítani a magyarság eredetét, el fogja tudni dönteni azt a kérdést, hogy a magyar faj a finn-ugor vagy inkább a turk-tatár népeknek a vérkona-e, vagy talán abban az alakjában, a milyenné a mai napig kiformalódott, egyiké sem, hanem Ripley elmélete értelmében nyugati szomszédainak az édes testvére. Ne reméljük, hogy az embertani vizsgálat segítségével hamarosan sikerülni fog a mai magyarság körében megtalálni azoknak az ethnikai elemeknek a nyomait, a melyek a hagyomány s a történelem tanúsága szerint beléje olvadtak már a volgamelléki őshazában, később a vándorló nép különböző állomáshelyein s végül a négy folyó és három bércz honában. Nem lehetetlen, hogy sikerül majd egyes önálló típusokat elkülöníteni a magyarság összességében, a melyek némi valószínűséggel kapcsolatba hozhatók ezekkel az ismert ethnikai elemekkel. Hisz hallottuk, hogy van az anthropologusoknak egy újabb iskolája, a mely azt vallja a Mendel-törvényekre való hivatkozással, hogy az emberi fajok változhatatlanok; egyes fajok kihalhatnak a keveredés során, eltűnhetnek, nyom nélkül beleolvadhatnak egy más fajba, de új typussá más rasszokkal való egybeolvadásukban nem alakulhatnak át. Ha ez igaz, akkor az a, különösen külföldi szerzőktől gyakran nyilvánított felfogás sem állhat meg, hogy a magyarság mostani typusát, előnyös testi és pszichikai tulajdonságait különböző népelemek szerencsés vegyülésének köszöni, akkor legfőlebb arról lehet szó, hogy a keveredés során az egyik elem faji jellegei győztek, a másikéi vagy a többiéi meg elmosódtak, eltűntek. De viszont épen ennek a tannak egyes hívei (pl. Luschán) hangoztatják, hogy a keveredő népelemek egyikének-másikának teljes eltűnése csak ritkán előforduló tünemény; hogy az összetevő típusok, ha megfogyatkozva is, de változatlanul, a maguk eredeti alakjában fennmaradnak időtlen időkön át s évszázadok multán is újra és újra

felvetődnek a népességben és felismerhetők; felvetődnek nem «*atavismus*» gyanánt, hanem szakadatlan fennmaradásuk révén. Igaz, hogy ez a tan egyelőre még nem szilárdan álló tétele a tudománynak; vannak sokan, a kik még ma is hisznek a fajkeveredésnek új fajokat termelő hatásában s épígy a külviszonyoknak a fajokat az idők során somatikai tekintetben átalakító szereplésében.

A magyar *anthropológiának* mind e viszonyokat, mind e lehetőségeket szemmel kell tartania s a nyert adatok megítélésében latba kell vetnie. De egyelőre nem erről van szó, hanem csak arról, hogy minden *subjectivismustól* menten széleskörű, rendszeres és kifogástalan módszerrel végrehajtott vizsgálatokkal megállapítsuk a mai magyarság *physikai* tulajdonságait, főbb *anthropologiai* sajátosságait, átlagban és egyes vidékek lakossága szerint elkülönítve. A végső következtetésekre majd csak akkor kerülhet a sor, ha egybe lesz már hordva a kellő mennyiségű anyag s ez az anyag kellőképen fel is lesz már statisztikailag dolgozva. Meg kell várnunk, míg a gyümölcs megéri, akkor majd hozzáláthatunk a leszedéséhez; idő előtt leszedett éretlen gyümölcseszel, a magyarság körében észlelni vélt finn-ugor és török származású népesoportok és hasonlók önkényes felvételével nem sokra megyünk.

A feladat nem könnyű; bizonyos tervszerű, egységes szervezést, anyagi áldozatokat s mindenekfelett buzgó végrehajtó erőket, a magyarság s a tudomány szeretetétől áthatott lelkes közreműködőket kíván. Csak körvonalaimban vázolhatom e helyütt arról való felfogásomat, hogy milyen terv szerint kell eljárnunk. A megvalósításnak két módja kínálkozik, de sietek hozzátenni, hogy ez a két mód nem áll az alternatíva viszonyában egymással; véghezvihető mindkettő egymás mellett s okvetlenül végre is kell hajtánunk mindkettőt.

Az első mód az egyszerűbb, a gyakorlatilag könnyebben s rövidebb idő alatt megvalósítható; ha a feladathoz megnyerjük a kellő számú közreműködőt, a min nem kételkedem, hozzávetőleg három év alatt tető alá hozható a kívánt arányban. Ez a megoldás a katonai szolgálat nyújtotta anyagot használja fel, a mely körülményből persze legott kiviláglik az a fogyatkozása, hogy a népességnek csak egy töredékét, nevezetesen csak a fér-

fiakat s ezeknek is csak a fiatal részét veszi tekintetbe. A fentebb említett külföldi szerzők: Livi, Ammon, Retzius és Fürst stb. mind ezt a módot követték, s így megvalósításához útmutató és követendő példakul az ő nagy műveik állanak előttünk. Különösen Retzius és Fürst ismertetett művét használhatjuk fel még a technikai részletekben is zsinórmértékül. A két svéd tudós két év alatt (1897-ben és 1898-ban) tudta, 13 társa közreműködésével, 45,688 emberre kiterjedőleg elvégezni a munka anyagi részét, azután került csak a sor a feldolgozásra. Kitiűnő tájékoztatásul szolgálhat az a programm is, a melyet Schwalbe fejtett ki 1903-ban a német anthropologusok wormszi ülésén¹ egy a Németbirodalom egészében megindítandó egyetemes, rendszeres statisztikai-anthropologiai vizsgálat tárgyában. A németek már sok anthropologiai részletvizsgálattal rendelkeznek hazájuk lakosságának egyik és másik részéről; Dél-Németország, különösen Elzász-Lotharingia, a badeni nagyhercegség és Bajorország ebből a szempontból eléggé feldolgozott terület, de még náluk is a jövő feladata egy ilyen nagystylű, az egész birodalmat felölelő egyöntetű vizsgálat. Schwalbe javaslatára az említett congressus bizottságot jelölt ki ez ügyben, mely a következő évi greifswaldi congressuson² számolt be az addig megtett előkészítő lépésekről. E sok minden részletre kiterjedő beszámoló szintén igen tanulságos s belőle sok okulást, sok gyakorlati útmutatást meríthetünk. Ők a munkát az általuk tervbe vett óriási méretekhez képest 10 év alatt gondolják elvégezhetőnek. Hogy eredményre vezettek-e a katonai hatósággal s a belügyministeriummal folytatott tárgyalások s megindult-e valóban a nagy vállalkozás, nem tudom; az anthropologiai szaklapok azóta nem hoztak hírt az ügy további állásáról. A referatumból értesülünk arról is, hogy Európa több államában, különösen Angliában is foglalkoztak abban az időben — egy évtizeddelezelőtt — ilyen nagyobb szabású anthropologiai vizs-

¹ G. Schwalbe: *Ueber eine umfassende Untersuchung der physisch-anthropologischen Beschaffenheit der jetzigen Bevölkerung des Deutschen Reiches. Correspondenz-Blatt d. Deutsch Ges. f. Anthr. Jahrg. XXXIII. 1903.*

² G. Schwalbe und W. Waldeyer: *Bericht üb. die Tätigkeit d. Commission für eine physisch-anthropologische Untersuchung d. Deutschen Reiches. Correspondenzbl. d. Deutsch. Ges. f. Anthropol. Jahrg. XXXV, 1905, pag. 75.*

gálat tervével; olvassuk azt is, hogy az osztrákok is tartottak ilyen célzattal előkészítő ülést Bécsben, melyen megjelent, mint Magyarország képviselője, Török Aurél is. A dologból nyilvánvalóan nem lett semmi.

A termet, a testsúly s a mellkerület megállapításához az összeírási jegyzőkönyveket kell felhasználni, a melyekben ezek az adatok már a katonaság részéről fel vannak jegyezve. Az ujonczosi lajstromok erre kevésbé alkalmasak, mert a katonai szolgálatra alkalmasnak talált ifjúság már kiválogatott emberanyag, mely a mondott viszonyokra vonatkozólag a valóságnál valamivel kedvezőbb középértéket ad. Persze a termet szempontjából mind a két anyagnak megvan az a hibája, hogy nem mutatja a már végéhez ért növekedés állapotát; valamit hozzá kell még adni a kapott számokhoz a végleges magasság kimutatására, de hogy mennyit, az bizonytalan.

A többi anthropologiai jegy tekintetében véleményem szerint bátran felhasználható a már besorozott ujonczok s a katonai szolgálatukat teljesítők anyaga; a 20-as éveken túl a termeten kívül legfeljebb a haj színe változhat még, de ez a változás is olyan ritka és olyan kiscokú, hogy elhanyagolható. A többi anthropologiai jelleg tekintetében sem változással nem kell számot vetnünk e koron túl, sem pedig katonai részről való kiválogatás nem szerepelhet. Nem értem, hogy miért helyezett a német bizottság arra súlyt, hogy az egész vizsgálat az assentálással kapcsolatban, vagyis a sorozás alá kerülőkön végeztessék, bár maga is kiemeli, hogy ez sokkal nagyobb technikai nehézségekbe ütközik, mint a katonák megvizsgálása.

Az ilyen vizsgálatához persze legegységesebb is a kormány hathatós erkölcsi és anyagi támogatását s a katonai hatóságok beleegyezését kell megnyerni, a mire bizvást számíthatunk, ösmerve azt a jóakaratot, melylyel nálunk valóban minden komoly és sikert ígérő tudományos iparkodás találkozik a kormányzó körök részéről. Minthogy legalább 30,000 embernek, de ennél még inkább jóval többnek ¹ a közvetlen megvizsgálásáról volna szó, a munka

¹ Schwalbe a Német-Birodalomra nézve azt követeli, hogy a vizsgálat a 20—25 éves férfilakosságnak 50%-ára, vagyis 1 millió emberre, vagy még inkább többre: 1½ millióra terjedjen ki.

olyan arányú, hogy azt egy ember el nem végezheti; legalább 10 embernek a közreműködésére van szükség. Világos, hogy a munka sikerének legfontosabb feltétele a helyes szervezés és központi irányítás s a vizsgálat módjaira irányuló jól átgondolt előzetes megállapodás. A beérkezett adatok feldolgozásához a szalaknak ismét egy kézbe vagy legfőlebb két szakember kezébe kell összefutniok; de a feldolgozás munkájának technikai részéhez: a statisztikai sorozatok összeállításához, százalékarányok, középszámok és indexek kiszámításához megint segéd-erők vehetők igénybe, hogy levegyék ezt az időrabló terhet a tulajdonképeni szellemi feldolgozást végző szakember vagy szakemberek válláról. Természetes, hogy a nagy vállalkozás költségekkel jár; de számításom szerint ezek a költségek nem lehetnek valami nagyon tetemesek; tájékozásul szolgálhat Retziusnak és Fürstnek az az adata, hogy az ő nagy vizsgálatuk kiadásai, a pazarul kiállított mű költségeivel együtt, 15,000 svéd koronára rúgtak. Ezt az összeget, de ennek akár még a kétszeresét is, bizonyára lehetséges lesz nálunk ilyen elodázhatatlan nemzeti feladathoz megszerezni. A németországi bizottság által az ő vállalatukhoz praeliminált összeget (500,000 márka!) határozottan elnagyoltnak tartom, bár a mi tervünk nem mérhető az ő nagyszabású programjukhoz, mely 10 évi munkában 1 vagy 1½ millió embernek a megvizsgálását tervezi.

Arról még gondolkozhatunk, hogy e tudományos vállalkozásban egyelőre csak a magyarságra szorítkozunk-e s egy későbbi, kiegészítő vizsgálatra halaszszuk-e az egyéb nemzetiségűek megvizsgálását, vagy felöleljük-e mindjárt a hazai népfajok összeségét. Bizonyos, hogy az első helyen említett korlátozással hamarabb fejezhető be a munka, gyorsabban vihető a megoldás felé egy nemcsak a mi szempontunktól, hanem az általános tudomány szempontjából is a többi magyarországi népfaj vizsgálatánál érdekesebb, sürgősebb feladat, előbb tünethető el a tudománynak egy kirívó hézaga.

Nézzük a megoldás másik módját, vagy helyesebben: a munka másik felét. Ez intensiver, részletesebb, sokkal hosszabb időt és jóval több embernek a közreműködését kívánó feladat: a magyarságnak, a magyar férfiaknak, nőknek, gyermekeknek a maguk lakhelyén, helységenként, kerületenként, vidékről

vidékre való beható anthropologiai tanulmányozása, olyan stylusban, mint azt pl. Bartucz kezdte Göcsejnek és Hetésnek a népén és Arad megye néhány helységének a lakosain.¹ A feladat oly nagy, hogy hozzáképest eltörpül egy ember tevékenysége, még ha egy egész élet munkáját foglalja is magában. Itt egy ember legfőlegbb közreműködhetik munkájával, példát adhat dolgozataiban, vezethet és irányíthat, de munkája az emberi erő korlátozottságához s a feladat nagyságához mérten mindig csak töredék, csak egy pár adat lesz. A munka kellő arányait, a magyarság egészét felölelő s a számok kellő mennyiségén felépülő teljességét csak sokak együttes munkája, téglát téglára rakó, adatgyűjtő buzgalma biztosíthatja. S én meg vagyok arról győződve, hogy ehhez a nemzeti feladathoz a kellő számú és alkalmas munkásokat meg is fogjuk találni, s hogy az ifjabb nemzedék, mint sok más téren, ezen is pótolni fogja a mult mulasztásait. Megtaláljuk a munkatársakat a vidéki tanárok, orvosok körében. Ne mondja senki, hogy az így nyert eredmény megbízhatlan lesz, mert nem szorosabb értelemben vett szakemberek kezéből került ki. Az emberi test anthropologiai megvizsgálása, kivált ha csak egy pár fontosabb anthropologiai jegyre szorítkozik, s itt csakis erről lehet szó, nem valami ördögös mesterség, sőt nagyon is egyszerű dolog; kellő utasítás mellett megtanulhatja és elvégezheti azt bármely intelligens, művelt ember, csak megbízható és lelkiismeretes legyen: ez a fő. Hogy nemcsak én gondolkodom így, hanem így vélekednek a külföld legelső szaktekintélyei is, az eléggé kiviláglik Luschan és Schwalbe² azon javaslatából, hogy kapcsolassék a jövőben a népszámlálással össze a lakosság anthropologiai megvizsgálása, vagyis ők még attól sem idegenkednek, hogy a népszámlálást végző közegekre bízzák a főbb somatikus jellegek és méretek megállapítását. Ennyire a magam részéről már nem mennék a bizalommal, de a vidéki intelligentiának fentebb említett köreit nézetem szerint bátran belevonhatjuk ebbe a hazafias munkába. A terv gyakorlati megvalósításához először szükségünk lesz egy magyar

¹ Bartucz Lajos; *Göcsej és Hetés népének anthropológiájáról*. Ethnographia 1913. — U. a.: *Aradmegye népének anthropologiai vázlata*. Temesvár.

² G. Schwalbe: *Ueber eine umfassende Untersuchung stb.*, pag. 6.

anthropologiai folyóiratra; szükségünk lesz reá a propaganda ezéljaira, az alkalmazandó vizsgáló eljárások ismertetésére, és főképp a már elvégzett vizsgálatok folytatólagos közlésére. Különben is hiányát érezzük egy olyan organumnak, a melyben embertani tartalmú dolgozataink, azok is, a melyek nem épen a magyarság anthropológiájára vonatkoznak, magyar nyelven elhelyezhetők legyenek. Ezt az organumot én legjobban egy magyar embertani társaság közlönye alakjában tudom elképzelni. De nem szükség, hogy ez a társulat egészen önálló legyen: működhet mint valamely más, már meglevő társulatunk szakosztálya is. Ott áll előttünk ehhez példa gyanánt a *Földtani Társulat Barlangkutató Szakosztálya*, mely önálló lapjával¹ tagjainak buzgó működése révén már is igen szép eredményeket ért el barlangjaink geologiai leírása, fossilis állatviláguk ismertetése és különösen a barlanglakó jégkorszakbeli nomád ősember kulturái maradványainak kutatása körül. Még pár évvel ezelőtt egészen parlagon hevert nálunk a bűvárokodásnak ez nagyjelentőségű, külföldön bőven megmunkált térsége s ma már, aránylag rövid idő multán, a magyar tudomány az emberi nem ősi multját kutató vizsgálódásnak ebben a fejezetében igazán szép sikerekre, odakünn is figyelmet ébresztő és nekünk elismerést szerző eredményekre mutathat reá.

A magyarság anthropologiai vizsgálatának ez a másik, behatódóbb és a nőkre is kiterjedő teljessége folytán tökéletesebb útja szintén költségekkel járó vállalkozás. Hogy mást ne említsek: a test- és fejmérésekhez szükséges eszközöket s a bőr-, szem- és hajszín megállapításához használt mintákat rendelkezésükre kell bocsátanunk azoknak, a kik hajlandók a munkában résztvenni. Az arczképfelvételek is pénzbe kerülnek. De ezek a költségek sem lehetnek tetemesek s számba véve a feladat fontosságát és nemzeti jellegét, nem szabad, hogy a megvalósítás akadályául szolgáljanak. Nem tudom elképzelni, hogy mire

¹ *Barlangkutató*. Kiadja a Magyarhoni Földtani Társulat Barlangkutató Szakosztálya. Lenhossék Mihály közreműködésével szerkeszti Kadics Ottokár. — A barlangkutató terén legszorgalmasabb munkásaink: Kadics Ottokár (az ősember kulturája, palaeolithok), Hillebrand Jenő (ugyanaz), Kormos Tivadar (barlangi fossilis fauna, ősember), Éhik Gyula (fauna), Lambrecht Kálmán (fossilis madárfauna).

gondolhatott Török Aurél, mikor — állítólag — Tréfort minister azon kérdésére, hogy «mennyi pénz kellene egy ilyen vállalat támogatására, azt mondta: egyelőre elég lesz egy millió».¹ Itt legfőlebb ezrekről lehet szó, évenként számítva.

Fejtegetéseim végéhez értem. Reávilágítottam röviden, csak a körvonalak feltüntetésével, egy minden ízében érdekes, az emberi nem legfontosabb kérdéseit kutató fiatal, még fejlődőben levő tudományra. A nagy általános kérdésekről áttértem azután a mi fajunkat illető kérdésekre. Egybegyűjtöttem és vázlatosan előadtam, a mit a magyarság anthropológiájáról ezideig tudunk. Rámutattam végül azokra a teendőkre, a melyeket még el kell végeznünk ezen a téren. A feladat nagy, mert még a munka elején vagyunk. Talán sikerült az olvasóban is felkeltenem azt a bennem élő meggyőződést, hogy itt egy valóban fontos, érdekes, haladékot nem tűrő igazi nemzeti feladat áll előttünk, melynek elvégzése szinte kötelességünk.

Nekünk, ha azt akarjuk, hogy az igazi cultur-nemzetek közé sorozzanak, a mire pedig törekednünk kell, nemcsak azon kell lennünk, hogy népünk körében a közművelődést lehetőleg előmozdítsuk s a kellő színvonalra emeljük, hogy eltüntessük statistikánkból az utolsó megszegyenítő alphabétát is, hanem teljes erőnkből azon is munkálkodnunk kell, hogy magasabbrendű, önálló tudományos munkánkkal is méltó és egyenrangú társként sorakozhassunk a leghaladottabb nemzetek mellé. Hadd idézzem itt gróf Andrassy Gyulának azokat a szép szavait, a melyeket 1910-ben az orvosok és természetvizsgálók miskolczi vándorgyűlésén mondott elnöki megnyitójában. «Én át meg át vagyok hatva attól a tudattól, hogy a tudományokkal való intensív foglalkozás, a tudományok iránt való belső érdeklődés és a tudományos szellem elterjedése Magyarország legvitalisabb érdeke... Minden egyes nemzet értékének egyik mértéke és erejének egyik legfőbb tényezője, hogy mennyiben és mennyire képes az emberiség culturmunkájából részét kivenni.» A ki ennek a munkának a fontosságát nemcsak általános emberi, de különösen nemzeti szempontból is, el nem ismeri, a ki azt nem érzi át teljesen, annál a hazafiság nem párosul elég értelmességgel.

¹ Sebestyén Gyula: *Anthropologia és ethnographia*. Ethnographia 1912, pag. 12.

De leginkább kötelességünk az olyan tudományos munkának az elvégzése, a mely a saját hazánk területére, saját fajunkra vonatkozik.

Kétségtelen, hogy a magyarban megvan a tehetség a tudományos munkára; elméjének élénksége, józan eszejárása s termékeny képzelete — a mi szintén nagyfontosságú tényező a tudományos alkotásban — hivatottá teszi őt arra, hogy a tudomány terén is jeleset, értékeset alkosson.

Ennek a bizonyítékát már is megadta ez a nemzet a tudomány sok fejezetében, de hogy ezen a téren mégsem tett annyit, mint a mennyit tehetett volna és tehetne, azért elsősorban a külső körülmények kedvezőtlen alakulását okolhatjuk. A tudomány haladása nyugalmat, szélsendet kíván. Csak akkor fordul feléje érdeklődésének teljességével, dédelgető szeretetének rügyet fakasztó, kalászt érlelő melegével a közszellem; e nélkül pedig a tudomány nem tud megélni, virulni, fejlődni. Ezt a szélsendet, nem a tespedésnek, hanem a keringő, viruló életnek ezt a teljes szélsendjét a magyar még nem érte meg. Most is egy nagy háború óriási, korszakos fürgetegében vagyunk. Talán időszerűtlennek is látszik ilyen időben a magyar tudomány jövő feladataival, a békés élethez kötött teendőivel foglalkozni. De épúgy, a hogy békében készítjük elő a háborút, a háború viharának nyugalmasabb perezeiben is gondolkozhatunk arról, hogy milyen teendők várnak reánk ennek a viharnek a lecsillapultával, nemesak a háború rombolásainak helyreállítása körül, hanem a továbbfejlődés, az alkotó nemzeti munka minden terén is. S foglalkozhatunk is ma már bátran ily feladatok tervezésével, mert hisz a rohanó események áramlatából már is kibontakoznak győzelmünk körvonalai; bátran tervezhetünk már a jövőre vonatkozólag. Reméljük, hogy ez a jövő meghozza a magyarnak azt a várva-várt áldásos korszakot, a mikor energiájának a teljességét, lelkesedésének a tüzét egészen culturalis hivatásának, a nemzeti geniusában nyugvó szellemi erők zavartalan kifejlesztésének szentelheti. S a reánk váró culturalis, tudományos munkában nem a legutolsó saját fajunknak az anthropologiai vizsgálata, ezé a fajé, mely, multjához híven, ebben a nagy emberi küzdelemben is olyan hősiiesen állta meg a helyét.

LENHOSSÉK MIHÁLY.

A BOSZORKÁNY-SZOMBAT.

— Második közlemény.¹ —

III.

A hajdú megzörgette a széles pántokkal megvasalt ajtót. Jutka felébredt és tapogatózva kapkodott a méceses után, de hirtelenében nem találta meg, hát sötétben nyitotta ki az ajtót. A hajdú megvárta, míg az asszony világot gyújtott s csak azután lépett be.

— Adj' Isten, — mondta kurtán és odatelepedett a padkára, a tűzhely mellé.

Jutka siető kézzel rakta elébe a kenyeret, szalonnát, de a hajdú nem nyúlt hozzá.

— Inkább meleget ennék, — szólt nyújtózkodva. — Rántottát.

Az asszony szótlanul fogott a tűzrakáshoz s mikor már a száraz rőzse lobogva égett, csöndesen kérdezte:

— Hol járt az én uram? . . . Hozott-e rabot?

A hajdúnak már a nyelvén volt a «mi közöd hozzá», de mégis megszánta szorgoskodó feleségét.

— A Nyírségig zavartuk a latrokat, de jobb lovon jártak, elvitték az irhájukat. Későn vettük őket észre az Őrtoronyból.

— Pedig megérdemelték volna, hogy szíjat hasítsanak a hátukból. A bíróba is belelőttek . . . én kötöztem be.

Gergely rosszalón rántotta össze a szemöldökét:

— Vigyázz, Jutka, vigyázz azzal a kuruzslással, annyit mondok. A vén Péntekné is így kezdte és kis híja, hogy hóhér kezére nem került.

— Pedig már a Kis Péter szélütött lábára is vállalkoztam —

¹ Az előbbi közleményt lásd *Budapesti Szemle* 1915. évi 464 ik számában.

vallotta be az asszony. — Addig könyörögtek... Mért ne segítsék az istenadtákon, ha tudok.

Gergely fenyegetőleg emelte fel a kezét.

— Te! Ha megtudom, hogy füveket szedsz, kenőcsöket kotyvasztasz, minden bögrédet összetöröm. A hátadon töröm össze.

A szabad tűzhelyen hangos pattogásba kezdett a láng. Jutka gyorsan odafordult és beleköpködött a tűzbe.

— Kend is köpködj meg, hogy harag ne legyen a háznál — mondta az urának.

A hajdú megvetőleg legyintett a kezével, de a mint megmozdult, a padkára tett kenyeret dolmánya ujjával a földre sodorta.

— Mért nem vigyáz már kend, — korholta az asszony — lám, most is a domború oldalára fordult.

— Hát aztán?

— Ez megint czivakodást jelent — felelte az asszony mélységes meggyőződéssel. — Hiába akarom kikerülni...

— Az ördög verné ki a fejedből ezt a sok haszontalanságot — zsörtölődött Gergely.

Jutka hallgatott. Szúrós tekintetű szemével a falat bámulta, a melyen furesa alakú árnyékok ugrándoztak a tűz fényében. A hajdú már jól is lakott s a mint megtörölte a bajszát a dolmánya ujjával, árnyéka félelmetes, fenyegető óriássá nőtt a falon. Az asszony, maga se tudta miért, önkéntelenül megborzonzott tőle.

— Úgy nézem, elfáradt kend — törte meg sietve a csendet. — Feküdjön az ágyra.

— Hát te?

— Én majd itt a subáján, a földön... Nagy útat járt, kell a pihenés... Ni, a dolmányát is hogy belepte a por.

Odalépett az ura elé és gyöngéden simította végig tenyerével a vállát, de éles szeme ekkor hirtelen megakadt a dolmányra esavарodott asszonyi hajszálakon.

— Hát ez megint kié? — kérdezte fürkésző, vallató tekintettel és a tűz felé tartotta a bűnjelet.

— Honnan tudjam én azt! Nem tartom számon, hogy ki dörgölődzik hozzám — vont vállat a hajdú.

Jutka sápadtan, a féltékenységtől daczossá merevült arczeal vizsgálta a hajszálakat, a melyek kékes-feketés színben játszottak, kiabáltak, árulkodtak a tűz világánál.

— A Gál Jánosné haja — sziszegte összeszorított fogakkal. — Megismerem... nincs másnak ilyen haja... Óh, hogy törtek volna kerékbe, te szoknyakergető, te csárdabúvó zsvány, te... te szegénylegény-kullancs...

— Asszony! — ugrott fel a sértődött férj — vigyázz a nyelvedre!... Ki ne merd ezt még egyszer a szádon eresztetni!....

— Ki ne merjem?! Még kend meri ezt mondani? Kend?... Elkotródjék innen tüstént, mert...

A hajdú felbőszítő nyugalommal kanyarította nyakába a subáját.

— Töri már megint a nyavalya ezt az asszonyt — dohogta és az udvarra sompolygott ki aludni.

Jutka görcsös zokogással vetette magát az ágyra. Szinte vonaglott a rázkódó sírástól és tehetetlen dühtől eltorzult arczát mélyen befúrta párnái közé.

— Óh, hogy ezt is meg kellett érnem... Mindenki több nálam előtte. Mindenki. Csak én az utolsó... Még az a rongy is... az a ezéda asszony is...

Hajnalig is ott sírt az ágyon, de egyre halkuló, csöndesedő, jótékony könnyesővel s mire a nap első sugara betánczolt a mestergerendás, alacsony parasztszobába, a sírástól, átkozódástól fáradtan aludt el. Álmában nagy halom zsályát szedett a réteken, aztán székfüvet, ezerjót, bojtorjánt és épen megvakodtan fordult már hazafelé, mikor valaki messziről reákiáltott:

— Szabóné!... Szabóné asszony!... Ébredjen már.

Jutka felvetődő szeme Kis Péternére esett, a ki ott állott az ágya mellett.

— Elhoztam az uramat, — szólt félénken — segítsen hát rajta kegyehned...

Jutka kidörzsölte szeméből az álmod és hosszan, elgondolkozva nézte a gutaütött Kis Péter sovány, borostás ábrázatát.

— Valamelyik éjjel a kendermagos tyúkom kukorékolni

kezdett, — szólt halkán, mintha magának beszélt volna. — Nem tudom, nem késett-e már el az én segítségem . . .

— Istenem! — görbült sírásra a Kis Péterné szája — talán még sincs későn . . .

— Megpróbálom, — szólt Jutka eltökélten. — Ha rontást tettek rajta, talán el tudom venni a hatását.

A javasasszony fürgén perdült ki a konyhára. Ott tüzet gyújtott, csuprot vett elő, félig megtöltötte vízzel és egy darab parazsat vetett bele.

— Imádkozzék kend — parancsolta a betegnek. — Három Miatyánkot.

Kis Péter ájtatosan emelte föl szemét a gerendákra. Jutka megvárta, míg elmormolta az imát s csak akkor nézett bele a csuporba.

— Nem merült el a parázs — mondta némi csodálkozással. — Senki se' rontotta meg kendet.

Kis Péterné halkán szepegni kezdett.

— Baj, baj, — szólt ismét Jutka — ismeretlen kezek tartják fogva a kend egészségét . . . Egy orvossága van csak. Ha az se használ, előre megcsináltathatja a koporsóját.

— Mondja meg, lelkem, az Isten áldja meg — esengett Kis Péterné. — Egy borjut adok ajándékba, ha használ.

— Hát füleljen rám kegyelmed . . . Szedje meg azt a vizet, a melyet a ló itatáskor visszaereszt a szájából és azt igya mindennap kétszer. Egy hónap múlva jőjjön el ide, hogy meglásam, használt-e.

A szélütött ember hálásan nézett Jutkára és reménnyel vonszolta el megrogyott testét asszonya karján. Jutka alig esukta be utánuk az ajtót, már újra zörgetett rajta valaki.

— Ugyancsak hamar híre szaladt a tudományomnak, — sóhajtott rosszkedvűen — pedig bár csak az uramat tudnám megkötni vele!

A kinyitott ajtón egy fonnyadt arczú leány szégyenkezett be. Pulykatojásnagyságú szeplők rútitották el az arczát, savószínű szemeit fel sem merte Jutkára emelni, a míg beszélt:

— Azt rebesgetik az emberek, hogy kend bizonyosan a szívekre is tud orvosságot. Ha az enyémmre is tudna . . . ha valamelyik legényt felém fordítaná . . .

— Volt-e már szeretőd?

— Még sohasem — felelt a lány csüggedten. — Pedig vasárnap az én viganóm a legezifrább a templomban, az én pártám a legszalagosabb, nyikorgós csizmácskám hangjára minden teremtet lélek megfordul. Csak a legények nem.

— Hm. Minden legényben egy róka ravaszága lakozik. A bennevalót nézik, a míg szabadjára hagyjuk az eszüket. Ezt kell elsőbb megigézni, aztán bármikor magunkhoz lánczolhatjuk őket.

— Óh, ha tudnék ehhez a mesterséghez! Sárga csizmában járatnám a kedvest és ezüst sarkantyút veretnék rá, hogy álmomban meghalljam a pengését, mikor az ablakom alatt jár. Mindennap friss rozmaringot tűznék a süvege mellé...

— Csitt! Hallgass már!... Szent György-napig kell csak várnod... Akkor — előtte való újhoid-pénteken — kimégy a mezőre, leveli békát fogsz és ezt egy kilyuggatott cseréppohárba teszed. A poharat aztán hangyabolyba ásd és három napig ott hagyod. A harmadik nap estéjére a hangyák lerágnak a béka húsát, de a csontjai közt találsz majd egy gereblyealakút. Ezzel a csonttal húzd meg annak a legénynek a ruháját, a kit magadnak kiválasztottál, de úgy, hogy észre ne vegye. A tiéd lesz az azontúl.

A leány mosolyogva libbent kifelé, de az ajtóban megállt.

— Csak ne volna olyan messze az a Szent György-napja!... Mit csinállok én addig? Mit hoz addig a jövőendő?... Nem mondaná meg ezt is, nénémasszony, ha már itt vagyok?

Jutka haragosan ránczolta össze a szemöldökét.

— Nagyon sokat akarsz tudni, lányom, pedig az emberek sokszor inkább azért fizetnének, hogy ne tudják, milyen sors vár rájuk.

A leány nem értette.

— Mondja meg, nénémasszony — esengett ki hangjából újra a legyőzhetetlen kíváncsiság. — Öt máriás-tallérom van otthon, elhozom érte.

Jutka tétovázni látszott egy pillanatig.

— Én is ilyen türelmetlen voltam leánykoromban — gondolta megbocsátólag és sietve ment be a házba.

— Most már bejöhetsz — kiáltott ki aztán, mikor az

asztalra tett sót, kenyeret és megszenesedett fadarabot külön-külön három csuporral leborította. — Hunyd be a szemed és emeld fel valamelyiket.

A leány elsápadt s remegő kézzel nyúlt a csuprok felé.

— A só a veszekedés, a kenyér az egészség, a szén a betegség jele . . . Te a szénét emelled fel . . .

A leány sírva fakadt.

— Igaza volt kendnek. Jobb lett volna nem tudni, hogy mi sors vár reám.

Jutka hallgatva nézte, a mint könnyeit törölgetve kullogott el s mikor behúzta maga után az ajtót, ismét hosszú sóhaj-tásban tört ki.

— Hát az én jövődömet vajon ki mondja meg? . . . Ki ad orvosságot az én szívemre? Ki tanít meg arra, hogy micsoda mesterséggel kössem meg az uramat?

A vén Péntéknére gondolt, a ki a mágia rejtélyeibe bevatta s a ki bizonyosan tud olyan praktikát is, a mely hatásosabb a gereblyealakú békaesontnál, a két kis galamb szívénél, a harangkötéldarabnál, a szoptató asszony pogácsájánál, a melyeket ő hiába próbált végig. A vén Péntéknének a Béliál nevű ördög a férje (nekem csak keresztapám, mondta sokszor!), több földöntúli hatalommal áll czimboraságban s ha akarja, az embert is kutyává tudja varázsolni. Mérhetetlen tudománya van — s ha megkérné, bizonynyal segítene is, csakhogy most, fényes nappal átmenni arra az elátkozott portájára fölötte veszedelmes dolog. Egyszeribe boszorkány hírébe keverednék az ember. De majd, ha az este sötét fátyolt húz a leskelődő, fenekedő emberek szeme elé . . .

Jutka szorgos munkában várta az estét, a mely annál lassúbb léptekkel közeledett, mennél türelmetlenebb vágyakozással gondolt reá. Végre nagysokára mégis megjelent az ég alján egy molnárszemű csillag, a hold hű lovagja és egyre barnább mezbe öltöztette a mindenséget valami láthatatlan kéz.

Jutka nesztelenül nyúlt a kendője után és keresztülsuhant az udvaron. Egy halk zörrenés a kisajtó csapódásakor, s kinn volt az utczán.

— Szabóné! — szólította meg ekkor egy suttogó hang a kerítés árnyékából.

Az asszony merően nézett a hang irányába, de csak sötétséget látott.

— Ki az? — kérdezte bátortalanul.

— Nyisd ki csak a kisajtót, — felelte ugyanaz a hang — nem akarom, hogy meglásson valaki... Majd belül beszélek. Jutka most már megismerte az esti vendéget.

— A bíró! — csodálkozott. — Hát nem az ágyat nyomja kegyelmed?

— Nem tudtam nyugodni, — felelte a férfi fojtott hangon, mikor már benn ültek a konyhán — pedig alig hogy vonszolni tudom magamat... Elindult-e már délebédre az a Sánta-Kata nevű csillag?

— Elindult... elindult, — vonogatta vállát az asszony — de ezért ugyan kár volt kegyelmednek magát idáig törni. Azzal a nehéz sebbel...

— És ki az, a kinek a poharában hervadozik a... a Gálné?

Jutka hallgatott. A bíró nagy erőfeszítéssel nyúlt a zsebébe és három ezüst tallért nyomott az asszony markába.

— Nem kívánom ingyen a tudományát, Szabóné asszony, de tudnom kell, hogy ki az.

— Két fészke van annak a madárnak — titkolódzott Jutka — és csak az láthatja meg, a ki tudja, hogy mikor repül ki az egyikből.

— Honnan tudom én meg azt? Mikor?

— Majd egyszer... talán... ha kopogtatnék az ablakán...

A bíró kedvetlenül szakította félbe.

— Nézze, Szabóné, ne csúdjuk-csavarjuk a dolgot. Én tisztán szeretnék látni. Az az asszony kell nekem, — a szeretőjét akár sohase lássam. Hogy' nyerhetném meg a szerelmét?

— Így már könnyebb a dolog, bíró uram — lélekzett fel Jutka, a ki félt az urát elárulni. — Sokféle mód van erre...

— Csak a legbiztosabbat, Szabóné!... Mindent megcsinállok, a mit kend mond.

Az asszony szeme akkorát csillant, mintha elásott kincset talált volna.

— Épen most jutott eszembe a legjobb... Olyankor

kell megigézni az asszonyt, mikor együtt van a szeretőjével. Akkor bizonyosan hat az ígérés.

— És hogyan csináljam ezt?

— Úgy, a hogy mondom . . . Zörgetek egyszer az ablakán, kegyelmed fölkel és megy ki egyenest a csárdába. De szép halkán, lopózkodva. Aztán, ha meglátja együtt a szerelmeseket, egy olyan mogyorófpálczát vet közéjük, a melyet döglött kutya feje alól vett ki s elszalad tőlük olyan sebesen, a mint csak tud. Ha jól csinálja végig, elhidegülnek egymástól . . . A többi már a kegyelmed gondja, bár arra is van orvosság, ha az asszony nem hajlik a szerelmese felé.

— Azért majd újra eljövök, ha kell — szólt elégedetten a bíró. — Csak zörgessen fel kend, minél előbb.

Sziszegve kelt föl a helyéről és elköszönt az asszonytól.

— No, most már nem is kell a vén Péntekné tudománya — ujjongott Jutka, mikor magára maradt. — Az ördög küldte hozzám ezt az embert . . . talán maga a keresztapám! . . .

IV.

A város alatti zsiros földek szérűiről megrakott szekerek hordták az életet a leszállni készülő alkonyatban. A lovacsák csengői ábrándosan meséltek a nádi tünderről, meg a királylány lett szegényember fiáról s a zsákok tetején ülő dolgos parasztok a mezők végtelen nyugalnával figyeltek a szavukra. Ezt a nyugalmat talán még a Volga-menti nagy füves síkokról hozta magával valamelyik ősapjuk, de az örökség ugyanakkora erővel sarjadt ki mindegyik utódban. A házak kéményéből megfontoltan kanyargott fölfelé a vacsora füstje, a könnyű por majdnem méltóságteljesen emelkedett fel az útmenti akácokra s a gyerek nép vontatottan zümmögte valamelyik udvarban az «spilangi rózsa». Nagy és mélységes nyugalom mindenütt, mintha sohase háborgatta volna ellenség Debreczent, mintha sohasem forralta volna föl az emberek vérére a félrevert harang. A kisajtókban a gazdát váró fehérnépek ácsorogtak, valahol egy kútgém fáradtan nyikorgott, aztán egyszerre csak megbontotta mindezt a nyugodtságot egy hangos, kíméletlenül siető

ajtócsapódás s ugyanekkor a vén Péntekné udvarából gyors-lábú staféta szaladt át a Szabóné portájára.

— Jőjjön hamar, nénémasszony, végét járja a Péntekné.

Jutka gondolkodás nélkül sietett át a haldoklóhoz s ennek láttára már az emberek nyelve is megmozdult.

— Hm. Mit keres a tudós-asszony annál a kárhuzatos személynél? . . . Csak nem keveredett vele czimboraságba?

A vén Péntekné boszorkány hírében állott s öt esztendeje a hatóság előtt is felelnie kellett ezért a tulajdonságáért. Akkor esküvel sikerült magát tisztáznia a vád alól, hogy az ördöggel semmiféle szövetségben nem áll (bizonyosan hamisan esküdött, mondták az emberek) s azóta mindenki félve kerülte ezt a töpörödött, nyavalyatörős öregasszonyt. Az unokája gyámolította csak, meg titokban Jutka fordult hozzá tudományért (ezt adom cserébe, lelkem, a lisztért, tojásért, szolt ilyenkor az öregasszony!); rajtuk kívül senki sem nyitott rá ajtót. Most is ott feküdt az ágyán magára hagyottan és elkékült arczezal, halálra váltan túrta kínjában a párnáit. Lázasa agya phantastikus látomásokkal, rémekkel vajúdott s nekivadult képzelete hihetetlen, iszonyú történeteket adott az ajkára.

Jutka a száanalom és hála igyekezetével próbálta kínjait enyhíteni. Teát főzött neki ezerjófűből, bodzából és mentaleveléből, aztán nyúlhájjal kente meg a halántékait, meghúzogatta a karját, a hátát, a szíve táját, de minden fáradsága eredménytelen maradt. Ekkor a legerősebb orvossághoz folyamodott: a szemeihez. Hosszan, kitartóan mélyesztette szűrös tekintetét a vénasszony megtört fényű szemébe és a karjával bővös vonalakat húzott a homlokától le a csipőjéig. A nagybeteg egy darabig mozdulatlanul állta delejes tekintetét, de egyszerre csak fölült az ágyon és visító kacajjal kiáltott fel:

— Hihi . . . szemmel akarsz verni, te boszorkánysuttyó? . . . Még nem tudsz, még nem jött el érted az ördög . . . Majd csak akkor, ha én elmentem . . . Az ördögnek egy határban csak egy feleség kell. Eddig én voltam, utánam te leszel . . . Fekete kutya képében fog eljönni érted egy zivatáros éjszakán, söprűt vet eléd és rádparancsol, hogy kövesd . . . Már régen kiszemelt magának, — a tudományából is kiadott egy részt neked s te

elfogadtad az én kezem útján... Követned muszáj hát, mert másképen megöl...

Jutka borzongva tiltakozott a kezével, de az öregasszony makacs elszántsággal folytatta:

— Fekete kutya képében nyargaltok majd a felázott utakon... A folyók partján seprűre ültök, megint emberi test lesz a testetek... és repültök a légben, a felhők között, iszonyú magasan... A boszorkányok szombatjára repültök... a Szent Gellért-hegyére, vagy egy pusztá templom mellé... Ott már akkorra hegyen-völgyön áll majd a lakodalom... Fiatal kanördögök tánczólnak, paráználnak veletek a földet is megreszkettető dudaszóra, a melyet egy darab fán fúj Gellén András, az ördögök dudása... Maga a Sátán, az ördögök fejedelme, a táncz közepén ül kígyókból, békákból összerakott trónusán s mikor az ördögfiak kiizzasztanak a tánczczal, csókkal, eléje visznek... Akarsz-e velünk czimboraságban állani? — kérdi majd a világ ura. Akarok, mondod. Tagadd meg hát az Istent ilyenképen: Isten, Istenem, ne legyen, hanem téged vallak Istenemnek... Te megtagadod, — az égből erőtlen villámok csapnak le körülötted, a duda visítva fújja a frisset, a Sátán trónusa körül forgásnak indul a mindenség, s az ördögfiak zabolátlan, eszeveszett táncot járnak a trónus körül, körbe-körbe, míg végre téged is elkap az egyik, az én férjem, a kinek Béliál a neve... Ez majd rányomja pecsétjét a ballapoczkádra, s az első kakasszókor úgy, ahogy' jöttetek, hazamentek... Nézd, az én lapoczkámon is itt van a pecsétje... Ez bizonyítja, hogy ezentúl az ördögé vagy s ronthatod az embereket annak egész tudományával... Kit ahogyan tetszik... Én is így csináltam, pedig nem én voltam a boszorkányok között a legtudósabb, hanem valami Pásztori Kata nevű leányasszony, Bihar vármegyéből... Az volt az obester... én csak fullér voltam... közöttük a... a boszorká... nyok szom... bat... ján...

A vénasszony hörögve beszélt már, halálos veríték verte ki a homlokát és erőtlenül hanyatlott vissza az ágyra. Jutka érezte, hogy hűl a keze, s alig van benne már élet, de az iszonyat legyőzte benne a szánalmat és minden tagjában reszketve, bódult fejjel rohant ki az utcára.

V.

Odakinn épen ekkor kezdett világosodni. A piacztéren négy-öt kofaasszony foglalt állást, köcsögökkel, kenyérrel, gyümölcsessel. A koránkelt árúsok portékáikat rendezgették és beszélgettek. Egy asszony lehorgasztott fejjel, üres kézzel tartott feléjük.

Első asszony: Nini, Isépiné! Hát az árulnivaló hun maradt?

Isépiné: Jaj, hagyják el kendtek. Véres tejet adott a tehenem . . . Még ezt a kis hasznot is elkívánta tőlem valaki.

Negyedik asszony: Megrontották azt a jószágot. Vajon ki ronthatta meg?

(Jutka épen ekkor sietett át a piacon. Az asszonyok köszöntötték, de az se látott, se hallott. A kofák ámulva néztek utána.)

Ötödik asszony: Látták kendtek? Még most jött a vén Péntekné-boszorkánytól. Tegnap este óta ott volt nála.

Negyedik asszony: Nem jó járatban van ez az asszony! . . . Aligha kölcsön nem kérte már a maga tudományához a vén Pénteknéét is . . . Annak pedig csak az emberek megrontására van tudománya.

Ötödik asszony: Úgy ám, talán épen ma éjszaka kötötték meg a szerződést, mielőtt még az a vénasszony elbúcsúzna ettől az árnyékvilágtól. Azt beszélik, hogy nagyon az utólján van.

Harmadik asszony: A boszorkány nem is tud meghalni addig, míg a mesterségét át nem adja valakinek. Csak kínlódik. A feje akkora lesz, mint a szita és kértarjagos . . . De ha valaki megfogja a kezét, abba átszáll a boszorkánysága s ekkor meghalhat.

Első asszony: No, én azt hiszem, hogy már régen átadta a tudományát Szabónénak. Hogy is tudna másképen annak a sok nyavalyásnak bajára orvosságot.

Második asszony: Az ám, valóságos búcsújárás van a házatáján.

Negyedik asszony: Mondtam én mindjárt, mikor először a bírót kuruzsolta, hogy nem földi tulajdonság lakik benne. Nem tudom, hogy a kend tehenét is nem ő rontotta-e meg?

Isépiné: Ki tudja, ki tudja! . . .

Első asszony: Hát nem látott kend semmi különöset?

Isépiné: Nem én. Nem figyeltem . . .

Harmadik asszony: Pedig azt mondják, rajta lehet kapni a boszorkányt, mikor megrontja a jószágot . . . Szent György-nap előtti hajnalon a boszorkány ki szokott menni a mezőre harmatot szedni, napfelkelte előtt. Ilyenkor mindig ezt mondogatja: szedek is, hagyok is, — aztán a vizes lepedőt, a mibe a harmatot szedte, ráborítja a más tehenére. Ha ilyenkor rajta érik és lerántják a tehenről a lepedőt, nem tudja megrontani az állatot.

Második asszony: Csakhogy a Szabónét eddig senki se érte gyanus dolgon!

Első asszony: Haj, dehogynem! . . . Én magam is . . . Csak nem szóltam eddig, mert azt hittem, egymagam vagyok vele. Egy ember erősködése pedig, tanuk nélkül, könnyen a torkunkra forrhat, ugye! . . . Meg aztán sohase lehet tudni, hogy az ilyen boszorkány mikor tölti ki boszúját az emberen . . .

Második asszony: Ejnye, ejnye . . . hát hogy' volt az, hugomasszony?

Első asszony: Csak úgy, hogy egy este megyek ki az istállóba fejni s a mint belépek az ajtón, a Szabóné már ott feji a tehenet. Az én tehenemet . . . Rákiáltok s közelebb lépek hozzá — de addigra már csuporrá változott. Előkapom ám erre a vasvillát és összetöröm vele a csuprot. Másnap aztán, hogy találkozok a Szabónéval, látom, a teste tele van kék folttal. Kérem ártatlan ábrázattal, mintha semmiről se tudnék, hogy mi baja, — hát szembe fordul velem és ezt mondja: megállj csak te kutya, keserves lesz még neked az a vasvilla! . . .

Az asszonyok valamennyien: Szörnyűség!

Negyedik asszony: Most már nekem is eszembe jut, hogy iszen én is láttam már a Szabónénak valamely praktikáját . . . Az árokpallón, a multkor, a hogy keresztülmék, a sötétben a Szabóné jön velem szembe. Mondok neki: keskeny a palló, nénemasszony, ketten nem férünk el rajta, én már a közepén vagyok, lépjen vissza kend . . . Úgy ám, csakhogy a boszorkány sohase lép visszafelé. Hát a Szabóné se. Csak áll a pallón mozdulatlanul. Elöntött az epe, no, inkább belelöklek az árokba, gondolom, de vissza nem fordulok. Mire aztán olyan közel

érek hozzá, hogy a kezem már épen eléri, a boszorkány meg-rázkódik és huss, — varjú képiben fölrepül a szemem előtt a jegenye tetejére . . . Nyargalok utána: hess, madár, hess — tovább repül lomboz és károg le rám: kár, kár . . . Kifogott rajtam az átkozott.

Második asszony: No, én nem hiszem addig, a míg a tulajdon szememmel nem látom. Velem csak jót tett. A kelést is ő mulasztotta el a kezemfejeről, két hete sincs . . .

Az asszonyok (méltatlankodva): Már pedig mi nem hazudunk senki szépségéért . . .

Harmadik asszony: De nem ám! . . . Ha kend a saját szemével is látni akarja — üljön ki karácsony éjszakáján, egý Lucza napján készített széken, a keresztútra. Azon az éjszakán meglátja, hogy kik a boszorkányok. A Szabóné bizonyosan köztük lesz.

Negyedik asszony: Jaj, nagyon messze van még az az idő. Addig százféle rontást is tehet rajtunk.

Harmadik asszony: Valamit tenni kéne ellene . . . Én tudom is, hogy mit.

Első asszony: Feladni a hatóságnak?

Harmadik asszony: Dehogy. Kend azt is megteheti, de én . . . én nem merem. Én majd csak inkább felfelé fordított czirokseprűt állítok az ajtó sarkába és tűt szúrok bele. Attól nem jön be a házamba. Nem mer bejönni.

Ötödik asszony: Hát ha az utczán találkozik vele? Akkor semmit se ér az orvossága!

Harmadik asszony: Akkor meg keresztet húzok a lábanyomába, hogy ne tudjon visszafordulni.

Első asszony: Én már inkább a hatóság embereit küldöm ellene . . . Meglesem, mikor boszorkányságot művel és feladom. Veszteni úgy se sokat vesztek vele. Úgy is feni már rám a fogát, hogy a multkor végigvertem rajta a vasvillával . . . Ki tart velem, asszonyok?

Második asszony (elszántan): Én. A saját szememmel akarom látni, nem szófia-e a kendtek beszédje . . .

VI.

Jutka az álom és ébrenlét mesgyéi között forgolódott az ágyán. Minden tagja fáradt volt, a szeme is kívánta az alvást, (nagyon eltörődött délután a vén Péntekné temetésén!) de jaj, most a párna gyűrött, most meg a takaró fűt, mint a kemence, aztán a hold is besüt a szobába és sápadt, zöldes fénye úgy villog a falra akasztott mázos csuprokon, mint az ördög szeme... Huh, mint a Béliál nevű ördögé!...

Jutka sietve húnyta be a szemét, de a látomás ott is elébe szökött. Itt van őfelsége, — vihogtak gondolatai — ő lesz a te legfőbb patrónusod ma, holnap vagy holnapután.

— Ez a rontás éje! — mormogta az asszony fázósan és felkönyökölt az ágyban.

A konyhából behallatszott az ura erős, mély lélekezése és ez megnyugtatta egy kissé. Újra visszafeküdt, de ekkor meg kinn az udvaron a kutyák rémes vonításba kezdtek az égi csoda láttára. Hárman-négyen is lehettek és épen az ablak alá ültek.

— Valami nagy veszedelem éri a várost, — borzongott össze Jutka és befogta a fülét. Csak a szemei szegződtek ki a konyhába, mintha az alvó férfitől várnának segítséget.

De lám, a botor szemek!... Hiába fordultak oda is!... Hiszen most már meg a földre terített suba is elkezd mozogni!... S az ember is vele. Nini, fölkel úgy, mint reggel szokott, magára veszi a subáját és óvatosan, szinte nesztelenül nyitja ki az ajtót... Uram Isten!... Talán csak nem lunátikus?! Hallga!... Most a lovát is kivezeti az istállóból...

— A Gálnéhoz megy! — villant föl egyszerre az asszony agyában.

Kiugrott az ágyból, magára kapta a ruháit, aztán ki az utcára, egyenest a bíró ablaka alá.

— Ez a rontás éje! — gondolta ismét és megzörgette a leeresztett zsalúkat. — Most kell egymástól elszakítani a szerelmeket...

A hold mozdulatlan fenséggel trónolt az égen és bőkezűen ontotta olvasztott ezüstjét az alvó házaecskákra. Jutka az ár-

nyékba húzódott és onnan leste, hogy mikor nyílik ki a kisajtó.

— Most, bíró uram, most együtt érheti őket — suttogta, a mint a város feje kilépett az utcára. — Viszi-e azt a pálczát?

A bíró bólított és sebes léptekkel indult el a Nagyerdőre nyíló kapu felé. Kemény vonásain ott ült a mindenre elszánt emberek fagyos nyugodtsága és ennek láttára Jutkán egyre növekvő aggodás vett erőt.

— Most kiér majd a csárdához — képzelte maga elé a történeendőket — és meglátja a szerelmeseket... Meg kell látnia, mert a gazda benn alszik az ivóban s ott nem lehetnek együtt. Ám ekkor meglátja azt is, hogy a vetélytársa az ő dédelgetett embere, a város hajdúja, a kinek éjtszaka nem szabad átlépni a város árkát, s a kinek otthonn a helye a felesége mellett. Közéjük hajítja-e majd akkor is a pálczát és elszalad-e?... Vagy kérdőre vonja Gergelyt — s az, a milyen indulatos, még kezét emel rá... Jaj, talán mégis jobb lenne visszafordítani az egészét!...

Jutka szorongó szívvel indult meg a bíró után s a mint az utca sarkánál elkanyarodott, a kerítés árnyékából két másik asszony lódult utána.

Első asszony: Gyorsan, Karóné, csak utána! Bizonyos, hogy boszorkányságban találjuk...

Második asszony: Lehet, lehet... Jóban járó ember nem kujtorog éjnek évadján...

A néma utcák csöndjét szaladó lábak zaja verte föl. Jutka már kívül járt a kapun, de a bírót még nem tudta beérni. Előtte holdfénybe takartan aludt az erdő s a fák, bokrok, füvek ünnepélyesen hallgattak a könnyű dísz alatt. Csupa titok volt az erdő, csupa nagyszerű szomorúság s mikor egy eltévedt szellő végigszaladt a fák között, ezer apró kis manó perdült tánczra a nyomában. Egy pillanatig tartott csak, aztán nesztelenül tovalebbenő tündérek árnyéka suhant át a fák között s Jutkát a hideg rázta a félelemtől. Most visszanezni?!... Jaj, az maga volna a halál, a mely rémek alakjában éhesen leskelődik a bokrok mögül... Csak előre, gyorsan!

Az asszony lihegve tört utat a ruhájába beleakaszkodó galyak között. Az egyik tisztáson megállt egy gondolatnyi

kis időre és hallgatózott, hogy nem hallik-e a bíró lépteinek zaja. A háta mögött ekkor mintha suttogás ütötte volna meg a fülét.

Első asszony: Pszt... Megállt. Húzódják kend a fa dereka mögé.

Második asszony: Már indul...

Jutka nem mert visszafordulni, inkább még gyorsabb lépetekkel menekült a rejtélyes suttogás elől. A csárda irányából már hallani lehetett a komondorok ugatását.

— Már ott van! — dobbant nagyot a szíve.

Szaladni kezdett. Az út hamar fogyott s a fák közé már odafehért a csárda fala. Az irtás szélén ott állt a bíró, szemközt az urával. A szép Gálné valamivel távolabbról nyugodtan nézte őket, mintha tetszett volna neki, hogy a férfiak érte versenyeznek.

— Azt mondtam, Gergely, félre innen! — hallatszott a bíró fenyegető hangja. — Holnap majd számolunk.

A hajdú nem mozdult, csak a keze játszott nyugtalanul a kard markolatján.

— Bíró uram — morogta a bajusza alól kérlelő hangon — ez az asszony az enyém... Lássa be kegyelmed, hogy nem tághíthatok...

— A tied?... — szólt metsző élességgel a bíró. — A tied otthonn van, ebadta! Ne alkudozz velem, félre innen, ha mondom!

Fölemelte a kezében szorongatott pálezát és végigvágott vele a hajdú arcán.

Jutka sikoltva repült feléjük, de mire odaért, a hajdú ökle már lecsapott a bíró fejére. Az megtántorodva nyúlt végig a földön s a szájából patakzott a vér.

— Mit csinált, kend, Uram Isten! — jajgatott Jutka s a bíró fölébe hajolt.

A hajdú meredten bámult rá.

— Te szabadítottad rám, átkozott boszorkány — sziszegte a foga közül ádáz gyűlölettel. — Most már támaszd is fel, ha az öklöm alá küldted!

Jutka sírva térdelt le a bíró mellé.

— Hamar... vigyük a kút mellé, a vízhez — szólalt

meg újra a hajdú. — Majd Gálné asszonyom húzza addig a vizet . . .

A kútgém bántó nyikorgással már ereszkedett is lefelé a Gál Jánosné kezében. A megkötözött ebek erősen nyíttak, szűkültek a csárda végén, mintha valakit fogtak volna s Jutka nyögve, sóhajtva emelte fel a hajdúval a leütött embert.

VII.

A piacztéren másnap déltájban megperdült a városi dob.

— Adatik tudtára mindenkinek, hogy két asszony vádat emelt a nemes és nemzeti tanács előtt bizonyos Szabó Gergelyné ellen, a ki istentelen praktikával, az ördögtől származó gonosz varázslattal kicsalta az éjjel a Nagyerdőre a bíró úr őkegyelmét és ott hasonló gonosszággal nehéz sebben hagyta. A bíró úr eszméltre jövén, maga is boszorkánynak mondotta ama bizonyos asszonyszemélyt, a kinek ezen kárhuzatos tulajdonságát e városban többen is tudnák. A nemes és nemzeti tanács Szabó Gergelynéért vizsgálat alá vetvén, mindazon férfi és asszonyembereket, a kik vallani tudnak a fogságra vetett bűnös személy ellen, vagy akárha mellette is, ezen dobszó erejével holnap délelőttre maga elé rendeli . . .

A városban egyszerre forró lett a levegő a dobszó után. Izgatott embercsoportok gyűltek össze az utcákon és sügdosva, titkolódzva adták szájról-szájra a rejtélyes események történetét. Mindenkinek volt beszélni valója, gyanuja, bizonyítéka a hurokra került asszony boszorkány-voltáról és szemlátomást nőtt, színesedett, súlyosodott az emberek képzeletében Jutka minden szava, cselekedete, mozdulata. Másnap reggelre a bűnös asszony egy fokkal sem volt ártatlanabb a pokolbeli sátánál s a törvényre tóduló kíváncsi nép már előre kész volt kimondani a «eszítsd meg»-et.

Benn a teremben a tanácsurak gondtelt ábrázattal gyülekeztek a hosszú asztal köré. A főbenjáró ügy, a melyet a bíró nélkül kellett eldönteniök, egészen megzavarta a fejüket. Haj, haj, hogy épen most maradt vezér nélkül a tanács, mikor olyan nagy szükség volna Cserjési uram eszére és vasmarkára! Ki lesz ő helyette pásztor a árván maradt nyájnak? Jobb is

volna addig halasztani ezt a nehéz munkát, a míg a bíró kilábol a nyavalyából, ha nem kellene attól tartani, hogy időközben Szabóné különböző rontásokat tehet. Mert hogy boszorkány és nyilván az ördöggel áll czimboraságban, az a panasztevők vallomásából, meg a bírónak lázban elmondott szavaiból immár a napnál is világosabb.

A tanácsurak kelletlenül, húzódozva telepedtek az asztal mellé. Szabó hajdú meggyújtotta a gyertyákat (ni, milyen félenken, sápadtan pislognak azok is!) s a galambősz Cibak Pétert a bírói székbe erőltették. — Kegyelmed a legtapasztaltabb közöttünk, — hízelegtek neki és a hiú ember lépen ragadt.

— Minden jó lélek dicséri az Urat! — mormogta halványan és nyomban kiadta a parancsot, hogy vezessék elő a rabasszonyt.

A tornáczról kisvártatva már hallatszott is az örök eszmáinak kopogása.

— Jönnek — feszengtek a széken a tanácsurak s a nótárius kezében megremegett a finoman kihegyezett lúdtoll.

Jutka lesütött fejjel állt meg az ajtóban. Csontos alakja mintha megrogyott volna egy kissé és arczára a könnyek s a virrasztás egy éjszaka ezer új barázdát húzott.

— Jöjj közelebb, Szabóné — szólalt meg a halotti csöndben Cibak uram, az előlülő. — Tudod-e, hogy miért állasz előttünk?

— Nem tudom, — felelte Jutka síri hangon. — Csak a hajduktól hallottam, hogy boszorkánynak kiáltottak ki.

— Jól hallottad. Ördögi mesterséggel törtél mások ellen, varázsló hatalmat sokan sinlik e városban. A bíró veszte is rajtad szárad . . .

Jutka keményen összecukott ajka megrándult ez utolsó vád hallatára. Mindent, mindent kérdezhetnek a bírák, ügyis halálraszánt rabtól kérdezik — csak épen a bíró veszedelmét nem. Azt sohase fogja megtudni tőle senki, a férje bűnére néma marad a vallomásra elkészült száj. Hiszen csak annak az életéért van mit aggódni! . . .

De lám, a bírák sem erre voltak kíváncsiak.

— Ki adta neked ezt a kárhozatos hatalmat az emberek fölött? — fordították nyomban másra a kérdést.

— Senki — kapott a felelet után Jutka. — Az emberek sorsa bele van írva a csillagokba; a fába, füvekbe, állatokba pedig a föld öntött gyógyító erőt. Csak a nyitját kell ismerni, nagyuraim . . .

— Ezt csak az ismerheti, a ki földöntúli hatalmakkal áll czimboraságban — vélekedett Mák János. — Ki által kötöttél szövetséget a földöntúliakkal?

— Nem állok velük szövetségben, csak azt tudom, hogy vannak s hogy a hozzáértő fel tudja idézni jóindulatjukat vagy haragjukat . . .

A gyertyák lángja hirtelen nagyot lobbant, mintha lát-hatatlan kezek hajtottak volna feléjük levegőt. A teremben a lélekzetvételt is hallani lehetett s a tanácsurak borzongva húzódtak közelebb egymáshoz.

— És ki tanított arra, hogy a gyógyító-erőt a füvekből, állatokból miképen kell kiszedni és miképen kell velük az emberek hasznára vagy kárára lenni?

Jutka hallgatott.

— Ebből látszik, hogy csakugyan boszorkány — súgta Mák János a szomszédjának, — nem akarja kiadni a társait.

— Azt mondod, Szabóné, hogy nem állasz szövetségben a titkos hatalmakkal — ravaszkodott most a súgdosó — miért nem mered hát megnevezni a tudományod adóját?

— Minek firtatják ezt tőlem, nagyuraim — esengett Jutka s a vén Péntekné rossz hírére gondolt. — Csak az emberek szolgálatajára voltam azzal a tudománnyal, mikor a betegeket, nyomorultakat istápoltam, segítettem . . .

— Hazudsz. Az a két asszony, a ki rád lesett, ugyancsak mást vallott! . . . A bírót is ki döntötte romlásba?

— Óh, hiszen csak tudna most beszélni őkegyelme, hogy pártomat fogná! — kerülte meg Jutka egy sóhajtás révén a kelepczét.

— Jóra hivatkozol! Hiszen ő is boszorkánynak mondott.

— Lehetetlen, — fehéredett el még jobban az asszony. — Akkor . . . akkor nem tudom, kinek lesz bátorsága az igazat megmondani . . . Ha csak az uramnak nem.

Czibak uram helyeslőleg bólintott.

— Hívjátok hát elő Szabó hajdút, aztán addig eresztétek be a tanukat. Hadd halljuk, mit tudnak azok!

Dakó hajdú már szaladt is és hivatalos személyiséghez illő hangon adta tudtára a ház előtt nyüzsgő embereknek a tanács rendeletét. A tömegben hangos mozgolódás támadt, elfojtott kiáltások röppentek szerte-széjjel és az érthetetlen sügdosás, mint valami óriási sóhaj lebbent szárnyra. A fontoskodók arczára szinte kiült a vágy, hogy ők is résztvehessenek az eseményekben, egy-két városszája-vénasszony a szál-longó mendemondákat szerette volna odabenn elmondani, a tegnap még tanácsért, gyógyításért esengők rontást emlegettek és boszúálló indulattal rázták az öklüket — de mégis ki merne tanúságot tenni az ilyen boszorkány ellen? Ki tudja, micsoda veszedelem érhetné azt, a ki ellene merne esküdni, még akkor is, ha csakugyan látta a boszorkányságát? Talán nem is lesz senki, a ki tanuskodna ellene.

De mégis... Amott ni, az a négy asszony már indul be felé! Vajjon mit tudhatnak róla?

Dakó hajdú kinyitotta az ajtót és beeresztette őket a tanács elé.

— Gál Jánosné volt az egyik — ujságolták egymásnak odakinn az emberek, mikor a tanuk eltűntek a bejárat mögött.

— Elveszttem — gondolta Jutka kétségbeesetten, a mint megpillantotta a szép asszonyt. — Megfogta a rosszul csinált igazság is... Ez az uram ellen jött tanuskodni!

Gálné asszonyom egy szemvillanással végigmustrálta az öregedő tanácsurakat és a jómagabíró Kákonyi Balázs előtt megállapodott. A bírák arczán mintha egy kissé felengedett volna a komorság és ugyancsak mohón legeltették szemüket a szép asszony formás alakján.

— Csak azt jöttem megmondani kegyelmeteknek, — zavarta meg sietve Gálné a pákosztos szemek garázdálkodását — hogy ez a két asszony igazat mondott... A bírót Szabóné varázslata rontotta meg.

Czibak Péter igent intett.

— Ezt már tudjuk — mondta lassan, — a vallomásuk itt van a jegyzőkönyvben. Majd csak esküt tesznek később.

A vádat emelő két asszony szótlanul állt félre a fal mellé.

(— Jaj, mi lehet abban a jegyzőkönyvben? — remegett

meg ismét Jutka. — Talán azt is látta ez a két pokolküszöb, mikor Gergely ökle lecsapott a bíróra?)

— Hát azt nem tudod, húgom — kérdezte most Mák uram, — hogy hogyan csinálta Szabóné azt a varázslatot?

— Nem tudom. Én csak akkor értem oda, mikor a bíró már összerogyott.

(— Semmit sem tud ez a két szipirtyó — lélekzett fel Jutka — későn értek oda . . . A Gálné meg, lám, egész ügyesen hazudik!)

— Azt se tudod, hogy a Szabó hajdú hogy' került oda? — kérdezte most Kákonyi Balázs.

— Az ám, — villant fel Mák János — hiszen annak a városban kellett volna lenni!

Gálné asszonyom észrevehetőleg elfehéredett és zavartan sütötte le a szemét.

— Nem tudom, — felelte elgondolkozva, — de úgy hiszem, hogy a bíró vette maga mellé kíséretül . . .

(— Pompás egy asszony! — ujjongott magában Jutka — ilyen derekasan még én se tudtam volna elcsavarni az igazat!)

— Az lehet — mormogta Kákonyi uram, — csak azt nem értem, hogy miért nem tudta hát megvédeni a bírót?

— Miért? . . . Mert a boszorkány a levegőben is tud repülni — világosította föl Mák János. — Onnan támadhatott reá. Ugy-e, Szabóné?

— Ej, ezt úgyis hiába firtatjuk tőle, — legyintett Kákonyi uram, — a mesterségét úgy sem árulja el. Talán majd a hajdú többet tud róla . . . Vagy ez a másik asszony is!

Az új tanú, Kis Péterné, a boszúvágtyól eltorzult arczczal fordult az urak felé.

— A bíró megrontásáról nem tudok semmit, nagyuraim — mondta — de azt már tudom, hogy a férjemet addig rontotta, varázsolta, a míg bele nem pusztult. Épen tegnapelőtt temettem el szegényt . . .

— És mit láttál? Hogyan rontotta, varázsolta?

— Először csak innivalót adott neki, aztán mikor az sem használt, valami zöldes kenőcsöt. Avval kente egy hétig is és mialatt kente, bűbajos szavakat mormogott.

— Nem értetted, hogy mit mormogott?

— Nem, mert nem a mi nyelvünkön beszélt.

— Hiszen lehet, hogy az ördögnek külön beszédje van! — jegyezte meg Kámfor uram. — Miféle boszorkányságát tudod még?

— Az uram halálát egyszer meg is jövendölte... Egy este, mikor már nagyon a súlyán volt, elszaladtam hozzá, hogy segítsen rajta. Épen főzött a katlan mellett. Mit főz kend, kérdeztem, mert sehogysen akart eljönni mellőle. Rontást, felelte mérgesen, szép asszonynak valót, olyat, hogy ha ez megfogja, úgy elszalad a szeretőjétől, mint a te urad ma-holnap ebből a világból... Megijedtem a szavától és erősen tudakoltam, hogy honnan tudja az uram vesztét. Vidd csak ki, felelte, még ma éjszaka az udvarra és kérdezd meg, látja-e a «kisbéres»-t a Gönczöl rúdja mellett. Ha nem látja, hamarosan meghal... Hazanyargalok, nézetem az eget szegény boldogulttal, de biz az nem látta a kisbérest...

Az asszony gyűlölettel mérte végig Jutkát, de az nyugodtan állta a tekintetét.

— Mit gondolsz, Kis Péterné, kitől tanulta Szabóné ezt az ördögi mesterséget?

— Kitől? Hát kitől tanulta volna mástól, mint a vén Pénteknéől. Mindig odajárt hozzá titokban!

— Mondtam, — kiáltott föl Mák János diadalmasan. — A boszorkányok nem lehetnek el ezimora nélkül. Szabónénak is bizonyosan akadt már új társa azóta!

Jutka felelni akart, de az ajtó nyílt s a teremben megjelent Gergely hajdú. Nagy sebbel-lobbal érkezett és daczosan állt meg a bírák előtt.

— Tudod-e, hajdú, — szólt Czibak uram — hogy a feleséged oldó-kötő, varázsló és jövendőlő asszonyszemély, a kit az ördög az emberek kárára szabadított e városra?

Gergely vállat vont:

— Én ugyan nem leskelődtem utána... Én tőlem azt csinálta, a mi neki tetszett.

— De csak láttad egynémely boszorkányságát?

— Láttam, láttam... Fűveket szedett, orvosságot kotyvasztott sokszor, a Kis Pétert is kuruzsolta... ki tudta forgatni a rostán, ha elveszett valami, hogy ki lopta el, — meg több ilyet. A mit sokan tudnak ebben a városban mások is.

— Az ám, csakhogy a feleséged tudománya nem csak ennyiből állt. Ha akarta, madárrá tudott változni, a más jószágát tönkre tudta tenni, oldott-kötött, embereket rontott meg s ezt előre megjövendölte a holdból meg a csillagokból... A bíró romlását is ő okozta. Te ott voltál, tudnod kell, hogy' csinálta?

(— Jaj, — fordult egyet Jutkával a világ — mi lesz most?)

A hajdú hallgatott s a szeme szögletéből Gál Jánosné felé nézett. Annak minden vére leszállt a fejéből s úgy állt a fal mellett, mint az árnyék.

— Hogy' kerültél ki az erdőre éjnek idején? — törte meg a csöndet Kákonyi uram.

A hajdú közelebb lépett az asztalhoz:

— A Gál Jánosnéhoz jártam, — suttogta elszántan, de alig hallhatólag, mintha már nem bírta volna tovább a vallatást.

— Ah, — ugrottak föl a tanácsurak — ez aztán a meglepetés! Hát így vagyunk, szép asszony?... Szeretőt tartasz?!... És a bíró...

— Azt ez a boszorkány küldte az öklöm alá!

A terem sarkából gyöngye sikoltás hallatszott s utána tompa zuhanás. Jutka végigvágódott a padlón. A tanácsurak egy pillanatig megkövülten néztek egymásra, de a másikban már csak úgy harsogott belőlük a kiáltás:

— Hamar, Dakó, hamar!... Kötözzétek meg ezt a latrot!...

Kákonyi uram maga ugrott először a hajdú elé, hogy fogva tartsa addig, a míg Dakó az örök után kiált, de Gergely úgy lerázta magáról, mint a kutya a vizet és kilódult az ajtón.

— Elébe, elébe! — hallatszott be kívülről, a mint az elmaradozó örök a népet uszították, — de a hajdút már senki se bírta utólni.

— A kezünk közül repült ki — bosszankodott Kákonyi uram. — Nyilván ez is ennek a boszorkánynak a munkája... Jó lesz nyomban kimondani rá az ítéletet, mert még bennünket is elvarázsol...

— Előbb kötöztessük meg őt is, meg a czimboráját is — óvatoskodott Czibak Péter. — Ez a szép asszony aztán maradjon fogva, a míg a szeretője hurokra kerül, ennek a boszorkánynak pedig ekképen írja az ítéletét nótárius uram:

«1681 Augusztus havának 1-én, csütörtöki napon. A nemes tanács végzése Szabó Gergelyné elleni perben, a tanúvallomások után. Határozatott: Bőségesen hozzák a tanúk vallási, hogy a vádlott ódó-kötő, varázsló, csillagokra, holdra néző, abbul jövendőlő varázsló; másokat elvesztő, arra másokat is tanító, más, ördögi mesterségekkel élőket megismerő, azokkal czimboráló, ördögi mesterségeket gyakorló személy volt. Azért ilyen nagy gonosz cselekedeteiért hóhér kezébe adatván, tüzes fogóval megfogdosztatván — hogy több ördögös társait is kiadja — tűzzel megégettetik.»

VÁ CZY JÓ ZSEF.

WANDA

(Orosz történet).

— Beszélgetés egy párisi bálon. —

Egy francia.

I.

E bűvös gyűrűket ugyan ki hagyta önre,
Melyekhez hogyha ér, az arca elborul?
Míntha rubintbul itt kezére vér ömölne,
Tán e görögjegyű kereszt ajándokul
Oltárra szánva van, mint bűn engesztelője?
Ily gyöngyöt nem terem, csak az Iván czár földje:
Gyászos föld gyász jele, sötét mondhatlanul.

II.

Wanda, egy előkelő orosz úrnő.

Ez ünnepélyre szánt sok drága ékességet,
Eme pecsétgyűrűt, mit czár viselt kezén,
S mely főmön tűzben ég, a gyémánt diadémet
S a szent ereklyét itt ez ékszer rejtekén,
S övem', mely rakva van rubint, zaphírkövekkel,
E karpereczet itt, drága zománczművekkel,
S talizánt: mind rab nővéremtől kaptam én.

III.

Herczegnő volt, de most ugyan ki ő, ki merné
Nevezni a nevén? örökre névtelen.
Kitörlék a nevét, ma őt ki is ismerné?
Rab asszony ő csupán, ki él rabkenyeren,

A melyet férjével megoszt Szibériában.
Sötét bányában ül megtörve, haloványan,
Itala lesz a köny, mit hullat szüntelen.

IV.

Palota küszöbén bucsúzva jó nővérem
Így szólt: «Isten veled, én Hozzá hű leszek.
Ez ékszert rád bízom, nektek meghaltam, érzem;
Mert a törvény előtt halott, kit szeretek.
Legyen tiéd e rom: a régi diadémem.
Bányák mélyébe is én őtet elkisérem;
Te, ki szeretni tudsz, tennéd, mit én teszek.

V.

A nagyhatalmu czár, ki a magasból néz le,
Fejedelmi férjemet rabszolgává tevé.
A pört hadd döntse el az Isten bölcsesége,
Czár és jobbágy felett az ítélet övé.
Én vállamon viszem fiaim' ő utána,
Ki vasra verve megy, egy őr jár a nyomába,
Hajtvva maga előtt a jeges sark felé.

VI.

Fáradtan megtörik. Csak úgy zihál a keble,
A lába fagy miatt az útba' földagadt,
Lenyírt fejére hullt sűrűn a hónap pelyhe,
Tó partján jégmezőn tör utat, úgy halad,
És a kinek császárt választja még az őse,
Kit Sirnek hitt e föld, lett Sergius belőle...
'...S pompában éljek én Moszkvában az alatt?

VII.

Fényűző életem emlékjelét vegyétek
Nővérim, én hűzös aknák mélyébe esék.
Kincsemből megmaradt, a többi a tiétek,

A tű s a kalapács: e kincs nekem elég.
 S mivel a *szláv* neve annyit jelent, hogy *szolga*,
 Együtt nevével ő a rabigát is hordja.
 Aknák sírjába le, leszálok élve még.

VIII.

Ott együtt ő vele őrlöm le lassan éltem'.
 A karját tartom én, midőn gépet emel.
 A testem' megtöröm, ne tartsa vissza lelkem',
 Ha az ő lelke majd Istenhez szállna fel;
 Le is jön nem soká, szárnyára venni minket
 A halál angyala, feloldva lelkeinket
 S jéghonból mennybe visz, mely hő sugárt lehel.

IX.

S nővérem megtevé hiven, a mit kimonda.
 A lenfonalt szövé, fogy-fogy a gombolyag:
 Szó szemfedőt, neki ez a reménye, gondja.
 Husz munkát végez el husz hosszú tél alatt,
 Bilincsbe vert kezén a napokat számolván,
 Mint sötét gyöngyszemet bús évek olvasóján,
 Az akna éjjelén növel föl négy fiat.

X.

Szemük meg-megriad, ha háromszor egy évbe'
 Halvány arcukra süt a halvány fényű nap;
 Rossz pásztor, a ki egy akolba rekeszté be
 Juhval és kossal a szegény bárányokat.
 A négy herczegfiú ha olvasni tanulna,
 Mit rangjuk megkíván, anyjuk szerette volna:
 Ők nem bánták a czárt, mért ellenük harag?

XI.

A nyájas arczu czártul ép születése napján,
 A midőn szemlét tart a hadsereg felett,

Kérték is e kegyet, hogy annyit csak megad tán?
 Tíz év letelt, míg a válasz megérkezett:
 «Szolgának nem való a könyv, csak kalapács kell,
 Megárt, ha olvas az, a ki erős kezekkel
 Naponta dolgozik, hogy kapjon kenyeret.»

XII.

E válasz tördöfés volt az anya szívének.
 Míg nem hallá e szót, nővérem gyakran ült
 Hullatva könnyeit; jég, fagy fölengedének
 A könypatak alatt, búja megédesült.
 De már több hangja nincs. Dermesztő fájdalomtul,
 Ha fiaira néz, szívébe' borzalom dul
 S megfagy a köny, a mely száraz szemébe gyült.

XIII.

A franczia.

Bár ön elhallgatott, lesek szavára, Wanda.
 Szivemben érzem, mint nyomja ércekeze
 Annak, kinek a föld végéig van hatalma
 Lelket elnyomni mind, mely gondolt s éreze.
 E férfi s hitvese még élve eltemetve,
 És e rab gyermekek, kiknek megölve lelke:
 Hát ma is Ugolin századát éljük-e?

XIV.

Nem, nem, az nem igaz, hogy mindig, minden korban
 Csak a nép dolgozott és harczott, senki más;
 Hogy bátorság, erő nem élt soha azokban,
 Kik bíort hordanak, sem önfeláldozás.
 A vesztesége is nagyobb a boldogabbnak
 S tisztább a kelyhe is az oltáráldozatnak,
 Igaz erényt csupán az áldozatba láss!

XV.

Én bennem, míg beszélt, érzem, hogy szörnyü átok
 Vak indulatja forrt a keblem' hatva át.
 Ti római anyák, senkit sem átkozátok,
 De némán, hallgatag hordjátok az igát.
 S ti észak fiai, alusztok sirotokba',
 Míg sírban él a rab, kit fed a katakomba;
 Itélet napja lesz, mely hozzátok kiált.

XVI.

Te nép, nagy hallgató, te óriási fenség,
 Te néma harczot állsz mesés egy nagy tusán.
 Nagy Péter volt, ki a párbajt kezdette már rég:
 Végét megérjük-e? S még napjainkba' tán?
 A ki igába vet, az űrt áll nappal-éjjel,
 Ki szótlán hord igát, majd fölkel, már is éber.
 Egymással szemben így áll most a két Titán.

XVII.

Ott *lenn* a nép vigyáz, lesi tatár szemekkel,
 Míg lázadó urat megtör, lever a czár;
 Feni a fenyűfán bárdját dermedt kezekkel,
 Mérlegbe dobja majd, csak alkalomra vár.
 Ott *fenn* a czár maga lesujtja azt a bárdot,
 A melyet egykoron még Péter czár kirántott,
 Sok büszke fő lehull, sok lázadó bojár.

XVIII.

Bárdját a két Titán egy éjjel összezsapta;
 Sulyos volt a csapás és sujta rémesen,
 Elhullt, ki férfi volt s az elszánt nők csapatja
 Dobszó pergése közt a hómezőn megyen.
 S altatja gyermekét, miként az ön nővére,
 Dermedt karán, a zord szibér tavak tövébe'
 S medve-tanyát keres a fagyos éjken.

XIX.

S e bátor asszonyok, e trónvesztett királynők
 Nem ejtenek panaszt. A sivatag ölén
 Haladnak hallgatón, nem néznek hátra már ők
 S átlépik a kaput, hol megszün a remény.
 Oly nyugodt homlokuk, miként ha évrül-évre
 Egy örök könyvbe voln' az éltük bele vésve,
 Mely nyitv' a czár előtt áhitat idején.

XX.

Mi gyászos jelt visel a homlokán ez ember?
 Ki vértézé szivét, mint a Cæsarokét
 Rómában egykoron, oly hármás érzellemezzel,
 Melyen jajszó, panasz soha át nem törék?
 Remélik a rabok, hogy ő kifárad végre
 S nem küld több vértanut sivó homokra, jégre
 És e földi pokolt egykor bezárja még.

XXI.

Ha igaz, van szive, szive mint jó atyának,
 Ki, ha elsáppad a gyermeke, megremeg,
 S ha látja isteni szépségét leányának,
 Megindul mélyen és a könyje megered.
 Lelkének az csupán egyetlen vágya, gondja,
 Hogy nejét elvigye pihenni déli tájra,
 Hol friss színt kap a vér, hol a napfény meleg.

XXII.

Ha igaz, ő maga szabaddá tón egy népet,
 Megváltá, levevé róla a rabigát,
 Hol addig volt csupán tatárabszolga élet,
 Ott szabad pásztorok ütnek boldog tanyát,
 Mint gazdag utazó, ki madarat ezrével
 Vásárol össze és kalitkát nyitva tár fel
 S egyszerre levegőt és szabadságot ad.

XXIII.

Ha hangzanék e szó: «Kegyelem! Megszántam őket,
 A régi bűnt az új marttyrvér lemosá»;
 Háromszoros visszhang tölné be a mezőket,
 Mint az angyal szava, a ki fölszakítá
 Bámész népek előtt az. utolsó pecsétet
 S hallják egyszerre a szabad s a szolgál népek:
 «A bárány vérivel a váltságot hozá».

XXIV.

De ő csak hallgatott . . . Ez év is csak hiába
 Pereg le csendesen, órája vajh mi sok.
 A hó is nesztelen hullong a pusztaságba,
 Dermedve fáznak ott a számüzött rabok.
 A czár *hallgatva* megy a hadiszemle végett.
 S hogy végig mérte mind a lándzsát és a vértet,
 A szemle véget ér . . . s a czár hallgatni fog.

Wanda izenete.

Igaza volt. A czár csak hallgatott. — Nővérem
 Meghalt, koporsóját szibér szolgálak vivék
 S a hősnő fiai, még gyászt sem ölte egy sem,
 Név, cím és rang ne'kül mint rabok követék.
 A pusztta városon fölbúg a gyász harangja,
 De délre Krim felől már dörg az ágyu hangja,
 Az Isten sújt s a medve gőgje megtörék.

Wanda második izenete.

Nines több Sebastopol, a franczia sas eltörölte,
 A czár kevély szívét megölte vak dühe.
 Mondják, hogy feltűnék, míg zeng az ég dörögve
 Az Úr kezében az *Itélet* mérlege.
Lebeg a serpenyő, egy szent nő feltartotta . . .
 A hitves, vértanú hajolhat irgalomra,
 De az anya, nagy ég! az megbocsáthat-e?

ALFRED DE VIGNY után, francziából

HEGEDÜS ISTVÁN.

CSELÉDLÁNY PANASZA.

Hát itt a tavasz végre,
Virítanak a rétek,
Most fény, öröm tanyázik
A földön szerteszét ;
Az én mord asszonyom csak,
Az zsémbes, morczos egyre,
Most is, mint a szomorkás,
Fagyos zord tél-idétt.

Ha kora virradattal
A kis kertben, nótázva,
Tavaszi kedvben ások
S a világ rám kaczag —
Az ablakból leszól rám
Olyan csipős szavakkal,
Hogy szegény kis dal tüstént
A torkomon akad.

S ha szívem hű szerelme
A gyepü mellett elmegy
S egy pár hó pillantással
Üdíti lelkemet :
Úgy csúfol az ebédnél,
Hogy én az asztal-végen
Szemem se' vethetem föl,
Mocczanni sem merek.

Szepegve, éhezem bár,
 Nem nyúlok ételemhez,
 Elfordulok a szégyen
 És bosszúság miatt,
 És sírva, nagy titokban
 Kell a kemény szavakkal
 Lenyelnem a kemény és
 Száraz kenyérhajat.

Ép úgy vasárnap is, ha
 Templomba készülök
 S nyakamon csínosan áll
 Egy olcsó kis szalag:
 Megmérgezi irígyen,
 Igaztalan szidással,
 A hétbe-fáradt lelkem
 S az imádságomat.

Csak ő imádkozzék úgy,
 Nehogy tulajdon lányi
 — Ha a szerencse fordul —
 Szolgálni jussanak,
 Maga meg, szegény anyjok,
 A ház körül ödöngjön,
 Settengve, hol azokra
 Bósz gazda-kéz lecsap.

KELLER G. után, németből

VOINOVICH GÉZA.

SZEMLE.

A «német» háború és a philosophusok.

A világháború irodalmából a német philosophia legnevesebb képviselői szintén kivették a részüket, a mint természetes is attól a néptől, mely a köztudatban mint a philosophusok, költők és pædagogusok népe szerepelt. Sajátos tünet, hogy ennek ellenére philosophus gondolat, philosophiai problema kevésbé tudott kiforrni a háborús problémák közül. Míg a közgazdászok megalapozták, szilárd keretekbe foglalták, rugékony hangulati elemekkel telítették a német közvéleményt¹ s a fejlődés háborús fordulatában a békés közgazdasági munka szükségszerű betetőzését látva, igazolták a háborút, mint a német fejlődés rendkívüli, de szükséges fordulópontját, addig a német philosophus kezdetben hallgatni volt kénytelen. A közgazdászok a háború első percétől fogva mint egy ember szálltak síkra a háború mellett, azaz Anglia ellen; nyilatkozataik hatalmas chorussá egyesültek, s azokban egy szilárdan, mélységesen megalapozott, egységesített fejlődéstudat nyilvánult; a philosophusoknak kezdetben vagy egyszerűen át kellett venni a népies, moralisáló themát — s ekkor csakúgy, mint a közgazdászok, a háború «okozója», az angolok ellen fordultak — vagy pedig keresni kellett a themát, a melynek megoldása közel esik a philosophiai feladatokhoz. A közbeeső időkben természetesen készen kínálkoztak történeti reminiscentiák, mindenekelőtt Fichte, kinek Beszédei a német nemzethez száz évvel később is actualisálhatók. Riehl (1813 — Fichte — 1914) előadásában² mindenekelőtt ez átmeneti állapotot képviseli, a midőn a legkülönbözőbb problémák, főkép politikaiak, történelmieket, még együtt vannak philosophiai reminiscentiákkal. A fiatalabb írók közül pedig, a kinnél bizonyára gyorsabb reactiót

¹ L. A háború irodalma és a német közgazdászok cz. cikklet e Szemle mult havi számában.

² *Deutsche Reden in schwerer Zeit.* 7.

tételezünk föl, J. Cohn az, a ki egyik legértékesebb folyóiratban¹ érdekesen írja le, minő zavaros hatást váltott ki a philosophus elméből a háború tudata. Senki sem képzeli magát személyiségnek; részek vagyunk, önként egy organismusban. Öntudatunk a legnagyobb mértékben chaotikus; gondolataink fellázadnak «az ész egységre törekvő akarata» ellen. Majd e chaosból egy jótékony magunkraeszmélés ment ki, hogy ösztönözzön elmélkedni — általában a háborúról.

Még Wundt (*Über den wahrhaften Krieg*) előadása is² az átmenetet képviseli. Előadása formás kifejezése a népies köztudatnak a háború első hónapjában. Tanulságos visszatérni reá ma, csaknem egy évvel később. Akkor még Fichte nevével indulva útnak, egészen természetesen azok a czélok, melyekkel foglalkozott, s a háború első nagy érzelmi hullámaiban természetes volt ritka erélye, melylyel az angolok ellen fordult. Fejtegetéseiben sehol sem érezzük a philosophust, seholsem egy specialis elme reactióját: maga mondotta, az érzelmek, feltörvén a gátló intellectualismus vékony rétegét, melyek földik, csak érzelmeket szülnek. Beszéde végesvégig vádbeszéd, de egyszersmind a német tendenciák érdekes nyilvánulása is. Védelmi háborút viselünk, azaz, mint Fichte mondá, «igazságos» háborút, mert csak az a háború igazságos, a mely szabadságunkat és önállóságunkat védi. E két eszmét azonban nem akarhatjuk kispolgáris módon csupán az állam keretén belül megvalósítani. Szabad az az állam, melyet nem akadályoz egy szomszéd állam irigysége, hogy erejét kifejtse — az egyetemes emberi cultura érdekében. Védelmi háborút viselünk és mégis távol vagyunk Fichtétől, ki a maga korában egy zárt gazdasági nemzetállamra gondolt, a melynek polgárai csak tudományban és művészetben versenyezve szerepelnek a népek közti érintkezésben. A mai német «nemcsak állampolgár, hanem egyszersmind világpolgár» — s megrettenve iparkodik a helyesebb szót megtalálni, — nem abban az értelemben, hogy az általános emberi ideálokért él, a melyek fölötte vannak saját népe, saját országa ideáljainak. A mai német az anyagi és szellemi javak nagy cseréjében, a közlekedés korában, világszempontokkal rendelkezik. A világszempontok, világjelentőség, *Weltstellung*, megteremtése a nagy költők s gondolkodók munkája volt egy százada. A mai német több ennél, «világpolgár», hogy ne mondjuk, imperialista német. A háborúban positiv czélok is lelkesítik, nem csupán védelmiek.

¹ *Logos. Internationale Zeitschr. für Philosophie der Kultur*, 1914. 2. füz.

² *Rede am 10. September 1914.*

Lassan mégis kialakul a problema, melyet megtalálnak a «német» háborúban a német philosophusok. Fejtegetik a német cultura jelentőségét, a tudományt, a német szellemet; a közgazdászok a köztudat alakításának positiv, felépítő elemét képviselik, a philosophusok functiója a védekezés, a polemia. Analysálják a német szellem saját-szerűségét, igazolják világtörténeti jelentőségét.

Még a háború előtt, a culturalis béke utolsó tavaszán járt Berlinben Boutroux, előadást tartva a német és francia cultura különbségeiről. Széles, szép vonásokban tömöríté ki a két culturafaj faciesét. A legfeltűnőbbnek találja, úgymond, hogy a német nép, a philosophusok nemzete, átváltozott kereskedő és iparos néppé, mely genialitását ma leginkább gyárak, gyarmatok, üzletek alapításában, technikai találmányokban szereti kifejteni. Honnan magyarázható e változás, avagy constatálható-e általánosságban? A francia philosophia legtekintélyesebb képviselője bármiként vizsgálja, forgatja is a themát, nem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy a német szellem valóban két különböző mozzanatot ölel együvé. «Magában foglalja az anyagot úgy, mint a szellemet, a rosszat és a jót, a szenvedést, valamint az élvezetet, a létezés minden formáját, tagadást-állítást, sőt a nem-létet is, mint a létezést magát. A mi ellentétesnek látszik, az a valóságban összetartozó: logikánk törvényeit végtelenül felülmúlja a létezés törvénye.» Lemondva így a teljes logikai megértésről, átadjuk magunkat annak a factumnak, hogy a régi Németország idealismusa bele van ékelve a modern, realista, gazdasági életnézetbe, mely a tengerek s a föld uralmát követeli. A német művészetben is megvan a kettős mozzanat. A német *Lied* különös synthesise az érzelmes naivitásnak s a gyakorlatilag ható mélységnek. Szép volt a német szellem, mely az Egész, a Végtelen fogalmába helyez belé mindent, külön nem ismerve önálló részt, sem dolgot, sem egyént avagy fejlődést.

Innen a német történeti cultura becse is. Weltgeschichte ist Weltgericht, ez kifejezi, hogy mindent, egyént, államot, intézményt, szokást, hitet a világtörténelmi megítélés legvégső foruma előtt lehet érvényesen igazolnunk. A német szellem jelentőségét is tehát.

Ebből a szempontból legérdekesebb a fölmerült problema, melyet oly szép összképbe foglal össze R. Eucken cikke (*Die Weltgeschichtliche Bedeutung des deutschen Geistes*)¹, mely rövidsége mellett is gazdagon tükrözi írója kifejező erejét, s gondolatkapcsolatai ízléses fordulatosságát. A XIX. század elején Európának gondolatokban

¹ *Der deutsche Krieg.* 8. füz

elmélyedő «indusai» voltak, a század végén pedig a találékony «amerikai» faj Európában. A nemzeti cultura e nagy irány-változtatása, mint Eucken tanítja, csupán látszólagos. A harminczéves háború utáni, szétdarabolt Németországban a lassan felserdülő német gondolat nem talált keretet, államot, szervezetet. Elfordultunk a látható világtól a phantasia és gondolat láthatatlan birodalmába. A porosz állam gyors széthullása után azonban, midőn az a belátás pattant elő a szomorú történeti helyzetből, hogy művészet- és irodalomnál vannak magasabbrendű problémák, a harminczas években hajolt a németiség a látható világ felé. A régi nagyok, Hegel, Goethe, Schleiermacher, Pestalozzi ekkor dőlnek ki, mint faji repräsentansok, s Liebig már 1826. megalapítja laboratoriumát, Humbold Sándor már 1827. realis physikai világgépet rajzol, majd a vasutak, a Vám-egyesület stb. gyors megváltozásban mutatják a német szellemet, melynek eredményei ma előttünk állanak. A «philosophusok» népének kora tehát kivétel volt. A német nép mindig az volt, a mi ma, energikus, harczos, átalakító. A németiség így tehát akkor tért volna el faji culturája eredeti alapjaitól, midőn a legnagyobb volt, Goethe és Kant korában? Ez a legnagyobb átértékelés — *Umwertung aller Werte* — a mely a háború eredménye!

A német nép nem volt soha Európa «indusa». Mindig szervező, munkás; harczos, midőn széttöri a római birodalmat, de szervező, építő, midőn helyén megalkotja a középkori birodalmat s a városi életet; felfedezője a nyomtatásnak, a rokkának, a zsebórának. Bayle a németet még találmányaiért dicséri.

Ama sajátos cultura alapjait másutt kell keresnünk; mindennek előtt a német bensőségben, a középkori mystikusoktól a reformation keresztül máig. A német philosophia nem összefoglaló világgép, hanem merész kísérlet, megérteni a világot saját bensőnk nyomán: nem más, mint a lélek átömlése a valóságba. A német nevelés sem gyakorlati előkészítés, hanem kísérlet: egészet formálni, az erők fejlesztésével belső, rugékony egységgé, önálló egyéniséggé alakítani. Soha faj nem ismerte a gyermeket annyira, mint a német. Campe megteremté a gyermekirodalmat s ma is német alkotás mindenütt a gyermekjáték; «hogyan tehetnök, ha nem volna legbensőnkben valami gyermekies, egyszerű, friss, eredeti?» A zeneköltők népe Bachtól Schumannig páratlanul áll a benső élet leheletszerű projiciálásában. S ismét nem feltűnő ellentét-e a munka culturája, a természet meghódítása?

A német cultura kétségtelen ellentétet hordoz magában, a mi nem végzetes, csupán nehézséggel járó. Sőt «az, hogy mi mindkét oldalt magunkban hordjuk, ad életünknek sajátos nagyságot és

folytonos belső mozgékonytságot». Mint két polus, támasza culturájuknak: a bensőség, mely a világot áthatja kisugárzásaival és a szorgos munka, mely átalakítja azt.¹ Ép, mert kettős irányú feladatot oldunk meg, — írja — több veszedelem fenyegeti culturánkat; egyik részről makacs, egyéni elzárkózás — mi németek sokat vitatkozunk — s az, hogy szétfolyó, határtalan érzelmi életben merülünk el; másrésztől elmerülünk az anyagban, átalakításában, az alkalmazásban, a hétköznapi munkában a nélkül, hogy benső elevenséget vinnénk bele — példa, mondja Eucken, a német tudományosság, mely gyakran leg-rútabb példáját nyújtja az anyag szellemtelen egymásra halmozásának. — Ma a középúton vagyunk. Sehol magasabbra nem értékelik a munkát, a hivatást. Nem vele akarunk elérni czélokat, mert a német munka maga czél, keret, melybe alkotó szellemi sajátosságokat lehelünk. Alkotó szellemi munkánk örömét látjuk benne. A tanítás sem a külső sikert tekinti, hanem szeretettel teljes odaadással alkot, formál.

Ez az odaadás sehol nem látott arányokban észlelhető a németnél; egygyé válik munkájával, a munka ő maga. A katona, a tanító teljes lelkével ott van, hűen és teljesen azonosítva magát kötelességével. A becsületesség, hűség, odaadás egy fogalom, *Wahrhaftigkeit*, melyet másutt analysálnak, de mint motivum is külön jelentkezik, nem pedig egységben. Egyszersmind jelenti, hogy szabadon s eredeti módon alkotnak s gondolkodnak. Kant, Fichte, Hegel élete csupa küzdés, rendkívüli egyéni sajátosság mellett, szabadon projiciálni azt, a mi benső szükségességből eredt, ein Durchsetzen der eigenen Art und der inneren Notwendigkeit. Azzal keveset mondunk, ha a németek «idealismusáról» szólunk. Megvolt a görögöknél is, de az ő idealismusuk művészi, æsthetikai, mely egy készen álló, zárt, egységes szép világot szemlélni s élvezni törekszik. A német idealismus alkot, változtat s a történet végtelen munkájába beállítva fog fel mindent; idealismusa alkotó, ethikai. Ideálja: a világot megmunkáló tett, die weltgestaltende Tat.

Az újkor gondolata, hogy nem ismerünk készen álló világot, hanem a mely telve van súlyos problémákkal; de sehová sem hatolt be oly szélesen e gondolat, mint a német idealismus rendszerébe. Sőt gyakorlatban túlozzuk a változás jelentőségét, a modern élet izzó küzdelmeiben, a modern tudatban, melynek sok az «actualitása», kevés a «jelene». Ma azonban diadalmaskodott a személyiség elve;

¹ Einmal die Richtung auf die Welt und das Verlangen, die Dinge zu unterwerfen, dann die Zurückziehung von ihnen und das Sichversenken in das Reich der Seele. Sind wir in der Tat in ein Widerspruch verfallen? (14. l.)

jelenünk nem hull szét actualis pillanatokra, hanem bekapcsolódik egy nagy életösszefüggésbe, a személyiségbe. Az emberiség jelen átalakuló culturrendszerében a németiség alkotta meg s fejezte ki a legenergiusabban, az értékegységben egyesült, bensőséges, de energikus, elmélyedő, de positive alkotó személyiség életteljes typusát.

Eucken magasra fokozódott nemzeti öntudatról tesz tanúságot. Részből symptomatikus, részben ő maga-maga áll előttünk, kinek megértése nem könnyű, mert nem száraz logikai műveletekre van szükségünk, hanem vele együtt végigjárni egy értékelő *élant*, lendületével, gondolatárjával és finomságaival. Fejtegetései kétségtelenül a német köztudat pozitív, felépítő elemeiül is szolgálnak, nem csupán a faji cultura védelméül; bizonyos azonban, hogy igen sokat a német faji cultura, a német szellem termékének mond, a mi valósággal a modern cultura alkotása egyáltalán.

A nemzeti sajátságok elemzése foglalkoztatja Lassont is (*Deutsche Art und deutsche Bildung*),¹ kinek üres retorikájában hiába keressük a német szellemnek kifejezését, symptomáit, vagy analysisét. Hermann Cohen előadása (*Über das Eigentümliche des deutschen Geistes*)² a berlini Kant Társaságban szintén bizonyosságul szolgál, hogy a háború minő előkészület nélkül octroyálta a faji problémát a philosophusokra. Subtilis fejtegetései nem alakulnak sem történeti összképpé, sem analysise nem képes igazi jellegzetességekig hatolni. Az értelmi cultura egyik sajátságosága ama kifejezett «történeti continuitas», mely a görög philosophiát s életnézetet oly szorosan kapcsolja a congenialis német philosophiához. A német tudomány, művészet a congenialis continuitas mellett egyéni: «megegyezés csak akkor kereshető, ha szabályzól megtartjuk sajátosságunkat». Ennek a culturpolitikai normatív elvnek fontossága, kiélezettsége folyton növekszik. Legutóbb az æsthetikus J. Cohn a porosz politika hagyományos lapjában³ fejtegette (*Nationale Wissenschaft und nationale Kunst*) azt az elvet, melyet nálunk kivált a természettudományok képviselője, Apáthy hangsúlyozott, hogy a nemzetek a tiszta intellectualis munkában is, melynek sajátosságai kevésbé mutatnak feltűnő nemzeti varialódást, vannak nemzeti elemek. Mindenki ismeri, hogy a francia tudományosság világos, elegáns, deductióra hajló, az angol hozzátapad a tárgyhoz, szélesen inductív, a német alapos, mélyértelmű. Egy fontosabb különbséget kell azonban kiemelnünk.

¹ Rede am 26. September 1914, *Deutsche Reden in schwerer Zeit*.
4 füz.

² *Philosophische Vorträge veröff. von der Kantgesellschaft*. 8. füz.

³ *Preussische Jahrbücher*, 1915. August.

A természettudományok kiküszöbölik az egyéniséget, a történeti, szellemi tudományoknak pedig ott a gyökere. A történeti tudományok főképp interpretálással foglalkoznak; miután a megértés alapjait magunkban kell keresnünk, hogy idegen lelki alakulatot megértsünk, a magunk élményei közt kell találni — avagy saját élményösszeségünk alapján megközelítőleg construálni — analog élményt, melyről fölteszszük, hogy az idegen tudattartalomhoz hasonló, s itt minden az egyéneken múlik. «Minden sajátosság a megértés pozitív tehetségeit hozza magával.» A sajátosságok nem zavaró elemek a történeti tudományokban, mint számos természettudományban, hanem kutatási alapok, lehetőségek. Így «a nemzeti sajátosság kutatási módszerré lesz».¹ A német nemzet a legnagyobb történeti megértő. Fordít, tanul, kutat, egyesít magában korszakokat és culturákat s így universalisabb más nemzeteknél, a mellett, hogy sajátos maradt.

Nem lesz érdektelen a nemzeti character elemzésének oly példáját mutatni be, a hol idegen nemzetről mondanak itéletet. Tönnies (*Englische Weltpolitik in englischer Beleuchtung*)² sajátos kísérletet tesz, midőn angol források alapján mutatja be az újabb angol történetet. Igazolva látja Kant ismert megjegyzését: «Az angol nemzet, a mennyiben egymáshoz való viszonyukat vesszük tekintetbe, egyes embereknek értékes összesége. De mint állam más állammal szemben a legkárhózasabb s erőszakosabb, uralomravágyó és a legháborúsabb.» Mélyen az angol lélekben gyökerezik egy sajátosság, melyet bajos idegen nyelven kifejezni s rendesen perfidiájáról szoktunk szólani. «Tudjuk, írja a háború alatt is Shaw, hogy oly körökben, melyek az angol néppel a legnagyobb mértékben barátságosak, oly vélemények vannak forgalomban, melyek oda concludálnak, hogy legkiválóbb tulajdonságaikat elrútítja a javíthatatlan kétszínűség.» Anglia a «kis népek oltalmazója», «a belga semlegesség miatt szállt sikra», a «nemzetközi jog őre», holott tudja mindenki, maga az angol is, hogy másképp van. Megvan az angol kisémbnél is, midőn hétköznapi csúnya indítékait úgy tünteti fel, mintha a tiszta erkölcsért küzdene. Bacon említé, hogy «a szellem meztelensége csúf, akár a testé». Az angol valóban átöltözteti minden szándékát szavak s oly hanghordozás útján, melyek eredeti értelmét eltakarják, erkölcsi mázt kölcsönözve neki. Ez utóbbira az angol nyelvnek lefordíthatatlan kifejezése a *cant*, a hanghordozás művészete. Bismarck bizalmasa, Busch már világosan jellemzi: «A cant kifejezés oly csalárdságot

¹ Id. ért. 197. l.

² Berlin, 1915. Sprin er. 80 l.

jelent, mely párosul azzal az értelemmel, hogy igazat beszélünk, igazak vagyunk s e mellett csalunk másokat, csaljuk magunkat.» Már Carlyle ellene ír: «Oh, *cant*, te átka a nemzetnek! Halálos művészet, mert megöli lelkük mélyéig azokat, a kik alkalmazzák: a tudatos hazugság stadiumán túl vezeti őket addig, hogy maguk is hisznek saját kényszerképzeteikben s a legnyomorultabb állapotba sülyednek, a melyben az ember őszintén nem őszinte.» A szó a latin *cantus*ból származik; ma az angol társadalom psychikai structurájának leglényegesebb eleme. Angol előtt mi sem természetesebb, mint az, hogy az angol ember mást gondol, mint beszél. A gondolat legyen bármily önző, ádáz, irigy, meztelenségében nem közölhető; kell külső forma: az az erkölcsi tonus, mely mindent, a legaljasabbat is, magasztossá emel. Kell oly «éneklő» hanghordozás, mely a fontos érdekekre felhívja a csak önérdékét kereső ember figyelmét; a mellett, hogy ama — közmegegyezéssel elhallgatott — érdeket megsejteti, egyszersmind eltakarja. Anglia története, mint kifejti, bizonyítja ezen sajátság actióképességét, virtualitását. Tönnies komolyan veszi problémáját; oly világos fogalmai vannak az objectivitásról, hogy megírja az angol történelem ama kiválasztott mozzanatait, melyeket angol írók a legélesebb vádakkal illetnek.

A néplélek háborús elemzése természetesen túlságokba visz. A *cant* aligha angol néplélektani sajátosság, mert ha mélyebben elemezzük, mint culturprocessust, észrevehetjük, hogy minden mercantil társadalomegész psychikai fejlődésében előfordul: a tiszta érdepsyché egyrészt takargató politikája, mely párhuzamos azzal a jelenséggel, hogy külső mázt keresvén, prestigere törekszik, hogy hasson az érdektársakra, kik őt megértik.

Hasonló nehézségek merülnek fel Wundt érdekes könyvében (*Die Nationen und ihre Philosophie*),¹ melyben a nemzetek philosophiai fejlődését vizsgálja. A német philosophia-történet kétségtelenül alaposan, a mellett egyoldalú nemzeti értékelésével vizsgálta különösen a XIX. századbéli francia és angol philosophia fejlődését. Wundt az értékelő egyoldalúságokat még jobban túlozza. Egy helyütt azzal lep meg, hogy az utolsó francia philosophus «alapjában véve» — Descartes.² Még oly érdekes, legalább is symptomatikus egyéniségnek is, kinek kétségtelen hatása nem minden alap nélküli, minő Bergson, rendszerét úgy ítéli meg, hogy nem más az cartesianus metaphysikánál,

¹ Leipzig; Körner, 146 l. különösen *Der Geist der Nationen im Krieg und im Frieden* fejezet, 116 l.

² I. m. 20. l.

melyben csak fogalmak neveit cserélte fel ujjakkal. Az angol philosophiában főleg utilitarismust, a francziában materialismust-mechanismust lát. A francia népfaj sajátosságát pedig — melyet a legnépszerűbb hymnusokból elemez ki — egyszerűen a dicsőségvágyban, az angolét uralomvágyban találja. *Le jour de gloire est arrivé* s az angol *Rule Britannia!* symbolikusak lehetnek, de valószínűleg nem elég széles alapok nemzeti jellemsajátságok megállapításához.

A német tudomány a legutóbbi időkig bámulatos példáit adta a belső fegyelméletnek. Logikai elveinek biztonságával, történeti culturája mélységével fegyelmelte az új törekvéseket, s nem egy gondolkodónak — gondoljunk csak Nietzsche — hatását szorította mederbe bírálatával. A tudományos munka internationalis megosztása — de ellenőrzése is — most megszűnt. Így törnek elő a legjobb írók gondolatai közül is — affectiók.

A mi a philosophusok kölcsönös méltánylását illeti, az ellentét már régi s a diestelen kezdet kétségtelen Angliáé, hol a német philosophia ellen egy évtizede éles reactio indult meg. Elégedetlenek lévén a német idealismus folytonos reconstruálásával, újra élményezésével, egyenlőre nem találtak más útát, mint a metszően éles kritikát; — gondoljunk az oxfordi philosophusra, Schillerre. Néhány vezérszót, pragmatismus, hominismus találunk ellenszerűl, melyeknek sokkal kevésbé jelentősek affirmatív tanításaik, mint kritikái élük. Történetileg alig egyebek, mint az anglo-amerikai faj philosophiai reactiói. Ott Schillert, a *mauvais enfant*-t a közvélemény ép e reactio folytán érdeklődéssel és sympathiával kíséri régóta. A philosophia, több, mint egy évtizede, úgy látszik, a nélkül hogy világosan tudatossá válna, a fajiság jegyében oszlik meg a pragmatismus s a német újidealismus irányaira. Most a német philosophia ép oly kevésbé tud objectiv lenni, mint az angol.

Positiv tanokat egyelőre nem termelt; a német philosophia, mely nem forrt ki a társadalmi lélekből, mely később keresett témát magának, úgy mint a békében, ellenhatásban, kritikában látja főtevékenységét. Végül kénytelen eljutni oly etnopsychologiai problémákhoz, melyek szépek, érdekesek, de megoldásukra ép a háború tartama nem alkalmas, mert hiányzik, a mi a legfőbb, az objectivitás. Minden actualis kapcsolat nehezebbé teszi, a jelen csaknem lehetetlenné. Jól mondották: az objectivitás nem más, mint sokoldalúságon s benső önkritikán alapuló sympathia.

Dékány István.

ÉRTESÍTŐ.

Katona Lajos Irodalmi Tanulmányai.

I—II. kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat, 1912.

Nem könnyű feladatot rótt Katona tanulmányainak összegyűjtése és kiválogatása a kiadójára: szemmel kellett tartani a Kisfaludy-Társaság különösebb és a művelt magyar közönség általánosabb igényeit s a mellett Katona Lajos sokoldalú, bonyolult munkásságából is lehetőleg egységes képet nyújtani. Császár Elemér szerencsésen oldotta meg feladatát; a hol a munka természete szerint kisebb hézagok mutatkoznak is, ott kárpótolnak bennünket a bevezető életrajz adatai.

Maga az életrajz két szempontból érdekes. Egyrészt nagy ügyességgel rajzolja Katona tudományos pályájának fejlődését, másrészt pedig helyes megvilágításba állítja Katona sajátos egyéniségét. Ha csak futó pillantást vetünk is a munka végén nagy gonddal összeállított irodalomra, szinte elvesztjük tájékozódásunkat a változatos sokféleségben. Első benyomásunk szinte olyanforma, mintha itt nem is annyira egy szakmájában elmélyedt, életét egy célra szentelő tudós állna előttünk, hanem inkább egy rendkívül tehetséges műkedvelő, kinél éppen a szellemi munka egy területre való összpontosításának hiánya árulja el amateur voltát. Császár Elemér meggyőzően mutat rá ennek ellenkezőjére: Katonát éppen az összehasonlító módszer szigorú alkalmazása szinte ráutalta arra a két nagy területre, melyeknek éppen egyetemességük és nemzetköziségük adja meg különös jellegüket: a néphagyományok kutatása és a vele szoros kapcsolatban lévő középkori népies latin irodalom. Ha e kettőnek kapcsolata éppen a régi magyar irodalom történetének művelésére vezette Katonát s az ő jelentőségét főként e tárgyú kutatásaiban látjuk, akkor nem kell csodálkoznunk azon, hogy annyira változatos nyelvészeti, folklorisztikus, philologiai munkái tudatosan vagy tudattalanul egy egységes gondolatnak voltak alárendelve. Csak irodalomtörténetírásunk vesztesége, hogy ez a nagy cél, a régi magyar irodalom történetének tüze-

tes, összehasonlító módszerrel való kidolgozása, csak elszórt, bár így is nagyértékű töredékekben maradt reánk.

A nagyobb szabású, tisztára tudományos forrástanulmányok kiszorultak ugyan e gyűjteményből, az olvasó mégis tájékozódhatik az író céljairól és munkássága irányairól a módszertani dolgozatokból. Katona Lajos neve nem hiába forrott össze nálunk az összehasonlító módszerével; bár ez előtte is megvolt az irodalmunkban, mégis mind a folklora, mind az irodalomtörténet terén ő volt az, a ki a szigorúan tudományos eljárás általános elveit és részleteit végképen tisztázta. A folklora terén irodalmunkban teljesen úttörő, hiszen az időtájt nálunk még e tudomány fogalmait és tárgykörét kellett előbb tisztáznia. Legkorábbi dolgozataiban az ethnographia, ethnologia, folklora fogalmát oly mélyrehatón határozta meg és oly intuitióval jelölte ki jövődjé fejlődésüket, hogy élete végén épen e folyóiratban közölt cikkében (A népköltés a néplélektan körében, *Budapesti Szemle*, 1910. CXLI k.) nem nagy fáradságába került ezt az újabb, Wundt-féle hatalmas rendszerbe beleilleszteni s annak céljaival összhangzásba hoznia. Épigy járt az összehasonlító irodalomtörténettel, melynek főadatairól szóló alapvető értekezése szintén folyóiratunkban látott napvilágot. (*Budapesti Szemle*, 1900. CIV.) A tanulmányt végiglapozva, kiviláglik, a mire újabban mindig nyomatékosabban mutatnak rá, (így pl. Császár Elemér is a bevezető életrajzban), hogy itt nem annyira irodalomtörténetről, mint inkább irodalomtörténeti módszerről van szó, mely mindig egy-egy nemzeti irodalom vagy egy-egy író vagy egyes nagyobb műalkotás szempontjából alkalmazandó. Jóllehet megvan a lehetősége egy nagyvonású, egyetemes irányú összehasonlító irodalomtörténetnek, ezt a részletmunkák és szűkebbkörű főladatok egész tömegének kell megelőznie, de ezekből «ne hiányozzék a magasabb és általánosabb szempontokhoz való fölemelkedés képessége.» A világirodalomtörténet goethei és herderi gondolata ott kísért az értekezés soraiban. «A jelenségek tarka változatosságából a közöset, a korról-korra, néptől-néphez vándorló tárgyak esetleges vonásai alatt a maradandót, a lényegest megtalálni, mindezekből az emberi szellem alkotó műhelyébe és munkássága törvényeibe világosabb belátást nyerni» — ezek az író végső céljai, ezekkel indokolja a sokat vitatott tárgytörténeti kutatások szükségét. (Ugyanígy még a két Cymbeline-értekezésben is.)

Csak futólagosan akarjuk áttekinteni a gyűjtemény többi darabjait. A folklora köréből legjellemzőbbek a népmesékről szóló dolgozatok, a melyekkel nálunk valóban irányt szabott minden

efajtájú kutatásnak. A régibb, Müller Miksa-féle allegorikus mese-magyarázatokot elvetve, a mesék elterjedésére irányozza a figyelmet. A Grimm-féle leszármazási, a Benfey-féle vándorlási és a Lang-féle anthropologiai elméleteket eklektikusan egyesíti, de inkább az utóbbi felé hajolva. Lang Andrew-t különben is mesterének vallja. Ugyanaz a sokoldalúság, a folklóre, irodalomtörténet, mythologia egyforma kedvvel való művelése, a külső formában a művészi előadásra való törekvés, a könnyed bánás az adatok roppant tömegével, a magasabb, általános szempontok jellemzik mind a kettőt. Nemcsak tudományt, hanem szépirodalmat is akarnak nyújtani, a művelt olvasóközönség és a szakemberek igényeit egyaránt ki tudják elégíteni. E tekintetben különös figyelmet érdemelnek a II. kötet *Folklore-kalendárium* czímen összefoglalt cikkei, melyek novellistikus könnyűséggel és kedvességgel világítják meg a húsvéti bárány, Mikulás, Lucza-széke és sok más népszokás eredetét.

A második kötet nagyobb részét magyar irodalomtörténeti dolgozatai foglalják el. Temesvári Pelbárt és a Gesta Romanorum Katona munkásságának jellemző stádiumai. Az ő közvetítésükkal jutott el tulajdonképen a folklortól a régi magyar irodalomhoz. A népmesék vándorlásának nyomait kutatva a középkori nagy história- és példagyűjtemények útvesztőiben, rájött, hogy ez a két gazdag csatorna bonyolította le a legnagyobb forgalmat a középkori nemzeti irodalmak hatalmas cserevásárain. Ezek tanulmányozása valóban igen sok sikeres felfedezéssel gazdagította munkásságát. Mellettük a középkori legendák érdekelték leginkább: ezek képviselik a halódó, antik cultura elbeszélő művészetének utolsó nyomait a diadalmaskodó keresztyénség irodalmában. Mint tarka mozaikok tompán ragyogó arany glóriában csillámlanak föl a sötét bizánczi, román, gót templomok rejtett mélyedéseiből. A mint a régi pogány vallás maradványai, egyes szokások, ünnepélyek felszívódtak a keresztyén vallás népies szertartásai közé, ép úgy a pogány népies elbeszélések is átszivárogtak a legendákba s ezek szolgáltatják ennek a különös átmeneti korszaknak legtanulságosabb documentumait: két egymásba ütköző világnézet hullámai hogyan csillapultnak, símulnak el lassan-lassan békés, csendes összeülekezésbe.

Két kedves alakja volt Katona Lajosnak: Assisi szt. Ferencz és Petrarca. Ezekről gyűjteményünk csak kis részben nyújt felvilágosítást, de föl kell említenünk őket, mert kiegészítik és jellemzik Katona egyéniségét. Az ő középkorért rajongó, művészi és vallásos szeretetének hősei ezek: a természetimádó, szinte pantheistikus

extasisban élő Poverello és az antik irodalmat föltámasztó, első nagy modern lyrikus.

Bármely kis cikkét, tanulmányát vegyük is elő Katonának, roppant ismerete, módszeres biztonsága, élesszemű kutatótehetsége mellett mindenütt kibontakozik előttünk az ő rokon-szenves egyénisége, sokszor szinte tökéletes, művészi nyilatkozásában. Harminczéves munkássága alatt aránylag nem sokat alkotott, de minden munkája magán hordja a tudományos elmélyedés és a művészi alakítás bélyegét. Ez magyarázza meg, miért maradt annyi nagyszabású terve, messzelátó célja csak töredékben.

— *lyg* —

A német szellem a világculturában.

Rudolf von Delius: *Deutschlands geistige Weltmachtstellung*. Stuttgart. Die Lese Verlag. 8-r. 90 l.

Vonzón megírt munka, mely bár nem viszi előbbre a tudományos kutatást, sokszor néhány találó vonással képes megvilágítani az író, a kiről szól, néhány sorral jellemezni műveket, melyekről már könyvtárakat írtak. Természetes, hogy ez a rövidség nem egyszer az elmélyedés hiányát gyaníttatja, de a szerzőnek vannak eredetei nézetei, tud jellemezni s mindenütt meglátja a lényegét.

Goethe, Hegel, Ranke: ezt a három szellemóriást állítja élénk, mint a német cultura legkiválóbb és legjellemzőbb képviselőit. A németre nem jellemzők a tudományos felfedezések, a technikai találmányok. De a német legnagyobb a lélek birodalmában. Goethe, Hegel és Ranke is ős-német nemzeti jellegben gyökereznek. Goethének öt művét fejtegeti szerző, mint a melyek legközelebb jutnak az általános emberhez. *Werther* az emberiség érzelmi phasisainak egyik tagját tükrözi vissza, *Tassó*ban visszatér a *Werther*-problema, de magasabb régiókba emelve. *Wilhelm Meister* a «női megértés nagy regénye», melyben a világ folyása formálja a férfit s az a mi képezi: a nők társasága, melynek minden típusát megtaláljuk itt. *Faust*-ból, melylyel túlságos röviden végez, azt az alap gondolatot ragadja ki: az igazi férfi sohasem fárad vagy lanyhul el, szünet nélkül halad előre célja felé. Végül kiemeli Goethe öreg korának gyönyörű lyráját. Hegelben csodálja azt a törekvést, melylyel az egész természetet s az egész culturát mint egységes élő organismust akarta élénk állítani. *A szellem phaenomenológiájában* a lélek történetét adja Hegel, a logikában «a szellemi hálót, melybe a világ bele van építve». A logikában új «a szellemiség világa, mely saját, szerves éle-

tét éli s oly ősi, mint a természet». Ranke a történet psychológiájának megalapítója. Niebuhr törekedett először a tények világos megértésére, ő oszlatta szét a legendás hagyományok félhomályát; Johannes Müller pedig szenvedélyvel és nagyszerűen átgondolt, lendületes történeti képeket írt. Ranke mindkettőt egyesítette. Az egyéni portraít mesteri rajza eltűnik az események hatalmas áradatának leírásánál: a világot mozgató eszmék kényszerítő nyomása alatt nincs helye nagy személyiségek rajzának. A szabadság és szükségyszerűség problémájának megoldására törekedett a történetileg jelentős személyeknél: az objectiv hatalmak az igazi uralkodók, az örök ellentétek, küzdelmük és kiegyenlítődsük. Ezt hozza Ranke, hogy az elbeszélésnek epikusan széles folyamát megszakítsa rövid, drámai jelenetekkel. A nagy ember egygyé lesz cselekvésében a teremtő világerővel.

Keresve az új szellemi fejlődés csiráit, szerző három helyen találja meg: Jean Paulban, Nietzschében és Mombertben. Jean Paul a jövő *Stimmungsroman*jához mutatja az utat. Benne megvan a nagy művész anyaga, de nincs meg a fékező, korlátozó ereje. Nála fő a hangulat. Nietzschében két hangulat uralkodik: a gúny és megvetés a jelenkor s a szenvedélyes szeretet a jövő embere iránt. Hol gúnyos, hol prophetai. Az új kor viharadara; a régit rombolja, az újat sejtí. Különös kedvét leli a leálczázásban, a lerántásban. A francziákat saját területükön győzte le: espritben valamennyit felülmúlja. A harmadik a lelki bensőség új lyrai formáját találja meg; ő az újraéledt romantikának legmélyebb képviselője. «A lélek Mombert szerint sajátos, vad életet él. Az ember teremtő; csupa kép és álom; folyékony chaos.» Minden forma újjáalakul nála s minden a képzelet fényében tűnik fel. Fő a lyrai alaphang, a melynek világitásában minden újjá teremtődik. Teljesen új természetlyrát kísérel meg. Az is sajátja, hogy egy tisztára lelki élményt tarka cselekvénybe ültessen át. Szűk lesz számára a költői forma: drámákat ír; mythikus, erőteljes, symbolikus drámai trilogiája az *Aeon*: világ, lélek, képzelet és álom, a népek és a mindenség sorsa megrázó módon tárul itt elénk. A szerző szerint még nem is érkezett el e művészetnek az ideje.

Végül utal a szerző arra, hogy a német zenée a viláгурalom. De úgy látszik, hogy itt, miként az olaszt a német, úgy váltja fel a németet a szláv. A költészetben azonban még nem hangzott el a döntő, az utolsó szó. «Bár Goethében viláгіrodalmi költőt bírunk, szelleme nem nagyon mélyen gyökerezik az ősnémetben; ő valóságos személyes synthesise az eddigi világműveltségnek: de a germán

faji művészetet nem képviseli. Goethe az egyesek költője. Oly erővel, mint Homer, Shakespeare vagy Cervantes, nem fog uralkodni egy népen.» Még nem jött el annak a költészetnek kora, mely a nemzetnek egészét teljesen és mélyen áthassa: erre a szerepre szerző a német humort és a német természetérzékenységet tartja hivatottnak. Utal arra, hogy Hegelnek és Rankénak eddig inkább mellőzés jutott osztályrészeül. Nietzsche útban van ahhoz, hogy meghódítsa a világot, de talán ép hibái révén. Várja az új művészet kialakulását a lélek és a bensőség igazi német jellegzetes tulajdonságai révén, melyek áthassák és terjeszszék mindenfelé.

Legsikerkültebb része a könyvnek a Rankéről szóló rész és befejezése, de mindenütt találunk szép gondolatokat. Szerző gondolkodó lélek, a ki meg tudja mondani, ha röviden is, a mit újnak és lényegesnek tart, de a mellett mindig van tere arra is, hogy az illető írókból jellemző részleteket mutasson be állításai igazolására.

Rózsa Dezső.

A classikus görög világ csata- emlékei.

Die griechische Kunst an Kriegergräbern. Ein Vortrag von Franz Studniczka. Mit 10 Abbildungen im Text und 24 Tafeln. Vorlag von B. G. Teubner in Leipzig und Berlin, 1915. 2 márka. Különlenyomat a *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und Literatur*. XXXV. kötetéből.

Studniczka Ferencz, a lipcsei egyetem jeles tanára, ki Benndorf Ottó assistenseként a bécsi régiségtár nevezetességét képező lykiai szoborművek irodalmi értékesítésében annak idején tevékeny része vett s a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat nagynevű elnökének, néhai gróf Kuun Gézának megbízásából Várhelyen általunk kiásatott Mithras-templom páratlan gazdagságu emlékeinek tanulmányozása céljából 1883-ban Dévára utazva, velünk Sarmizegethusát is átkutatta s többi közt a dobrudgeai *Ádám Klissi*-ből világhíre jutott Tropæum Trajani méltatásában is irányadó egyéniség, — a háborús előadások sorozatát a görög harcászati síremlékeiről tartott előadásával gazdagította.

Az alkalmi felolvasások átlagos színvonalán messzire túlemelkedő értekezés a hadi-erények dicsőítésére szánt szobrászati alkotások színe-javának bemutatásánál a görög művészet fokozatos fejlődését is szemlélhetővé tévén, egyúttal olyan alkalmi olvassmány,

mely a mi szent háborúnk izgalmai közepett azoknak is vigaszt és enyhületet kínál, kiknek szerettei a király és haza üdvéért a becsület mezején életüket feláldozák.

A harci erények szobrászati glorificatiója az eposirodalmat tápláló hőskorszakra vihető vissza s a szélében mykenæinek nevezett korszakban, a Krisztus-előtti második évezred derekán kezd feltűnedezni, a mikor a hellenek még a krétai őslakosság hatása alatt azok művészi alkotásainak kezdetleges, sőt barbárnak mondható utánzói valának.

A mykenæi királyi kastély sírkamaráiból Schliemann által napfényre hozott s azóta kézikönyveinkben is továbbterjesztett domborművek egyike a királyt harci kocsiján ábrázolja, a mint menekülni igyekvő ellenfelét halálra gázolja. (1 táblarajz.)

Az alsó város temetője azonban a sisakos, pánczéllal, lábszár-sinekkel, pajzsával védett s rövid lándzsával felszerelt polgárok harci menetét is élénkbe állítja. (2 táblarajz.) Sőt vázaképeket is alkalmaztak a haza védőinek dicsőítésére. Így Mykenæ egyik emlékvázáján a párosával s teljes hadifelszerelésben menetelő vitézek lándzsa-hegycén a «kenyérzsákot» is kivehetjük.

A Kr. előtti IX. és VIII. században virágzó művészi iskola azonban az athenæi kettős várkapuról *Dipylon* néven emlegetett temetőben embernagyságú s az egész temetkezési menetet feltüntető képes edényekkel tisztelte meg a város védelmében megdicsőült előkelőbb polgárokat. Többi közt az athenæi Hymettos-hegyről Berlinbe került kora attikai sír-amphora tanúsága szerint még a Kr. e. VII. században is ezek a halotti ábrázolások divatoztak, a mikor pedig a merev geometrikus formákkal társul s vékony árnyalatú rajzok már az orientális díszítményekhez kezdtek símulni s a hopliták fegyverzete a classikus görög formákhoz közelített. Így a joniai Klasomenából a brit múzeumba került híres agyagkoporsó (2 szöveg-rajz) s legutóbb Delphiből a Knidiosok kincstárából az *Iliás* Dolon-jelenetével elékerült sarkophag fedelén ugyanolyan fegyverzetű köpenyes görög harcos küzd a nagy tegezt és hegyes süveget viselő barbár ellen, míg a párkányzatok inkább díszítésre szánt kocsiversenyt mutatnak. Csakhogy a sarkophag alján a klasomeni görög hopliták gerely helyett már legtöbbször nagy kardokkal támadják a kerekföveges lovasokat, kikben nem bajos a görögökkel azon időben éles elentétbe került perzsákat felismernünk.

Az ósioniai mondák jelenetézése tehát, habár díszítésben, formá-

ban eltérést még alig mutat, lassankint valóságos csataképirássá alakul.

Az irányváltozás legszembeötlőbb kifejezésül a síremlék fölött magának a megdicsőültnek képe is láthatóvá válik és pedig a teljes fegyverzetű ábrázolás mindig a hősi halált jelentvén; ez teljesen azonos értelmű vala a spártai emlékköveknek a névbetűk után következő *έν πολέμω* (a harc téren) büszke jelzetével.

Athenæben ezek a harcos ábrázolások a Kr. e. VI. században kezdődnek, a mikor a szobrászat ott a ioniak példájára hirtelen virágzásnak indult, de plastikai ereje még korlátolt, vagyis archaikus vala. Aristionnak Kr. e. 530-ra tehető domborképe (3. szöveg- és 10. táblakép) teszi ezt az irányváltozást legérthetőbbé.

Az oldalállásban feltüntetett vitéz mellé a keskeny keretbe az akkor használatos paizs nem férvén be, csakis lándzsáját hordhatja a hős, kinek derekára divatos bőrpánczél feszül, lábszárát térdig érő szipár fedi. Katonai mivoltát az alsó térben feltüntetett vágató lónak olykor csak festékkel megvont körvonalai adják értésünkre.

A lovas vitézeket akkoriban már külön is megörökítették. A római Museo Barracco fiatal lovasa (12. táblarajz) ugyan első tekintetre inkább a fölötte látszó, meglelt korú hoplita lovászának minősíthető, de ezzel szemben az attikai Lamprából már a halálba vágató vitéz alakja (13. táblarajz) tűnik élénk, két alig kivehető társával együtt. A két oldalkép, jobbról az ősz atya, balról az anya s testvér vagy feleség, a hátramaradtak gyászát mutatja. A legszebb harcos emlékeket azonban Hellastól jó távol, Kis-Ázsia délkeleti szélén, Lykia régibb temetői szolgáltatják. Benndorf Ottó ásatásaiból ismerjük a hatalmas monolyth tornyokat, melyek tetején a domborművekkel körített halotti kamara díszlett. Ilyen a brit múzeumban Harpyon-emlék néven mutogatott szobor is. A Harpyonok tulajdonképen Sirenek, mint halálmadarak a harcos szobrával díszített sírkápolna négy sarkán őrködnek.

Attikában a Kr. e. V. századdal kezdenek az ilyen emlékek ismét sokasodni s a főalakok a legteljesebb művészetet képviselő plastikával készültek egész 317-ig, mikor phalerosi Demetrius erőszakos kormányja a halotti pompa ilyenén nyilatkozásának itt egy időre végét vetett. A hős képmását azonban legtöbbször azok a fehér alapon tarkára festett olajoskorsócskák (lekythek) tüntetik fel, melyek a temetkezésnél kerültek a síradalékok közé, avagy a későbbi emlékéldozatoknál helyeztettek arra. Ezek egyike a brit múzeumban az Iliasnak a Trója ostrománál elesett Sarpedon (Zeus fia) temeté-

séről szóló s hihetőleg Aithiopsis régibb, s Memnonnak, a hajnalpír fiának végtisztességét ábrázoló vázafestményéről vázolt poetikus képét (15. táblarajz) utánozza. Még gyakrabban a Hades sötétjében az elvesztett verőfényes otthonról álmodozva szemléltetik a lekythek az elesett vitézt. A hőst élőként, nyugodtan állva mutatják ezek a szoborművek. A legszebbek egyikét a Kr. e. V. századból a makedoniai Pella vagy Saloniki szolgáltatta (17. táblarajz). Itt csupán vállravezett lepellel, pajzsát, kardját lábaihoz eresztve látjuk a megdicsőült ifjút; míg egy athenæi gyarlóbb dombormű pánczéلبan ábrázolja (17. táblarajz) a szakállas hőst.

Az archaikus ábrázolásokon szokásos, a családtagok kesergő menetét mutató képek elmaradván, a hadba induló vitéz búcsújának megható jeleneteit látni a lekythosok festményein (19. táblarajz), s az afféle domborműveken, a minőt Studniczka 20. s 21. táblái feltüntetnek. Amazon a harczra kész s legjobb korában levő vitéz a díszes karszékbén ülő nejtől egyszerű kézszorítással búcsúzik; míg serdülő fia elérzékenyülten fordítja oldalt fejét s a szék lábánál gögicselő kiseded anyja ruháiba kapaszkodva igyekszik szintén atyjához emelkedni. A IV. század derekáról származó 21. táblarajz az ősz atyától (Procleides) búcsúzó fiút (Procles) állítja elénkbe, míg a már elhunyt anya (Archippe) fátyolos képe oldalt tűnik elé.

Athenæben ezek a meghatóan komoly szobrászati ábrázolások szolgálták a lekytos-festőknek (4. szövegrajz) mintául.

Ép oly megható a testvérek búcsúzkodása. Tyszkiewitz egykori gyűjteményéből (24. táblarajz) s a berlini múzeum újabb szerzeményeiből Sosias és Kephisodoros (25. táblarajz) művészi táblája erre nézve a jellemzőbbek.

Ezeken a komoly méltóságú, de annál bensőségesebb búcsúzkodásokon a csatajelenetek legtöbbször hiányoznak, jóllehet akkoriban a szobrászok a csataképek mintasorozataiban válogathattak. A nagyritkán s leginkább Attikán kívül jelentkező harcziás jelenetek Kr. e. 431-ben kezdődő peloponnesosi háború három évtizedes időszakát képviselik és rendszeren ellenfél nélküli gyalogos támadást mutatnak. Korinthosban a spártaiak táborával Athenæ ellen küzdő Alkias emléke (28. táblarajz) s Thebæből a hellén Chios festészeti technikájával kékesbarna márványra vázolt s Studniczka 26. és 27. táblarajzain szemlélhető harczosok lendületes mozdulatai példázzák ezen művészi iskola kiválóságát. Erről Aristonautesnek Athenben majdnem életnagyságban fennmaradt domborképe (31.

táblarajz) még teljesebb tanúságot nyújt azzal a töredéssel együtt, mely az amerikai new-carlsbergi glyptothekában egy terjedelmesebb reliefsoportozatot képvisel (29. táblarajz). Ez a töredék az ellenség letiprásának kivételes feltüntetésével is kiválik s a Bostonba került mylasai Zeus arczára emlékezteti a szemlélőt. Az attikai lovasokkal viaskodó harcosok legművészibb példányát az athenæi Dipylon előtti Dexileos-emlék restaurált képe (6-ik szöveg- és 32-ik táblarajz) állítja elénk.

A negyedkörívben előállított emlék közepén a feliratból kiteszöleg Dexileos, Lysanias 19 éves fia, Krisztus előtt 394-ben Korynthosnál egy merész kémszemle alkalmával lovával ellenfelére rohantában, azt eltiporva lelte halálát. A Dexileos-emléknek töredezettsége mellett is méltó párját a római Villa Albani (33. táblarajz) ugyanazon lovasszakasz másik vitézének, Akamantisnak még finomabb kivitelű reliefsjében bírja. A lováról leugró ifjú alig képes fékezni toporzékoló paripáját, de azért földre sújtja támadóját mégis.

S habár Athenæben egy szintén Kr. e. 394-ből fennmaradt hadilajstromtöredék (34. táblarajz) tanúsága szerint az elesettek névsorát meg szokták örökíteni, azért a tömegábrázolásoktól mégis tartózkodtak, mert az egyéni vitézség ábrázolására művészi készségük megfelelőbb volt s ethikailag is irtóztak a csataterek áldozatainak megörökítésétől.

A hellén felfogásnak idevonatkozólag igen jellemző nyilatkozását a chaironeiai csatamezőn Kr. e. 338-ban makedoniai Fülöppel szemben elesettek hamvain restaurált s büszkén az ellenséges területre tekintő oroszlán képviseli leghívebben. A sötét márványból faragott oroszlán (9. szövegrajz) fenyegető arc kifejezése szinte hallatni véli a szemlélővel azt a mennydörgésszerű ordítást, melylyel a távol idegent is elriasztja s alakja a hazaszeretet éber őrködését oly szembetűnővé teszi.

A köztársasági görög szellem még az állami emlékműveken is az egyéni derékség dicsőítésének hódolt s az előázisai kényurak hatása alá került jónok és lykiaiak archaikus agyag sarkophágjain jelentkező tömeges csatajelenetek, valamint ezek művészibb folytatását tevő falképek Gjölbasi-Trysuban (8. szövegrajz a xanthosi Nereida-emlékművel, 36. táblarajz) s az általában Nagy Sándor sarkophagjaként emlegetett, tényleg azonban az ő Abdalonymos nevű vasallusának emelt és Konstantinápolyban őrzött sidoni sírláda (37. és 38. táblarajz) sok szépségük ellenére sem számíthatók az igazi classikus hellen harci erények jellemző illustratiói közé.

Studniczka Ferencz szépen illusztrált munkája tehát nemcsak az ifjúság harzi erényeinek fejlesztésére hivatott tanférfiak és szülők számára ajánlatos olvasmány, hanem megtermékenyítő eszméivel és gyönyörködtető képeivel sok tanúságot nyujthat azoknak is, a kik a majdan elkövetkező diadalünnep után a mi háborúnk hőseinek képből és szoborművekben való megörökítésére magukat hivatottnak érzik. Ám az a hellén igénytelenség, mely egyes jellemző típusokban kereste a tömegharczok helyett a harzi események képviselőit s naiv optimizmusával a nemzeti hősokeket a házasság s a családi élet verőfényében búcsúztatva, avagy diadalmas egyéni túsájuk fénykörében sietett megörökíteni, bizonyára a magyarság önfeláldozó honszerelméhez is sokkal közelebb áll s világszerte csodálattal találkozó vitézeink ábrázolására is mindennél rokonszenvesebb mintákat kínál.

Téglás Gábor.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

463. SZÁM

1915 JULIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

1915.

TARTALOM.

	Lap
I. ITALICAE RES. — Marczali Henriktől — — — — —	1
II. AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ AN- THROPOLOGIA TERÉN. (I.) — Lenhossék Mihálytól — — —	21
III. VII. EDVÁRD KÜLPOLITIKÁJA. — Horváth Jenőtől — — —	53
IV. OROSZORSZÁG ÁZSIAI TERÜLETÉN. (I.) — Gróf Vay Pétertől	83
V. A HÁBORÚ ÉS AZ IRODALOM. — Gyulai Ágosttól — — —	97
VI. A CSATA. — Elbeszélés. — Barrère Claude után francziából — K. Gy-től — — — — —	117
VII. HALÁLFEJES ZÁSZLÓ. — Költemény. — Hegedüs Istvántól	131
VIII. A HÁBORÚ MAGYAR ÉNEKESE. — (Gyóni Géza.) — Kéki Lajostól — — — — —	134
IX. SZEMLE: — <i>A színház és a háború.</i> — Ifj. Wlassics Gyulától	143
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Török oklevelek magyar vonatkozásai.</i> — (Karácson Imre: <i>Török Magyar Oklevéltár.</i>) — d-től.	
2. <i>A tömegek drámai szerepéről.</i> — (Lothmeyer: <i>Die Drama- turgie der Massen.</i>) — Rózsa Dezsőtől.	
3. <i>Az elemi népoktatás encyklopaediája.</i> — (Kőrösi Henrik és Szabó László könyve.) — (—n—y.)-tól. — — — — —	153

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utányomása vagy fordítása tilos.

FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MEGJELENTEK A
KULTURA ÉS TUDOMÁNY
KÖNYVSOROZATÁBAN.

E u c k e n

Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el. Címe:

Az élet értelme és értéke.

Fordította SCHÖPFLIN ALADÁR.

Ára kötve 2 Korona.

Lenhossék

Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait. Címe:

Az ember helye a természetben.

Ára kötve 1 K 60 fill.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrassy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

Most jelent meg :

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

új könyvei :

KINEK BÜNÉ A HÁBORÚ?

Ara 2 korona.

A JÓ BÉKE CÉLJAI.

Ara 40 fillér.

A MAGYAR NEMZET TERMÉSZETSZERŰ ELHELYEZKEDÉSE A VILÁGPOLITIKÁBAN

A HADSEGÉLYZŐ BIZOTTSÁG ÁLTAL RENDEZETT ELŐADÁSOK SORÁN
1915 JANUÁR HÓ 26-ÁN ELŐADTA

DE GRÓF APPONYI ALBERT

Ara 60 fillér.

HÁBORUS ELŐADÁSOK

A BUDAPESTI KIR. M. TUDOMÁNY-EGYETEMEN.

Elmondották az egyetem disztermében 1914 december havában

LENHOSSÉK MIHÁLY

MAGYARY GÉZA

GRÓSZ EMIL

ALEXANDER BERNÁT

MIHÁLYFI ÁKOS

BEÖTHY ZSOLT

Ara 1 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

89/891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

464. SZÁM

1915 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. KERTJEINK A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. — Takáts Sándortól	161
II. AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN. (II.) — Lenhossék Mihálytól	189
III. BÁRD MIKLÓS LYRÁJA. — Császár Elemértől	227
IV. OROSZORSZÁG ÁZSIAI TERÜLETÉN. (II.) — Gróf Vay Pétertől	263
V. A BOSZORKÁNY-SZOMBAT. — Elbeszélés. (I.) — Váczy Józseftől	275
VI. HAVAS PUSZTÁKON. — Költemény. — Ibsen Henrik után, norvég eredetiből — G. Beke M.	287
VII. SZEMLE: <i>A háború irodalma s a német közigazászok.</i> — Dékány Istvántól	301
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Ujabb kutatások a Toldi-mondára vonatkozólag.</i> — (Moór Elemér könyve.) — Szegedy Rezsőtől	
2. <i>A «Nyugat» új regénye.</i> (Szini Gyula: <i>Profán szerelem.</i>) r. r.től	310

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

ÉRTÉKES, ÚJ KÖNYVEK.

A Kisfaludy-Társaság könyvei.
Franklin-Társulat kiadása. ::

Scheffel József Viktor. *Ekkehard*. Történet a X. századból. Fordította Antal Géza. Füzve 8, kötve 10 kor.

Vargha Gyula *költeményei*.
Füzve 4, kötve 6 kor.

Voinovich Géza. *Madách Imre és
Az Ember Tragédiája*.
Füzve 8, kötve 10 kor.

Bárd Miklós *költeményei*. (1887—1913).
Füzve 5, kötve 7 kor.

Knight William. *Az Aesthetika története*. Fordította Husztiné Révhegyi Rózi. (A magyar 'aesthetika történetével kiegészítette Jánosi Béla).
Füzve 8, kötve 10 kor.

Megrendelhető: Lampel R. (Wodianer F. és Fiai)
r.-t. könyvkereskedésben, Bpest, VI., Andrásy-ut
21. sz., valamint minden hazai könyvkereskedésben.

A háboru és Anglia!

Most jelent meg

A HÁBORUS ANGLIA

IRTA

BING EDE JÁNOS

Ara 2 korona 50 fillér.

Á VILÁGHÁBORU NÉMET-ANGOL VERSENGÉS

IRTA

RUTTKAY VILMOS

JOGUDOR,

MINISZTERI OSZTÁLYTANÁCSOS — SZAKTUDOSÍTÓ (LONDON)

Ara 3 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

465. SZÁM

1915. SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. HUMANISMUS ÉS VILÁGHÁBORÚ. — Berzeviczy Alberttől	321
II. MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA ÉS A GAZDASÁGI KÖZELEDÉS NÉMETORSZÁGHOZ. — Fellner Frigystől	337
III. BAKSAY SÁNDOR. (1832—1915.). — Kéki Lajostól	352
IV. AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ AN- THROPOLOGIA TERÉN. (III.) Lenhossék Mihálytól	381
V. A BOSZORKÁNY SZOMBAT. (II.) — Elbeszélés. — Váczy Józseftől	428
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Wanla</i> . — Alfred de Vigny után, francziából, Hegedüs Istvántól. — <i>Cseléllány panusza</i> . — Keller G. után, németből. — Voinovich Gézáttól	452
VII. SZEMLE: <i>A «német» háború és a philosophusok</i> . — Dékány Istvántól	461
VIII. ÉRTESETŐ: 1. <i>Katona Lajos irodalmi tanulmányai</i> . — 1 yg.-től 2. <i>A német szellem a világcultúrában</i> . — (Rudolf von Delius: <i>Deutschlands geistige Weltmachtstellung</i> . — Rózsa Dezsőtől 3. <i>A classikus görög világ csata- emlékei</i> . (Studnitzka könyve.) — Téglás Gábortól	470

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

ÉRTÉKES, ÚJ KÖNYVEK.

A Kisfaludy-Társaság könyvei.

Franklin-Társulat kiadása. ::

Scheffel József Viktor. *Ekkehard*. Történet a X. századból. Fordította Antal Géza. Füzve 8, kötve 10 kor.

Vargha Gyula *költeményei*. Füzve 4, kötve 6 kor.

Voinovich Géza. *Madách Imre és Az Ember Tragédiája*. Füzve 8, kötve 10 kor.

Bárd Miklós *költeményei*. (1887–1913). Füzve 5, kötve 7 kor.

Knight William. *Az Aesthetika története*. Fordította Husztiné Révhegyi Rózi. (A magyar aesthetika történetével kiegészítette Jánosi Béla). Füzve 8, kötve 10 kor.

Megrendelhető: Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésben, Bpest, VI., Andrásy-ut 21. sz., valamint minden hazai könyvkereskedésben.

A háboru és Anglia!

Most jelent meg.

A HÁBORUS ANGLIA

IRTA

BING EDE JÁNOS

Ára 2 korona 50 fillér.

A VILÁGHÁBORU NÉMET-ANGOL VERSENGÉS

IRTA

RUTTKAY VILMOS

JOGTUDOR,

MINISZTERI OSZTÁLYTANÁCSOS → SZAKTUDOSÍTÓ (LONDON)

Ára 3 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.